

ବିଦ୍ୟାଳୟ

୨୧୦୫

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાલિટ વિભાગ]

મનુક્રમાંક ૭૫૮૪

તારીખ

પુસ્તકનું નામ વિધિન

વિષય ૬ - ૨

વિપિન

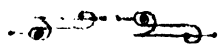
નવલકથા

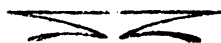
કર્તા

રાજેન્દ્રરાવ સોમનારાયણ,

ખા. એ.

“જીવાય તો તે જગના બલ્લાને,
મરાય તો તે જગના બલ્લાને;
આ વીર તે ચંદનવૃક્ષ જેવા,
અનંત હો! આર્ગ્યભૂમિમહી આ”

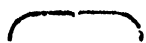

સર્વ હૃદય સ્વાધીન

મુરત “જૈન” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં મુદ્રાંકિત

આવૃત્તિ બીજી

સંવત ૧૯૭૪ સન ૧૯૧૮

મૂલ્ય રૂપીઆ ૬૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંમત

૭૫૮૪

સોલ એજન્ટ

જીવણનાથ અમરશી મહેતા

બુકસેલર, અમદાવાદ અથવા મુંબઈ (નં. ૨.)

પ્રસિદ્ધ કર્તા,

રાજેન્દ્રરાવ સોમનાથાયણ

અંબાજીરોડ, સુરત.

શા. ખુબચંદ અમીચંદના ધી સુરત "જેન" એન્જન પ્રિન્ટિંગ

પ્રેસમાં પ્રભુશંકર નરભેરામ વ્યાસે જાપ્યું ખપાડીયા ચકલા,

સુરત.

અર્પણપત્રિકા.

પરમપૂજ્ય માતપિતા !

જેનો ચત્કિચિત્ત પશુ બદલો વાળવા
અશક્ત છું એવા અવર્ણનીય અનેક ઉપકારો
તથા જે આર્થિક વા અન્ય સ્થિતિમાં હાલ
વિચરું છું તે સ્થિતિ સંભારી, તે આપના શ્રમનું,
કૃપાનું ફળ માની, અદ્ય સેવારૂપ, આ સ્વરૂપ
પૂજ્ય તમારા પૂજ્ય પાદમાં અર્પું છું

તે

પ્રીતિથી

શ્રદ્ધા કરો.

રાજેન્દ્ર.

(સને ૧૮૬૭ના તથા ૧૯૧૧ના એક્ટ મુજબ રજીસ્ટર કરાવ્યું છે.)

મહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

નીતિના વિષય ઉપર નિર્ભય લખવા વિચાર હતો. નિર્બંધના લેખનારા મુજરાતીવર્ગમાં બહુ થોડા, તેમાં રસ લેનારા તો કંઈક જ તેથી એક વાર્તા લખવાનું મેં ઉચિત ધાર્યું. એ અગ્નિલાષા વિક્રમાર્ક ૧૯૫૪ માં મને થઈ. કંઈક વસ્તુ નક્કી કર્યું. એક ઠારી ચોપડીપર પ્રકરણનાં મથાળાં અને પાત્રનાં, કર્ણને સારાં લાગે એવાં તથા મ્હારા મનથી તૈયાર નવીન નામો થોડાંધણાં લખી મૂક્યાં. મ્હારો અભ્યાસ તથા તે પૂર્ણ થયા પછી બીજી કેટલીક અડચણો એ કામને આડે આવ્યાં. વર્ષ કંઈક વીતી ગયાં. ૧૯૬૩નું વર્ષ પૂરું થવાની તૈયારીમાં હતું. તે મમથે હું મુંબાઈ હતો; ધરમાં એકલો જ હતો. વાંચવાનાં પુસ્તક પછી પાસે હતાં નહીં. દશ વર્ષ પરની વાત યાદ આવી લખવું શરૂ કર્યું. એક મુહૂરે વાંચ્યું અને આગળ ચલાવવા તેણે કહ્યું. ૧૯૬૪ના ચૌથ માસમાં પુસ્તકની સમાપ્તિ થઈ, પરંતુ કંઈક બ્યવસાયને લીધે તેમજ કેટલાંક અન્ય કારણોને લીધે જાહેરમાં લાવતાં વિલંબ થયો.

વાર્તા આ કાળની જ છે. વીસમી સદીની સ્થિતિ સમજાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. સંસારમુધારાને અંગે ચર્ચાતા વિષયો વાર્તામાં થોડાધણા આવી જાય છે. બીજા વિષયોની ગુંથણી પણ યથાશક્તિ કરી છે.

મ્હારો આ અલ્પ પ્રયાસ છે છતાં બૂલો રહી ગઈ છે તે મુધારી લેવા વાચકવર્ગ કૃપા કરશે એમ સવિનય વિનંતિ છે.

આ નવલકથા વાંચ્યાર્થી સ્ત્રી, પુરુષ કે બાળકને લાભ થશે તો હાજેશ્વ સાર્યક, જીવને આનંદ અને મનને સંતોષ થશે. અસ્તુ.

વિક્રમાર્ક ૧૯૬૬,

અંબાજી રસ્તા, સુરત.

અર્પી.

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

ગુજરાતી વાંચક વર્ગની સેવામાં 'વિપિન'ની બીજી આવૃત્તિ મૂકતાં મને આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક છે. મ્હારો પ્રથમ પ્રયાસ છતાં કંઈ દોષો રહી જવા છતાં મને જે ઉત્તેજન મળ્યું છે તે માટે વાંચક વર્ગનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે. તે સાથે ગુજરાતી વર્તમાનપત્રકારો તેમજ માસિકના તંત્રીઓએ નિષ્પક્ષપાત અવલોકન ભ્રમ મને જે સૂચનાઓ કરી છે તે માટે તેમનો આભાર માનું છું.

કાગળ વગેરે છાપવામાં વપરાતી સર્વ ચીજોની મોંઘવારી છતાં પુસ્તકના મૂલ્યમાં કોઈ પણ જાતનો વધારો કર્યો નથી.

વસ્તુમાં વિપિનના "વિદ્યાર્થીજીવન" માટે જે બોલ લખી ફાલે જમાં હાલ ચાલતી વાતાવરણ સમજાવવા અદ્ય પ્રયાસ કર્યો છે તે, અસ્થાને નહીં ગણાય.

વિક્રમાર્ક ૧૯૭૩,

અંબાજી રસ્તા, સુરત.

કર્તા.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ.
૧ વિદ્યાસભવન. ...	૧
૨ ...કંપનીમાં. ...	૧૧
૩ સ્વદેશી ...	૧૫
૪ ચન્દ્રરાવ. ...	૧૯
૫ ચન્દ્રરાવનું સાહસ. ...	૨૫
૬ લમ. ...	૩૧
૭ અલખેલીનગરી. ...	૩૭
૮ રસિકાનો ધરસંસાર. ...	૫૧
૯ શેડીઆઓનો પ્રપંચ અને રાજ્યપટપટ. ...	૫૯
૧૦ વિપિન અને તારા. ...	૬૬
૧૧ કુદરતનો કેર ...	૭૩
૧૨ માથેરાન. ...	૮૪
૧૩ શિશિર. ...	૧૦૨
૧૪ ફાઉન્ટન હોળ. ...	૧૦૭
૧૫ હકૂમતરાય. ...	૧૧૫
૧૬ રંગ મળી. ...	૧૨૬
૧૭ વિદ્યાર્થી જીવન ...	૧૩૧
૧૮ નૂતનપુરનો મુજનસિંહ ...	૧૩૫
૧૯ મોજલાલ ને ખિહારી. ...	૧૪૮
૨૦ અલખેલી નગરીના રંગ. ...	૧૫૩
૨૧ ખિરિજ્યંદ્રનો શોક. ...	૧૭૬
૨૨ સભાકાફી, વાતચત્તર અને નિંદોત્તેજકથા. ...	૧૮૮
૨૩ નવા રાજ, નવાં પ્રકરણ. ...	૧૯૬
૨૪ અંધારી રાત, આશાપુરી. ...	૨૦૪
૨૫ કમિશન. ...	૨૨૫
૨૬ કાશી. ...	૨૪૪
૨૭ મિ. રંગ. ...	૨૫૬
૨૮ રાણાની બેંકના ગેટાળા. ...	૨૭૪
૨૯ નિરાશા ! ...	૨૮૪
૩૦ પાછા નૂતનપુરમાં. ...	૨૯૫
૩૧ પ્રાયશ્ચિત. ...	૩૦૬
૩૨ શું કરવું ? ...	૩૧૨

॥ श्री ॥

વિપિન.

પ્રકરણ ૧.

વિલાસભવન.

રંગરાવના પિતાએ અંધાવેલો અંગલો ગિરગામ દ્રામટર્મિનસથી થોડે દૂર આવેલો છે. અંગલાની આગળ એક બગીચા બનાવેલો હતો, અને તેમાં જાતજાતના નાનામોટા છોડવાઓ અને ઝાડો રોપવામાં આવ્યા હતાં. કેટલાંક તેની સુગંધને લીધે તો કેટલાંક તેના રૂપને લીધે, કેટલાંક ફળને લીધે તો કેટલાંક ફૂલને લીધે, ત્યારે કેટલાંક તેની અજીતને લીધે ત્યાં પસંદ કરવામાં આવ્યાં હતાં. દરેક છોડ અને ઝાડનું નામ તેને વળગાડેલા પતરા ઉપર લેટિન ભાષામાં લખવામાં આવ્યું હતું. અંગલામાં રહેનાર કાઠીપણ શખ્સને તે ભાષાનું જ્ઞાન નહોતું, પરંતુ પાશ્ચાત્ય આગનું અનુકરણ કરવામાં કાઠીપણ ન્યૂનતા ન આવે એવો મુખ્ય હેતુ આમાં સમાયેલો હશે એવું સહેજ કાઠીને લાગે. આગની દેખરેખ રાખવાને અને તેમાં ક્યાં ઝાડ લાવવાં, તેમાંથી ક્યાં કાઢી નાંખવાં તે માટે રાણીના આગની અંદર કામ કરનાર એક ફીરંગી સાતઆઠ દિવસે આવતો તથા શેઠને પૂછીને યા પૂછ્યા વગર ઝાડો આપત મનવાર્યું કરી જતો ને મલિને દલાડે પોતાનો પગાર ગણી જતો. ગુજરાતી કે કશું જાણનાર જંગલી માળી ફીરંગી આવતો ત્યારે ગુંચવાતો. કેમકે તે ભાઈ તો લેટિન ભાષાના પંડિત એટલે લેટિન નામોજ બોલતા. ફલાણું લાવ, ટીકણું લાવ; ફલાણો રોપો કાઢી નાંખ, ફલાણો તેના કુંડ સાથે ઉંચકી લાવ એમ બોલતા—માળીના મનથી લવતા. આપડા માળી ઘણું ગુંચવાતો, આમતેમ ફાંફાં મારતો, કેટલીક વાર થાંભલાંની માફક ઉભો રહેતો, વિચારમાં પડતો, પણ એટલામાં ફીરંગી સાહેબો મિઝમજ લાથથી જતો રહેતો, તથા જાણે આગનાં ફૂલોનો માળીને એછા ઉપભોગ હોય તેમ જેમ ફૂલ સુવરની પુષ્પાંજલિ તે આપતો.

કોઈ વાર હાથ ઉગામવા તૈયાર થઈ જતો પણ માળી પોતાના કરતાં બહુ કદાવર હોવાથી ડરી જતો. સાહેબનું ૩૫ પ્રકારનું જોઈ બિચારો માળી ગભરાતો ને ભાષાથી અજ્ઞાત હોવાને લીધે હાંફલોહાંફલો થઈ જતો. સાહેબ થોડોક વખત આમ ધમપછાડ કરી ચાલ્યા જતા અને જાણે માથે ભમતો કાળ આવીને જતો રહ્યો હોય એમ માળીને લાગતું. હર્ષમાં આવી માળી પોતાની મરાડી ભાષામાં, ઘાસપર આરામથી બેસી, કવચિત્ આજોટી, ગીત લલકારતો તથા થોડીક વાર પછી પોતાના કામમાં મશગુલ થતો. બાગની ખરેખરી દેખરેખ અને સંભાળ આ સાત રૂપરડીનો માળી જ રાખતો ને તેનો યશ શીરંગી પામતો.

છોડવા અને ઝાડોની આસપાસ મેંદીની એક સુંદર વાડ કરવામાં આવી હતી, ને તેને કોઈ જગાએ ઉંચી તો કોઈ જગાએ નીચી એમ સફાઈથી કાપવામાં આવી હતી. વાડની આગળ ઢોળાવ પડતા સીંધા નાનામોટા ક્યારા કરવામાં આવ્યા હતા, અને તેમાં જાતજાતની સાદી કે ચળકતી, લીસી કે કાંગરાવાળી, ઊંડી કે ચપટી નાનીમોટી સીંપો તથા શંખલા ઘણીજ કારીગીરીથી ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં. પથુ યા પક્ષીથી અથવા તો બીજી કોઈપણ રીતે તે અવ્યવસ્થિત થતાં તો તેને ખરાબર કરવામાં માળી ઘણી કાળજી રાખતો. આ રચનાની આસપાસ ઘણી સફાઈથી ઝીણુંઝીણું ઘાસ ઉગાડવામાં આવ્યું હતું, અને તે જોઈએ તે કરતાં વધે નહીં માટે વારંવાર કાપવામાં આવતું હતું. ફૂલોમાં ગુલાબ, મોગરો, ચંબેલી, ચંપો, જાઈ, જુઈ, વગેરે અગ્રસ્થાન ભોગવતાં હતાં, અને ફૂલોમાં કેરી, બદામ, જમરૂખ, જાંબુ વગેરેનાં ઝાડ આગળ પડતાં હતાં. વિલાયતી ફૂલોમાં લીલી, ઘંટના આકારનાં હોવાથી કહેવાતાં 'એલ ફૂલાવર' વગેરે જોનારનું મન ખાસ આકર્ષતાં હતાં, ને વિલાયતી ફૂલોમાં ચીકુ, પીચ વગેરે અધ્યક્ષસ્થાને હતાં. કેટલીક જગાએ વેલીઓ સ્ત્રી જેમ પોતાના પતિને વિંટળાઈ વળે તેમ પોતાના પોષક વૃક્ષની આસપાસ જોરથી વિંટળાઈ ગઈ હતી, કુદરતનું ભાન કરાવતી હતી. બાગની એક બાજુએ શમોશીને વાસ્તે એક દેવડી કરવામાં આવી હતી. વચ્ચેવચ્ચ એક હોજ બનાવવામાં આવ્યો હતો અને તેની મધ્યમાં અતિશોભાયમાન પથ્થરની એક પુતળી ઉભી હતી ને તેના માથાપર ચારપાંચ વળવાળો ચ્ચિત્તળનો મુકુટ શોભતો હતો. તે ફરતો હોવાથી નીચે પાણીમાં અનેક જાતનાં ચિત્ર પાડતો હતો; ઉપજી ઋતુમાં બેસવાને ત્યાં સામસામે ચાર બેઠક રાખવામાં આવી હતી. પાણીની અંદર તરેહતરેહની નાનીમોટી, સોનેરી રૂપેરી, લાલપીળી

રંગમેરંગી માછલીઓ દોડ્યાં કરતી, ક્યારેક ઉપર આવતી, ને નવોઢા લજ્જિત સ્ત્રીની માફક તરતજ પાણીમાં લપાઈ જતી. પુઆરાની આસપાસ ચારે બાજુએ ચાર લોઢાની કમાન કરવામાં આવી હતી, અને તેનાપર જતજતની વેલ ચઢાવવામાં આવી હતી.

ઑટલાનાં પગથીઆં ઉપર બે મોટા જખરા કુતરા આવનારને આદર-સત્કાર આપવા ધણુંખરું બેસી રહેતા, જાણીતાની સામે જઈ ગેલ કરતા, શરીરને વળગવા આવતા, કોઈકવાર શેકહુંડ કરતા તથા સુધરેલ વિચારથી ગણાતી તેમની પવિત્ર જીભથી કેટલીક વાર ચાટતા. અજાણ્યા તથા નવા આવનારનો સત્કાર જુદીજ રીતે થતો. આ શેઠને ત્યાં પ્રથમ તો ગાયો પાળવામાં આવતી હતી, પણ તેનો ખર્ચ માથે પડતો હોવાથી તેને હાલમાં પાંજરાપોળમાં મોકલવામાં આવી હતી. આ પરથી કોઈ માની લે કે આ સ્થાનમાં કરકસરના નિયમો ઉપર સારું લક્ષ અપાતું હશે તો તેમાં ભૂલ છે. ઘરમાં લાખો ખર્ચ નકામા થતા ને તેની કોઈને દરકાર રહેતી નહીં. પાછળ વાડામાં ખૂણેખોચરે આંધવામાં આવતી રાંકડી ગાયોની જગા કુતરાઓએ આગલા ભાગમાં લીધી હતી, ને તે ભાગમાં તેઓ ઓતાનું નિરંકુશ રાજ્ય ચલાવતા હતા. કેટલીક વાર તો રાત્રે કાંઈ પણ કારણ વગર ભસતા યા રડતા, અને ઉંઘમાં ખલલ પાડતા. ઉંઘમાંથી એકાએક ચમકી ઉઠી અંગણમાં રહેનાર કોઈવાર ખારીએ આવતું અને રામોશી કને કુતરાંનું આમ કરવાનું કારણ માગતું. કુતરાંનાં હૃદયથી ખિનવાકેફગાર ખિચારો રામોશી નાસિપાસ જવાખ દઈ કુતરાંની પાસે જતો, થાપડતો, થોડીક વાર માટે તેમને શાન્ત પાડતો, છાનાં રાખતો. અંગણના ઑટલા ઉપર ચીનાઈ મોટાં રમકડાંઓ ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં. ઉમરાની બદાર પગ લહોવાને માટે એક “ડસ્ટર” મૂકવામાં આવ્યું હતું. તેના પર “વેલકમ” એમ લખવામાં આવ્યું હતું. અંગણમાં આવનાર તેનો સત્કાર અને ભાવ જૂલો જઈ તેના પર જોડાનો પ્રદાર કરી પોતાના મંદા મેલા જોડા ઘસતા, અને તેથી તેનાપર લખેલા અક્ષરો ધીમેધીમે ભુસાવા માંડ્યા હતા. ખારણા ઉપર એક સફેદ અને લીલા નાનામોટા કાચના મણકાનું તોરણ ટાંગવામાં આવ્યું હતું. મણકાની વચ્ચે થોડો ઘણો ગાળો મૂકીને નાનીનાની સીપો કાણાં પાડીને પરાવવામાં આવી હતી. કાચના મણકા આધેથી હીરાની માફક ઝળક્યા કરતા હતા, અને રાતના રોશની વખતે તો તેનો બદાર કાંઈ ઓરજ આવતો.

• નીચે મોટું દિવાનખાનું હતું, તેમાં બાજુ પર કાચ ગોઠવવામાં આવ્યા હતા, અને સાદી તથા આરામખુરસીઓ ઠેકઠેકાણે ગોઠવેલી

હતી. મધ્ય ભાગમાં છ જણુ એસે એવી છ એકની એક ફરતી ગોળ ખુરસી હતી. તેના ઉપર વંચાયલાં યા વગર વંચાયલાં રોજીંદા વર્તમાન-પત્રો કેટલીક વાર પડી રહેતાં. સામ સામી બાજુએ અને કોચની ઉપર જાપાનિસ લાકડામાં જડેલા તક્તાઓ આવી રહ્યા હતા. અને તેની આંગણ નીકળતી અભરાઇઓ ઉપર ચોપડીઓ પડી રહેતી. એ દિવાનખાનામાં એક ગોળ ફરતું ચોપડીઓ મૂકવાનું નવી ઢાળનું કપાટ હતું જેમાં “સા-ધકલોપીડિયા” ના બધા ભાગ અનુક્રમે ગોઠવાયેલા આવી રહ્યા હતા. તેમની ગોઠવાણીની સફાઈ તથા તેના અસલ રૂપમાં બિલકુલ નહીં થય-લા ફેરફાર ઉપરથી આ બંગલાના વતનીઓનો જેને પૂર્ણ અનુભવ હોય તેને સહેજ જણાઈ આવતું કે તે ચોપડીઓને સ્થાનબ્રષ્ટ થવાનો વં-ખત ભાગ્યેજ આવ્યો હશે. આ કીમતી સંગ્રહને તેને વસ્ત્રથી સાફ ક-રનાર માણસ સિવાય બંગલાના કોઈ પણ રહીશનો સ્પર્શ થયો નહોતો. દિવાનખાનાની છત લોઢાના વાસ્મીશ કરેલાં અમેરિકન બનાવટનાં પતરાં થી જડી દેવામાં આવી હતી; અને તેની અંદર આવેલી સોનેરી પટી-ઓનો દેખાવ બહુ સુંદર લાગતો. તરેહતરેહનાં ઝુમ્મરો અને ઝાડો તે છતમાં લટકતાં હતાં. દિવાલ પણ પવાલાના આકારના કાંગરાકાંગરા-વાળા દીવાની જેડીથી સુશોભિત થઈ રહેલી હતી. જ્યાંજ્યાં બારણાં આવેલાં હતાં ત્યાંત્યાં મચ્છરદાની જેવા બારીક બબ્બે પડદાઓ ટાંચ-વામાં આવ્યા હતા. આ પડદાઓનો નીચેથી લગભગ અડધો ભાગ બારણા નીચે જડેલી ખીલીઓ જેડે ગડીબંધ બાંધી દેવામાં આવ્યો હતો; તેપરથી સમજતું કે આ પડદાઓ માત્ર શેઠાભાનેજ માટે ત્યાં રાખવામાં આવ્યા હતા. દિવાનખાનામાં દાખલ થતાંજ દિવાલપર સામે આવેલી સુંદર સોનેરી ફ્રેમમાં જડેલી બંગલાના લાલના માલિકની છબી સર્વનું ધ્યાન ખેંચતી હતી, તથા તેની સામે તેમનાં પત્નીની છબી આવી રહેલી હતી. દિવાનખાનાની એક બાજુમાં રંગરાવની તેની સ્ત્રી સાથે પ-ડાવેલી છબી દેખાતી હતી. શેઠાણીની તેમજ આ બીજી છબી જોનારને તરતજ થઈ આવે કે આ ઘર સુધારાનું હિમાયતી હોવું જોઈએ. સ્ત્રીને ખુરસીપર બેઠક આપવામાં આવી હતી ને રંગરાવ તેના ગળા ઉપર હાથ નાંખી ત્રિલાયતી હબે ઉભો હતો. બીજો હાથ પોતાની કમ્મરપર રાખ્યો હતો. રંગરાવને છબીમાં જોવો તેના કરતાં તેની ખુબી નિહાળવા આપણે દિવાનખાનામાંથી નીકળી દાદર ચઢી પહેલે માળે આવેલી તેની ઓરડીમાં બહાર ફરવા જવાની તૈયારી કરતો નિહાળીએ તો વધારે સારું.

દિવાનખાનાની પાસેના એક ઓરડામાં ફરતો એક નાનો દાદર હતો. એ ઓરડીમાં ચોપડીઓ મૂકવાનું કપાટ હતું. તેમાં અંગ્રેજી

વાર્તાની ચોપડીઓ ગમે તેમ પડી રહેતી તથા નીચલા ખાનામાં જૂનાં વર્તમાનપત્રો અવ્યવસ્થિત પડી રહેતાં. દાદર પર લાલ કપડું જડી લેવામાં આવ્યું હતું અને તે પહેલાં માળના દિવાનખાનાના ખારણા સ્વચ્છ પહોંચતું હતું.

ઉપરના દિવાનખાનાનો ઠાઠ નીચેના કરતાં કાંઈ વધારે સારો નહોતો. વધારામાં ત્યાં એક હારમોનિયમ ઉઘાડું પડી રહેતું અને તેની આસપાસ કાચનું એક ફ્રેમ કરાવી લેવામાં આવ્યું હતું. રંગરાવનો ખાનગી ઓરડો દિવાનખાનાની બાજુમાં આવ્યો હતો. પોતે એકલો હોય તોપણ ઘણુંખણ તે બંધ રાખતો એટલે અંદર આવનારને ખારણું ઠોકવાની જરૂર રહેતી. ઓરડામાં એક સીમસની ઉત્તમ કારીગીરી બનાવતું બહુ ઉંચી બતનું ગોળ ટેબલ હતું, અને તેના પર અંગ્રેજી નવિકથાઓ, લખવાનાં સાધનો અને એક સુંદર અંગ્રેજી તારીખવાર બનાવતું પંચાંગ પડી રહેતાં. ઓરડાની એક બાજુમાં મોટો છપ્પર-પત્રંગ બિઝવેલો હતો અને તેને મચ્છરદાનીથી ઢાંકવામાં આવ્યો હતો. બીજી બાજુમાં એક મોટા આયનાવાળું સુંદર કબાટ રહેતું હતું અને તેમાં રંગરાવ પોતાનાં પાટલુન, કોટ, નેકટાઈ, કાલર, મોજાં વગેરે કપડાં રાખતો. કબાટના નીચેના ભાગમાં બે નાનાં ખાનાં હતાં, જેના પર કાળા રંગની સુંદર વેલ ચીતરવામાં આવી હતી. આમાંના એક ખાનામાં સુગંધીઓની શીશીઓ, અતર, કાંસડી વગેરે તે રાખતો તથા બીજા ખાનામાં કોરા કાગળ વગેરે તેમજ પોતાના ખાનગી કાગળો રાખતો. આ કબાટ આગળ રંગરાવનું આગમન જોઈએ તે કરતાં વિશેષ થતું. રંગરાવ રંગે સ્થામળો તોપણ સોહામણો લાગતો. તેના શરીરનો દેખાવ બાંધી દીનો હતો, અને ઉંચાઈ લગભગ સાડાપાંચ ફૂટ હતી પરંતુ અંગકસરત બહુ ન હોવાથી તેનામાં કૌવત સાધારણ હતું. અત્યારે તે બહાર જવાની તૈયારી કરતો હતો. દિવાલના એક ભાગ ઉપર જડી લીધેલી ઇલેક્ટ્રિક બ્લેક (ધંટડી) તેણે વગાડી કે તરતજ એક ઘાટી ઉપર દોડી આવ્યો. રંગરાવે કબાટની કુંચી આપી તેને પોતાનાં લુગડાં કાઢવાનું કહ્યું. આગળ વરદી શી મળે છે તેની રાહ જોતો હતો એટલામાં “પાટલુન આજે કળી કાઢજે” એમ રંગરાવે રામાને કહ્યું. પાટલુન, મોજાં, ખમીસ કઢાયા પછી રામાએ સફેદ ડગલો કાઢ્યો. રંગરાવ તેની સામે એકઠી નજરે જોઈ રહ્યો અને કહ્યું “તુલ્કા ત્રણ ચાર વાર નસાંગીતલા કે કાળી પાટલુન હોઈલિ તવા કોટ બી કાળોજ હોઈલિ. તુલ્કા કાઢી ઠાવુક નાહી. તુમી કામીસ આદમી આહે.”

રંગરાવ મરાડી બોલતો ત્યારે ગુજરાતી મરાડીનું એવું મિશ્રણ કરતો કે બન્ને ભાષા બાજુનારને તો હસવું આવ્યા વિના રહેજ નહીં. કોઈ વાર તેમાં હિંદુસ્તાની શબ્દો પણ આવી જતા. રામો દેશમાંથી નવો આવેલો હોવાથી ગુજરાતી સમજતો નહીં એટલે રંગરાવ અને રામા વચ્ચે થતી વાતચિતમાં સાંભળનારને ઘણો આનંદ મળતો. કાળો ડગલો કાઢી રામાએ કપ્પાટ બંધ કરવા માંડ્યું. રંગરાવે ચીઢવાઈને કહ્યું.

“કાચ ? ‘બો’ આણાયયા નહીં કે ?”

‘બો’ શું તે ન સમજવાથી રામો જડભરત જેવો ઉભો રહ્યો. રંગરાવને જાતે ઉડી અંદરથી નેકટાઈ કાઢવી પડી. સાથે એક કાલર પણ કાઢ્યો. કપ્પાટ વાસી રામો હાશ કરતો ચાલતો થયો. ઘણાજ ઉંચી જાતનો, મોંઘા મૂલનો વિલાયતી સાણુ લઈ, મોં ધોઈ, દુવાલે સાફ કરી, જર્મન બનાવટની કચકડાની કાળી કાંસડી હાથમાં લઈ રંગરાવ આચનાં આગળ ઉભો. વાળમાં ફ્રેન્ચ સંજ્ઞાથી ઓળખાતું સુગંધિદાર તેલ નાંખી, ધચ્ચેથી સેંથી પાડી. બરાબર ઠીક ન લાગવાથી બે ત્રણ વાર બાળ વિખેરી નાંખ્યા. વાળ હોળાઈ રહ્યા પછી પાટલુન તથા ખમીસ ઉપર ગેલીસ ચઢાવી દીધું. ખરાં સોનાનાં બટનની બંગલામાં ખોટ નહોતી, પણ હલકી ધાતુનાં થોડાક સમય માટે સુશોભિત દેખાતાં ખોટાં બટન ઉપર તેનો ભાવ વિશેષ હતો. કાલર બે ત્રણ ચઢાવી જોયા પણ તે પસંદ ન પડવાથી કપ્પાટમાંથી બીજો નવો કાલર કાઢ્યો. ખમીસના કાલરની અસ્ત્રી વિલાયતી હોવાથી ગળાને બહુ સોસવું પડતું હતું. તેમાં નવો કાલર ગળું રૂંધવામાં મદદગાર થયો. ગરદન કદાચને ખસી જાય તો તેને અટકાવવા નેકટાઈની લગ્ન જરૂર હતી. તેથી તે ચઢાવવામાં આવી. બહાર જવાને ફક્ત હવે ટોપી પહેરવાની વાર હતી. ટોપી પહેરવામાં કાંઈ બહુ વખત લાગશે નહીં એમ ધારી તે જતી વખતેજ પહેરી લેવા ધાર્યું. ખરું મનનું કારણ એ હતું કે રંગરાવના મનથી પોતે ટોપી વગર વધારે સારો દેખાતો હતો. એને ટોપી ફરતાં ઇંગ્લિશ હેટ પ્રતિ વધારે ભાવ હતો. પણ જ્યાંયાં હેટ પહેરી જવી એટલે લગણુ તે લગ્ન આગળ વધ્યો નહોતો. રંગરાવે ઘડીઆળમાં જોયું તો પાંચમાં દસ કમ હતી.

“ઓહો ! આજ તો હું વહેલો પરવાયો. ચાર વાગ્યાની તૈયારી કરવા માંડી હતી ને એટલામાં બધું આટોપાઈ ગયું. હવે દસ મિનિટમાં એ આવી પહોંચશે કેમકે એ દરેક કામમાં બહુ નિયમિત છે. ચાલો, આજે આપણે એની તરફથી ‘તું તો બહુ ચાપાચાપ કરે છે’ એવું

સાંભળવું નહીં પડે. ” આમ વિચારતો બાગના આગલા ભાગમાં પડતી કાચની બારી આગળ ડાબો હાથ કમરે રાખી, જમણા હાથની કહોણી બારીની કડણપર ટેકવી કોઈની વાટ જોતો હોય એમ ઉભો. થોડીક દ્વારમાં બહારના દરવાજા આગળ કોઈનાં પગલાં સંભળાયાં, અને રંગરાવે દરવાજા તરફ જોયું. નાસિપાસ થઈ બારી આગળથી ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં અંદર આવી આરામખુરસીપર પડ્યો.

“ ખસ ! આજે એ મોડો થાય તો એને સો વાનાં સંભળાવું. મહારી દરરોજ એ ભૂલ કાઢે છે તો હવે આજે એનો પણ વારો આવ્યો છે. સો દહાડા સાસુના તો એક દહાડો વહુનો. ”

• છેલ્લું વાક્ય બોલાયું ન બોલાયું એટલામાં ઓરડામાં કોઈ દાખલ થયું.

“ રંગરાવ ! રંગ છે તને ! પહેરવા કરવામાં દરરોજની, માફક ઝીજ પણ ક્યાશ નથી રાખી, પણ આજે તું વખતસર છે. ત્હારા જોવા અંગ્રેજી મિજાજને બધું અંગ્રેજીજ શોભે. વખતસર અને નિયમસર થવું આ સારો ગુણ અંગ્રેજી હોવા છતાં તને પસંદ નથી, તેમાં તું હિંદુઓનું અનુકરણ કરે છે, ને બાકી ઘણાખરામાં સારાસારનો વિચાર કર્યા વગર વિલાયતીજ તોર ચલાવે છે. કંઈ ખોટું હોય તોપણ તને ગમ્યું એટલે પહેલા નાંખરતું ! ને તેમાં તું તેમનો બચાવ કરવાનો, ને સારું હોય પણ તને ના ગમ્યું તો તેના દૂધપૈઆ. પણ ઉભો રહે, હું તો ત્હારી રજા લેવા આવ્યો છું. ”

“ કેમ, તું નથી આવવાનો ? ”

• “ ના, ના, એમ શું ? એ તો આજે અંગણની બહાર નવું પાટીયું લગાવ્યું છે કે ‘ રજા વગર અંદર આવવું નહીં ’ તે વાંચી હું વિચારમાં પડ્યો કે મહારે શું કરવું ? રામોશી દેવડીમાં હતો નહીં એટલે રજા લેવા અંદર તો આવવુંજ પડે ને ? ”

• “ જા, જા, મરકરી શું કરે છે ? ત્હારે વળી રજા કેવી ? ”

“ ત્હારે કોને રજા લેવાની ? ”

“ નવા આવનારને. ”

“ પાટીયું અંગ્રેજીમાં છે, એટલે ગુજરાતીજ બાણનાર તો બિચારો ધરપ્રવેશના ગુનાહમાં આવી જાય. તે તો બાણે ફીક, પણ નવો આવનાર સારો માણસ હોય તો કોઈ દહાડો એમનો એમ અંગણમાં ધૂસી જાય છે ખરો કે ? અને નહારા માણસને એ પાટીયાની શી અસર થતી હશે તે મને જરા સમજાવે તો હું પણ પાટીયું મારું. ”

રંગરાવને જવાબ સુઝ્યો નહીં એટલે વાત ફેરવી કહ્યું, “આલો! ત્યારે આપણે જઈશું?”

“હા.”

રંગરાવે ના છુટકે ટોપી પહેરી હાથમાં લાકડી લઈ ઉતરવા માંડ્યું. નહાનાં છોકરાં જેમ પોતાના ઓળખીતા જોડે બહાર જવાને તૈયાર થાય અને તેની પાસે જવાનું કરે તેમ એટલા પર બેઠેલા કુતરાઓએ કરવા માંડ્યું. રંગરાવે રામોશીને ખૂમ પાડી, તેમને દૂર લઈ જવા કહી, પોતે લાકડી હલાવતાં હલાવતાં ચાલવા માંડ્યું. રામોશીની દેવડી આગળ ન પહોંચ્યો એટલામાં પોતે કાંઈ ભૂલી ગયો હોય એમ તેના મોં ઉપરથી જણાયું.

“કેમ શું ભૂલ્યો?” તેના મિત્રે પૂછ્યું.

“ઘડીઆળનો પંટો રહી ગયો.”

“હશે, ચાલશે, આપણે ક્યાં હમણાં ઑફિસ જવું છે? ને મુખ્યાલમાં તો ફકડેકાણે ઘડીઆળ મળી આવશે.”

“પણ તેમાં ખરી કંઈ અને ખોટી કંઈ તે સમજાય નહીં તો. મ્હારી ઘડીઆળ તો ટાવર સાથે મેળવેલી છે. તેમજ મને તેના વગર ચહેત પણ નહીં પડે.” રામોશીને ખોટાવી ઘડીઆળ લાવવા કહ્યું. ઘડીઆળ આવી અને બન્ને જણાએ ચાલવા માંડ્યું.

રંગરાવ—“વિપિન! સાડું થયું કે તું વખતસર આવ્યો, બાકી આજે હું તને ઘણું સંભળાવવા ધારતો હતો.”

વિપિન—“એ પણ ફીક. તું દરરોજ ત્હારી ચાપચીપમાં મોઢું થાય તેનું કાંઈ નહીં, અને હું અગત્યના કામસર રોકાઉં તોપણ મ્હારે સંભળવાનું! હોય, મોટાની દુનિયા એમજ ચાલે છે.”

આમ વાતો કરતા બન્ને મિત્રો ગિરગામ ટ્રામટર્મિનસ આગળ આવી પહોંચ્યા અને પ્રો. ગજ્જરની લેબોરેટરીના દરવાજા આગળ પડેલી પાટલી પર બેઠા. આંખના પલકારાની સાથે સુસવાટા કરતી, ધૂળ ઊરાડતી, ટંગ, ટંગ, ખણંગ, ખણંગ, અવાજ કરતી, આસપાસ રહેનાર ને ફરનારના વિચાર ને વાતમાં ખલલ કરતી, પોતાના માર્ગમાં આડે આવનારને શાસન આપતી, અલબેલી નગરીમાં પોતાને જ્ય મળ્યો તેના માનમાં વિજય વાવટો સાથે ધારણ કરતી, કદી કદી તારાની માફક ઝબુકતી, ગર્વ ધરતી, ધરતીને ધુમ્પવતી, સરસર કરતી વિજ્ઞાનીક ટ્રામ પૂર્ણ વેગથી દોડી આવી—આવી અને અટકી.

વિપિન—રંગરાવ ! જોયું ? ક્યાં ગયો એનો વેગ ! ક્યાં ગયો એનો રોફ ! ક્યાં ગયું એનું અભિમાન ! તવંગર પણ મૂર્ખ માણસ આ પ્રમાણે ગર્વમાં ને ગર્વમાં આગળ ચાલ્યો જાય છે ત્યારે પાછું ફરી જોતો નથી. કોઈ સમાન મિત્ર કદાચ સલાહ આપે તો તેને ખેવકૂફ ગણી સાંભળતો નથી. બિચારા ગરીબના તો ભારજી શા કે પોતાની જીભ ઉપાડી શકે ? પણ તે મૂર્ખને માલૂમ નથી કે મનુષ્ય માત્રને અટકવાનું તો છેજ. મેં ક્યું એમ ધારવું એ માણસનું અજ્ઞાન છે. તેનું નસીબ જ્યાં લગણુ બળવાન હોય છે ત્યાં લગણુ તે ફાવે છે. નસીબ વાંકું થયું કે ભલેને તે આખી ધરતીને ધુળવનાર હોય તો પણ એકદમ ભાંગે પડે છે, પાછળનો વિચાર કરતાં પસ્તાય છે, પ્રભુપર આસ્થા લાવે છે અને ઈશ્વરભય થાય છે. કેટલાક તો “ મિયાં પડ્યા પણ તંગડી ઉંચી ” તેની માફક શીસીઆરીમાંથી હાથ કાઢતા નથી ને મૃત્યુ સમયે દુઃખી થાય છે. જો, દ્રામનો વાવટો પણ જાણે તેને પશ્ચાત્તાપ થતો હોય તેમ ઉતારી લેવામાં આવ્યો. ચાલો પાંચેક મિનિટમાં દ્રામ ઉપડશે. આપણે ખેસી જઈશું ? ”

“દ્રામપર ચઢી રંગરાવ ફર્ટકલાસમાં દાખલ થયો; વિપિન પાછળ ગયો. બન્ને જણાની બેઠક સાથેજ આવી. દ્રામ ચલાવનારની પાછળની ખારી આગળની જગ્યા આગળ તેમની બેઠક હોવાથી, તથા ઘંટના વારંવાર થતા ઘાંઘાટને લીધે તેમની વચ્ચે થતી વાતચિત કોઈ સાંભળી શકે એમ નહોતું.

વિપિન—આજે ક્યાં જવા વિચાર છે ?

રંગ—“ આજે.....કંપનીનો “બોનાફાઇડ ફિલયરન્સ સેલ” છે તેથી ત્યાં માલ ઘણો સસ્તે ભાવે મળશે. ”

“ દરરોજનું વેચાણ તો ત્યારે ‘મેલાફાઇડી’ થતું હશે ? ” વિપિન હસતાં હસતાં બોલ્યો. “ તું આવા વેચાણ વખતેજ ત્યાંથી ખરીદી કરે છે ? ”

રંગ—“ ના ના, એમ તો શું ? પણ આવી તક મળે તો તે જવા દેતો નથી. બાકી હું ઘણુંખરું આવી અંગ્રેજી કંપનીમાંથીજ માલ ખરીદું છું. એક ભાવ કહે એટલે જ્યારે માથાકુટ નહીં. આપણા હિંદુ વેપારી તો ખમણુંજ કહે. ”

વિપિન—“ હા, તે તો ખરું. આપણા હિંદુ વેપારીઓમાં કેટલાએક એવા હોય છે ખરા. તેમ એટલું પણ નક્કી કે આમાં માલ બાબત તુલના કરવાની તને તક ઓછી મળે. તેણે કહ્યું તે સવાવીસ.

માલ લઈ પૈસા આપી ચાલતા થવાનું; પછી તે બમણું કહે કે ચારગણું. હિંદુ વેપારી બમણું કહે તોપણ તું જાતે માલના સારાસારનો વિચાર કરી શકે ને કદાચ એક વાર છેતરાય તોપણ તને અનુભવ મળે. બમણું કહે ને ન આપવું તે આપણા હાથમાં.”

રંગ—“હું જાણતોજ હતો કે તું હિંદુઓનો બચાવ કરવાનોજ.”

વિપિન—“ભાઈ! તું ભૂલે છે. હું એમ નથી કહેવા માગતો કે હિંદુ વેપારીઓની આ અપ્રામાણિકતા સારી છે. જુદું તે સર્વદા જુદું છે. પણ અંગ્રેજ વેપારીઓ એકજ વાત બોલે એટલે તેઓ પરમેશ્વરના અવતાર એ વાત મ્હારા ધ્યાનમાં તો નથી ઉતરતી. વાર, હુંજ તને પૂછું છું કે પાંચ રૂપી-આની વસ્તુનો ભાવ ઘટાડીને તેઓએ આજે ચાર રૂપીઆ કર્યો છે, તો તે-ઓએ શું આજે ખોટનો વેપાર કર્યો? વેપાર કરવા આવેલાને ધરધણી થઈ બેઠા તે ખોટનો વેપાર કરે એ મારા ધ્યાનમાં તો ઉતરતું નથી. હિંદુસ્થાનમાં કાંઈ સદાચત માંડવા તે બેઠા નથી. ચોકખો વીસ ટકાનો નફો તો તેઓ એ માલમાં ખાય છે; આજે ચાર રૂપીએ વેચીને પણ તેઓ ખોતાનો સાધારણ નફો ખાશે. હિંદુ વેપારીઓ બે ભાવ બોલી બગાડે છે ત્યારે આ વેપારીઓ અવળે અસ્ત્રે મુડે છે. એકમાં આપણી કમઆવડત હોવાથી ડગાઈએ છીએ ત્યારે બીજામાં છતી આંખે આપણે કુવામાં પડીએ છીએ. મ્હારે હસાબે પહેલી બાબતમાં આપણું અજ્ઞાન છે અને બીજામાં બેવફૂરી છે. દેશી જૂએ મરે ને પરદેશી હવેલી બંધાવે એવા વિચારને તો સો ગજના ન મસ્કાર. હા એક વસ્તુ પરદેશીનીજ દુકાને મળતી હોય અને તેના વગર આપણને ચાલે એમ ના હોય તો તે લેવામાં હું બાધ નથી ગણતો. બીજું હું ધારું છું તે પ્રમાણે પહેલાં કરતાં આપણા હિંદુ વેપારીઓમાં પણ ઘણો સુધારો થયો છે. હવે કેટલાએક એકજ ભાવ જ્યારે કહે છે ત્યારે એક દમડી પણ ઓછી કરતા નથી. વેપારીના વાંક સાથે આપણા હિંદુ ધરકોનો વાંક પણ ઓછો હોતો નથી; તેઓ આમ કહ્યા છતાં પણ ઓછી કીમતે માલ માગે છે ત્યારે બિચારા વેપારીઓની શી કસ્ટર! વળી તું જોતો હશે કે કેટલાક અંગ્રેજો પણ આપણા દેશીઓને ત્યાંથી માલ ખરીદે છે કારણ, એટલુંજ કે આપણા વેપારીઓનું નફાનું પ્રમાણ અંગ્રેજ વેપારીઓના કરતાં ઘણુંજ ઓછું હોય છે.

રંગરાવ આ બાબત સાંભળી ચું કે ત્યાં બોલી શક્યો નહીં, વિપિન જવાબની રાહ જોતો હતો એટલામાં ટ્રામ એકદમ અટકી પડી અને અંદર બેઠેલા સર્વેને ઘણો જખરો આવડેલા લાગવાથી તેમ થવાનું જા-રણ જાણવા ઉતાર્યો બહાર ડોઝીઆં કરવા મંડ્યા. જોતાં માલૂમ પડ્યું

કે એક ગાડું વચ્ચે આવી ગયું હતું. ટ્રામ ચલાવનારનું ધ્યાન જો એ તરફ ન હોત તો જરૂર જખરી અથડાઅથડી થતે અને કદાચ મોટું નુકસાન થતે. ગાડાવાળો તો ‘હાંક સુલેમાન ગાફી’ ની માફક જોયા કર્યા વગર ગાડું હાંક્યો જતો હતો. તે પોતાની ભૂલ સમજ્યો ને ગાડું વાળી દીધું. પાછળ એક સાહેબની ગાડી ખોટી થતી હતી. ટ્રામ શોધી કાઢનાર સાહેબ તે જગા પર હતા નહીં તે બહુ સાઈ થયું, કેમકે ખોટી થતી ગાડીમાં બેઠેલા સાહેબનો મિજબજ હાથથી જતો રહ્યો હતો. ઘોડાવાળા પાસેથી ચાલુક લઈ બે ત્રણ ફટકા ગાડાવાળાને લગાવી ગાડી દોડાવી મૂકી.

“રંગરાવ! જોયું? નીચી ઓરડીને સૌ ઝુડે!” વિપિન બોલી ઉઠ્યો; “ટ્રામ ચલાવનારની સાવચેતીને લીધે અને એના કુટુંબના સારા નસીબે બચ્યો ભારે આ પ્રસાદી મળી. સાહેબના માથાનો કોઈ મળ્યો હોત તો ખૂબ પડતે. આ બિચારો કોને ફરિયાદ કરે અને કરે તો સાંભળે કોણ?”

ગાડાવાળાએ વાંસો પંપાળતાં ગાડું ચલાવવા માંડ્યું, અને ટ્રામને વેગ પલુ વધવા માંડ્યો. પોતાને જેટલું કહેવાનું હતું તે કહી દીધું હતું, અને મરજી ઉપરાંત જવાબ કઢાવવાનું થોડું ન લાગવાથી વિપિને ફરીથી.....કંપનીનો સવાલ કાઢ્યો નહીં. તેણે જોઈ લીધું હતું કે રંગરાવના મન પર તેણે કરેલી તકરારની અસર કાંઈક થઈ હતી અને તે વધારે દઢીભૂત થાય માટે તુર્તાતુર્ત વધારે કહેવામાં સાર નહોતો. ....કંપનીની જગ્યા આવી પહોંચી ને બન્ને મિત્રો ટ્રામમાંથી ઉતર્યા.

—૩૩૩૩૩૩—

પ્રકરણ ૨.

.....કંપનીમાં.

“દેશતાતિકુળધર્મનું, ઊંચે રાખે અભિમાન,
તે નરવર નહિ તો ખરે, ખર સમજે મતિમાન.”

ટ્રામમાંથી ઉતરી બન્ને મિત્રો.....કંપનીમાં દાખલ થયા. દુકાનના બહારના ભાગ ઉપર મોટામોટા અક્ષરે જાહેર ખર્ચાના મૂકવામાં આવી હતી. તેમાં શું લખ્યું હતું? પહેલેથી છેલ્લે સુધી પોતાના માલની પ્રશંસા, પોતાનાં વખાણ, ઘટાડી નાંખેલા ભાવની તારીફ. વિપિન મન સાથે બોલ્યો “આ કાળની બહિષ્કારીજ ઓર છે. જાહેર ખર્ચાનો ઉપયોગ વસ્તુને જાહેરમાં લાવવાનો જતો રહ્યો ને પોતાની પ્રશંસા

કરવાનો થઈ પડ્યો. આત્મશ્રદ્ધા કેટલે દરજ્જે થાય છે તેનો ખૂબ વિચાર નથી કરતા. દવાઓની ખાખનમાં લોકોને આથી ખાસ ઘણું ખમવું પડે છે, કેમકે કઈ દવા સારી તે સમજ પડતી નથી. કોઈ બાણમાં પ્રક્રિયામાં આફી રાખતુંજ નથી. ડાક્ટરો પણ સલાહ આપતાં ગુંચવાઈ જાય છે, પરિણામ એ આવે છે કે નરસા જેડે સાઈ પણ તણાઈ જાય છે, જાહેર ખર્ચ પર લોકોને વિશ્વાસ બેસતો નથી અને કાગળીયું હાથમાં આપવામાં આવે છે કે જોયા કર્યા વગર તેને ફાડી, તાંબી દેવામાં આવે છે. ચાલો, જોઈએ તો ખરા કે અંદર શા રંગ છે.” શું હતું ? એનું એ.

ચર્મચક્ષુથી જોતાં તે કાંઈક દેખાતું, અને જ્ઞાતચક્ષુથી તપાસતાં તે કાંઈક સમજાતું. રંગરાવ તો પહેલાંનોજ ઉપયોગ કરતો. ડગલા અને પાટલુનું વાસ્તે સારું ગરમ કપડું કઢાવી શીરંગી દરજ્જે બોલાવવામાં આવ્યો. માપ લઈ ડગલ પનાનું ચાર વાર કપડું જોઈશો એમ કહી તે ચાલતો થયો. ભાવ તો પૂછવાના હતોજ નહીં કેમકે ભાવની ચીટી કપડા પર હતીજ. કપડાનું બિંદુ સાડાતેર રૂપિયાનું થયું. હિંદુ દરજ્જે નિયમિત ન હોવાથી, તેમજ કામના પૂરેપૂરા જાણીતા ન હોવાથી કંપનીનાજ દરજ્જે પાસે સીવડાવવાનું હતું. સિલામના વીસ રૂપિયા કહ્યા. વિપિને ગુજરાતી ભાષામાં કહ્યું. “ આ તો પૈસાની ડોસી અને ઢબ્યુ મુડામણું તેના જેવું થાય છે. ” વિપિને અંગ્રેજી આંટીકુંટીનું ભાન ન હતું. એક વાર ભાવ પૂછી ચૂક્યા ને પછી ત્યાં ના સીવડાવીએ તો ખોટું દેખાય એમ કહી રંગરાવે હરાવેલા ભાવે કપડું ત્યાં સીવવા આપી દીધું. “ ચોથે દલાડે બધું તૈયાર થશે અને કહો તો તમારે ત્યાં અમારા માણસ જેડે મોકલી આપીએ. ” એમ દુકાનના સાહેબે કહ્યું. “ જાતેજ આવીશ ” એમ કહી રંગરાવ નેકટાઈ કોટર વગેરે રાખવામાં આવતા ભાગ તરફ ગયો. એક રૂપિયાની વસ્તુના આજે ખાર આનાહતા એટલે પચ્ચીસ ટકા તો.....કંપની એમાંની વેચેલી વસ્તુ ઉપર રળીજ ચૂકી હતી. એક ડગલ કોટર અને અડધો ડગલ નેકટાઈ ખરીદાયાં. બિંદુ થયું પૈસા અપાયા. રૂપિયા સત્તાવીસનું લગભગ ચક્કર થઈ ગયું, એટલે વધારે ખરીદી વેચાણને છેલ્લે દલાડે બેહદ ઘટાડવામાં આવતા ભાવ પર હાલ તો રખાઈ. છ વાગવા આવ્યા હતા, પેણાજીએ .....કંપનીની દુકાન આગળ મંગાવેલી ઘરની ગાડી આવી પહોંચી હતી. દુકાનમાં વારંવાર ખરીદી કરવાને રંગરાવની આવજ થતી હોવાથી ગાડીવાળો ગાડી ક્યાં લાવવાની હતી તે જાણતો હતો. કોટર નેકટાઈ ગાડીમાં મૂકાયાં, ને બન્ને મિત્રો ગાડીમાં બેસા. ગાડી ક્યાં લેવી છે એમ ગાડીવાળાએ પૂછ્યું.

રંગ—“ધર તરફ. વિપિન ! આજે એપોલો જવાનો વિચાર નથી કેમકે મ્હારું માથું દુઃખે છે ને વળી પવન ખાઈ વધારે ચઢે. ”

“ સાઈ થયું કે તું અહીં આવ્યો ” વિપિન બોલ્યો. “ નહીંતર ખિચારા લિંદુ વેપારીઓની કચકચ ને તેની દુકાનમાં થતી ગડબડને ગાળ પડતે. તું જાણે છે કે એપોલો કે ચોપાટી હું ત્હારી સાથે આવ્યો કે વિવાદમાં ઉતરવાનો. મને પણ કાલે રાત્રે ઉંઘ ન આવવાથી અને બપોરે ઉંઘવાની ટેવ ન હોવાથી થાક લાગ્યો છે. ”

જોતજોતામાં બંગલો આવી પહોંચ્યો અને બન્ને જણા ઉતરી બંગલામાં દાખલ થયા. રંગરાવના કાકા એમની સાથેજ રહેતા હતા. તે જૂના વિચારના અને ખરાવાદી હતા. તેણે પૂછ્યું કે, “ જોઉં તો ખરો, ભાઈ, આ શું લાગ્યો ? જીવ્યા કરતાં જોયું ભડું. ”

“ ના, કાકા, તમને ખતાવવામાં માલ નહીં. તમે વળી સત્તર વાનાં સંભળાવશો, અને તેમાં આજે તો વિપિન પણ છે એટલે તમારી જોડે તકરાર કરવી ફાવશે નહીં. ”

• “ હારતો ભાઈ, આપણે તો એ તમારી તકરાર બકરારની કલમો નાણીએ નહીં. આપણી પાસે તો એક ધાના બે કકડા. તમારે તો બધું કલમ-પરજ આવી ગયું છે. એ કલમ દમવગરની થાય ત્યારે કાકાને સંભારશો. ”

રંગરાવને કાકાની થોડી ધણી આમન્યા હતી અને વળી પોતાનું માથું દુઃખતું હતું એટલે વધારે રકઝક ન કરતાં પેટી ખતલાવી. “ હાય ! હાય ! કેટલા રૂપીઆપર પાણી ફેરવી આવ્યો ? ત્હારા કબાટમાં તો બે ત્રણ પેટીઓ છે ને વળી આનું શું કામ હતું ? ”

ધીરે રહીને કાકાને ખીલવવાને, રંગરાવને ચીલવવાને વિપિને કહ્યું. “ કાકા ! એ તો આજે ધણા સસ્તા ભાવે આણ્યું છે.....કંપનીનું વેચાણ હતું, અને તેમાં ભાવ બહુ ઘટાડી નાંખ્યા છે. ”

“ મુઆ એ સસ્તાના વેચનારા. આપણા વેપારીઓની ક્યાં ખોટ છે કે એમનો ભાવ પૂછીએ ? પણ વિપિન, કહે તો ખરો, આના શું પૈસા આપ્યા ? હું જાણું છું કે રંગરાવ તો મને ઉડાવવાનો અને ખર્ચ કહેવાનો નહીં. ”

વિપિન—“ કોલરના ફક્ત નવ રૂપીઆ અને નેકટાઈના સાડા ચાર. ”
“ હું તો આની સાડાત્રણ દમડી પણ આપું નહીં, ” કાકાએ કહ્યું.
રંગરાવ જે આટલી વાર થયાં સમજાવ્યા કરતો હતો તે બોલ્યો, “ કાકા ! ફેશનમાં તમે ન સમજો. ”

“ હા ભાઈ ! હું ક્યાંથી સમજું ? એ ફેસલ બેસલ આપણે તો જોઈ એ નહોતી અને સાંભળી પણ નહોતી. એ તો ત્હારા જેવાને જોયા એટલે જૂની આંખે નવું જોવાનો વારો આવ્યો. હવે તો એક નૂર આદમી અને હજાર નૂર કપડાં એવો વખત આવ્યો. આમ ને આમ આપણી આર્યભૂમિનું નખખોદ વળી ગયું, ને હજી ત્હારા જેવા વધારે વાળશે. આ ત્હારી નકટી કે નેકટી જૂની થાય તો માંડમાંડ ચુલામાં બે કાકડી મૂકાય, ને આ ત્હારા કોલ્લરનો તો તેટલો પણ ઉપયોગ નહીં. મને તો એ જોઈનેજ કાલેરા થાય છે. વિપિન આ નથી પહેરતો તેથી શું કદરૂપો દેખાતો હશે ? કુદરત તે વળી ઢંકાતી હશે ? ”

વિપિન—“ પણ કાકા ! એની પેઠે મ્હારી ગરદન કાંઈ ઉંચી રહે છે ? ”
 “ ગરદન ઉંચી રાખવા જેવો આપણો વખત ક્યાં છે ? મૂંઝ નીચી ને ગરદન ઉંચી એમાં ફળ શું ? અંગ્રેજોને તે છાજે છે, આપણને નહીં, વાર, પણ મને એક સવાલ થાય છે કે આજ આપણા દેશમાં અંગ્રેજોને આવ્યાને ઘણાં વર્ષો થયાં. ત્યાંનાં હવા પાણી કરતાં અહીં હવા પાણી જુદાં છે. તમે તો હિંદમાંજ રહી તમારો જાતી પહેરવેશ મૂકી દો છો તો એઓ અત્રે લાંબો કાળ રહે છે છતાં પોતાનો કેમ સજતા નથી ? આપણેજ મૂર્ખ કેની કે પોતાનું મૂકી પારકું ગ્રહણ કરીએ છીએ. ”

રંગ—“ આપણા કરતાં તેમનો પહેરવેશ સારો દેખાય છે. ”

“ આંખમાં પણ વિકાર આવી ગયો તો. મને તો આપણું સસ્તું ને સાદું લાગે છે. તેમજ આપણા પહેરવેશથી આપણી જાતિનું તથા દેશનું ભાન થાય છે. ખરું સમજતા હો તો તેમને પોતાના દેશનું, જાતનું, અભિમાન છે, ને તમને નથી. તમારા જેવા એ મૂર્ખ નથી. ”

રંગ—“ હવે બહુ થયું. ”

“ ઠીક. તો તેમ. આપણે તો વૃદ્ધ એટલે ગમે તેવું બોલાઈ જાય છે. તમને પસંદ ના પડે તો અમારાં અને તમારાં નસીબ. ”

“ મ્હારું તો માથું બહુ દુઃખે છે ” એમ કહી વિપિનને લઈ રંગરાવ ઉપર ગયો. “ વિપિન ! આજે પ્રકૃતિ ઠીક નથી માટે હારમોનિયમ વગાડ અને હું જરા લુગડાં બદલી, હવા લગાડી આવું છું. ” હવા ચોપડી દિવાનખાનામાં પડેલા કોચ પર રંગરાવ સૂતો, અને વિપિને વાળું વગાડવું શરૂ કર્યું. થોડાં ઘણાં ગાયનો વગાડી વિપિને જવા વાસ્તે રજા માગી.

રંગ—“ આજે અહીંજ રહેને ! આપણે બે સાથે હોઈશું તો મને ગમશે ને વખત ઝટ નીકળી જશે. ત્હારે ઘેર માણસ મોકલી ખબર આપીએ. ”

વિવિન—“ ના ભાઈ, મને માફ કર. મ્હારે ઘેર ગયા વિના આજે ચાલે તેમ નથી. ”

વધારે હાંસાતોંસી ન કરતાં રંગરાવે વિવિનને જવા દીધો, અને પોતે પોતાના ઓરડામાં જઈ પલંગ પર પડ્યો.

પ્રકરણ ૩.

સ્વદેશી.

“સદા સર્વદા યોગ ત્હારો ધડાયે,
ત્હારે કારણે દેહ મ્હારોજ જાયે;
ઉપેક્ષા ના કર, ગુણવંતા અનંતા,
રઘુનાયક ! એટલું માંગુ હું તો.”

સ્વદેશીનું જેમ હિંદુસ્થાનમાં સર્વ ઠેકાણે વ્યાપી રહ્યું હતું. ખાસ અંગાળ તથા મહારાષ્ટ્રમાં તેની ધામધુમ વિશેષ જણાતી હતી. અન્ય પ્રાંતોને પણ તે છાંટા લાગ્યા હતા. કેટલાક લોકો આગ્રહપૂર્વક પરદેશી માલને અડકતા નહીં. કેટલાક નધુટકે એવો માલ વાપરતા. ઠેકઠેકાણે સલા ભરાઈ વક્તાઓ તથા દેશના હિતચિંતકો સ્વદેશીની તરફેણમાં ભાષણ આપતા, પરદેશી માલ જેમ અને તેમ ઓછો વાપરવા સમજાવતા. કેટલાએક તેમના જનમાલની જરા પણ દરકાર રાખ્યા વિના યાહોમ કરી તેમના મનમાં આવે તેમ પોતાના વિચારો દર્શાવતા. સરકાર તેમની દરેક હીલચાલ પર હમેશા નજર રાખતી અને તેથી સરકાર પર કરવામાં આવતા આક્ષેપોને લીધે તેમને પોતાના ઓધ્યાનું પરિણામ ભોગવવું પડતું. કેટલાક ડોળધાલુઓ એ બહાને પોતાની નામના થાય માટે બોલતા ધણું, પણ કરતા કાંઈ નહીં. કેટલાક માનપાન-ચાંદના ભૂખ્યા સ્વદેશીની આ ચૂબવળ તરફ તિરસ્કારની નજરે જોતા.

પોલિસ આવા પ્રસંગનો લાલ લેવા ચૂકતી નહીં. નવી શોધ કરવાની શક્તિ તેનામાં છે એમ બતલાવી આપવા હમેશા તત્પર રહેતી. ન્યાયાધિકારી સારો હોય, સમજુ હોય, હિંદના વતનીઓનો તેને અનુભવ હોય તો તે આવી શોધની દરકાર કરતો નહીં; પોલિસની ગેરવર્તણૂક તરફ તિરસ્કારની નજરથી જોતો તથા તેમને સખ ઠપકો આપતો. વિચિત્ર મગજનો હોય—અને આવવા આગમોટમાં બેઠો ત્યારથીજ એમ

માનતો આવ્યો હોય કે આ દેશમાં બધા બળવાખોર અને તોફાની માણસો વસે છે-તો ઝટ છંછેડાઈ જતો. ગમે તેવો મહાપુરુષ હોય તે રાજ્યદ્રોહી છે એમ માની લેતાં તે અચકતો નહીં. સાહેબના મનથી તો તે પહેલેથીજ ગુનેહગાર ફરી ચૂક્યો હોય એટલે તેના કેસમાં પૂરેપૂરું લક્ષ આપવાની દરકાર રાખતો નહીં. વકીલ બિચારો બચાવમાં ઘણુંએ કહે પણ સાંભળે કાણ? કોર્ટનો હુકમ લખાય અને જેલગ્વત્રા અમુક વખત વાસ્તે નક્કી થાય. ઉપલી અદાલતમાં કામ ચલાવવાને પૈસાનાં સાધન હોય તો ત્યાં જાય અને આવો ન્યાયાધીશ ના હોય તો છુટી જાય.

મુંબાઈની શોખીન પ્રજા આ ચળવળ તરફ ઝાઝું લક્ષ આપતી નહોતી. કોઈ રડ્યોખડ્યો બોલવા નીકળ્યો તો તેને સાંભળનારની સંખ્યા ઘણી ઓછી રહેતી. વતન છોડી કમાવા આવેલા તે આવી ખાલી પંચાતમાં શા માટે પડે? તવંગર તો આ ચળવળ તરફ વેપારી દષ્ટિથીજ જોતા. દુનિયામાં ગમેતેમ થાઓ પણ એમના વેપારમાં ઓટ આવવી ન જોઈએ. તેમાં લાખે લેખાં કરી અંપલાવે તેની ફિકર નહીં, શેરસફા કરી કદાચ રોયા તોપણ “હશે એ તો વેપાર છે, એમ પણ હોય,” મરંતુ દેશહિતનું નામ આવ્યું કે ઉભી પુંછડીએ નાસવાના. કોઈ માનના ભૂખ્યા તો કોઈ ખાનના; કોઈ ગાનના તો કોઈ-ના; કોઈ વાહનના તો કોઈ મહાલણના; પૈસાનો આવો ઉપયોગ ઘણે ઠેકાણે થતો. વર્તમાનપત્ર આવ્યું, વેપારસમાચાર વંચાયા કે થઈ રહ્યું. પત્ર પડ્યું ખાંચરે. કોઈ વળી વાંચવાની તસ્દી લે ને પોતાના જેવા વાંચનાર મળ્યા હોય તો તે ખાતવાતો કરે. એક કહેશે ‘મ્હારા સાળા અંગાળી જખરા તો ખરા, શું મચ્યા છે. આપણી તો આવી હિંમત ન ચાલે. તેજમંદીની વાતો હોય તો ઝોકાવીએ.’ બીજો કહેશે ‘નારે ખાપ, એમાં આપણે બોલવું પણ નહીં. આપણા ઘરમાં બલા ક્યાં લાવીએ? એ તો સાળા અમથા, હિંદનો શુકરવાર કરવાના.’ ત્રીજો કહેશે ‘એમને ખૈરાં છોકરાં હશેજ નહીં; અને હશે તોપણ આપણને વડાલાં છે તેવાં એમને વડાલાં નહીં હોય. નહીંતર વળી ખાલી બકબકાટ કરી આમ કેદમાં જાય? ભાણે ક્યાં તેમાં આપણું શું વળ્યું? ખાલી મગજની મારામારી, સરકારની આપણા પર ચાર તમાખ, ઘાંટો દુઃખે તે મક્તમાં ને પકડાયા તો તો ભોગજ.’

હિંદનાં વર્તમાનપત્રો પણ આ ચર્ચામાં ભાગ લેતાં. કેટલાંક દૂધમાં ને દહીંમાં બને ઠેકાણે પણ રાખતાં. કેટલાંક ‘વર મરો કે કન્યા મરો’ પણ ગોરનું તરભાણું ભરો’ ની માફક ચું કે ચાં બોલતાંજ નહીં.

પોતાનાજ દેશનો સ્વાર્થ જોતા કેટલાંક અંગ્રેજ પત્રો અર્થશાસ્ત્રને નામે તેમના કાવતા સિદ્ધાંત આગળ કરી હિંદને આ ચળવળથી થતું નુકસાન બતાવતાં. તેમની સામે કોઈ ખરેખરો અર્થશાસ્ત્રી ઇંગ્લંડ અમેરિકા વગેરેના શાસ્ત્રીઓના દાખલા દલીલ વર્તમાનપત્રોમાં કે જાહેર ભાષણોમાં આપે તો તેવાને જવાબ આપવો તે ખાઈ જતાં; લાગ આવે તો તેના ભાષણને નરસિંહ રૂપ આપતાં અને તેમાં કાંઈ ગુનાહનું કારણ શોધતાં, અથવા તો ગધેડાનું પુંછડું પકડ્યું તે પકડ્યુંજ એમ એકનું એક વારંવાર ડહોળ્યા કરતાં.

આવા સમયમાં મુંબાઈના અબદુલ રહેમાન સ્ટ્રીટમાં રહેનાર મેમણ શેઠ આ ચળવળ તરફ બહુ માનની લાગણીથી જોતા. આ ચળવળને આધારે તેણે નવી મિલ કાઢવા વિચાર કર્યો. શેઠનું નાનપણથીજ વેપારમાં બહુ લક્ષ હતું. નોકરી ના કરી તેમાંજ સુખ છે એ તેમની જાતવાળાનું 'ડાપણુબરેલું' સૂત્ર શેઠ સારી રીતે સમજતા. 'સોય, કાંસકી, સીવવાની ડરી લાઇવો' એમ કરી નીકળી પડ્યું ને સ્વતંત્રતા ભોગવવી એ પરતંત્રતા કરતાં હજાર દરજ્જે સારું છે એમ તેમનો સિદ્ધાંત હતો. નાનપણથીજ બુદ્ધિ ચાલાક અને ચપલ હોવાથી તેમજ વેપાર બાબત સારી તાલીમ મળવાથી શેઠ જોતજોતામાં બહુ આગળ વધ્યા હતા, ગરીબાઈ માંથી તવંગર થયા હતા. શેઠમાં અભિમાનનું તો નામજ નહોતું. તેમની કામનું ઠાવકાપણું તેમના મોંપર હમેશજ ચાલ્યા આવતું. પૈસો આવે તેઓ જલકાતા નહીં, જતે દિલગીર ન થતા. તે જાણતા હતા કે પૈસો મળવો ન મળવો એ નસીબ આધીન છે. આવા વિચારનો માણસ વિલક્ષણ નીવડે એમાં નવાઈ શી ? પોતાના નોકર માણસો જોડે તે બહુ સારી વર્તણૂક રાખતા. સ્વભાવે સાલસ હતા, મિત્તજ કોઈકજ વાર ખોતા. સારા માણસની કદર પિછાનતા. ગરીબની આપત્તિઓનું તેમને લાન હતું. તે જાણતા હતા કેહું એકલાંક માંડે તો સો માણસ મરી શીટશે, પણ મહારા નોકર ગુમાસ્તાને ત્યાં ગાડીધોડા કે નોકરચાકર હોતા નથી. નોકરી ઉપરાંત પોતાના ઘરનું કામકાજ પણ ગરીબ લોકોને વળગેલું છે. આથી તેમણે એવી ગોઠવણ રાખેલી કે વારાફરતી સર્વેને આરામ મળે અને ઘરકામકાજ વારતે વખત મળે. આરામ વગર માણસની જીંદગી વહેલી પૂરી થાય છે તે પોતે સમજતા. એકવાર જેની પાસે મરજી ઉપરાંત વધારે કામ કરાવ્યું તે તેમની ગેરહાજરીમાં મોજ મારવાનો અને વખત નકામો ગુમાવવાનો, એ વાતથી પણ તેઓ બિનવાકેફ નહોતા. તેમજ નોકર માણસો બેદરકાર ન થઈ જાય અને પોતાની બલમનસાધનો ખોટા ઉપયોગ ન કરે તે બાબત ધ્યાન રાખતા.

શેઠનું ઘર સાદું પણ સ્વચ્છ હતું. શેઠને મળવા આવનારનો મેળાપ ઉપરના દિવાનખાનામાં થતો. દિવાનખાનામાં ફક્ત એક ગોળ ટેબલ અને ચાર ખુરસી સિવાય બીજું કંઈ ફરનિયર જોવામાં નહોતું આવતું. આટલું પણ કોઈ મળવા આવે અને તેને ગાદીપર બેસવું ફાવે નહીં માટેજ મૂકવામાં આવેલું હતું. એ દિવાનખાનામાં ઘણા ગોખલાઓ નજરે પડતા હતા અને તેમાં જાતજાતનાં સ્વચ્છ વાસણ અને કાચનાં પવાલાં રકાબી ઘણી સફાઈથી ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં. શેઠ, મુનિમ તથા મહેતાઓની બેઠક ગાદીતકીઆની હતી. આ દરેકની આગળ એકેક નાની લાકડાની પેટી પડી રહેતી અને તેની નજીક પિત્તળની, દરરોજ સાફ કરવામાં આવવાને લીધે ચળકતી દીવીઓ, કાચનાં મોટાં ફાનસોમાં રાખવામાં આવી હતી. વૃષ્ટારી દષ્ટિથી જોનાર શેઠને આ જૂની વસ્તુઓમાં ઘણી જાતનાં ગુણ દેખાતા. આંખને ઠંડક, વસ્તુનું ટકાઉપણું, તથા ભાંગે ત્યારે થોડી ઘણી પણ કીમત વસુલ થાય; વળી આગનો બહુ ભય પણ તેમાં નહીં.

શેઠનું ઘર જેવું સાદું હતું તેવાજ તેઓ જાતે પણ સાદા હતા. કામની તેમનામાં અજબ ઝડપ હતી. અંગ્રેજી બેત્રણ ચોપડી તેઓ શીખ્યા હતા; પણ અંગ્રેજીમાં વારંવાર કામ પડવાથી તેઓ અંગ્રેજી બહુ સારી રીતે બોલતા, બાકી તેમનું લખાણ સાધારણ આવતું. શેઠનો વેપાર બહુ બહોળા વિસ્તાર ઉપર હોવાથી શેઠના તાબામાં અનેક ખાતાઓ હતાં. દરેક ખાતાની ખર્ચ શેઠ વારંવાર લેતા અને અડવાડીઆમાં એક વાર તો તેની તપાસ લેવીજ એવો તેમનો નિયમ હતો. ખાતાપર પોતાના વિશ્વાસુ માણસો ઉપરી તરીકે નીમી દીધાં હતાં. શેરખજારમાં શેઠ ઘણી ઉચલપાથલ કરતા અને ધારે તે ભાવ બોલાવતા ખજાર પાસે તેમની ઓફિસ હતી તેમાં સેંકડો દલાલો કામકાજ માટે આવતા જતા હતા. શેઠ જાતે મંદીના શોખીન હતા. તેમના નામને લીધે ખજારમાં મોટી ઉચલપાથલ થતી. તેજમંદીવાળા પોતપોતાની ધારણા ખરી છે એમ મનાવવાને હજારો ઉપાયો યોજતા, નવાં બુદ્ધાઓ શોધી કાઢતા, અફવાઓ ઉરાડતા, કંઈ કંઈ બાજુ રમતા. ભાવમાં ઘણોજ ફેરફાર થતો. કોઈકિવાર એકદમ તેજ થઈ જતી, કોઈકિવાર ભાવ એકદમ ગગડી જતા. વલણને દિવસે હજારો રડતા, કોઈકિજ હસતા, અને ફેફલાક પોખાર ગણી જતા. આ અનુભવ પોતાના યા બીજાના દષ્ટાન્તરથી ઘણાઓને મળતો છતાં તેઓ પોતાનો ખ્યાલ મૂકતા નહીં. પોતાના ગજા ઉપરાંત ઘણાક આપણે કરતા હાચો જુગારી ખમણો રમે તેમ નુકસાન થતાં કંઈ જોખી ફતોહ મળશે એમ ધારી મૂગા બેસતા નહીં. નફો થતાં હવે

આપણું ધ્યાન એકું અને તેથી વધારે રળીશું એ આશામાં તણાઈ વધારે અને વધારે ઝંપલાવતા. બજારમાં આ પ્રમાણે કંઈકેઈ જાતની ચોપટ રમાતી, શેતરંજ એલાતી. અભિમન્યુના ચક્રાવા કરતાં આ રચના ઉતરે એમ નહોતી. અનેક અનેક યોદ્ધાઓ તેમાં ગુચવાતા, લપટાતા, ગુલાંટ ખાતા. આ ચક્રાવામાં આ બધા યોદ્ધાઓને લંકાવે એવો, તેમને ચાંચણની માફક ચોળે એવો, વૃદ્ધ દ્રોણાચાર્ય મનમાં આવે તેમ ફરતો, જરા પણ ગુચવાતો નહીં, હજારોને રમાડતો, ધણાઓને આંગળીપર નચાવતો, અનેકનાં હાંજાં ગજડાવી નાંખતો અને પોતાની અલૌકિક શક્તિ દેખાડતો.

૩, ચાંદી, અશીણુ વગેરેનો પણ શેર વેપાર કરતા. શેરનું નામ દેશદેશાવર પહોંચી ગયું હતું. નવી મિલ વાસ્તે પચાસ લાખના શેર કુદાયા. શેર અપાવવાને દલાલો રોકવાની જરૂર પડી નહીં, કેમકે 'રામ-નામે પથર તરે' તેમ મદેહનજરમાં શેરનું નામ વાંચીનેજ લોકો શેર લેવા ટુટી પડ્યા. ઑફિસમાં મોટી ધમાલ પડવા માંડી. મુકરર કરેલે દિવસે નોંધણુક તપાસતાં માલૂમ પડ્યું કે શેરોની સંખ્યાના પ્રમાણમાં લોકોની માગણી બમણી હતી. અમુક નિયમ પ્રમાણે સૌને શેર અપાયા.

એ શેરને ત્યાં વિપિનના પિતાની નોકરી હતી. તે એને કેવી રીતે મળી, તેનો પોતાનો ઇતિહાસ શો હતો, આ નવીન મિલ વખતે તે કયે દરજ્જે પહોંચ્યો હતો તે જોવા આપણે લક્ષ દેરવીએ.

પ્રકરણ ૪.

ચન્દ્રરાવ.

संपदि यस्य न हर्षो विपादि विषादो रणे च भीरुत्वम् ।

तं भुवतत्रयतिलकं जनयति जननी सुतं विरलम् ॥

શરદ્ પૂનમની રાત્રે શહેરમાં સર્વ કોઈ હિંદુઓના ઘરમાં જાત-જાતની વસ્તુઓ બની રહી હતી. છોકરાંઓ 'આજે તો અગાસીમાં બેસી જમશું' એના હર્ષમાં ને હર્ષમાં પહેલેથીજ ત્યાં જઈ ગોઠવાયાં હતાં; કેટલાંક રમતાં હતાં, કેટલાંક કુદવાં હતાં. સ્ત્રીઓ આજે મહા ઉલટમાં આવી ગઈ હતી. રસોઈ જેમ બને તેમ જટ કરી ચાંદની વખતે અગાસીમાં જવાની તૈયારી કરવાની ઉતાવળમાં હતી. કેટલીક નાગરિક

સ્ત્રીઓએ અમાસીમાંજ રાંધવાની ગોઠવણ કરી દીધી હતી. કેટલીક જાઓએ ગરબાની ધામધુમ પણ ચાલી રહી હતી. આમ અનેક રંગ હિડી રહ્યા હતા ત્યારે પ્રમોદરાયના ઘરમાં પણ ઘણી ગડબડ મચી રહી હતી પણ તે આના કરતાં તદ્દન નિરાણીજ હતી. તેની સ્ત્રીને છેલ્લા દિવસ જતા હતા અને તેને આજે બહુ પીડા થતી હતી. પ્રમોદરાય ઘરમાં એકલોજ હોવાથી તથા જાતે મરદ પડ્યો એટલે બહુ ગુંચવાતો હતો. શું કરવું તે તેને સુઝતું નહોતું. સ્ત્રીને પણ બહુ ગભરામણ થતી હતી તેથી તે ખૂમરાણ કરી મૂકતી હતી. એક વાર તો ડાક્ટરને તેડી લાવવા વિચાર કર્યો, એટલામાં કાંઈ સાંભરી આવવાથી હર્ષમાં આવી જઈ પડોશમાં કાંઈ વૃદ્ધ સ્ત્રી રહેતી હતી તેને બોલાવી લાવ્યો. ડોસી બહુ અનુભવવાળી હોવાથી પ્રમોદરાય શાને વાસ્તે તેડવા આવ્યો છે તે તરત કંળી ગઈ. પોતાનું કામ પડતું મૂકી તેની સાથે તે ગઈ. ઘરમાં આવ્યા પછી તેણે પ્રમોદરાયને કહ્યું “તમે ફલાણે ઠેકાણે જઈ દાયણને તેડી લાવો. હું છું ત્યાં લગણ વાંકા વાળ થવા દઈશ નહીં. મને આવડતા ઉપચારો તે આવશે તે પહેલાં કરવામાં બાકી રાખીશ નહીં, માટે સુખેથી જાઓ.” પ્રમોદરાય ગભરાતો ગભરાતો કહેલે ઠેકાણે ગયા. આવું દુઃખ થતું હશે એમ એને ખબર નહોતી, અને તેથી તે તો એમજ ધારી બેઠો હતો કે એની વહાલી સ્ત્રીનો પ્રાણ જશે. રસ્તામાં પણ એનાએજ વિચાર આવવાથી હાંફલોહાંફલો ચાલતો હતો. નસીબને કરવે દાયણ પણ બહાર ગઈ હતી. શું કરવું તે સુઝતું નહીં. તેના ઘરનો દાદર ઉતરતાં માંડમાંડ પડતો બચ્યો. નસીબે હાથ મૂકી ખારણા આગળ આવ્યો અને તે સ્ત્રી મળી. તેને સાથે લઈ ઘર તરફ વળ્યો. પ્રમોદરાયની સ્ત્રીએ ઘરમાં બધી જાતની તૈયારી આગળથીજ કરી મૂકી હતી કારણ કે તેને કાંઈ ઝાઝું સંગુંવહાલું હતું નહીં. આથી કરીને ડોસીમાને ઝાઝી મુંઝવણ પડી નહીં. પ્રમોદરાયની પોતાની હાજરી કરતાં સાથે આવેલી સ્ત્રીની ઉપર વધારે જરૂર હતી, છતાં આતુરતા અને ચિંતાને લીધે પોતે પહેલે ચઢી ગયો. મૂળમાં ભવિષ્યના વિચારથી ગભરાયલો તેમાં વળી ઝોરડામાં બેઠેજ અંધારૂંધોર જોઈ એની મુઝવણનો પાર રહ્યો નહીં. ડોસીમાએ એટલામાં ખબર કહી કે પુત્રનો જન્મ થયો છે, પ્રમોદરાયનો હર્ષ માયો નહીં.

આહા ! દુનિયામાં કેટલી જાતનાં નાટકો થયાં જાય છે. કાંઈ હસે છે, કાંઈ રડે છે, કાંઈ પડે છે, કાંઈ ચઢે છે. દુઃખમાંથી સુખ થતાં વાર નથી લાગતી, સુખમાંથી દુઃખ થતાં વાર નથી લાગતી. આશા નિરાશા થઈ જાય છે, નિરાશા આશા થઈ જાય છે. મનુષ્ય માત્ર તો ગાડા

તળેના કુતરા જેવાં છે. મનમાં ધારે છે કાંઈક, અને અને છે કાંઈક. પ્રમોદરાયનું જીવન ભક્તિપરાયણ હતું, અને તેથી નરસિંહ મહેતાનું નીચેનું પદ તેના મનમાં સ્પુરી આવ્યું.

“ નીપજે નરથી તો રહે નહીં કોઈ દુઃખી શત્રુ મારીને સૌ મિત્ર રાખે,
રાયને રંક કોઈ દષ્ટ આવે નહીં ભવન પર ભવન પર જત્ર દાખે.
ઋતુલતા પત્ર ફળ ફૂલ આપે યથા માનવી મૂર્ખ મન વ્યર્થ શોચે,
જેહના ભાગ્યમાં જેહને જે લખ્યું તેહને તે સમે તેજ પહોંચે ! ”

આનંદમાં આવી જઈ પોતાના ધરના એક અંદરના ઓરડામાં જઈ બેઠો. થોડીથોડી વારે પોતે જોયેલો દેખાવ સાંભરી આવવાથી પરમેશ્વરનો ઉમ્મકાર માનવા લાગ્યો. થોડીવાર આરામ લઈ પોતાને કામે લાગ્યો. જાતે સાધારણ સ્થિતિનો માણસ હતો. એક શેડીઆને ત્યાં તે ગુમાસ્તાગીરી કરતો હતો; વર્ષે દહાડે રૂપીઆ ત્રણસો એને મળતા અને તે સિવાય કંઈ સાઈં ટાંકણું હોય કે દિવાળીના દિવસો હોય તે વખતે તેને કાંઈ ભેટ મળતી. આટલાથી સંતોષ માની તે પોતાનું કામ નિડરતાથી અને સત્યથી કરી કરતો. શેઠની તેના પર મહેરબાની હતી. સુભાગ્યે સ્ત્રી પણ તેને યોગ્યજ મળી હતી. ધરકામ નાનપણથી તેને માથે પડ્યું હતું તેથી વયે નાની હોવા છતાં ખૂબ ધડાધ હતી. તે દરેક કામ સપાટાખંધ કરતી, રસોઈ કરવામાં તો તે એકકાજ હતી. ધરકામને લીધે મળતી કસરતને લીધે તેની શારીરિક સંપત્તિ સારી હતી. આ કારણને લીધે સુવાવડ વખતે તેને બહુ સોસવું પડ્યું નહીં.

પુત્ર દિવસે ન વધે એટલો રાત્રે વધતો, અને રાત્રે ન વધે એટલો દિવસે વધતો. પૂર્ણિમાને દિવસે તેનો જન્મ હોવાથી તેનું નામ અંદ્રરાવ પાડ્યું હતું. તે શરીરે એવો ગોરો ગળડ દેખાતો કે દુરમનને પણ તેને બે ઘડી રમાડવાનું મન થાય. એનું શરીર દૂધથી ખંધાયલું હતું. બધી વાતની કસર પ્રમોદરાય કરતો પણ દૂધ ખાખત તેહમેશા મોકળા મનથી વર્તતો. નાનપણથી પુત્રને કસરતની ટેવ પાડી હતી. આથી અંદ્રરાવનું શરીર એવું કસાયલું હતું કે ઉમરના પ્રમાણમાં હરકોઈને તે મોટો લાગતો. નામ તેવુંજ એનામાં તેજ હતું. જાણે અંદ્રમાએ પ્રમોદરાય અથવા તો તેની સ્ત્રી પર તેની હથિરભક્તિ જોઈ, તે પર પ્રસન્ન થઈ બીજું રૂપ પૃથ્વી પર ધારણ કર્યું હોય એમ સહેજ કામને લાગે. તેના ગૌરવણ સાથે તેના શરીરમાં લોહીનો પ્રવાહ જળરો હોવાથી તેના શરીર પર રતાશ જણાતી. તે જરાક મોટેથી બોલતો તો રતોરતો થઈ જતો. સહેજ કોઈ કાંકું દાખે તો લોહી એકદમ તરી આવતું. એનું શરીર જોઈ

કેટલાએક તો એના પિતાને એને લશ્કરમાં મોકલવાનું કહેતા. જોશીએ જન્માક્ષર બનાવ્યા તેજ વખતે જોઈને કહ્યું હતું કે તે મોટા માણસ થશે તથા શરીરે નીરાગ રહેશે. લાખમાં એકાદ જોશી ખરો પડે છે, પણ ચંદ્રરાવની આખતમાં તો જોશી ખરો પડ્યો. પ્રમોદરાયને આ વિષયમાં બહુ શ્રદ્ધા હતી. શુદ્ધ અંતઃકરણથી કામ કરનારની વાસનાઓ ધણુંખર ફળે છે તેમ આ આખતમાં થયું. પ્રમોદરાય નિર્ધન હોવા છતાં ચંદ્રરાવની કેળવણી આખત બહુ લક્ષ આપતો. તે જાણતો હતો કે તેનો ચંદ્ર જેવો પુત્ર કેળવણી રૂપી સૂર્યના તેજથી પ્રકાશશે, અને મોટી નામના મેળવશે. તેને શિક્ષણ આપવામાં પૈસો ખરચતાં બિલકુલ અચકાતો નહીં, તેમજ જોતે પણ વારંવાર પુત્રને સારી શિખામણ આપતો. ચંદ્રરાવ પણ પોતાના પિતા તરફ ધણી માનની લાગણીથી જોતો. તેને રાજી રાખવામાં આ લોકમાં અને પરલોકમાં પણ સુખ મળશે એવો તેના મનનો સિદ્ધાંત હતો. પિતાની આજ્ઞા મોંમાંથી નીકળે તે પહેલાં ઝીલી લેવા તે સદા તત્પર રહેતો. વર્ગમાં હમેશા ઉપલો નંખર રાખતો. તેના શિક્ષકોને પણ તે અતિ પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. રૂપ અને ગુણ એ બે ભેગાં થયાં ત્યાં કયું માણસ કોઈને અજાણ્યામાંથી લાગે ? ઉપલે નંખરે પસાર થઈ છ માસિક અને વાર્ષિક ધનામો દરેક વર્ગમાં મેળવતો. આ પ્રમાણે તેના અભ્યાસમાં તે આગળ ચાલ્યો જતો હતો, તે જોઈ જાણે તેની અદેખાઈ આવી હોય તેમ નસીબે તેના વેગમાં ખલલ પાડી. તેના પિતાનું વય બત્રીસ વર્ષનું હતું, એટલામાં તે ભયંકર વ્યાધિનો ભોગ થઈ પડ્યો. અનેક ઉપચારો નકામા થઈ પડ્યા.

આશા ! તું પણ કોઈ અલૌકિક વસ્તુ છે. તારા વિના મનુષ્ય માત્રની શી અવસ્થા થતે ! તારે લીધે કેટલા બધાને આશ્રય મળે છે ? આશા રૂપી અમૃત પ્રભુએ મનુષ્યને બક્ષ્યું ન હોત તો તેને પોતાની જાંદગી વ્યર્થ લાગતે. તારા ટેકા વગર અનેક શરૂ કરવા જેવાં કામોનો પ્રયત્ન પણ કરવામાં આવતે નહીં, હજારો અધવચથી મૂકી દેવામાં આવતે. તારા વમળમાં અનેક મનુષ્ય આગળ ચાલ્યાં જાય છે, મનમાનતી મોજ માની લે છે, અનેક કિલ્લાઓ બાંધે છે. એ કિલ્લાઓ ખર્યાને માટે બનાવવામાં આવતા પાનાંના કિલ્લા માફક એક ટકોરાની સાથે એકદમ જમીનદોસ્ત થઈ જાય છે, ત્યારે તું નિરાશામાં ફેરવાઈ જાય છે. આશા રૂપી સ્વર્ગમાં વસતો આદમી એકદમ જાણે નરકનો ભોગી થયો હોય એમ તેને લાગે છે. પ્રમોદરાય ! તે પણ તારા ચંદ્રરૂપી પુત્રમાં કેવીકેવી મોટી આશાઓ

બાંધી હતી ! તું તથા ત્હારી સ્ત્રી તેથી કરીને કેટલાં સુખી હતાં ! એટલામાં એકદમ આ દુઃખનું વાદળ આવવાથી 'મનકી મનમે' રહે ગઈ.'

પ્રમોદરાયે અત્યાર લગણમાં જોઈ લીધું હતું કે પોતાનો પુત્ર રત્ન જોવો નીકળશે. વધુ કાંઈ કહેવા જેવું હતું નહીં. એટલે પાસે બેસાડી ચંદ્ર-રાવને તેની માતાની આજ્ઞાનુસાર વર્તવા કહી, તથા કાંઈ પણ કારણસર તેને ન દુભવવા સમજ આપી, પોતાનો દેહ મૂક્યો. અનુયાને ત્રીસ વર્ષની જુવાન વયે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું ! કેટલીકવાર સુધી તે બેલાન અવસ્થામાં રહી. તેનાથી ન રડાય કે ન બોલાય. સગાંવહાલાંઓએ પાણી છાંટી આશ્વાસન આપી તેને જાગ્રત કરી. તેને પોતાના ઉપર તિરસ્કાર આવવા લાગ્યો.

'મેં પેલે જન્મે શાં પાપ કર્યા હશે કે મ્હારે આ દુઃખડો આવ્યો ? સુવામી ! હું શું કરું ! કયા જાડું ! મને કાંઈજ સુઝતું નથી.' એમ મનમાં બોલી તે પાછી જમીનપર ફડક કરતી પછડાઈ જાતિના માણસો એટલામાં ભરાવા લાગ્યાં. પ્રમોદરાયના પર ઘણાની પ્રીતિ હતી તેથી આવેલામાંના ઘણાનાં મોં ઉપર દિલગીરી છવાઈ રહી હતી. માત્ર જૂજ પશુવત્ મરદ અને સ્ત્રીઓ વખત ન વિચારતાં માંહેમાંહે કાન કરડી ટોળટપ્પા કરતાં હતાં. જાણે લગ્નમાં આવ્યાં હોય તેમ કોઈકે વારહસતાં હતાં. સર્વથી આગળ પડતી અને અનુયાની મૂર્છાને ઢોંગ કહેનારી તથા તેણે પતિની સારવાર બરાબર કરી નહીં એમ વાત કરનારી સ્ત્રીનું ઝાળખાણ, વાંચનાર, તને આંગળપર થાય તો તું અકળાઈશ નહીં, હાલ તે કરાવવાનો સમય નથી.

ચંદ્રરાવ તો બિચારો આભોજ બની ગયો હતો. માની પાસે જતો, તેને ગળે બાઝી પડતો અને તેને ન રોવાનું કહી તેને રોતીદેખી પોતે પણ રોઈ પડતો. માતા તેને સમજાવી આધો કાઢતી.

થોડીક વારમાં શબ લઈ જવામાં આવ્યું, અને ઘરમાં કકળાટ થઈ રહ્યો.

થોડા દિવસ પછી અનુયાને કાને ઉપલી વાત આવી. સ્વભાવે બહુ શાણી હતી, થોડાબોલી હતી તેથી આ બખ્ખર કહેનારને તેણે કહ્યું 'બહેન ! મ્હારી આંતરડી કકળે છે તેવી મ્હારા દુરમનની પણ ના કકળે એવી મ્હારી પ્રભુને પ્રાર્થના છે. કોઈ કાંઈ કહેતું હોય તેની મને દરકાર નથી. પ્રભુ તો જાણતો હશે કે હું ખરી છું કે ખોટી. વિચાર માત્ર મને એટલોજ આવે છે કે આપણી અવદશના આ પડલા છે. કરતેકારવતે લગ્ન પ્રસંગે લોકો અફવાઓ ચલાવે છે, વહેવાઈઓના કાન ભભેરે છે તે તો જાણે હીક, પણ મૃત્યુપ્રસંગે પણ માણસો તેમનો ચડસીલો સ્વભાવ

છોડતા નથી તે બહુ દિલગીર થવા જેવું છે. મ્હારા માણસની દરકાર મને છે તેના કરતાં તેમને વધારે હતી તો તેઓએ જાતે તેમની સારવાર કરવા આવવું હતું. મહિનામાં એક દિવસ તો તેમની તબીબીત જોવા આવવા તેમને પ્રસન્ન નહોતી. તેમની સારી સૂચનાઓ સાંભળવાનો, તેમની સલાહ પ્રમાણે કરવાનો જ્યારે વખત હતો ત્યારે તેમણે ન કરી સૂચના કે ન આપી સલાહ. હવે કહાપણ શા કામનું ? પૈસાના કાંકરા થઈ ગયા છે; મ્હારા મનથી બધે અધિકાર દેખાય છે છતાં લોકો નિર્દયતા મૂકતા નથી એ કેવું અજ્ઞાન જેવું ! હું જાણું છું કે મેં તો મ્હારો ધર્મ બજાવ્યો છે, કાંઈ નવાઈ કરી નથી. બહેન ! તું મ્હારી પોતાની હોય તો તને વિનંતિ કરું છું કે આવીઆવી વાતો ત્યારે મને કહેવી નહીં, કેમકે તેમના મનની ધારણા આ વાત તું મને કહે તેથી પાર પડે છે. મ્હારા દુઃખમાં વધારો કરવાનો આ વાતોમાં મુખ્ય હેતુ સમાયલો છે. સૌથી સારો રસ્તો એ છે કે આવી હવાઈ વાતોને હવામાંજ ઉડવા દેવી અને આપણે મૌન ધારણ કરવું. એક કાને સાંભળી બીજા કાને કાઢી નાંખવું. ”

અનુયાના ધરસંસારનો આમ છેડો આવ્યો. એનો સ્વામી-ઈશ્વર-એક બાળક મૂકી તેને યુવાન વયમાં ત્યજી જતો રહ્યો. પતિ વગર તેને ધર ખાવા ધાતું હોય એમ લાગતું-સ્મશાન જેવું ભાસતું. બાળકને જોઈ તેના મનમાં અનેક ચિંતાઓ ઉઠતી હતી. એનું શું થશે, એનું કાણુ, એ વિચારથી મસ્તક હમેશા ભમ્યાં કરતું. ‘હું’ એકલી હોત તો ગમેતેમ કરતે, ગમે તે ખાતે પણ આનું શું કરવું ? એને ભણાવવો છે, રણતો કમાતો કરવો છે, પરણાવવો છે. હું એને ક્યાં ક્યાં જોતી રહીશ ? હાલ તો બધી ટેવ સારી છે પણ કોઈની ખરાબ સંગત લાગી અને એને વિપરીત રસ્તો પસંદ પડ્યો તો હું એને શી રીતે અટકાવી શકીશ ? છોકરાને કોઈનો ધાક રહ્યો નહીં. આવાઆવા વિચાર તેને હરઘડી આવતા.

અંદરાવ તરફની આ બીક નકામી હતી. ધર તેને માર્થે મોડે વહેલે પડશે તેનું તેને ભાન હતું. સંસાર આખો ખેડવાનો હતો. પિતાએ પુણ કાંઈ મૂકી નહોતી. મોસાળમાં કાંઈ હતું નહીં. પોતાનીજ તલવાર વડે લડવાનું હતું. તે ઘણીકવાર વિચારમાં પડી રહેતો હોય એમ લાગતું. વિચાર હમેશા અવિખ્યનાજ તેને આવતા. માતાને કાંઈ પણ રીતે દુઃખ ન થાય તેને વાસ્તે સાવધ રહેતો. પતિને સંભારી અનુયા ઘણીવાર રોદન કરતી ત્યારે તેને કરબરીને સમજાવી પટાવીને છાની રાખતો, પરંતુ ખાતગી રીતે પોતે ઘણીવાર રડતો. અનુયાનો વખત દેવસેવા તથા ધરકામમાં

પસાર થતો. તેને ભરવાનું સાધારણ જ્ઞાન હતું. ટોપી વગેરે અપોરની વખતે ઘરમાં એસી ભરતી અને તેના જે પૈસા ઉપજતો તેનો સદુપયોગ કરતી. વાંચતાં તેને ખરાબર આવડતું નહોતું. પણ સ્તોત્રો કેટલાંએક મોટે ક્યો હતો તે, તેમજ કેટલાંક ભજનો વારંવાર મનમાં ને મનમાં ગણગણતી. ઘરમાંથી બહાર કાઢકેજ વાર નધુટકે નીકળતી. સવારમાં વહેલાં ઉડી સ્નાન કરી પૂજનની તૈયારી કરતી; પૂજનમાં પ્રમોદરાયની એક જખી રાખી હતી તેનું પણ હમેશા પૂજન કરતી. મૂળથી થોડા આહારવાળીએ પ્રયાસે કરીને આહાર છોક કમી કરી નાંખ્યો હતો. કેટલીક વાર તો માત્ર ફળાહાર કે દૂધપરજ તે રહેતી. દેવદર્શનનાં આમ ઘરમાંજ સાધન હતાં એટલે તેટલા માટે પણ બહાર જવામાં તે વધારે ફળસમજતી નહીં. એટલે પણ જાડું એસી રહેતી નહીં. તે, તેનું ઘર અને તેનું કામ એ તેનો નિયમ હતો. સગપણ જાડું હતું નહીં એટલે કાઠિયાંદું સાળું હોય તો તેને જોવા જવાનું પણ કાઠકેજ વાર તેને થતું. આવા પ્રસંગે ચંદ્રાવને વારંવાર મોકલી તખીઅનના સમાચાર મંગાવવાં તે ચૂકતી નહીં.

x   x   x

દુઃખનું એસડ દહાડા. દિવસો થોડાવણા વહી ગયા, વર્ષો ચાલ્યાં ગયાં ને ચંદ્રાવ મેટ્રિક લગણુ આવી પહોંચ્યો.

પ્રકરણ ૫.

ચંદ્રાવનું સાહસ.

“ રહું જોવું, રોવું, સ્મરણ કરી, જાવું કદિ કદિ !

કલાને કાને એ સહતી પણ ઇચ્છા પ્રભુતણી. ”

(કલાપી)

ચંદ્રાવ સાતમા ધોરણમાં હતો અને અનુબાએ જૂના વિચારના હોવાથી વિવાહનું ચોકડું એસાડવા વિચાર કર્યો. તેના મનને તો એટલુંજ હતું કે તે તેને પરણેલો જુએ. ચતુર અને અનુભવી માતા પુત્ર પરના અપૂર્વ પ્રેમને લીધે ભૂલી. વિવાહની વાત અનુબાએ કાઢી ને ચંદ્રાવનો ચહેરો શીકો પડી ગયો. એનો વિચાર બી. એ. થયા પછી તેમ કરવાનો હતો. કુંવારાજ રહેવું એથી કંઈ એનો વિચાર નહોતો, પણ જે એ પૈસાની મુડી ઘરમાં હતી ને કંઈક દાગીનો હતો તેની મદદથી પાઠશાળામાં જવાનો હતો. પાઠશાળામાં જઈ ઉપલે નર્મરે પસાર થઈ શિષ્યવૃત્તિ મેળવી પોતાના અભ્યાસમાં આગળ વધવાનું એ ધારતો હતો. પણ એ જાણતો હતો કે મુંબાઈમાં જાણવાનું થશે એટલે ખર્ચ વધારે થાય માટે ઘરની મદદની

જરૂર હતી. એના વિચાર એની પાસે રહ્યા ને માતાએ વિવાહનું ચોકડું
એસાડી દીધું. એણે ધાર્યું કે હશે, લગ્ન લાગ્યાવીશું. એમ પણ બન્યું નહિ.
કેમકે તે એની માતાના કરતાં એના સાસરીઆંના હાથમાં વિશેષ હતું.
એના સાસરાની ઉંમર વૃદ્ધ હોવાથી લગ્ન વહેલાં કર્યાં. વળી એની વહુનું
કાઠું ઉંમરના પ્રમાણમાં મોટું હતું. ચંદ્રરાવને આ વાત અનુભ્યાએ એ
મેટ્રિક પાસ થયો તેને સાતમે દિવસે જણાવી અને એના મનમાં ધા-
સકા પડ્યો. થોડી વાર તો દિડ્મૂઢજ ઉભો રહ્યો. માના સામું જુએ, પૃ-
થ્વીપર દષ્ટિ નાંખે, કપાળે હાથ મૂકે એમ એણે કરવા માંડ્યું. અનુભ્યા
એના મનનો વિચાર કળી ગઈ અને બોલી “ ભાઈ, મહારા મનને કે વહુ
ગરીબ ઘરની અને ત્હારા સ્વભાવને અનુકૂળ છે તેથી ગયો વખત આવશે
નહિ એમ ધારી મેં બીડું ઝડપી લીધું. હું ધારતી નહોતી કે આજ
વર્ષે લગ્ન કરશે. હવે ના કહીએ તો આપણું નાક વઘાય. તું જાણે
છે કે ત્હારો વિવાહ થવાથી કેટલા લોકો ન્યાતમાં વાતો કરે છે. પ્રજા
પર આસ્થા રાખી પરણવા બાબત ના કહેતો નહિ. હું જાણું છું કે
ત્હારું ભણવાનું લટકશે કેમકે આપણી પાસે ત્હારું લગ્ન કર્યા પછી મુડી
રહેવાની નથી. ભાઈ, ભાવીએ મને ભૂલાવી. વહુ જો રત્ન જેવી ની-
કળશે તો થોડા પગારે પણ તું સુખી રહીશ. મોટી હવેલીવાળો હો-
ઈશ અને વહુ માથું ભાંગે એવી હશે તો ત્હારો જન્મારો ધૂળ જશે.
લક્ષ્મી કોઈની યદ નથી અને થવાની નથી. હજાર ઉલ્લસ કરીશ
પરંતુ નર્સાયમાં હશે એટલીજ સંપત્તિ તને મળશે.” વધારે બોલવા
જતી હતી એટલામાં ચંદ્રરાવે કહ્યું “ હું સાંજે જવાબ દઈશ. હાલ
મને કંઈ સમજ પડતી નથી. તેં જે કહ્યું, તે મહારા ધ્યાનમાં છે ”

ચંદ્રરાવ મા પાસેથી જતો રહી પોતાના વાંચવાના ઓરડામાં
ગયો. એનો ઓરડો ઘણો સાદો પણ સ્વચ્છ હતો. ઓરડાની બારી
રસ્તાપર પડતી હતી. રસ્તો એટલે કંઈ મોટો ધોરી રસ્તો નહોતો;
મોટા સરીઆમ રસ્તા આગળથી એક ગલી નીકળતી હતી અને
તેને કાટખૂણે એક તેના કરતાં નાની ગલી હતી તેમાં ચંદ્રરાવના
ઓરડાની બારી પડતી હતી. આ બે ગલીઓનો આવી રીતનો સંગમ
હોવાથી ઝામુખી જેવું લાગતું હતું. ઘર તેના આગળના ભાગમાં સાંકડું
હતું પણ અંદરથી તેને વિસ્તાર વધતો હતો. બાજુમાં ચોક હતો અને તેની
પાસેના ઓરડામાં રસોઈ થતી. બીજા ઓરડામાં દાદર હતો અને તેપરથી ઉ-
પલા માળના પાછલા ભાગમાં જવાતું હતું. ચંદ્રરાવના ઓરડામાં જવાને
બહાર પણ એક દાદર હતો એટલે તેને મળવા આવનારને નીચે ચોક-

આં જવાની જરૂર પડતી નહોતી. માદીકરા વચ્ચેની વાતચિત મા-
ળના પાછલા ભાગમાં થઈ હતી. વાંચવાના ઓરડામાં આવી અંદર આવે
એકી ટસે પોતાના ટેબલ સામું જોયું. કાઠની પાસેથી વાંચવા લાવેલી
ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી નવલકથાઓ તથા તેના નિશાળના અભ્યાસ-
સની ચોપડીઓ, તેના ઉપર સફાઈથી ગોઠવાયેલી પડી હતી. “હવે
હું આનો ઉપયોગ કરી શકીશ નહિ. મ્હારાં વહાલાં પુસ્તકો તમને હવે
મ્હારે રામરામ કહેવા પડશે? એક વિચાર થાય છે કે ઘર ત્યજી
ચાલ્યો જાઉં. લોકો મને કદાચ ઉદ્ધત કહેશે તો બલે. હું તેમને આં
સાંભળવા આવવાનો છું. મ્હારો અભ્યાસ અધવચ્ચી નહિ છોડું.”
આમ અંદરાવ વિચાર કરે છે એટલામાં ટેબલ સામે ટંગાવેલી પો-
તાના પિતાની છબી ઉપર તેની નજર પડી. પિતા જાણે તેની સામું
એકી ટસે જોઈ રહ્યા હોય એમ તેને લાગ્યું. “શું તે મ્હારાપર ક્રોધા-
યમાન થયા હશે? મેં એવું શું કર્યું? માતાને હજી ના પણ મેં કહી
નથી. શું એ બાબતપર હું વિચાર પણ ન કરું?” તેણે અજાણપણે
પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું ને જાણે પિતાને આનંદ થયો હોય એમ તેને
લાગ્યું. “શું ત્યારે તમારી પણ એવીજ ઇચ્છા છે કે મ્હારે પરણવું?
માતાના શબ્દો હું માથે ચઢાવીશ. મને આપે કહેલી શિખામણ યાદ
છે અને તે હું કદી પણ વીસરીશ નહિ. માતા, દુઃખી માતા, મેં
ત્હારા દુઃખમાં વધારો કર્યો. હું જતો રહું પછી આ સંસારમાં ત્હારું
કાણુ? મેં કાઈ દહાડો ત્હારો બોલ ઉચ્ચાર્યો નથી છતાં આજે મેં
આ શું કીધું?” એમ બોલતાં રડી પડ્યો.

અનુભા એના મોંપરથી કળી ગઈ હતી કે તે તેના ઓરડામાં
જઈ રડવાનો તેથી તે ન જાણે એમ તેની પાછળ આવીને બારણું
આગળ ઉભી હતી. તે જાણતી હતી કે અંદરાવ તેને આડે આવનાર
નથી. મોતાની ભૂલ સમજતી હતી પણ બાજી હાથથી ગઈ હતી એ-
ટલે બિચારી લાચાર હતી. રડવાનો અવાજ કાને આવ્યો ને અંદર
દોડી આવી. “ભાઈ, તું શાણો થઈ આમ કરે તે કંઈ સારું કહે-
વાય? ત્હારી ઇચ્છા ન હોય તો મ્હારે કંઈ કલેશ કરવો નથી; પણ
તું રડે છે શા માટે?” અંદરાવ માનું બોલ્યું સાંભળી ન સાંભળી
મર્જના કરી ઉઠ્યો. “હું જાણું છું કે વિદ્યા કંઈ બી. એ. ની છાપ
મેળવી એટલેજ મળવાની નથી.” ધીમે ધીમે કરી બોલ્યો, “બા,
બી. એ. થયાથી વધારે લક્ષ્મી મળશે એમ ધારી હું પરણવાની ના
કહું છું, એ ત્હારું ધારવું ભૂલ ભરેલું છે. લક્ષ્મી કરતાં વિદ્યા પ્રતિ

મને ભાવ વિશેષ છે. હવે, ધારેલો અર્થ પાર નહીં પડે. તું કહે તેમ કરવા હું રાજી છું પણ મ્હારી એક શરત તું કબૂલ રાખશે એવી મ્હારી તને પ્રાર્થના છે.”

“ભાઈ, જે કહેવું હોય તે સુખેથી કહે.”

મ્હારો વિચાર લગ્ન થઈ રહે ને મુંબાઈ જવાનો છે. ત્યાં જઈ, નોકરી શોધીશ અને મ્હારું સારી રીતે હું પોષણ કરી શકું એટલું હું કમાઈ નહિ ત્યાં લગણુ ત્હારે એ.....” આગળ બોલી શકાયું નહિ, અનુભા તેના કહેવાનો ભાવાર્થ સમજી ગઈ. “ભાઈ, તું મુંબાઈમાં શી રીતે નિભાવશે? નોકરી મળતાં વાર લાગી તો?”

“ત્હારી પાસેથી રૂપીઆ પાંચની મને જરૂર છે તે તું આપજો એટલે બસ; પછી હું મ્હારું નસીબ અને મુંબાઈ.” અનુભાએ જોયું કે ના કહેવામાં સાર નથી માટે ‘વાર’ કહી પોતાને કામે ગઈ. ચંદ્રાવના ઓરડાની બહાર તેણે પગ મૂક્યો ન મૂક્યો ને સામેથી ઉન્મતિ આવી.

“કાકી, શા વિચારમાં છો? આજે કંઈ તમારે ચંદ્રાવના ઓરડામાં જવું પડ્યું.”.....

“ના, ના, એ તો સહેજ.”

“મ્હારાથી ક્યાં લગણુ છુપાવશો? હું બધું જાણું છું. મ્હારા વગર તમારે ચાલવાનું હોય તો ભલે. હું મ્હારે આ ચાલી.”

“બેન, ગરજ પડી એટલે તું પણ મોંઘી થશે.”

“હું ક્યાં મોંઘી થાઉં છું? એ તો તમે મને કહેતાં નથી, ત્યારે હું શું કરું?”

“તું જાણે છે કે ચંદ્રાવના લગ્નની વાત આજે બહાર આવી છે. હું જાણતી નહોતી કે લગ્ન આટલું વહેલું દરશે. ભાઈને એ વાત પસંદ નથી. આજે મેં એને વાત ઇંછેડી ત્યારે વિચાર કરી જવાબ દેવા કહી પોતાના ઓરડામાં ગયો. હું એની પાછળ ગઈ ને થોડીક વારે એનો રડતો સાદ મ્હારે કાને પડ્યો.”

“કાકી, છો તો ચતુર. વાર, એ તો હીક, પણ ભાઈ મનાયા કે નહિ?”

“હા, એ બિચારો ક્યાં ના કહેજે? પણ એના મનને ગમતી વાત નથી.

“ચાલો, હવે હું ભાઈને મળું.”

ઉન્મતિમાં એના નામ પ્રમાણે ગુણુ હતો. એ બોલવે જાણી,

મોંએ ચખરાક ને હાજરજવાખી હતી. એને કોઈ એક કહે તો તેને એ સો સંભળાવતી. સાસરામાં પણ એ સ્વતંત્ર હતી, કેમકે સાસુ સસરાનાં મન એના કામને લીધે એણે હરી લીધાં હતાં. સાસરામાં બધું કામ પોતેજ કરતી. કદાચ સાસુ કંઈ મદદ કરવા જાય તો તેને ના પાડતી. “ના, હવે હું આવી એટલે તમારે કંઈ કરવાનું હોયજ નહિ. હું ના હોઉં તોતો કરવાનું છેજ તો.” પતિ પર પણ એને પૂર્ણ પ્રેમ હતો તેથી તે પણ એને યોગ્ય માન આપતો. “પ્રસન્ન દેવતા રહે જ્યાં પામે સન્માન સુંદરી” તેમ આ ઘરમાં નાનામોટા બધા ઉન્મતિના કારભારને લીધે સુખી હતાં. તેની તરફ માનની લાગણીથી જોતાં હતાં. કોઈને પણ સંહેજ તકરારનું કારણ આવતું તો તેનો ન્યાય ઉન્મતિ ચૂકવે તે બધાં કબૂલ કરતાં. એના ચૂકાદા સામું સુનાવણીની બીજી અદાલતજ નહોતી. એ હમેશા નિષ્પક્ષપાત અભિપ્રાય આપતી. એના શરીરનો રંગ ઘઉંવર્ણો હતો, નાક ડીણું હતું. કુદરતેજ એની આંખ એવી ઘડી હતી કે એની સામું કુદૃષ્ટિ કરવા કોઈની હિંમત ચાલતી નહિ. જતે સદ્ગુણી હતાં. ચંદ્રાવ અને ઉન્મતિ પિત્રાઈ ભાઈ એન થતાં હતાં. નિકટનું કોઈ સગું ન હોવાથી ચંદ્રાવના લગ્નમાં સૌભાગ્ય કારભાર બધો એનેજ કરવાનો હતો. એ ગાવામાં કુશળ હતી. ચંદ્રાવ અને એની ઉમ્મર લગભગ સરખી હતી. મન ચોરીને વાત કરતાં એને આવડતુંજ નહોતું અને તેમાં નાનપણથી સાથે રમેલાં, રહેલાં એટલે ચંદ્રાવ જોડે નિર્ભયપણે બોલતી, બેસતી. ચંદ્રાવ એને વારતો અને ઘણી વખત તેમની વચ્ચે વાત થતી ત્યારે તે કહેતો કે તું મોટી થઈ અને આમ કરે તે સારું નહિ.”

“દુનિયા જખ મારે છે. મ્હારી વાત તો કરે? રેવડી દાણા દાણ કરી નાંખું.”

“પણ સાંચે મ્હારી યાય તેનું શું?”

“તમેજ વારંવાર કહે છે કેની કે મન શુદ્ધ હોય તો કોઈની બીતિ રાખવી નહિ અને પછી ડરો છો શેના? બીતિ તો માત્ર પ્રભુનીજ રાખવી.”

“એ તો ખરું. પણ આજ જમાનો વિચિત્ર છે તો.”

“છો રહ્યો, મને તેની પરવા નથી. અને તમે પણ મ્હારે ખાતર એટલું સહન કરજો.”

ઉન્મતિ દાખલ થઈ ત્યારે ચંદ્રાવ ટેબલ પર કહોણિ મૂકી હાથ લમ્મણ પર રાખી બેઠો હતો. “કેમ ભાઈ, આજે વિચારના વમળમાં પડ્યા છો? ઢાંગ કરતા હશે કેમ? કાંઈને સમજાવ્યાં પણ મ્હારી આગળ નહીં ફાવો.”

“ ઉન્મતિ, તું તો ઉન્મત્તજ રહી. ”

તેણે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરી ચલાવ્યું. ‘ દાથરાદશેમ આજે નથી હોં. પરણવું અને પટેલાઈ કોને ના ગમે ? લાભી ઘેર આવશે એટલે કાકીના ભાવ ઘટશે અને મ્હારી સામું તો જોશોજ શેના ? એ કહેશે તે સવાવીસ અને કરશે તે પ્રશ્નસાપાત્ર.

‘ સાસુ તીરથ, સસરા તીરથ, અડસેઠ તીરથ સાળી;

સાળો મ્હારો બોત્તેર તીરથ, સખ તીરથ ધરવાળી. ”

તેમાં તમારે તો વળી સાળો કે સાળી છે નહિ એટલે તે તીર્થ પણ લાભીનાં થયાં. પરણ્યા એટલે તો હું, મેમ સાહેબ અને મ્હારાં છોકરાં એમ કરવાના. ”

“ બેન, કંઈ કહેવાનું બાકી છે ? હોય તો કહી લે. ”

“ આટલાનો તો જવાબ દો. ”

“ મેં પરણવાની ના કહી નથી. સવાલ માત્ર વખતનોજ છે. બીજું, પરણીને મ્હારી માતાનો પ્રેમ ને ઉપકાર ભૂલી જઈશ એ તેં મ્હારા કયા અનુભવ ઉપરથી ધાર્યું ? તેમજ સ્ત્રી ઘેર આવશે અને મ્હારી જોડે વાત કરવા માંગશે ત્યારે આડું ફરી હું બેસવાનો નથી કેમકે તેણે કંઈ મ્હારું બગાડ્યું નથી. મ્હારા દુરમનને હું દુઃખ દેવા રાજી નથી તો તેને હું શું કરવા દઈશ ? પણ મ્હારા લગ્નમાં હાલના સંજોગો જોતાં આનંદ તો નહિજ થવાનો. ”

“ જુઓની અત્યારથીજ વહનું કેટલું પસ્તું છે ? ” ગંભીર થઈ કહ્યું, “ લાઈ, અવસર ચૂક્યા મેવલા. લાભી સદગુણી અને ડૅહી છે. તેના પિતાનો હોણુ લગ્ન કરવા વિચાર છે અને આપણે ના કહીએ તે સાડું નહિ. કદાચ લંબાવે અને ન કરે નારાયણુ કંઈ અનુમતું આપ તો આપણે સાંભળવું પડે. વિવાહ ટાળી નાંખે તો એવી બીજી મળવાની નથી. વળી તે ઉમરલાયક પણ થઈ ગઈ છે. ”

“ વરને કાણુ વખાણે, તો કે વરની મા ’ તું તેની સખી અને સગી અને વળી ચોકડું બેસાડનારી પણ તુંજ એટલે પૂછવાનું શું ? ”

“ અત્યારથી તો તેની વાતમાં કેટલો રસ પડે છે અને વળી માંગાંતણાં મારો છે. એમ કહી લાભીના ગુણુ સાંભળવા હશે પણ હવે હું વધારે બોલવાની નથી તો. લાઈ, હવે બીજા વિચાર છોડી દો, કરવાનું બધું કામ તમારે માથે છે માટે કમ્મર બાંધો. ”

“ તું છે પછી મ્હારે શી ફિકર ? ”

“ પણ બળરનું તો તમારે કરવાનું કેની ? ” આમ કહી ઉન્મતિ કાકી પાસે ગઈ અને થોડીક વાર બેસી પોતાને ઘેર ગઈ.

પ્રકરણ ૬.

લગ્ન.

• કુલં ચ શીલં ચ વયશ્ચ રૂપં વિદ્યા ચ વિસં ચ સનાયતા ચ ।
પતાન્ ગુણાન્સપ્ત પરીક્ષ્ય દેવા કન્યા બુધૈઃ શેષમર્ચિતનીયમ્ ॥

લગ્ન ધારેધારે પાસે આવ્યું. ચંદ્રાવને ત્યાં બધું કામકાજ અનુજાને માથે પડ્યું. બહારનું ચંદ્રાવ કરતો તેમાં એને ઝાઝી મદદ કાઢની નહોતી. એનો એક મિત્ર ધણા મોટા ધરનો હોવાથી તેને એ કહી શકતો નહિ. મિત્ર વયે નાનો હોવાથી ધરમાં એટલો સ્વતંત્ર નહોતો કે પોતાના માણસ ચાકરને ચંદ્રાવની મદદમાં મોકલી આપે. એકાદવાર તેણે ચંદ્રાવને કહ્યું પણ ચંદ્રાવે જરૂર પડશે તો કહીશ એમ કહી મદદ માગી નહિ. એ ધણીવાર અતિશય થાકી જતો પણ નધુટકે કયો જતો અને ધારતો કે “હું” કરીશ નહિ તો આ એમ સમજશે કે એને પરણવાનું મન નથી એટલે બેદરકાર રહે છે.” અરે જોતાં એ ઉમંગથી કંઈ કામ કરતો નહોતો. ફરજ આગળ એ લાચાર હતો. અનુજાને ઉન્મતિ કામમાં બહુ મદદ લાગતી. લગ્ન પાસે આવ્યું એટલે સાસુની અને પતિની રજા લઈ તેણે ત્યાંજ રહેવા માંડ્યું. તેના કામનો સપાટો એટલો હતો કે તેણે થોડી વારમાં બધું તૈયાર કરી દીધું. જે થવું જોઈએ તે આપણી સ્થિતિને અનુસરતું પણ સારૂં થવું જોઈએ એવું તેના મનમાં હતું. કંઈ ખામી નીકળી તો તે મ્હારી નીકળવાની એમ તે ધારતી. ચંદ્રાવે માને બધું કરકસરથી કરવા કહેલું. “બા, મ્હારે કશી વાતનો ઓરીઓ નથી જોઈતો. જે છે તેમાંથી બચે એવું કરજે અને કાઢતું ઉઘીતું લીધું તો હું ધરમાંથી જરૂર જતો રહીશ. કરકસરથી એકઠો કરેલો પૈસો લગ્ન વખતે બધો ખરચી નાંખવો એવું મોજલાપણું લહેરી લાલાએને પાલવે.”

અનુજા ડાહી ને સમજી હતી. તે જાણતી હતી કે કરજના ખા-
ડામાં એક વાર ઉતરી તો વ્યાજ આપતાંજ કુચો નીકળી જશે, દર-
રોજ લહેણદારનું મોં જોવું પડશે, તે કહેશે તે સાંભળી રહેવું પડશે.
કાઢની હવેલી જોઈ આપણી ઝુંપડી કંઈ પાડી નંખાય નહિ. લોકોની
પાસે પૈસો હોય અને નાચરંગ કરાવે, એ જમણ વધારે કરે, તેમાં વસ્તુ
ખાંચુ વિશેષ લાવે પણ તેની દેખાદેખી આપણે કરીએ તો પાછળથી
પસ્તાવાનું થાય. આવા વિચારોને લીધે તેણે બહુ કરકસરથી કામ

ઉપાડ્યું હતું.

વાંચનાર ! તું વૃદ્ધ હો કે યુવાન હો, પુરુષ હો કે સ્ત્રી હો, બ્રા-
હ્મણ હો કે વૈશ્ય હો, ક્ષત્રી હો કે શૂદ્ર હો, પારસી હો કે મુસલ-
માન હો, દેશી હો કે પરદેશી હો, લગ્ન તેં ઘણાં જોયાં હશે, જોશે
તો તેની વિધિથી તને કંટાળો આપવો એ ઠીક નહિ. ચંદ્રરાવને કશી
જાતનો ઉત્સાહ તો હતોજ નહિ એ ત્હારાથી અજાણ્યું નથી. સ્ત્રીનું
મુખ તેણે બેત્રણ વાર જોયું હતું અને તે પરથી થોડીઘણી તેના
ગુણની પરીક્ષા થઈ હતી પણ વધારે અનુભવ આડી હતો. એટલે
હાલ તો એના મનમાં આનંદ નહોતો. મંડપમાં પણ ગંભીર રૂપ ધારણ
કરી એ બેઠો હતો. ઉન્મતિએ એના મનના વિચાર પોતાની સખીને
સમજાવ્યા હતા. પહેલી વાર જ્યારે ‘સાવધાન’ એમ જૂમ પૂડી
કે પ્રતાપી શિવાજીના ગુરુ રામદાસ સ્વામીની માફક એને ચોરીમાંથી
નાસી જવાનું મન થયું. તેના વિચારમાં એ ફાવ્યો નહિ. ઉન્મતિ
પાછળજ હતી. ચંદ્રરાવનો વિચાર કળી ગઈ. સખીને કાનમાં કહ્યું.
“હવે નાસી જાય તો મ્હારો વાંક નહિ. અહીં લગણુ લાવી છું
તો હવે ત્હારા હાથમાં બધુંએ છે.” ચંદ્રરાવને કહ્યું. “સાવધાન
થવાનું તમને નથી કહેતા, એ તો પુત્રીના માતાપિતાને કહે છે
કે ભાઈ વિચાર કરી કામ કરજો. કન્યાદાન અયોગ્ય પાત્રને પૈસાના
લોભથી યા ગમે તે કારણથી દેતા હો તો હજી એતો. સાક્ષી તરીકે
બેઠેલા લોકોને કહે છે કે જુઓ, આ તમારી સમક્ષ થાય છે, એમાં
તમારે કંઈ લાગતુંવળગતું હોય તો સંભાળી લો. પછી ફાવશે નહિ.”
ચંદ્રરાવ જવાબ દેવા જતો હતો પણ ગુપ્તગુપ્ત બેસી રહ્યો. એકાદ
વાર તો આંખમાં પાણી પણ આવી ગયાં પણ જાણે પરસેવો થયો
હોય તેમ મોં લુંછી નાંખ્યું. ઉન્મતિથી આ વાત અજાણી નહોતી.
એને આનંદ આપવા આજ સુધી તો તેણે તેના ટીખળી સ્વભાવ
વડે બને તેટલું કર્યું હતું પણ મંડપમાં બધાના દેખતાં એને કંઈ
વધારે કહી શકે એમ નહોતું. અલ્પ સમય પૂરો થયો, દર્લ ખેંચાયો,
હસ્તમેળાપ થઈ ગયો, હર્ષના પોકારો અને વાજાં અને ટોકારખાનાના
અનુમોદનથી ચંદ્રરાવ —નો થયો. થયો, ન થયો હવે થાય એમ
નહોતું. ઉન્મતિએ કહ્યું. “લાભી ને જીતાડ્યા ને તમને હરાવ્યા.”
“હાસ્તો જમાતોજ સ્ત્રીઓનો છે.” મનમાં બોલ્યો, “આર્ય ધર્મમાં
મનાતી અને શાસ્ત્રરહિતી ચાલી આવતી લગ્નની પવિત્ર ગાંઠથી હું
જોડાયો, બંધાયો. એ લગ્નની ગાંઠ બાંધવી આપણે અનુભવી અને

વૃદ્ધ માતાપિતાના હાથમાં રાખી છે, કેટલાકાંએ સ્ત્રીપુરુષના પોતાના હાથમાં રાખી છે. સાંઝે ક્યું અને નરસું ક્યું તે નક્કી કરવું સહેલું નથી. જુવાનીના તોરમાં છાકી જઈ આપણે કદાચ ખોટો રસ્તો લઈએ માટે આપણે એ વાત યુવાનોના હાથમાં નથી રાખી. પસંદગીમાં જેટલી ભૂલ થાય તેટલી માતાપિતાની ખામી. જાણી જોઈને પોતાના પુત્રને या પુત્રીને કુવામાં નાંખે તો દોષ તેમને શિરે પછી આપણે તે જન્મ સુધી સહેલું પડે છે, પણ ભૂલ તેથી રૂઢિની કહેવાય નહિ. અજ્ઞાન માતાપિતાઓજ આવી ભૂલ કરે છે, સમજુક જવલ્લેજ ખાડામાં પડે છે. લગ્ન પછી એ ગાંઠ આપણે તોડી શકતા નથી માટે વિચાર પહેલેથી કરવો જરૂરનો છે. કેટલાક તો પોતાનું સાંઝે ન હોય તોપણ સુધારી લે છે, સંતોષ વડે નિભાવી લે છે. પસંદગી યુવાનોના પોતાના હાથમાં હોવાથી તેમની જાંઘળી આપણાં કરતાં સુખી હોતી નથી તે પ્રશ્ન જાણીતી વાત છે. પહેલાં તેની પાછળ શીદા થાય છે, તેની પાછળ ભત્ર્યાં કરે છે, રાજ કરવા મથે છે, તે નચાવે તેમ નાંખે છે. લોકોની ડીકાને પાત્ર થવામાં સ્ત્રી તથા તેના કુટુંબીઓ મોજ માણે છે. બેત્રણ હરીફ હોય છે તો સ્ત્રી કળી જાય છે અને બધાના મનપર સર્વોપરી સત્તા ભાગવે છે. એકને હાથતાળી આપી બીજાની પાછળ ભમે છે. નિર્ભાગીની સ્થિતિ વાંચનાર, તું પોતેજ કલ્પી લે તે વધારે સાંઝે બીજા જગ્યાએ તે પાસે નાંખે છે છતાં ઇર્ષ્યાનું મૂળ નાંખાય છે અને તે મરણપર્યંત વીસરાતું નથી. આપણને એમ થવાનું કારણ રહેતું નથી. માંઆપને કદાચ એક જગ્યાથી પછાત પડવાનું આવે તો પણ બીજે વગ થાય એમ હોય તો એટલું બધું દુઃખ થતું નથી; ઇર્ષ્યાનું કારણ બહુ રહેતું નથી. જે કાંઈ છે તેના પણ પાછળથી ધણુંખંડે રડાકુટાજ હોય છે. મોહ થોડા વખતમાં કમી થતો જાય છે, ઉડી જાય છે. પાછળથી ઘણો ભાગ પસ્તાય છે. મહા અનુભવી કવિ શેક્સપિયરે પોતાનાં મંડળનાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો અનુભવ્યાથી લખ્યું છે કે—

“Men are April when they woo

December when they wed,

Maids are May when they are maids

But the Sky changes when they are wives.”*

તરણ પુરુષ તેમજ સ્ત્રી સ્નેહ કરતી વખતે પ્રેમમાં બહુ મધુરૂણ રહે છે, પરંતુ પતિ પત્ની વરીકે તેમનો સંબંધ થયા પછી તેમનો પ્રેમ મંદ પડી જાય છે.

હાથે કરી પોતાના પગમાં કુવાડો મારનાર મૂંગો બેસી રહે છે. અલભમાં તમાચો મારી મોં લાલ રાખે છે. પણ અંદરખાનેથી જોતાં સંસાર સુખી નથી હોતો તે ઉંડી દષ્ટિથી જોનારને જણાઈ આવે છે. કેટલાક તો લગ્નની ગાંઠ તે દોરીની ગાંઠ સમજીને તોડવા તૈયાર થાય છે. જ્યાં લગ્નની પવિત્ર ગાંઠ તોડવામાં વાંધો ન ગણાતો હોય ત્યાં પરીક્ષા કરવામાં ચોક્કસ ન રહેવાય એ સ્વભાવિક છે. ખનતી ન આવી તો છુટાછેડા. વરઘોડો કાઢે ચઢે છે તથા ફળેતી થાય છે. અનેક જાતનાં તેમાં જીદાંસાચાં કરવાં પડે છે. માતાપિતાનું અનુમોદન લેવાનું એમણે પણ રાખ્યું છે, તે એટલાજ વાસ્તે કે યુવાન જોડું જીવાનીના તોરમાં ગમેતેમ પગલું ન ભરે. પણ આ અનુમોદન ઉપરટપકાનું થઈ પડ્યું છે. તેઓ ના પાડી શકતાં નથી યા પાડતાં નથી. ના પાડે છે તો ઝોરજ રસ્તો લેવાય છે. એક ઉત્તર તો બીજો દક્ષિણ જાય એવાં ‘એલીઝાબેથ અને ‘ડારસી’ † ના લગ્નની બાબતમાં માતા પૈસો દેખી કંઈ બોલતી નથી. પિતા ‘તું ધારે છે કે એની જોડે તું સુખી થશે’ એટલું પૂછી, જવાબ જાણી, વધારે ખટપટમાં ઉતરતો નથી.

આપણે સુધારો કરવાનો છે તે એટલોજ કે બહુ નાનપણમાં વિવાહ કરવો નહિ જેથી પરીક્ષા કરવાનું સાધન રહે. બન્ને વચ્ચે આઠ નવ વર્ષનો ફેર રાખવો. કુળ, વય અને વિદ્યા એ બરાબર ધ્યાનમાં લીધાં હોય તો દુઃખી થવાનો સંભવ ઓછો રહે છે. પૈસોજ દેખી ગમેતેમ ચોકડું બેસાડી છતી આંખે દીકરીઓને કુવામાં નાંખવી નહિ. પાત્ર સાફ હોય છે તો પસ્તાવાનું કદીજ થાય છે. કન્યા વિવાહ થતાંજ વરઘેલી થાય છે. મોટાની મર્યાદા પાળતું જોડું પારકું પોતાનું કરતાં શીખે છે, મનપર અંકુશ રાખતાં જાણે છે. તેમની લગ્નજામાં પ્રેમ સમાયલો રહે છે. ધીરેધીરે તે વધે છે અને અંતે ધણે ભાગે સુખી થાય છે. ઘણો ભાગ તો લગ્નથી સુખી હોય છે અને સાસરે ગયા પછી દુઃખી થાય છે. આમાં ભૂલ બે જણ તરફથી થવાનો સંભવ વધારે રહે છે. સાસુની યા પતિની. કમઆવડત યા ભૂલ ક્રતાં તે ગળી જવી એ તો કાઢને ખબરજ નથી. કુમળા છોડ પર ચારંવાર પ્રવાહ કરીએ તો તે ઠેકાણે રહેવો મુશ્કેલ થઈ પડે. સમજવી પડાવી કામ લેવાતું હોય તો હિંદુઓનો સંસાર સુખી નીવડ્યા વગર રહે નહિ. પીએર લાડમાં ઉછેરેલી બાળકીને જ્યારે ચોપાસ રાક્ષસી સૃષ્ટિનું દર્શન થાયત્યારે તે પણ તેવોજ ગુણ ધારણ કરે. સાસુ

કદાચ બૈરાંબુદ્ધિથી કામ લેતી હોય અને પતિને માતા આગળ આમ-
ન્યા રાખવી હોય તથા તેને કહેવું ન હોય તોપણ તેની સ્ત્રીને તો
આશ્વાસન આપવું જોઈએ. સાસુની જેમ અને તેમ મરજી ઉઠાવવા
અને તે અકળાવેલાં યા કસ્ટર કાઢે તોપણ તેને જાતે ન અકળાવા
સૂચવવું. પતિ જો સ્ત્રીનો પક્ષ લઈ માને કહેવા ગયો તોતો દરરોજ
જાહેવાસ્થળી. કેમકે સ્ત્રી કોઈ પણ માણસ બીજી સ્ત્રીનો પક્ષ લે તે
સહન કરી શકતી નથી. હાડન હોય તો પુત્રને અને તેની વહુને બન્નેને
નવનેજાં પાણી ઉતારાવે. તેમ ના હોય તો ‘ભાઈ તો હવે વહુના થઈ
ગયા’ એમ લોકોમાં વાતો કરે. તાજવું પતિએ પોતાના હાથમાં રાખવું.
કોઈ તરફ જરા પણ વધારે નમ્યો કે ભોગજ સમજી લેવા. સ્ત્રી
કલહ હોય તો પતિ તેની તરફેણમાં હોવાથી સાસુને જાંપવા ના દે.
સાસુ તથા પતિ બન્ને તરફથી દુઃખ ખમવાનું આવ્યું તો સંસાર
દુઃખીજ નીવડવાનો. વહુ જખરી હોય તો સૌને માથે છાણું થાપે.
ગરીબ સ્વભાવની હોય તો વગર મોતે મરી જાય. સૌથી સરસ રસ્તો
એજ કે ઘરમાં કલહનું બીજ રોપાવા દેવું નહિ અને અનુકૂળ હોય
તો પુત્રે જુદી જગ્યાએ રહેવું. ઠેકઠેકાણે નોકરીએ જવાનું વધારે
થવાથી બધા અનુકૂળતા એની મેળે વધતી જશે અને પતિ સારો હશે
તો ઘણે ભાગે સંસાર સુખી નીવડશે. સ્ત્રીને પણ તેની દરજ
સમજવાની આવશ્યકતા છે અને તે બરાબર જાણવા ઉચ્ચ કેળવણીની
જરૂર છે. ગૃહ શિક્ષણ આપવામાં તો તેના માખાપે કોઈ જાતની
ન્યૂનતા નજ રાખવી જોઈએ. કેળવણીનો લાભ પીએરમાં ન મળ્યો
હોય તો તે બાબત પતિએ પૂરતું ધ્યાન આપવું જોઈએ અને વખત
નકામો ગામગણામાં ન ગુમાવે તે જોવું જોઈએ.”

ચંદ્રાવના મનમાં આમ એક પછી એક તરંગોની પરંપરા
ચાલવા માંડી. વિચારો ઉભરાવા લાગ્યા. માળાના મણકાની માફક
અલ્પ સમયમાં એકેક જોડે તે ગંદાઈ ગયા. અતે ઉન્મતિના મધુર કંઠે
તેમાં ભંગ પાડ્યો અને ચંદ્રાવતું લક્ષ તે તરફ દોરાયું. વિચારની
માળા તુટી ગઈ. તોપણ ગંભીરતા જેવી ને તેવીજ હતી. કેટલીકવાર
તો તેને બધું રસ વગરનું લાગ્યું, કેમકે મહા મહેનતે અને મધુર કંઠે
ઉન્મતિએ લીંટી ગાઈ હોય પણ તે બરાબર ઝીલનાર કોઈજ નહિ. બે
ત્રણ સ્ત્રીઓ માત્ર જાતેજ સાંભળે એવી રીતે જોડકણું ઝીલે. ઉન્મતિને
તેથી ઝીલવાની પણ દરકાર રાખવી પડતી, અને સાથેસાથે બીજી કડી
શી ચોલવી તેનો વિચાર કરવો પડતો. મોટો ભાગ પોતાને આવડતું

હોય છતાં તેટલી પણ તસ્દી નહોતો લેતો. મહાલક્ષ્મી આવેલાં તે કંઈને શું કરવા તસ્દી આપે ? ચંદ્રરાવના સગાં વિશેષ નહોતાં એટલે ન્યાતી લાગ્યોને તો જરા ફજેતી થાય તો બે ઘડી વાત કરવાનું કારણ મળે. સગાં આજ્ઞાં ને આવડે તે ઝીલે નહિ તેમાં વાંક કોનો, તે વાંચનાર તુંજ વિચારી લે. પરંતુ વાત તો એમજ થવાની કે ઝીલનાર કોઈ હતું નહિ એટલે રંગ જામ્યો નહિ. સ્ત્રીઓના કાન ગાનારના શબ્દો સાંભળવામાં અને આંખ નવાં જોડાં તરફ રોકાયું હતું.

ખત્રાવ એવો બન્યો કે સાસરા તરફથી આપવામાં આવતા અને લગ્ન વખતે પહેરાતા પાનેતરના કપડાનો પનો જરા નાનો હતો. ચંદ્રરાવના શ્વસુરપક્ષ તરફથી બજારમાંથી લાવનારાની ચૂક થઈ હતી. લગ્નની ધામધુમ અને ગરબડથી વાંચનાર, તું અજાણ નહિ હોય. લગ્નરવાનાં કરીએ પણ કંઈકે તો રહી જાય યા ભૂલી જવાય. કપડું આવ્યું તે દ્રાઈએ તપાસ્યું નહિ અને મોકલાવી દીધું. ચંદ્રરાવના પહેરામાં આવ્યું અને તરતજ સ્ત્રીઓએ માંહોમાંહે વાત કરવા માંડી. ઉન્મતિએ પણ જોયું હતું.

ચંદ્રરાવનું લક્ષ તદ્દન ઉન્મત તરફજ હતું. બન્નેની આંખ એક ચઈ ને ચંદ્રરાવે અજાણપણે કપડું જરા ખેંચ્યું, ઉન્મતિએ જોયું અને સ્ત્રીઓએ માંહોમાંહે પાછી તે બાબત વાતો કરવા માંડી. ઉન્મતિથી લાઈની ગંભીરતા મૂકાવવા ગવાઈ દેવાયું કે—

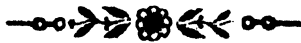
કાપડ ક્યાંનું, કાપડીએ ક્યાંનો, માદરપાટ નહોતો શું મોટા પનાંનો; નાનું મૂળથી તે ના થાયે મોટું, ચંદ્રલાઈ તાણોછા શીદને ખોટું.

ચરસીલી સ્ત્રીઓએ આ લીટી ઝીલવામાં બાકી ન રાખી અને ચંદ્રરાવથી હસી દેવાયું. ચંદ્રરાવની સાસુને માહું લાગ્યું તો ખરું પણ ઉન્મતિ પોતાની સગી હોવાથી તથા તેના સ્વભાવથી સૌ કોઈ બાણીતું હોવાથી વાત વધી નહિ. બાકી, લગ્ન થઈ રહ્યા પછી નાની અને નજીવી બાબતથી ઘણીક વાર વહેવાઈઓનાં મન ઉંચાં થાય છે. ઉન્મતિએ પછી વહેવાણનાં વખાણ કરવામાં બાકી ન રાખી ને તેનું મન મનાયું.

વહુની મા લગ્નને દિવસે વહેવાણને ઘેર આવે ત્યારે શો તેનો સ્તકાર, શાં તેનાં માન. ઘરમાં દાખલ થતાંજ પહેલાં તેના આદરસત્કારનો પાર નહિ. તેના દૂધથી પગ ધોય, ચાંદલો કરી ફૂલનો હાર પહેરાવે. એટલેથીજ બસ નહિ પરંતુ તેની આરતિ પણ ઉતારે. આમાં કંઈ વિસ્મય થવા જેવું નથી. જે માએ નવનવ માસ મહા કષ્ટ વેડી,

બાળકીને ઉછેરી, મોટી કરી, ફળવણી આપી તે બાળકીને તેજ માતા પોતાનાથી નિરાળા કુટુંબને તેનું દાન કરી આપી દે, પોતાની હુકૂમત ઉઠાવી દે, પારકાની જાણી જોઈને સ્થાપે, પોતાનીજ, તેને ત્યારથી પારકી ગણે, લોકો પાસે પણ તેમજ મનાવવા ધારે એ કંઈ નાનો સુનો પરમાર્થ ? કોઈ કહેશે કે કન્યા વયમાં આવી એટલે તેને પારકાનેજ સોંપી દેવી એ પરમેશ્વરના ધરનો નિયમ છે; એમાં પરમાર્થ શો ? ખરી વાત, તો તમારી કન્યાને બીજાને અર્પણ કર્યો પછી તમારી થતી તે મટી ગઈ છતાં કેમ તેનાંપર હુકૂમત ચલાવવા માગો છો ? તે વખતે એમ કેમ કહો છો કે “ અમારી કન્યા આપીને તમારા ઉપર ઉપકાર કર્યો, તમારું ઘર ઉજળુંવાજળું કર્યું, ન્યાતજાતમાં તમારી પ્રતિષ્ઠા વધારી—અમે પરમાર્થ કર્યો તેનો આ બદલો ? ”

કુદરત, કુદરત, ધરસંસારમાં કે વ્યાપારમાં, રાજસભામાં કે જનસભામાં જ્યાં જુઓ ત્યાં ‘ આપકી લાપસી ઓર પરાઈ કુસકી. ’

પ્રકરણ ૭.

અલબેલી નગરી.

“ કયમ યશે તને ! શું યશે મને ?
સમજ ના પડે ! દિલ આ બળે ! ”

(કલાપી.)

વેપારીઓના હિસાબ જેમ બને તેમ જલદી ચૂકવી નાંખી અંદ્રાવે મુંબઈ જવાની રજા લેવા, સમીસંધ્યાની વખતે અનુબા એકમાં બેસી વેપારીઓને ત્યાંથી આવેલી ટોપીઓ ભરતી હતી, ત્યાં આવી કહ્યું, “ બા, વેપારીઓના હિસાબ ચૂકતે કર્યા છે, હવે કોઈનું કંઈ રહ્યું નથી તો હું મુંબાઈ જવા ધારું છું. ”

“ ભાઈ, એટલી બધી ઉતાવળ શી છે ? જરા આરામ તો લે. મુંબાઈનાં હવાપાણી તને ઠીક પડ્યાં, ન પડ્યાં. એકાદ મહિનો વિસામો લઈને સુખેથી જાજે. ”

“ એટલો બધો વખત તો કાઢવો. મને બહુ વસ્ત્રો પડશે. બે ત્રણ દિવસમાં જવું ધારતો હતો તેને બદલે દસ દિવસ પછી જઈશ. મારું મન અહીંથી ઉઠ્યું છે એટલે મને એન નહીં પડે. વળી અવસર ચૂક્યા મેવલા. ”

“ ઠીક એમ કરજો. તું ત્યાં જઈ શું કરવા ધારે છે ? ”

“ હાલ તો કંઈ નક્કી કયું નથી. ત્યાં સુઝી આવશે તે ખરું. ”

“ આવું સાહસ કરવાનું શું પ્રયોજન ? ત્યારા મિત્રના પિતાનો અહીં બહુ સારો વગ છે તો તેને કહી અહીં રાજ્યમાં ગોઠવણ થાય તો કેમ ? તું ચતુર છે અને ત્યાં નર્સિય સાઈ હશે તો જટ ચઢી જશે. ”

“ બા, મને રાજ્યની નોકરી પસંદ નથી. ચટતાં એ વાર નહિ તેમ પડતાં પણ વાર નહિ. જીવ આખો દહાડો તાળવે. રાજ, વાજ અને વાંદરાં. રીઝાતાં વાર નહિ ને ખીજતાંએ વાર નહિ. આપણે વારતે જરા ગુરુમંત્ર કોઈ દુશ્મને મૂક્યો અને તે ફાવ્યો તો આપણું થઈ મૂક્યું. મોટા ઓધેદાર થયા તોએ ભોગળ. ખુશામર્તિઆના દર્શન દરરોજ સવારના પહોરમાં કરવાના. આપણે મોઢે આપણું જાઈ બોલે અને ખીજનું ભુંડું. ખીજને ત્યાં જાય તો એથી ઉલટુંજ ભાપણ ચાલે. આપણને રાજની વરદી કેયારે આવશે તેનું પણ ઠેકાણું નહિ. ન જોય રાત ન જોય દહાડો. નહિ જોવી બાબતમાં આપણને બોલાવે. ”

“ સાધારણ નોકરીપર હોઈએ તો ઉપરી ગમે તેવો હોય, કારે પાને મતું કરતો હોય પણ તેવાની આપણે ખુશામદ કરવી. ન કરીએ તો આપણાપર કરડી નજરે જીએ. પાંચ પૈસા એમને વધારે મળ્યા એટલે જાણે એમને પૂજવા. કામ કરતાં આપણો દુર્યો નીકળી જાય અને માન બધું એમને મળે. રાજ્યની નોકરીમાં શઠ હોય તે તાગડ-ધિત્રા કરે અને ગરીબ હોય તેનો વૈતરું કરતાં વાંસો બેવડો થાય અને તે છતાં સરપાવમાં અપજશ. ”

“ રાજ્યમાં રહ્યા એટલે પછી મોટા ઓધેદાર હો કે નાના પરંતુ નિવૃત્તિનું તો નામજ નહિ. આખો દહાડો ને રાત રાજ્યનીજ વાત અને ખટપટ. કાગનો વાધ થતાં વાર નહિ. સ્ત્રીઓ ન્યાતજાતની વાત કરવામાં શરી ત્યારે રાજ્યના નોકર રાજ્યની વાતમાં શરા. કંઈ કંઈ તર્કો ઉરાડે, કંઈ કંઈ ફેરબદલી કરે. આજે તો ફલાણાપર રાજ સાહેબ ગુસ્સે થયા, ફલાણાપર ખુશ થયા, એમ અનેક ખુટાએ ઉરાડે. હજુર ફરવા ગયા અને માથું દુખ્યાથી પાછા ફર્યા તો તેમાં પણ કંઈ ગુણાર્થ હશે એમ ધારે. જ્યાં ત્યાં પ્રપંચ અને કાવાદાવાજ દેખે. વકીલ બારિસ્ટરો વાત કરતા હશે તેના કરતાં એમની વાતચિત વધારે કાવદાસરચવટી રજા પણ પૂરી આરામ હોવા ભોગવે નહિ કારણ કે તે જગાપર તરાપ

મારનાર હોય તે તેમની ગેરહાજરીનો લાભ લેવા ચૂકે નહિ. હરતેકરતે, ખેસતેઉહતે, નાતે યા ખાતે રાજ્યનીજ ઝંખના. હું તો ધાંડું છું કે ઉધમાં પણ અનેક પ્રપંચો રચતા હશે, અનેક બાજુએ માંડતા હશે, કોઈકને ફેંકી દેતા હશે, પોતાનાને ઉચી પાયરીપર લાવતા હશે. મ્હારે તો એ ખટપટમાં નથી પડવું. કાલેજ મેં વાંચ્યું છે કે,

સ્વૃષ્ઠાક્ષાપિ ગજો હન્તિ જિઘ્રક્ષાપિ મુજંગમઃ ।

હસક્ષાપિ નૃપો હન્તિ માનયક્ષાપિ દુર્જનઃ ॥*॥

અનુબા આ મોટું ભાષણ સાંભળી પુતળુંજ ચર્ચ ગઈ. તેણે કહ્યું તે એની ખ્યાનમાં ઉતર્યું અને તેથી મુંબાઈ જવામાંજ પુત્રનો સ્વાર્થ કંઈ સંધાય એમ છે એમ ધારી વધારે બોલી નહિ. “હીક ત્યારે મુંબાઈ જજે. ઉતરવા બાબત શો વિચાર કર્યો?”

“મ્હારો મિત્ર મને મુંબાઈમાં કોઈનાપર ચીઠ્ઠી આપવાનો છે તેને ત્યાં થોડા દિવસ નિભાવીશ. પહેલાં તો રહેવાની જગા શોધી કાઢીશ પછી નોકરીની શોધમાં રહીશ. જમવાનું પણ ઘેરજ રાખીશ. કારણ મને વીશીમાં ફાવશે નહિ.”

ચંદ્રાવ મેડા ઉપર ગયો અને અનુબા સાંજ પડવાથી ભરવાનું મુકી દઈ, કોઈ સગામાં માદું હતું તેને જોવા ગઈ. જતે જતે ચંદ્રાવને ખારણું જોતા રહેવાનું કહેતી ગઈ. તેને ગયાને પાંચ મિનિટ લાગ્યેજ ચર્ચ હશે એટલે દ્વાર પાછું ધડ્યું. “એ કોણ?” જવાબ મળ્યો પણ તે ઘણો ધીમેથી અપાયો એટલે ઉપર સંભળાયું નહિ. ‘હશે, જે હશે તે ઉપર આવશે’ એમ વિચાર કરી પોતાના હાથમાં પુસ્તક હતું તે ઢાંચવામાં રોકાયો. આવનાર માણસે ધરના નીચલા ભાગમાં બધે ફરી કોઈ ન હોવાથી ઉપર કુચ કરી. ચંદ્રાવના મેડાનું ખારણું અડધું ઉઘાડું હતું, ત્યાં ધીરેધીરે પગલે આવ્યું. ચંદ્રાવ એક તો વાંચવામાં લીન હતો, અને બીજું, ખારણા તરફ એની પીઠ હતી એટલે આવનારને જોઈ શક્યો નહિ. આવનાર અંદર જતાં ખંચાતું હતું. જાઉં ? કદાચ રીસે ભરાશે તો ? ના, ના, છે તો આનંદી એમ ઉન્મતિએજ કહ્યું હતું. પણ લગ્નથી ગુસ્સે થયા છે ને મ્હારો તિરસ્કાર કરશે તો. તિરસ્કાર કરવો હોત તો ખરણુતજ નહિ. આવા તફો રસિકાના મનમાં આવવા લાગ્યા. એટલામાં, હજુ કોઈ આવ્યું નહિ તેથી ચંદ્રાવ સફળોજ ઉભો થયો. કંઈ ચોરખોર ભરાયો કે શું એમ બોલતાં ચોપડી ટેબલ પર મૂકી

ઃ હાથી માત્ર અડકીને, સર્પ માત્ર ડુંક મારીને, રાજ માત્ર હસવાથી, અને દુષ્ટ માણસ વખાણ કરતાં કરતાં છવ દે છે.

દીધી. રસિકા મનમાં બોલી ‘ ચોરતો ખરીજ પણ તમે ગણો તો. ’
 ચંદ્રાવે પીઠ ફેરવી ખારણા તરફ જોયું તો કોઈ સંતાઈ ગયું હોય
 એમ એને લાગ્યું. ‘ ઉન્મતિ, ત્હારાં અટક્યાળાં મૂક, ’ એમ કહી બહાર
 આવ્યો. આવ્યો અને ચમક્યો. બન્નેના હૃદય ધડકવા માંડ્યાં. શબ્દો
 જીલં. પર હતા પણ બેમાંથી કોઈ બોલી શક્યું નહિ. કાણુ હારે છે
 તે જોવાનું હતું. રસિકા તો ઉંચું જોઈ શકતીજ નહોતી. હિમ્મત હારી
 ગઈ હતી. સાસુજી નહોતાં તો ઉપર થું કરવા આવી એમ વિચાર
 કરવા લાગી. મનમાં એમ થયાં કરતું હતું કે ક્યારે જરા આડું જુએ
 કે પોખારા ગણી જાઉં. ચંદ્રાવની દષ્ટિ તો રસિકા તરફજ હતી. તે
 તેના રૂપનુંજ અવલોકન કરતો હતો. ‘ આહા ! આતો કોઈ દેવીજ છે.
 જેવું રૂપ છે તેવા ગુણ હશે તો મ્હારા સુખમાં ખાકી નહિ રહે. ’
 લજ્જિત, દયામણા મેંવાળી તથા ગભરાયલી રસિકાનું રૂપ કંઈ અલૌ-
 કિકજ અત્યારે લાગતું હતું. તેની ગંભીર અને નીચી નજરને લીધે તે
 સાક્ષાત્ સરસ્વતી જેવીજ દેખાતી હતી. હાથમાં વીણાની ખોટ છે
 એમ ધારી ચંદ્રાવ હાથ આપવા જતો હતો. લજ્જિતની સ્પર્શ થતાંજ
 તેના વસ્ત્રપક્ષવ સંકોચાયાં શરીરપર પણ અસર થઈ. હારીને બોલી
 સાસુજી ક્યાં ગયાં છે ? ”

“.....માદા છે તેમને જોવા. ”

“ ત્યારે તો હું જઈશ. ”

“ કેમ, ખાસ ઉતાવળ છે ? ”

“ ના, ના. રાત પડી જાય તો એકલાં જવાય નહિ. ”

“ હું મૂકવા આવીશ, ” ચંદ્રાવે મરકરીમાં કહ્યું. “ શા વાસ્તે
 આગમન થયું ? ”

“ સાસુજીએ બોલાવી હતી. ”

“ ત્યારે ખેસ. કદાચ કામ પણ હોય. આવે પછી મળીને જજો. ”

રસિકાએ નીચે જવા વિચાર કર્યો પણ પગ ઉપડતો નહોતો,
 મન માનતું નહોતું. ચંદ્રાવ તેનો વિચાર કળી ગયો.

“ હજી ખાને આવતાં વાર છે તો મેડીમાં ચાલ. ” રસિકાને તો
 બાવતું હતું અને વેદે કહ્યું. જો કે કદાચ સાસુજી આવશે એમ મનમાં
 ધારકો હતો એટલે ખીતીખીતી મેડીમાં દાખલ થઈ. ચંદ્રાવે તેને
 પોતાની સામેની ખુરસીપર બેસાડી. હિમ્મત આણી રસિકા બોલી,

“ મુંખાઈ ક્યારે જવા ધારો છો ? ”

“ તને કાણે કહ્યું ? ”

“ ઉન્મતિએ. અહીં રહેશો તો પણ હું તમારા કામમાં નિષ્કેપ નહિ નાખું. ”

“ હું કંઈ ત્હારાથી દૂર થવા નથી માગતો. ”

“ ત્યારે આટલી બધી ઉતાવળ કેમ કરો છો ? ”

“ વખત નકામો ગુમાવવામાં શો ફાયદો ? ”

“ ક્યારે જશો તથા મને ક્યારે તેડાવવા વિચાર છે ? ”

“ આવતા ગુરુવાર પછીના ગુરુવારે જઈશ. ખરાબર ઠેકાણું પડ્યું નહિ હોય ત્યાં લગણુ તને બોલાવવા વિચાર કથી. ઠેકાણું પડતે તને મોકલવી બાના હાથમાં છે. ”

વાતમાં ઉભય પક્ષને બહુ આનંદ આવતો, વખત જણાતો નહોતો. સૂર્યનારાયણુ ધીમેધીમે અસ્ત થવાની તૈયારીમાં હતા પણ તેનું તેમને ભાન નહોતું. અચાનક ચંદ્રરાવની દષ્ટિ ધડીઆળપર પડી. તેણે રાહુનું કામ કીધું. ચંદ્ર નિસ્તેજ થયો અને ચમકીને તે બોલ્યો, “ બાને આવવાનો વખત થયો. ”

“ હું નીચે બેસું છું. ”

“ હવે ક્યારે મળીશ ? ”

“ તે તો શી રીતે કહી શકું ? ”

“ મુંબાઈ જઈ તે પહેલાં કંઈ બહાને મળી જવાય તો સારું. ”

“ ઠીક થયું તમે બોલ્યા તો, હું કહેવાનું વીસરી ગઈ, ઉન્મતિ કહેતી હતી કે એને એક પોટલું મોકલવાનું છે તે લઈ જશો ? ”

“ ચાલો, મેં તો હજી સામાન તૈયાર કર્યો નથી તે પહેલાં લોકોએ મ્હારે વાસ્તે તૈયારી કરવા માંડી. તું લાવશે તો લઈ જઈશ પછી નાનું હશે કે મોટું. બાકી લોકોને તો આપણી આપદાનું ભાન હોતું નથી. નાનું કહી મણુ એકનું પધરાવતાં વિચાર નથી કરતા. આંગૂળી આપી કે પોંચો પકડવાના. ઉન્મતિ એવી નથી એટલું સારું છે. ”

“ ઠીક ત્યારે, બનતા લગણુ હું એ બહાને આવીશ તો ખરી પણ નહીંતર પત્ર તો લખશો કેની ? ”

“ ત્હારાં માબાપને મિહિ ગમે. ”

“ ઉન્મતિને લખો તેમાં બે લીટી લખજો. ”

ચંદ્રરાવ તેની કળા કળી ગયો, દિવાનો ચર્મ ગયો, માતા આવતી હશે તે જૂલી ગયો અને રસિકાને ગળે બાંધી બોલ્યો આવી રીતે ચોરી કરતાં શિખવે તેને આ શિક્ષા એમ કહી.....

“બહાનું કાઢી મળવા આવવા શિખવનાર ચોર કે હું ?”

“બારણા પાછળ ભરાઈ રહે તે. વિનોદમાં ઉતરવાનો વખત નથી. હવે ઝડપ કર.” ‘જી’ શબ્દ તો મોંએ આવ્યોજ નહિ. ગોકળગાય ચાલતી હોય તેમ રસિકાએ ચાલવા માંડ્યું. મેડીનું બારણું ઓળંગતાં એક પ્રેમભરી દષ્ટિ નાંખી નીચે ગઈ. થોડીએક વારમાં અનુબા આવી પહોંચી.

“તું ક્યારની આવી છે ?” તેણે પૂછ્યું. “હું તો તને બોલાવી હતી તે વીસરીજ ગઈ.”

“થોડીજ વાર થઈ.” કલાક માત્ર એકજ થયો હતો પણ આનંદની રેલમાં તણાઈ ગયો હતો એટલે જણાયો નહોતો.

“મ્હારે કંઈ ખાસ કામ નહોતું. દીવા કાણે કર્યો ?”

“મેં કર્યો. અંધારું થયું અને મ્હારા મનમાં થયું કે તમને આવતાં કદાચ વાર લાગે. પરસાળમાં અંધારું જરા વહેલું થાય છે.”

“હવે જમીનેજ જળે. હું રસોઈનીજ તૈયારી કરું છું.”

“ઘેર કહ્યું નથી એટલે મ્હારી વાટ જોશે, માટે હું રાંધીનેજ જઈશ.”

“ના, ના, ત્હારે રાંધવાની કંઈ જરૂર નથી.”

જોઈતી સામગ્રી રસિકાએ ગોઠવી દીધી. વિવાહના કારણે શુભ અવસરે આવેલી તેથી ઘરની વસ્તુઓથી તે જણીતી થઈ હતી. અનુબા તેના પર બહુ ખુશ થઈ અને મનમાં બોલી “હાલની વહુમો આવી થોડીજ હશે.” તૈયારી કર્યા પછી તેણે જવાનું કહ્યું. અનુબા તેને મૂકવા સાથે ગઈ. રસ્તામાં કોઈ તેનું ઓળખાણ મળવાથી તેની જોડે પીએર ગઈ અને અનુબા ઘરતરફ વળી. બીજે દહાડે બપોરે ઉન્મતિ ચંદ્રાવને મળવા આવી.

“ભાઈ, તમારી સામે મ્હારે ફરિયાદ છે.”

“વકીલ કોને કરવો છે ? સાક્ષી પુરાવા છે ?”

“બધું તૈયાર છે. સાક્ષીમાં મ્હારાં ભાબી અને વકીલમાં પણ તેજ.”

“વકીલ સામા પક્ષને મળી જશે અને કેસ ઉઘો વળશે.”

“શું ભાબીની એક દિવસમાં પરીક્ષા કરી લીધી ?”

“વાર, પણ ફરિયાદ શું છે ?”

“મ્હારા પર તમે ખોટો આરોપ મૂક્યો અને હમેશા મ્હારું તમે વગોણું કરો છો.”

“તું અટક્યાણી નથી ?”

“હા, હું અટક્યાણી અને ભાઈ અને ભાભી અને ડાહ્યાં ડમરાં. કાલે તોફાન કરી મ્હારી ભાભીને ઘેલીઘેલી બનાવી દીધી અને વળી મને અટક્યાણી કહે છે! તે તો હવે તમનેજ ઝંખ્યા કરે છે. એને સાથેજ મુંબાઈ લઈ જાઓ નહીંતર સોસવાઈ જશે અને મને દરરોજ સતાવશે. કાલે રાતે નિરાંતે ઉઘી પણ નથી.” ચંદ્રાવના પોતાના પણ એવાજ હાલ થયા હતા. પણ કંઈ પણ નક્કી થયા વગર સાથે લઈ જવી એ ઉન્મતાઈનું પગલું છે એમ ધારી તેણે તેને લઈ જવા વિચાર કર્યોજ નહોતો. માતાના અનુમોદનની પણ જરૂર હતી.

જવાબ મળ્યો નહિ એટલે ઉન્મતિ બોલી. “મ્હાં પોટલું લઈ જશો?”

“કોને આપવાનું છે?”

“તમારી મરજી પડે તેને. મોંમાં આંગળી ઘાલી બોલાવો છો અને પછી વગોણું કરો છો.”

“ખાવાનું હશે તો તો હુંજ ઉપયોગ કરી લઈશ. પણ ભૂલ્યો, કંઈ જવું છેજ કોને?”

“તમારે. જોઉં તો ખરી કેવા લઈ જતા નથી. ભાભીની જોડે જવાને આગલે દહાડે મોકલીશ અને તે કાકીને આપી જશે એટલે તું કે ત્યાં થવાનું નથી.”

“તારે તો લઈ જવામાં વાંધો નથી.”

“ભાઈ, હું તો ધાંડું છું કે અહીંજ રહી જાઓ. લખચઈ રહ્યાં ને ચારેક માસ થયા ને તેના પરિચયથી ટુંક વખતમાં આટલો બધો ફેરફાર પડ્યો તો આગળ જતે શું કરશો તે સમજાતું નથી. મુંબાઈમાં ગયાથી તે વધારે સાંભરશે અને નોકરીની શોધ કરી શકશે નહિ. માળા લઈ જજો માળા એટલે એનું નામ જપાયાં કરશે. મને કાગળ લખો તેમાં ભાભીને પણ બે બોલ લખજો નહીંતર મને જપવા નહિ દે.”

“હીક.”

“ઉન્મતિ થોડીતાર કાકી પાસે બેસી ઘેર ગઈ. દિવસો ઝટ પસાર થઈ ગયા અને જવાનેઆગલે દહાડે રસિકા સાંજે સાંસરે આવી. પતિપત્નીનો મેળાપ થયો. વિયોગ થવાનો એ વિચારથી ખન્નેને બહુ દુઃખ થતું હતું. ખન્નેતા મસ્તક લમી ગયાં. રસિકા ગરીબ ગાય જેવી ચઈ ગઈ હતી. મુંબાઈ જવા અધીરી બની હતી.

“મને જેમ બને તેમ વહેલી તોડાવી લેજો હોં.”

“ મહારા હાથમાં વાત હોત તો તને આજેજ લઈ જતે. નસીબ આધીન છે એટલે હું શું કરું ? ”

રસિકાનું મસ્તક ધીમેધીમે વધારે ફરવા માંડ્યું, ચંદ્રે તે જોયું અને કહ્યું, “ જરા ડાહી થા, મન સ્વસ્થ કર. હું જેમ અને તેમ તને વહેલો તેડાવીશ. દુઃખી થતી ના, પ્રભુપર આસ્થા રાખ. તે સૌ સાંજેજ કરશે. ”

“ મને આ અનુભવ પહેલીવાર મળ્યો. મને અત્યારે કંઈજ સુઝતું નથી, અડખડીઆં આવે છે. હું ઘેર શી રીતે જઈશ ? મને તમારા વગર કેમ ગમશે ? ” બોલતાં બોલતાં ગળગળી થઈ ગઈ, રડી પડી, અને પતિને વળગી પડી.

“ તું ડાહી થઈ આમ કરે તે સાંઝે નહિ. ઉન્મતિને મળતી રહેજો તે તને ધીરજ આપશે. પુરસદને વખતે વાર્તાની સારી ચોપડીઓ વાંચજો એટલે તેમાં મન જવાથી વખત નીકળી જશે. માણસ માત્રને વિયોગ તો લખ્યોજ છે. આ પ્રમાણે અનેક વિયોગ થવાના તો પછી આમ કરવામાં શું ફાયદો ? તું તો ત્હારા આમમંડળમાં છે, મ્હારે અન્નણી જગ્યામાં જવાનું છે, અન્નણુ લોકોમાં ફરવાનું છે, મ્હાં કોઈ ત્યાં છે નહિ, નોકરીને વાસ્તે પ્રયાસ કરવાનો છે તો વિચાર કર કે મને ત્યાં કેવી રીતે ગમશે ? ગમેતેમ મન વાળી મ્હારે વખત પસાર કરવો પડશે. ત્હારે તો ઉલટી મને ધીરજ આપવી જોઈએ તેને બદલે તું આમ અકળાય તે કેમ બને. જરા હિમ્મત રાખ, ઉઠ, મોં ઘોઈ નાંખ. બા હવે આવી પહોંચશે. ”

આ વાક્યોની અસર રસિકાના મનપર થઈ, તે ઉઠી, મોં ઘોઈ આવી. “ હવે વધારે કહેવાનું નથી. સ્ત્રીપણું મ્હારામાં હોય તો તેમાં નવાઈ જેવું નથી. મ્હારી ફિકર કરશો નહિ, કામમાં મચ્યા રહેજો અને કંઈ નક્કી થાય પછી જેમ અને તેમ વહેલી મને તેડાવી લેજો. આપદા ભોગવશો નહિ. હું જાઉં છું હોં. કાલે આવવા વિચાર નથી કેમકે સાસુજીના દેખતાં મન ભરાઈ આવે તે સાંઝે દેખાય નહિ. ” જતાંજતાં ચંદ્રને બાઝી પડી, અને ફરી બોલી “ મને વહેલી બોલાવી લેજો હોં. ” ચંદ્રે તેના કેળના પાંદડા જેવા લીસા ગાલપર તથા કમળની માફક ખિડાયલા આંધ્ર ઉપર પ્રેમમુદ્રા કરી. શરીર છુટાં પડ્યાં, હૃદય વધારે એક થયાં. સાસુને દાખડો સોંપી રસિકા ઘેર ગઈ.

સવારમાં ચંદ્રરાવની જવાતી તૈયારી થવા માંડી. ઉન્મતિ આવી હતી તેને પણ ભાઈના વિયોગનું દુઃખ થતું હતું. તેને મળવાનું,

વખત કાઢવાનું, ગમ્મત કરવાનું આ સ્થાન હતું. તેનો પતિ હાલ મુંબાઈ હતો એટલે ધરમાં જાણું ગમતું નહોતું. ચંદ્રરાવ જોડે તેને બહુ ફાવી ગયું હતું એટલે છુટા પડતાં રડવું આવી ગયું. અનુબાને પગે લાગી, તેનો આશિષ લઈ ચંદ્રરાવ ધરથી નીકળ્યો; મુંબાઈ આવી પહોંચ્યો. અહીં તેનું આગમન બીજી વારનું હતું છતાં તે પહેલી વાર જેવુંજ હતું. પરીક્ષાની ગડબડ અને તે થઈ રહ્યા પછી ઝટ જવું પડ્યું એટલે તે કોઈ પણ રસ્તાથી માહિતગાર હતો નહિ. હેલકરીને માથે સામાન મૂકી પૂછતો પૂછતો તે રસ્તામાં ચાલતો હતો. કેટલાક તિસમારખાં તો પાધરો જવાબ પણ દેતા નહિ, પોતે અજાણ છે એમ કહેવું જાણે તેમને હલકું લાગતું હોય તેમ બોલ્યા ચાલ્યા વગર તેઓ ચાલવા માંડતા. ટપાલખાતાના માણસને પૂછતાં અતે તે રસ્તે પડ્યો અને મહા મહેનતે માળો શોધી કાઢ્યો. જેને ત્યાં એ ઉતરવાનો હતો તે જગ્યા ગળ્યર હોવાથી માળામાં તેને બધા પિછાનતા હતા, બાકી મુંબાઈના માળામાં રહેનાર તેના સાથે પાડેશીનુંજ નામ દામ જાણે તો તેનું મોટું નસીબ. શેઠે તેને આવકાર દીધો તથા ચંદ્રરાવે તેના મિત્ર તરફથી મળેલી ચીઠ્ઠી આપી. દરેક બાબતની તેને વાસ્તે સમય કરવા શેઠે માણસોને કહી દીધું. શેઠ ગરીબાઈમાંથી મોટા થયલા અને સ્વભાવે શાણા અને ખંતીલા હોવાને લીધે ગરીબની દાઝ રાખતા તેમજ તેમના ધરમાં રહેનાર અતિથિનો સત્કાર બરાબર થાય છે કે નહિ, તે બાબત પર લક્ષ આપતા.

એકાદ દિવસ આરામ લીધા પછી, પોતાને માટે પહેલાં તો રહેવા વાસ્તે જગા શોધી કાઢવી છે એમ ચંદ્રરાવે શેઠને કહ્યું. શેઠે તેને ધેર રહેવાનો વિવેક કર્યો પણ ચંદ્રરાવે તેની કેટલીક અડચણો બતલાવી એટલે એક માણસને સાથે મોકલી બે ચાર માળામાં ફરી સારી જગા હોય તો શોધી કાઢવા કહ્યું. મુંબાઈનો ખરો અનુભવ ચંદ્રરાવને આ જગા શોધવામાં મળ્યો. લેંચાથી તે ભાડુત સુધી કોઈ પાધરું બોલેજ નહિ. તેમની પાસેનીજ જગા ખાલી હોય પણ ચંદ્રરાવ જાણે ચીનમાંથી આવ્યો હોય તેમ એ મુંબાઈના જગ્યા ખાલી નથી એમ કહે. કેટલાક વળી જુઠીસાચી અડચણો બતલાવે. કેટલા દાદરા ચઢ્યો ઉતર્યો ત્યારે એક માળો જડ્યો. ત્યાં લેંચાજ એ પૂછ્યું, “તુમ તુમેરી ઓરતકી સાથ આયે હો?”

“ના, લેંચાજ.”

“તબ તુમકુ ખાલી નહીં મિલેગા. શેઠકા હુકમ નહીં હયે.”

નસીબના સંજોગે શેઠ પણ આવી પહોંચ્યા. શેઠનો પોતાનો માળો નહોતો

પણ તેઓ ધણી થઈ બેઠા હતા, કેમકે શેઠને પાછળ કંઈ હતું નહિ એટલે મુનીમજીના હાથમાં બધો કારભાર હતો. દ્રુસ્તીઓને સમજવવામાં મુનીમજી હોશ્મતાર હતા.

“ કેમ, શું કામ છે ? ” રૂઆબથી પૂછ્યું.

લૈયાજીનાજી રોપ ઓછા નહોતા તો તેમાં આ તો શેઠના મુનીમ, કર્તાહતી, એટલે પછી પૂછવુંજ શું ?

“ મ્હારે રહેવાની જગા જોઈએ છે. ”

“ તમે એકલા છો કે ? ”

“ નાજી, પણ હાલ એકલો છું. ”

“ ત્યારે તમને ખાલી કેમ અપાય ? ”

“ હું સારો માણસ છું એમ ધારતા હો તો આપો. બાકી બેરીવાળા બધાજ ડાહ્યા અને તે વગરના બધા નપાટ એ મ્હારી ધ્યાનમાં તો નથી ઉતરતું. કોઈને સ્ત્રી આવી શકે એમ ન હોય અને તેને બુખાઈ આવવાનું થાય તો તેણે ક્યાં રહેવું ? ”

“ એવા કેટલાક માળાઓ છે ત્યાં રહેવાય. ”

“ ત્યારે આખરદાર માણસો ન રહેતા હોય તો તેણે પણ તેના જેવાજ કહેવડાવવું ? મ્હારે વાસ્તે માળામાંથી કોઈ વાંકું બોલે તો મને તરતજ ખાલી કરાવજો. ”

આમ વાતો થતી હતી એટલામાં નળ આગળ બેગી થયલી સ્ત્રીઓ વચ્ચે વઢવાડ થઈ. કોલાહલ જરા વધ્યો, મરદો પણ આંત્રી પહોંચ્યા. એક જણે લૈયાને બોલાવ્યો. તેણે જઈ, દિવાળીને દિવસે જેની તરફથી વધારે બહોણી મળતી હતી તેની તરફેણમાં ઇનસાફ આપ્યો. માળામાં રહેનાર બ્રાહ્મણ વાણીઆ જેવી લણેલી અને ઉચ્ચ વર્ણનો ઇનસાફ સાત આઠ રૂપરડીનો લૈયો અને માળાનો રખેવાળ કરે એ અલબેલી નગરીનો ચમત્કાર ચંદ્રરાવે નીચે ઉભાઉભાં જોયો. રસિકા વાસ્તે તેને ઉંચ અભિપ્રાય હતો છતાં શેઠને તેણે કહ્યું “ મ્હારી સ્ત્રી નહિ આવે તો લૈયાજીને એક ઇનસાફ ઓછો ચૂકવવો પડશે. ”

“ ફીક છે, કાલે આવજો. વિચાર કરીને જવાબ દઈશ. ”

ચંદ્રરાવ મનમાં બોલ્યો, “ છે તો મોટા તત્ત્વવેત્તા નાતેથી તે મોટી બધીજ બાબતમાં બહુ વિચાર કરીનેજ કામ કરતા હશે. ” એના ગયા પછી મુનીમ-શેઠે લૈયાને તેને રાખવાની વરદી આપી દીધી હતી. પણ એને આવો જવાબ આપ્યો ન હોત તો એમનું મહત્ત્વ કેમ ગણાત ? ખીજે દહાડે લૈયાએ પહેલા મહિનાનું ભાડું તથા ખુશખખી

માઝ્યાં તથા માળામાં રહેવા આવનારને પાળવાના નિયમો વંચાવ્યા. ચંદ્રરાવ તો આભોજ બની ગયો. એની પાસે રૂપીઆ હતાજ નહિ એટલે તે શી રીતે આપે ? વળી આ કાચદો અન્ય સ્થળે તેણે સાંભળ્યો નહોતો. નિયમોમાં પણ બધી રીતે ધરધણીનો ઉપલો હાથ હતો. કાલે આવીશ એમ કહી ચંદ્રરાવ વિચારમાં ને વિચારમાં ઘેર આવ્યો. શેઠને વાતચિત પરથી માલૂમ પડ્યું કે તેની પાસે જોઈતા રૂપીઆ નહોતા. પોતે તેને ખાતે ઉધારી આપ્યા તથા પોતાના માણસ સાથે મોકલાવી યા જતે જઈ રૂપીઆ તેજ દિવસે જરવા કહ્યું, કારણ ભાડાના રૂપીઆ તે દિવસે અપાય નહિ તો ભૈયો કદાચ બીજાને ઓરડી આપી દે. ચંદ્રરાવે શેઠના કહ્યા મુજબ કહ્યું. બપોરે શેઠે તેને કહ્યું “ એક મેમણને ત્યાં નોકરી છે. તમારે રહેવા વિચાર હોય તો મને કહેજો એટલે હું તમને ચીઠ્ઠી આપીશ. ” ચંદ્રરાવની રીતભાતથી શેઠ પ્રસન્ન થયા હતા. પોતાને જરૂર હોત તો તેને રાખી પાડતે. તેને વાસ્તે જોગવાઈ કરવા બેત્રણ જણને પોતે કહ્યું હતું. ચંદ્રરાવે ખુશી બતાવી એટલે શેઠે તેને ચીઠ્ઠી લખી આપી ચીઠ્ઠી લઈ ચંદ્રરાવ મેમણ શેઠને ત્યાં ગયો. શેઠ જતે બહાર ગયા હતા પણ એક પારસી કારકુન દુકાનમાં બેઠો હતો. સાદા પોશાકમાં આવેલા ચંદ્રરાવને જોઈ ચરમા સાફ કરી નાક પર ચઢાવી તેણે કહ્યું, “ કાંય, શેઠનું સું કામ છે ? ”

“ મારે જરા મળવું છે. ”

“ પછી આવજો. ”

“ શેઠ ઘરમાં નથી ? ”

“ ઘરમાં હોત તો તને ખેસવાનું ન કહેતે ? ”

“ ક્યારે આવશે ? ”

“ કેટલું બેળું પકવેય ? ” ચરમા જરા ઠીકઠીક કરી કહ્યું.

“ ગરજ હોય તો તેવણ આવે ત્યારે આવજો, અમોને કહીને દર વખત બહાર જતા નથી. ”

દાદર ઉતરતાં ચંદ્રરાવને વિચાર થયો કે જો કારકુન જેવાજ શેઠ હશે તોતો ભારી થઈ પડશે. નીચે આવ્યો અને શેઠ સામાજ મળ્યા. શેઠને સલામ કરી ચીઠ્ઠી આપી, તેણે વાંચી અને ત્યાં પડેલી પાટલીખર ખેસવા કહી પોતે ખુરસીપર બેઠો. “ હું હમણાંજ પાછો ફરવાનો હતો અને તે મેં ઉપર કહી દીધું હતું. ”

ખરી વાત છુપાવતાં ચંદ્રરાવે કહ્યું “ કદાચ આપને વધારે વખત લાગશે એમ ધારી મોડેથી આવવા વિચાર કર્યો.” જે માણસને તેણે આજેજ પ્રથમ જોયલો અને જેના ગુણદોષની તેને ખબર નહોતી તેને વાસ્તે ખરાબ ટીકા કરવી તેને યોગ્ય ન લાગી.

શું અભ્યાસ કીધો છે વગેરે સવાલો પૂછી શેઠે તેને પહેલી તારીખે આવવા કહ્યું.

પગાર સંબંધમાં વાત થઈ નહિ તેથી ચંદ્રરાવ આ વાક્યનો અર્થ સમજ્યો નહિ. તે દિવસપર નોકરીએ લાજર રહેવાનું કે નોકરીએ એને રાખવો કે કેમ તે ઠેરવવાનું રખાયું તે એ સમજી શક્યો નહિ. ત્રણ દિવસના અનુભવમાં તે એટલું તો જાણ્યો કે મુંબાઈમાં ‘કોઈ’ પણ બોલીથી બંધાય નહિ. શેઠને નમ્રતાથી તેણે કહ્યું, “ મને અત્રે આવ્યાને ત્રણ દિવસ થયા છે. હું અત્રે નોકરીની શોધમાં આંગ્યો છું. આપના બોલવાનો અર્થ એવો હોય કે તે દિવસે મને નોકરીમાં રાખવો કે કેમ તે બાબત વિચાર કરશો તો ખીજે ઠેકાણે મ્હારો પ્રયાસ કાયમ રાખું અને જ્યાં પહેલું નક્કી થાય ત્યાં રોકાઈ જાઉં. અહીંની આશા રાખું અને આપ મને રાખો નહિ તો દસબાર દિવસ મ્હારા નકામા જાય. વળી મ્હારી આશા ભંગ થાય અને તેનું દુઃખ કેટલું થતું હશે તે જેને નોકરી બાબત વીતી હોય તે જાણે. મને આપ અત્યારે ના કહેશો તો દુઃખ થવાનું બહુ કારણ નથી, જોકે આપ જેવા સુસ્થ શેઠને ત્યાં હું રહેવા વિશેષ રાજી છું. પણ હું આશામાં ને આશામાં દસબાર દિવસ કાઢું અને પછી મને આપ ના કહો તો મ્હારા સોએ વલાણ કુખી જાય.” શેઠની સાથે થયેલી વાતચિતપરથી ચંદ્રરાવને તેને વાસ્તે સારો અભિપ્રાય બંધાયો હતો. તે ઘણાજ સમય ને સાદા હતા. એણે દાદર ઉતરતાં કરેલું અનુમાન ખોટું હતું, કારણ ઘણી જગાએ શેઠના કરતાં તેમના કારકૂન વધારે જુમાખીવાળા હોય છે ને એ અબુલવ ચંદ્રરાવને મળવો હજી બાકી હતો.

“ ખરું જોતાં મેં પહેલી તારીખે તમારી બાબત વિચાર કરવાનું રાખ્યું હતું પણ તમે કાલથીજ અહીં આવજો.” શેઠે તેના નિખાલસ મનને લીધે ખુશ થઈ ગયા. તેને પ્રામાણિક માણસનો બહુ ખપ હતો. તેથી તેને તરતજ રાખી લેવા તેણે દુરસ્ત ધાર્યું. પગાર રૂપીઆ ચાળીસ આપવાનો હાલ તો નક્કી કર્યો. કામ જોઈ વધારવામાં પોતે ટીલ નહિ કરે એમ શેઠે તેને જણાવી દીધું.

અંદરાવ હરખાતો હરખાતો ઘેર આવ્યો. વાત નિવેદન કરી શેઠનો આભાર માની તેને રહેવા આપેલી ઓરડીમાં ગયો. વાસણ વગેરે આવી પહોંચે ત્યાં લગણુ ત્યાંજ રહેવા ધારતો હતો. નોકરી એકદમ મળી ગઈ તેથી નસીબનો પાડ માનવા લાગ્યો. ખુશ ખખર અનુજાને જણાવવા તેણે કારો કાગળ લીધો. ઉન્મતિને લખવાથી એક પંથને દો કાળ થશે એમ ધારી તેનેજ લખવા નક્કી કર્યું. રસિક વાચકોને રસિકાને લખેલા, ઉન્મતિના પત્રમાં બીડેલા, કાગળ-માંજ વિશેષ રસ પડે. તેનાપર આ પ્રથમ પત્ર હતો, તેમાં માત્ર એક કવિતાજ લખી હતી. પોતે વાંચેલી એક અંગ્રેજી કવિતાપરથી તેણે રચી હતી.

નદીઓમાં નાળાં સુપ્રણય સુભાવે મળી જતાં,
 નદીઓ જો પ્રેમે, પતિ તરફ જતી વિનયમાં.
 તરંગો વાયુના ગગનમહિં દીસે લળી જતાં,
 બધાં, જો. તું આહા ! પરમ નિયમે દોરઘ જતાં.
 નહીં કોઈ ભાસે પ્રભુ નિયમને આધીન થઈ,
 ચીજો આ સંસારે (જે) નહીંજ અનુસાંધી અવરથી.
 પદાર્થો ભેળાયા આણુઆણુથી જ્યારે પ્રણયથી,
 કહે, ત્યારે વહાલી, કયમ હું રહું છુટો તુજથકી.
 રસિલી ! જો પેલા, ભૂધર નભને ચુંબન કરે,
 સમુદ્રે જો મોજાં, જળમહિંજ આલિંગન કરે.
 અરણ્યોનાં પુષ્પો, ઉપવનબકુલો પ્રતિ જરા,
 તિરસ્કારે જોતાં, નહીં કદી સુણ્યાં છે જગતમાં.
 દહાલિંગે પ્યારી, સૂરજકિરણો જો ભૂતલને,
 મધુરી ચંદ્રિકા મણિસમૂહને ચુંબન કરે.
 પરંતુ સર્વે આ, ચુમી વૃણુ સમ, હા ! નકી થશે,
 કૃશાંગી પ્રિયા જો, ચુમી નાહી લે મને પ્રીતિ રસે.*

ઉન્મતિએ બન્ને પત્રો વાંચ્યા, ખુશખખર પહેલી કોને કહેવી તેના વિચારમાં પડી. કાકી સુમાચાર જાણવાને અધીરાં હતાં રસિકા કાગળ વાસ્તે ગઈ કાલે આવી ગઈ હતી. તેના મનની ચુંચવણ અધીરી રસિકાના આગમનથી દૂર થઈ.

* * કવિ શેલી (Shelley) ના પ્રણયવિચાર (Love's Philosophy) ઉપરથી.

“એન, તું તો જરૂર ગાંડીજ થઈ જવાની આટલીઆટલી અધીરાઈ શી ? નોકરી વાસ્તે મુખાધ ગયા હશે તે શું તને તરતને તરત પત્ર લખવાના હતા ? તે બિચારાને એ ઘડીની પણ નિરાંત નહીં ને તરત પત્ર લખે !”

“શું ત્યારે આજે પણ પત્ર નથી?” ગળગળી થઈને રાસકા બોલી.

“પત્ર છે તો ખરો પણ તને બતાવવાનો નથી કેમકે વાંચીને તું જરૂર ગાંડીજ થઈ જશે.”

“ઉન્મતિ, આમ ટવળાવ્યાં શું કરે છે, મને ઝટ પત્ર આપ. નહીંતર કહેતો ખરી તે સુખરૂપ પહોંચ્યા છે ? ઉતર્યા છે ક્યાં ? રહેવાની જગા મળી કે નહિ ? તખીઅત તેમની કેમ છે ? નોકરી કંઈ મળી ? મને સંભારે છે કે નહિ ? મ્હારી બાબત કંઈ લખ્યું છે ? મને બોલાવવા બાબત કંઈ જણાવ્યું છે ?”

ઉન્મતિ તો થંડીજ થઈ ગઈ. “આ તો જાણે મેલજ ચાલી. તેં સવાલો પૂછ્યા તે તને યાદ હોય તો ભલે, બાકી હું તો એક યાદ રાખતાં બીજો ભૂલી તો જવાબ શી રીતે આપું ? લે, ત્હારો ચંદ્રજ જવાબ આપે એ વધારે સાફ,” કહી પોતાના પરનો લખેલો પત્ર તેને આપ્યો. તે વાંચી તેમાં લખ્યા મુજબ પોતાનો પત્ર માગ્યો તે ઉન્મતિએ જરાક તેને ખીલાવ્યા પછી આપ્યો. કવિતા વંચાઈ, આંખમાં હર્ષનાં આંસુ આવી ગયાં, લેખક હાજર ન હોવાથી તેનો લેખ હૃદય સાથે ચંપાયો, ફરીફરી વંચાયો, થોડો ઘણો ભીંજ્યો અને બોલાઈ જવાયું કે;

“આ તન કુંડ રચી મલીં ઇન્ધન* અસ્થિ† તણાં

ધરી ધ્યાન ધરં છું,

મધ્ય ધરી વિરહાનળાં આ પળ અશ્રુતણી ધૃત
ધાર કરં છું,

હું સુખઆહૂતિ આપી હુતાશન, ધીરજ

શ્રીફળ ધારી રહી છું,

રે પ્રિય ! રે પ્રિય ! રે પ્રિય ! રે પ્રિય !

મંત્ર નિરંતર પાઠ કરં છું.”

ઉન્મતિ તો આ ખેલ જોયાંજ કરતી હતી, “એન, કોઈ આવી પહોંચશે એમ પણ તને વિચાર છે કે નહિ ? હજી, કાકીને સમાચાર કહેવાના છે. ચાલ, ત્હારે આવવું હોય તો મોં ઘોઈ બરાબર સાફ કર. જરા સમજ રાખ.” બન્ને સખીઓ સાથે ગઈ. ઉન્મતિએ કાકીને સમાચાર કહ્યા તથા વધાઈ વાસ્તે પેંડા માગ્યા.

પ્રકરણ ૮.

રસિકાનો ઘરસંસાર.

ઉપાધ્યાયાન્દશાચાર્ય આચાર્યાણાં શતં પિતા ।

સહસ્રં તુ પિતૃન્માતા ગૌરવેનાતિરંચયતે ॥૬ મનુ.

“શ્રીઓ પંડિત થાય, રસજ્ઞ થાય, કુટુંબપોષક થાય, સ્વસ્થ થાય, શરીરે બળવતી, રોગહીન અને સુંદર થાય. યોગ્યતાના પ્રમાણમાં કુટુંબ-બંધનમાંથી તેઓ મુક્ત-સ્વતંત્ર થાય ને તે મુક્તતાથી અને સ્વતંત્રતાથી કુટુંબની મૂર્ખ ઇચ્છાઓ અને કલેશોમાંથી છુટી એ કુટુંબનાં ખર્ચા કલ્યાણ કરવા શક્તિમતી અને ઉત્સાહિની બને, કુટુંબના બાળક વર્ગને પોષણ અને શક્તિ આપે અને વૃદ્ધ વર્ગોની કલ્યાણવાસનાઓ તૃપ્ત કરે. શ્રી વિના ગૃહ નથી, ગૃહ વિના પ્રજા નથી, અને પ્રજા વિના રાજ્ય નથી.....શ્રીની ઉન્નતિ વિના દેશની ઉન્નતિ અશક્ય છે.”

(ગોવર્ધનરામ.)

થોડા વખતમાં અંદરાવ પોતે ભાડે રાખેલી નવી જગ્યામાં રહેવા ગયો. શેઠને ત્યાં નોકરી હોવાથી તેને રસોઈકામ તથા નોકરી બે વાનાં કરવાં ફાવતાં નહોતાં. સવારે જતું પડે, આવીને ચુકા સાથે માથાકુટ અને પાછા નોકરીએ જવું અને રાત્રે પાછા આવીને પકાવવું. સૌથી અધરું કામ તેમાં તેને ધાટીની અનુકૂળતા સ્થાયવવાનું લાગતું જરા અંદરાવને મોડું વહેલું થયું કે તેનાં દર્શન દુર્લભ થઈ પડે, તેનામાં દાઝતું તો નામજ નહિ. આથી તેણે અનુજાને મુંબાઈ આવવા વાસ્તે લખ્યું વળી વસ્તીવાળું મુંબાઈ તેને રસિકા વગર રસ વગરનું લાગ્યું. આખો દિવસ કોલાહલ થતો છતાં જાણે એક અરણ્યમાં પડ્યો હોય એમ તેને થતું. કદાચ અનુજા નહિ આવે તો રસિકાને મોકલશે એવી તેને આશા હતી. વૃદ્ધને ઘર છોડવું ગમે નહિ. અનુજાને પણ તેમજ થયું અને તેથી તેણે રસિકાને મોકલવા વિચાર કર્યો. રસિકા તો એકે પગે ત્યાં જવા કુદી રહી હતી પણ આમાં તેના માઆપનું અનુમોદન લેવાનું હતું. અનુજાએ પહેલાં તો ઉન્મતિ પાસેથી રસિકા જવા રાજી છે કે કેમ તે જાણી લઈ, ઉન્મતિ મારફત તેની માને કહેવડાવ્યું. અનુજાના

* બળતણ. † હાડકાં. ‡ વિરહરૂપી અગ્નિ.

૬ એક આચાર્ય દશ ઉપાધ્યાય કરતાં, પિતા સો આચાર્ય કરતાં અને માતા હજાર પિતા કરતાં વધારે સારી ગરજ તેના ગૌરવને લીધે સારી છે.

સ્વભાવથી તેની વહેવાણુ પૂરેપૂરી વાકેફ નહોતી. ગામમાં ને ગામમાં રહ્યાં એટલે દબ્બર જાતની વાતો લોકો કરે. જમાઈના ગુણુ તે જાણતી નહોતી. વિવાહ વખતે તો બન્ને કુટુંબ વચ્ચે બધે સારો સંબંધ હોય છે પણ લગ્ન પછી બારમો ચંદ્રમા. જે સંબંધ વધારે ને વધારે ગાઢો થવો જોઈએ તે વધારે ને વધારે અળગો થાય, વરકન્યાના મનપર તેની છાપ પડી ન જાય તો મોટું નસીબ. છોકરીવાળાં ધારે કે રખે જમાઈ તેના માબાપનો થઈ જતો, છોકરાવાળા ધારે કે રખે તે તેની વહુનો કે સાસરાના થઈ જતો. કંઈ નહિજેવું કારણુ તેમાં મળ્યું કે બન્નેનાં મન ઉંચાં થવાનાં. છોકરી એકનીએક અને લાડકી હોવાથી તેને મુંબાઈ મોકલવા તેની માનો વિચાર નહોતો. પહેલાં તો તે ઉન્મતિને ના કહેવા જતી હતી, પણ ઉપલો વિચાર આવતાં તેણે રસિકાને મુંબાઈ મોકલવા હા કહી. અનુબાના મનમાં આવા વિચાર આવતા નહોતા, ન્યાતની વાતોમાં તેનું મન ઝાઝું હતું નહિ.

ન્યાતીલાઓએ આ વાત ઉપાડી લીધી. તેમને તો કંઈ વાત કરવાનો વિષય જોઈતો હતો. રસિકાની માએ મોકલવા ના કહી હોત તો તેઓ અનુબાની તરફેણુ વગર શીએ લઈ લેતે. “આ બિચારીને હજી પણ જંપ નહિ. વહુ આવી તોપણુ એનું એજ. શું છે ? તે કંઈ દેવે બાળક નથી. મુંબાઈ જાયજ તો. ચંદ્રરાવ રણીને લાવશે તે વહુના હાથમાં મૂકશે, કંઈ અનુબાને આપવાનો છે ?” તેની તરફની હા આવી એટલે આ તરફનું બોલવા માંડ્યું “આ આજકાલના જીવાનીઆઓને વહુ વગર ચાલે નહિ. બે દિવસ ત્યાં રહ્યા એટલામાં તો તેને તેડાવવાનો હુકમ નીકળ્યો. શું છે કે અનુબા નથી જતી ? હજી છોકરી બિચારી કુમળી કેળ જેવી છે. તેને તે કેમ મુંબાઈમાં ફાવશે ? એનો વર નોકરીએ જશે ત્યારે એને બિચારીને કેમ ગમશે ?” આહા ! શું ન્યાતીલાઓની ફિકર ચિંતા, આખો દહાડો ને રાત પરમાર્થ સિવાય વિચારજ નહિ. ખાય પીએ છે, હરેફરે છે એ મોટું નસીબ. એમને કોઈ ઝાલી રાખનાર હશે બાકી જરૂર મહાત્મા ગૌતમજીવની માફક ચાલ્યાજ જાય.

રસિકાની માને મોંએ વાત આવતી ત્યારે તે કહેતી “શું કરીએ ? બળ્યું ના કહીએ તો એમને ખોટું લાગે. એમને કહેતાં વિચાર કરવો હતો.” છોકરી જવા રાજી છે, એમ કોઈ પૂછતું તો જવાબ વાળતી “આ, દીકરીને ગાય દોરે ત્યાં જાય. એ બિચારી શું કહે ?” ઉન્મતિને કાને આ બધી વાતો આવી અને તેણે રસિકાને કહી. એની માએ

તે મુંખાઇ જવા સ્થળ છે કે નહિ એમ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું “તમે જેમ કહેશો તેમ કરીશ.”

“હા એન ત્યારે જજે, કંઈ આપણાથી ના કહેવાય?”

“કેમ ના ન કહેવાય? કંઈ કારણ હોય તો તેમ પણ થાય.”

“કારણ તો શું પણ તને ત્યાં કેમ ફાવશે, કેમ ગમશે એવાએવું વિચાર આવે છે. ના કહીએ તો એમને ખોટું લાગે.”

“આ, ખોટું-લાગવાનું હશે તે તો લાગીજ ચૂક્યું, તેમને વાસ્તે ખોટીખોટી વાતો ચાલે છે, તું તેને ટેકા આપે છે, તે તેમને કાને નહિ જતું હોય? તેં ઉન્મત્તિને હા કહી છે, છતાં બધા તને ચૂકાવવા માગે છે તેમ તું ચઢે છે. રજનું ગજ કરતાં એમને બહુ સારી રીતે આવડે છે. મ્હારાં સાસુજી તો સારાં છે બાકી ત્હારે લીધે મને સો વાનાં સંભળાવે અને જપીને ખેસવા ન દે. લોકોને તો લડાઈ લગે તો પૈસા દઉં. ઉંદરનો જીવ જાય અને બિલાડીને હસવું આવે. ખમવાનું મ્હુરે. બાકી એ બધાને મ્હારી કેટલી દાઝ છે તે તો હું સારી રીતે જાણું છું. અને ફાવવાનું તો સાસુજીનું મ્હારે માથે છત્ર છે એટલે જરૂર પડે તેમને ખોલાવીશ. બાકી જેને કમભાગ્યે છત્ર નથી હોતાં તે પણ મુંખાઇમાં નિભાવતાંજ હશે કેની?” છોકરીના આવા વિચારથી એની મા મૂગી રહી છતાં સ્વભાવ તો એનો એજ રાખ્યો. અનુખા આવી વાતોને ગળી જતી.

શુભ દિવસ જેઈ રસિકા મુંખાઇ આવી. આવતાંને વાર તેને બહુ ગભરામણ થઈ. નાની સરખીએ ઓરડીએ તેમાં રાંધવું, ખાવું, ખેસવું, સુવું, સામાન મૂકવો. પોતાના વતનમાં મોટી જગ્યામાં રહેનારને મુંખાઇની કોટડી કેદખાના જેવી લાગી. અંદરાવ તેની ગભરામણ સમજી ગયો અને ખોલ્યો;

“મુંખાઇની કોટડી સ્ત્રીનાં ધરસંસારની પરીક્ષા કરવાનું સાધન છે. મોટી જગ્યામાં તો સમાવેશ કરતાં બધાને આવડે, પણ નાની જગ્યામાં સ્વચ્છતાથી કેમ રહેવું તે જાણવું સહેલ નથી. સ્ત્રીની ચતુરાઈ અને હોશયારીની આ એક શાળા છે તેમાં કોઈ પહેલે નંબર આવે છે તો કોઈ છેલ્લે. પહેલાં તો તને મુઝવણ થાય તેમાં નવાઈ નહિ ધીરેધીરે બધું ઠીકઠીક કરશે તો સાદાઈથી પણ સારી રીતે આપણે રહી શકીશું. હવે હું શેઠની દુકાને જાઉં છું તું રસોઈ કરવા માંડ.” અંદરાવ તેને પંથે પડ્યો.

રસિકા એ ત્રણ દિવસ તો ગુન્યવાઈ પણ પછી દરેક વસ્તુની તેણે એવી સારી ગોઠવણ કરી દીધી કે તેની ઓરડી જોઈ તેના પાડોશીઓએ પણ તેનું અનુકરણ કર્યું. અંદરાવને પણ સંતોષ થયો અને રસિકા પ્રતિ બોલ્યો “ માણસને સુખ મેળવવું હોય તો સંતોષની જરૂર છે. મહેલમાં રહેનારો યા ખંગલામાં વસનારો સુખી હોય છે તેના કરતાં ઝુંપડીમાં રહેનારો યા નાની જગ્યામાં વસનારો ઘણે ભાગે વધારે સુખી હોય છે. પારકાનું જોઈ વિશેષનું જેને મન થાય છે તે કદી ધરાતો નથી. જેટલું મળ્યું તેટલું તેને ઓછું લાગે છે. સંતોષ નથી તેને સુખ પણ નથી, તેનું મન આખો દિવસ ભમ્યાં કરે છે, આ લઈ, આ ખાઉં, એમ તેને થયાં કરે છે. મળેથી પણ જંપતો નથી. વધારે મેળવવા પ્રયાસ કરે છે. એ જનનાનો છેડોજ નથી માટે દરેક બાબતમાં સંતોષ રાખવો. કંઈ પણ કારણે અકળાવું નહિ તથા પ્રભુપર ભરોસો રાખવો. ”

આવા કંઈક પ્રસંગો આવતા અને અંદરાવનું રસિકા તરફનું વર્તન આવી રીતનુંજ થતું. તેનો સ્વભાવ બહુ અસીલ હતો. દરેક કામમાં તે બહુ શાંતપણે કામ લેતો. બોલવેચાલવે બધી બાબતમાં બહુ નરમાસથી વર્તતો, સાદાઈ પણ તેડલીજ રાખતો, જશ મળે પુલાતો નહિ. જેની જેની જોડે તેને પ્રસંગ પડતો તે તે એની પાછળ એનાં વખાણ કરતા. તે બહુ દયાળુ હતો, ગરીબોની દાઝ જાણતો. કોઈ કદાચ તેનું બગાડે તો તે તરફ બહુ ધ્યાન નહિ આપતો. તેને હેરાન કરવાનું સાધન પોતામા હાથમાં હોય તોપણ તેને જવા દેતો. એવા જોડે ફરીથી કામ પાડતાં સમાલતો. સામો માણસ પોતાની ભૂલ કબૂલ કરે તો ગઈ ગુજરી કરી વીસરી જતો. ઘરમાં પણ ચીદાચીદ કરવા કરતાં ધીરેથી ને સમજણ પાડી કહેવામાં કાર્ય વધારે સાફ સધાય છે એમ તે સમજતો. ગાળે મરતો હોય તેને વિષે શા વાસ્તે મારવો એમ તે કહેતો. તેની બોલવાની ઢબ એવી હતી કે સામો માણસ સારો હોય તો જીવતા સુધી પોતાની ભૂલ માટે પસ્તાવો કરે અને ફરીથી એવું કામ કરે નહિ. દરેક કામમાં પ્રામાણિકપણે ચાલતો. કામમાં અડચણ આવતે ગંભીરપણે વિચાર કરતો તથા અડચણ ખસેડી નાંખતો. લાલ ને ખોટમાં તેવોને તેવોજ રહેતો. ઘેર કોઈ આવતું જતું તો તેની જોડે વિનયપૂર્વક વાત કરતો. કશી રીતે ઓછું ન આવે એમ જોતો. મહેમાનનો યોગ્ય સત્કાર કરતો, પોતાની અડચણની દરકાર કરતો નહિ. રસિકાને પણ આ બાબત સૂચના આપી દીધી હતી અને અક્ષરે અક્ષર તેની આ

તથા દરેક શિખામણ એ માન્ય રાખતી. આ જોડું કેવું સુખી હોય તેની કલ્પના કરવી અશક્ય છે. સ્વર્ગનું સુખ પણ આની આગળ તુચ્છ ગણીએ તો તે અતિશયોક્તિ ન કહેવાય. એ એની ફરજ પૂરેપૂરી સમજતી. એને મુંબાઇ આવ્યાને થોડાક માસ વિલાખાદ ચંદ્રરાવે, એને ધરમાં આખો દિવસ એકલાં ન ગમે માટે એક સ્ત્રીમંડળ સ્થપાયું હતું તેમાં સલાસદ તરીકે એનું નામ દાખલ કરાવ્યું. બેત્રણવાર જઈ આવ્યા પછી તેણે ત્યાં ન જવાની ઇચ્છા દર્શાવી. ચંદ્રરાવે તેમ કરવાનું એને કારણ પૂછ્યું.

“હું ધારતી હતી કે ત્યાં મને સાંઝે શીખવાનું મળશે, પણ ત્યાં તો બધા ગામગપાટા કરે છે. મોટા ભાગ પોતાનો પહેરવેશ બતાવવા આવે છે. ઘણાકનો વખત તે વિષયપરજ વાત કરવામાં પસાર થાય છે. એક બીજાની તેમાં સરસાઈ ચાલે છે. વરણાગી વધે છે, ખર્ચનું તો પ્રહ્લુજ નહિ. મોટાની કુચલી મોટી એટલેજ ફેર. ફલાણીએ આમ કીધું, ટીકણીએ આમ હોડ્યું. કોઈ ચાલે તેની મશકરી, કોઈ બોલે તેની મશકરી. કોઈ બિચાં સત્યવાદી નકામો વખત ન ગુમાવવા સૂચના આપે તો તેને તોડી પાડે, સાંઝે બોલતું હોય તેને કોઈ સાંભળે નહિ. મંડળ સ્થાપવાં તો સારાં પણ તેમાં ઉલ્લેખેલા નિયમો પળાતા હોય તો વધારે સાંઝે. આ તો કહેવાનું કંઈ અને કરવાનું કંઈ. પારકાની નિંદા સિવાય ત્યાં કંઈ શીખવાનું નથી, કોઈનું સાંઝે કોઈથી ખમાતું નથી.”

ચંદ્રરાવ:—“એમજ હોય તો ત્હારે ત્યાં જવા જરૂર નથી. ઘેર બેસાં સારાં પુસ્તકો વાંચી તેમાંથી સાર ગ્રહણ કરશે તો વધારે સાંઝે. મદારા મનને કે ત્હારો વખત નીકળે. વખત પસાર કરવાનાં સાધનો ઘણાં છે અને તે શક્તિ પ્રમાણે તને મેળવી આપીશ. અમારા પુરુષમંડળોમાં તો નામ મોટાં અને દર્શન ખોટાં એમ ચાલે છે પણ તમારે ત્યાં પણ એવુંજ હશે એમ હું ધારતો નહોતો. નાણાંની વ્યવસ્થાની તકરાર, પોતાનું મહત્ત્વ વધારવાની લાલસા, બીજાનું સાંઝે તો ખમાયજ નહિ. કોઈએ કંઈ સારો પ્રયાસ કીધો કે તેને હલકો હરેક રીતે પાડવાના. મોટાને તો વળી સતરસો પ્રતિસ્પર્ધી. હિંદુસ્થાન એમને એમ ગયું. પૃથુરાજને એક જયચંદ્ર મળ્યો, પ્રતાપને માનસિંહ, શિખ લોકોને લાલસિંહ, પણ હાલ તો ઘેરેઘેર જયચંદ્ર, માનસિંહ અને લાલસિંહનાં ઝાડે ઝાડ ઉગ્યાં છે. જ્યાં જોઈએ ત્યાં કલહ કલેશ ને કંકાસ. સ્ત્રીને ઈર્ષ્યાની ભરેલી કહી અમથા વગેરે છે, પુરુષો પણ ઈર્ષ્યા દેવીના થોડા ઉપાસક નથી. જ્યાં ત્યાં તેની આરાધના કરનારા

છે. ધન્ય છે અંગ્રેજોને કે ધર્મ જેવી ઝનુનને પણ દુરમન સામે આવતાં કોરે મૂકી, ‘સ્પેન્ચિઝ’ને હંફાવી ક્ષી મુક્યા. વિચારમાં જુદી હતા, માંહોમાંહે લડતા હતા પણ શત્રુ સામે આવવાથી એક થઈ ગયા. નેપોલિયન દુનિયાને ધુળવતો હતો તે વખતે ઘણું ઇંગ્લાંડમાં પક્ષો હતા પણ તેમાંનો કોઈ નેપોલિયનને મળી જઈ ઇંગ્લાંડ સામે થયો નહિ, દેશદ્રોહી બન્યો નહિ. આપણે તેના બીજા બીજા અનુકરણો કરવામાં શરૂા છીએ અને તેને સુધારાનું નામ આપીએ છીએ પછી તે સારો હોય કે નરસો. જ્યાં અનુકરણ ખરું કરવાનું છે ત્યાં કોડીમાં મોં ધાલીએ છીએ, આંખ આડા કાન કરીએ છીએ. ડોળ અને દંભ વધતો જાય છે, કુસંપે ધર ધાલ્યું છે. ‘આપણું નાનામાંનાનું મંડળ તે કુટુંબ તેમાં પણ કજીઆ દેવીનો વામ્. આપણે સાંકે કરીએ ન્યા આપણી આખર વધે તેની પ્રથમ ધર્મી કરનાર આપણાંજ સગાંઓ. “ ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા તો ન્યાત તેમાં પણ સત્તરસો ફાંટા ને માથેમાથે જુદા વિચારો. એક જરા મોટો કહેવાતો હોય તો તેને હરેક બહાને હલકો પાડે. ત્યાર પછી આપણું વતન, તો તેમાં ન્યાતે ન્યાત લડે. એથી આગળ ચાલ્યા તો આપણું હિંદ; તેમાં એક કહેશે લાહોર ત્યારે બીજો કહેશે લંકા. શુદ્ધ અંતઃકરણ, પવિત્રભાવના અને નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી કામ કરીશું નહિ ત્યાં લગણુ આપણી ન્યાતો, મંડળો, સભાઓ કંઈ શુકરવાર ઉઘાડવાનાં નથી. મનનું મોટાંપણું તો છેજ નહિ. એક તેની હઠ ન મૂકે તો બીજાએ વળી જવું એ તો આવડતુંજ નથી, આપણું કર્તવ્ય શું છે તે સમજતા નથી, ખરા ખોટાની પારખ નથી પરિણામે આપણું શ્રેય નથી. ત્યારે હવે ત્યાં જવા જરૂર નથી. ઘેર બને એટલું કરજે તથા ધરમાં રહીને પણ સ્ત્રી સાંકે શિક્ષણ મેળવી શકે છે એમ દુનિયાને ખતલાવજે. કાલે તું વાંચતી હતી તે જરા ગા. ” શરમાતાં શરમાતાં રસિકાએ ગાંવું શરૂ કર્યું.

“ સ્મિતભરી સહચરી નિરંતર કાર્યધુરંધર બનશે,
અંતરના કે હેત અનંત ગિર છલોછલ ભરશે,
ત્યારે અમી ઝરશે; શાંતિમાં દુઃખડાં શમશે;
સન્નત બેડાં જાત ભોગથી પરહિતમાં પરવરશે,
અડગ ધૈર્ય ને શૌર્યભર્યાં સંતાન હિંદમાં સરશે,
ત્યારે દેવો અવતરશે, વિરલા નરવીર તરવરશે;
પોતાનાં પ્રિય દેશી જનનાં, દુઃખ પરસ્પર ધરશે,
જન્મભૂમિનાં ભોળાં ભાંડું ભેળાં હળશે મળશે,

ત્યારે પ્રભુતા સંચરશે, સ્વર્ગ સમ સુન્દર હિંદ થશે;
હિન્દજનો અર્જુન ધુધવંશે ને બ્રહ્માંડ નયવશે,
ડગમગતા ડુંગર ડોલવશે, રંગરાગ રેલવશે,
એવું એક્ય થશે, એવી લલિત લીલા ખીલશે.”

ચંદ્રરાવ પણ તાનમાં આવી ગાવા લાગતો હતો, તાન મારતો હતો, આગળ બોલવાની લીટી સંભારી આપતો હતો. ગાયન પૂરું થયું અને તે પોતપોતાનાં કામમાં પડ્યાં.

રસિકાએ આ વાત મનપર લીધી અને ધીરેધીરે તેનો અભ્યાસ વધી ગયો. સારાં ગુજરાતી પુસ્તકો તેણે ઘણાં વાંચ્યાં. ચંદ્રરાવની મદદથી સંસ્કૃત પણ થોડું ઘણું શીખી. પુરસ્ક્રમે વખતે પોતાના પાઠોથી જોડે ગપ્પાં મારતી તેમાં પણ અને તેટલો બોધ આપવા પ્રયાસ કરતી અને વિદ્યાનું લેશ પણ અભિમાન છે એમ જણાવા દેતી નહિ, એવું વર્તન ચલાવતી નહિ. ધીરેધીરે માળાની સ્ત્રીઓ રસિકામય થઈ ગઈ. દરેક મહત્ત્વની બાબતમાં સૌ રસિકાને પૂછતું. કોઈને કંઈ માળામાં સહેજ બોલાબોલી થાય તો તેનો ન્યાય રસિકાની પાસે થતો. રસિકા અને પક્ષને અનુકૂળ પડે એવો તોડ કાઢતી તથા સંખીને રહેશે તો સુખી થશે એમ કહેતી. ધીરેધીરે ઇનસાફ આપવાનું કામ બોધું થતું ગયું. સૌ કોઈએ સંખીને રહેવા માંડ્યું. સાંજે બધાં એકઠાં થતાં તો સારી વિનોદની વાતો કરતાં. મંડળનું નામ અપાયા વગર આમ મંડળ સ્થપાયું અને તેમાં વૃદ્ધ, વયસ્વી ઉમ્મરનાં અને જુવાન સદ્ગણાં ભાગ લેતાં. એક જરા અંગ્રેજી જાણતી સ્ત્રીએ તે મંડળનું નામ આપવા રસિકાને કહ્યું. તેણે તેમાંથી થતાં નુકસાનો દેખાડ્યાં. “કોણ મોટું એ સવાલ પહેલો નીકળશે. આગળ પડી બોલનાર તથા કામ કરનાર પર ઈર્ષ્યા થવાનું કારણ મળશે. આપણે કંઈ લોકોને બતાવવા કરવું નથી, ખરાબોટા રિપોર્ટ વાંચવા નથી, જાહેરમાં લાવવા નથી આપણને બધાંને તેથી ફાયદો થાય એટલે બસ. કંઈકંઈ મંડળો સ્થપાય છે, તેના ફંડ એકઠાં થાય છે, ફેટલીકવાર તેનો દુરુપયોગ થાય છે, વસ્તુતઃ મરી જાય છે, દંભને ડોળ ચિરંજીવી રહે છે. માટે આપણે જેમ છીએ તેમજ રહેવામાં સંતોષ માની લેવો.” તે સ્ત્રીના મનમાં આ વાત ઉતરી. તેણે કહ્યું “આજેજ કંઈ વાત નીકળતાં મ્હારા સ્વામી પણ કહેતા હતા કે ગુલાબના ફૂલને બીજું નામ આપીએ તોપણ તેની મુગંધ ના મૂકે. સંસારીઓજ નામમાં મોહી જાય છે.”

બધી સ્ત્રીઓ કરતાં આ સ્ત્રીનું મન હરી લેતાં રસિકાને વધારે મહેનત પડી. તેને અંગ્રેજી આવડતું હતું ગુજરાતીનો પણ સારો

અભ્યાસ તેણે કર્યો હતો. પરંતુ માળામાં કોઈ લાભેનું ન હોવાથી તેનામાં જરા દંભ હતો. માળામાં પણ તેની પાછળ બધા મસ્કરી કરતા. ઘણા બેડે તો તેણે બોલવાનુંજ બંધ કર્યું હતું. રસિકાનો પહેલો પરિચય તેને સ્ત્રીમંડળમાં થયો હતો. બંને જણાં એકજ માળામાં રહેતાં હતાં એટલે સંબંધ વધ્યો. ધીરેધીરે તેનો પ્રમાદ ઉતરી ગયો. તેણે પણ સ્ત્રીમંડળમાંથી રાજનામું આપ્યું. રસિકાને તે પોતાના કરતાં ચઢીઆતી ગણવા લાગી અને છેવટે વિચારમાં રસિકાની સખી બની; વર્તનમાં, આચારમાં, ચેલી બની. માળામાં પણ બધા સાથે તેને બનવા માંડ્યું. ધીરેધીરે વિનોદને સ્થાને માળામાં રામાયણ, મહાભારત, શિવપુરાણ વગેરે ગ્રંથો સાંજના વંચાતા. વાંચવાનું કામ ધણુંખરું રસિકાને માથેજ આવતું કેમકે તેના ઉચ્ચાર નાગરિક, તેમજ કંઈ અતિક્રોધ તથા મધુર હતાં. વળી તેની વાંચવાની હબ એવી હતી કે હરકોઈને સમજ પડતી. કદાચ કંઈ ન સમજાય એવું આવતું તો ફરીફરી વાંચતી અને બરાબર ધ્યાનમાં ઉતર્યું એમ જાણતી ત્યારેજ આગળ ચલાવતી. વૃદ્ધને આ બહુજ પસંદ પડતું કેમકે તેમને અથડામણ નહિ, કથાભટ્ટને કંઈ વાગ્યેય પૂજાય નહિ તથા અહીં એમને એક પણ પૈસો મુકવો પડતો નહિ. ઘણાં-ખરાં પુસ્તકો રસિકાએ પોતાને ખર્ચેજ વસાવ્યાં હતાં. પોતાની સ્થિતિને અનુકૂળ એક કપાટ આણ્યું હતું તેમાં એ પુસ્તકો મૂકતી. કદાચ કોઈને ઘેર વાંચવું હોય તો પુસ્તકની કીમત અનામત મૂક્યે તેને મળતું. આથી કરીને પુસ્તકોની બાબતમાં ધણુંખરું થાય છે તેમ એકને આપીએ એટલે તે બીજાને, તે વળી ત્રીજાને આપે અને અંતે મૂળ ધણીને તે પાછું મળેજ નહિ એમ થતું નહિ. તેનું ચાલતે તો એક મોટું પુસ્તકાલય બનાવતે પણ તેમ કરવા હજી વાર હતી.

આ પ્રમાણે જ્યાં કલહ ને કંકાસનો વાસ હતો ત્યાં શાંતિ દેવી તથા સરસ્વતીનો વાસ થયો. પહેલાં તો મુંબઈની પ્રવૃત્તિથી થાકેલા પુરુષો જ્યારે ઘેર આવતા ત્યારે અહોનિશ તેમને કંઈ સાંભળવાનું તો હોયજ. પરસેવાના ઝોખા છુટતા હોય, થાકી ગયા હોય, ઘેર જઈ જરા જાંપીને બેસીશું કે આરામ લઈશું એવી આશા રાખતા હોય ત્યાં ઘરના આંગણામાં પેદા કે ફરિયાદ સાંભળવાની. સમય બદલાયો હતો, તેજ ઘર તેમને સ્વર્ગ સમાન હવે લાગતું હતું. એ સુખનું કારણ રસિકા હતી તેના પગલાંએજ જાણે મનના રૂપ અને દેહાર ફેરવી નાંખ્યા હતા. પુરુષો પોતે અવકાશ ન હોવાથી ન કરી શક્યા તે એક સ્ત્રી કરી શકી તેને માટે તેઓ તેને મનમાં ધન્યવાદ આપતા હતા, ઉપકાર માનતા હતા.

પ્રકરણ ૯.

શેડીઆઓનો પ્રયત્ન અને રાજ્યખટપટ.

“ દુનિયા ઝુકતી હય, ઝુકાનેવાલા ચ્હાઈએ.”

મનુષ્ય ધારે છે કંઈ અને થાય છે કંઈ. નિવૃત્તિમાર્ગને પસંદ કરનાર ચંદ્રરાવ મુંબાઈની પ્રવૃત્તિથી અજાણ્યો હતો. તે જાણતો નહતો કે રજ્જીગુણ તથા તમોગુણનું પ્રાધાન્ય મુંબઈમાં રજ્જીવાડા કરતાં કોઈ રીતે ઓછું નહોતું; સવારનું પહોર પડ્યું કે પ્રવૃત્તિનું યંત્ર ચાલવા માંડતું તે રાત સુધી અટકતુંજ નહિ. કેટલીક જગ્યાએ તો રાતના અગિયાર-બાર વાગતા સુધી નિવૃત્તિ બહુ થોડે અંશે હતી. રાતના બેત્રણ વાગ્યા સુધી ગાડીઓની દોડાદોડ રસ્તાઓપર ચાલુજ રહેતી. સવારમાં પાંચ વાગ્યામાં તે પાંચી શરૂ થતી. સાતેક વાગ્યા ન વાગ્યા કે દલાલોની સૌસૌના બજારમાં હા ભેગી થતી, ટેલિફોનની ઘંટડીઓ ચાલવા માંડતી. અમેરિકા વગેરેના તાર શું આવ્યા તેની પુછપરછ ચાલતી. મુસલમાનો, તથા હિંદુઓમાં દક્ષણી વર્ગ સિવાય ઘણોખરો ભાગ નોકરીઆત કે બિનનોકરીઆત આ સમાચાર જાણવા થોડેઘણે અંશે ઉત્સુક રહેતો. કોઈ ચાંદીનો તો કોઈ અપ્રીણનો, કોઈ રૂનો તો કોઈ કાગળીઆનો, કોઈ અળસીનો તો કોઈ વરસાદનો એમ અમુક જાતના સદ્દામાં હરકોઈ ભાગ લેતું. એ એપમાંથી એ બજારોમાં બેસતા કારીગરો યા માલ વેચવા માટે ફરતા ફેરીઆઓ પણ મુક્ત નહોતા. તેમના ગળ પ્રમાણે રમત કરવા તે ચૂકતા નહિ. કમાણી કરતાં મુંબાઈનીરહેણી ભારે થઈ પડતીતેથી કમાવાનાં આવાં સાધન લોકોને શોધવાં પડતાં. નોકરીઆત પણ પોતાની નોકરી ઉપરાંત હરકોઈ પ્રકારનું બીજું કામ કરતો યા સદ્દામાં અંપલાવતો. બિનનોકરીઆત તો હજાર જાતના વેપારમાં માથું ઘાલતા. શેડીઆઓને મોટો ભાગ જન્મતી વખતે તથા સુતી વખતેજ માત્ર ધર-માં દેખાતો. કેટલાક તો જન્મવામાં પણ થાળી ઉપર ઉપકાર કરતા હોય એમ બેસતા તથા પેટનું ભાડું બજારમાં આવેલા ઉપહારગૃહોને ચૂકવી આપતા. આવાં ખાવાનાં તથા પીવાનાં ઠેકાણાંની મુંબઈમાં ખોટ નહોતી. રજ્જીવાડા કરતાં કાવાદાવામાં પણ અલબેલી નગરી ઉતરે એમ નહોતી. શેડીઆઓની ખટપટ રાજ્યખટપટને સુવાડીદે એમ હતી. બે ઘોડાની ગાડીમાં ફરનારાના ઘરની પુછ કેટલી હશે, કયાં હશે તે તે જાતેજ જાણતો. કંઈકંઈ વસ્તુઓ બેંકોમાં તથા આસામીઓને ત્યાં ગીરે

રહેતી છતાં તેની કોઈને ખબર પડતી નહિ. તેનો રહેવા કરવાનો હાક જોઈ હરકોઈ અંજાઈ જાય. પોતાને વેપારમાં નુકસાન થાય તો તે દહાડે ઉલટા વધારે તાનમાં દેખાય, એવે દિવસે મિજલસો થાય તથા મીજખાનીઓ ઉડે. દંભનું પ્રાધાન્ય પણ રજવાડા કરતાં ઉતરે એમ નહોતું. ખુશામતીઆઓ શેઠોની આસપાસ વીંટાઈ વળતા, તેનાં વખાણુ કરતા, શેઠો ખુશ થઈ તેમને ન્યાલ કરતા. ખુશ વખત આવે તો શેઠને છોડી બીજા જગ્યાએ બેસી જતા. તેમનો પોતાનો સ્વાર્થ સધાય, તેમને એક પૈસો મળે અને શેઠને લાખનું નુકસાન થાય તો તેની દરકાર રુખતા નહિ. પ્રપંચો પણ અનેક જાતના રચાતા અને રમાતા. દર-રોજ સાથે ફરનારા, અહોનિશ મળનારા, મિત્રતાનો દાવો કરનારા, દુનિયાની પાસે મિત્ર મનાવનારા લોકો મિત્રદ્રોહી, કદાચ તેનાજ ધાતક ના હોય તો મોટું નસીબ. રાજ્યના મોટા ઓહંદારોને જેમ દિવાન થવાની યા રાંખના અંગત થવાની અભિલાષા રહે તેમ શેઠીઆઓને અહીં તેમનાં ન્યા-તીલાઓના તથા ખરોખરીઆના કરતાં વધારે પૈસાદાર ગણાવવાની ગમે તે રીતે મનાવવાની તથા સરકાર તરફથી જે પુછડાં વધારે મેળવવાની લાલસા રહેતી. વાતો પણ જ્યાં ત્યાં આજે ફલાણો ફુમ્મો, ફલાણો કમાયો, ફલાણો નાઠો, ફલાણાએ આટલા શેરો લીધા, આટલા વેચ્યા, આટલી પાટ, પેટી યા ગાંસડીઓ લેવાઈ યા વેચાઈ એમજ થયાં કરતી. આવી જગ્યામાં વિવૃત્તિનું તો નામ નિશાન પણ શેનું હોય ? નિવૃત્તિની ખાતર રજવાડાની નોકરીની અવગણના કરનાર ચંદ્રરાવ આ પ્રમાણે તદ્દન પ્રવૃત્તિમય થયો હતો. એ જનતે કોઈ પણ જનતનો વેપાર કરતો નહોતો કેમકે એ સંતોષી હતો. એની સાથે કામ કરનાર બીજા કારકુનો પોતાને માથે ધંધો કરવામાંથી મુક્ત નહોતા; શેઠીઆ-ઓને ત્યાં રહેલા જવલ્લેજ મુક્ત હોય છં. એના શેઠને ત્યાં હજારો ધંધા થતા. શેઠનો વિશ્વાસ એનાપર બહુ હોવાથી આઠ વર્ષ થયાં એ શેઠનો મુનીમ થઈ પડ્યો હતો. શેઠ બહારગામ હોય યા બીજા કામમાં રોકાયા હોય તો બધું એનેજ કરવું પડતું. શેઠના પત્રો આવતા તેને એ અમલમાં મૂકતો. આવાં કારણોને લીધે એને જગજગરે મળતો નહિ. રાતે પણ ઘેર મોડો આવતો, કેટલીકવાર તો વાળુ કરીને એને પાછા જવું પડતું. ફેર માત્ર એટલો હતો કે શેઠને મુનીમની ઘણીજ દાઝ હતી, તથા એની નોકરીની કદર હતી. એનો પગાર પણ રૂપીઆ બેસોનો કરવામાં આવ્યો હતો. વળી તે ઉપરાંત શેઠ એને દરેક મહિને ઉપલક જનત-પગાર આપતા, વર્ષની આખરે સારી રકમ

વધારામાં આપતા. ચંદ્રરાવ પણ શેઠને વાસ્તે તન અને મનથી મક્કી શીટતો. શેઠના વિશ્વાસનો બિલકુલ દુરુપયોગ કરતો નહિ. હાથ નીચેના માણસો ઉપર દયા લાવથી વર્તતો. કસૂર થતે તે બાબત સમજ આપતો તથા ફરીથી એમ ન થાય તે સમાલવા કહેતો. કોઈ અપ્રામાણિક વર્તન ચલાવે તો તેને ઘેર બોલાવી ફરી એમ ન કરવા કહેતો. ગરીબને જરૂર પડે પોતાનાથી અને તે પ્રમાણે નાણાંની મદદ કરવા ચૂકતો નહિ. બધાં માણસો એને અંતઃકરણપૂર્વક ચહાતાં અને માન આપતાં. માત્ર પેલો પારસી મહેતો એનાપર બળ્યાં કરતો. ધારે તો ચંદ્રરાવ તેને ચપટીમાં ચોળી નાંખે એટલી સત્તા ધરાવતો હતો છતાં એ પ્રમાણે કરવાનો વિચાર પણ એના મનમાં આવતો નહિ. બીજા મહેતાઓ ઘણીવાર તેને દૂર કરવા નમનતાઈથી ચંદ્રરાવને સૂચના આપતા, ત્યારે એ કહેતો કે “ક્યાં કરમ ભોગવશે. મ્હારે શા વાસ્તે તેને બરતરફ કરવામાં કારણભૂત થવું ?”

“પણ મુનીમજી, એના હાથમાં કારભાર આવ્યો અને એ ફાવ્યો તો અમારે ધીરેધીરે ખસવાનું થશે અને પોતાની જાતવાળાને એ ધુસાડશે.”

“તો તેમાં શું તે પણ આપણા ભાઈઓજ છે કેની? આપણે તેમની ઈર્ષ્યા ન કરવી, તેઓમાંના અજ્ઞાન કંઈ બોલે તો તે પર લક્ષ ના આપવું અને એમનું સૂત્ર તે આપણું ન કરવું, કારણ આપણે એ સૂત્ર બદલ બેઠા તો આપણું પ્રમાણ મોટું હોવાથી તેમને બહુ નુકસાન થશે, ઈર્ષ્યા કરે છે તેના કરતાં બમણી કરશે અને તેમાં નુકસાન આપણે બનેને થશે. બિલાડીની લડાઈમાં વાંદરો ફાવી જશે. વળી એ ઇચ્છા સ્વાભાવિક છે. એપર ઝાઝું લક્ષ આપવું નહિ. તેમનામાં પણ કંઈ બધા એવા હોતા નથી. ઘડિયાં કાંકરો તો બધે હોયજ.”

આ જવાબ સાંભળી બધા ચંદ્રરાવ આગળ ઝાઝું બોલતા નહિ, જોકે કેટલીકવાર તેમને નુકસાન થતું ત્યારે માંહોમાંહે કકળતા.

આણી તરફ પારસી તેની ગત રમવામાં ચૂકતો નહિ. એકવાર તો શેઠને મોંએ તેણે ચંદ્રરાવનું કંઈ વાંકું બોલવા માંડ્યું. શેઠે ગંભીરતા લઈ દીધી તથા ક્રોધે ભરાઈને કહ્યું “આજે તો બોલ્યો તે દીક છે પણ હવે ફરી મ્હારે મોંએ ફરિયાદ કરી અથવા કોઈ આગળ પણ એની વાત કરતાં સાંભળ્યો તો તરતજ તને રજા આપીશ.”

પારસી તે દહાડાનો ગમ ખાઈ ગયો હતો પરંતુ તે અંતરમાં ચંદ્રરાવ માટે બહુજ બળાપો કરતો.

ચંદ્રરાવની રહેણીકરણીમાં ઘણો ફેર પડ્યો હતો. તેના તે માળામાં મોટા દિવાનખાનાવાળી જગ્યા તેણે ભાડે લીધી હતી; જગ્યાની હવે સારી છુટ થઈ હતી. રસિકાનું પુસ્તકાલય વધારે સારા પાયાપર આવ્યું હતું. રસિકા હવે છેક ઘરમાં એકલી પડતી નહોતી. તારા જે વર્ણની થઈ હતી તથા કાલુંકાલું બોલી માતાને રીઝવતી હતી. નાનપણથીજ પુત્રી બાબત રસિકા બહુ ધ્યાન આપતી. છેક બચપણમાં માતાએ એમ ધારે છે કે છોકરાંને સમજ હોતી નથી. એ ધારણાથી તેને લડાવે છે, ચીઢવે છે, ન બોલવાનું બોલતાં શીખવે છે. પરિણામે છોકરાં મનસ્વી થઈ જાય છે. દસવાર કોઈ કંઈ કહે ત્યારે કહ્યા પ્રમાણે કરે છે અને ધીરે ધીરે મનનું ધાર્યું કરતાં શીખે છે. પરિણામે અંકુશ જતો રહે છે. તારા માગે તે વસ્તુ આપવા જેવી હોય તો તરતજ ચીઢ્યા કે રડાવ્યા વગર રસિકા આપતી. નાનપણથીજ આથી કરીને તારાપર માનો ધાક હતો.

અનુખ્યા પણ વખતોવખત મુંબાઈમાંજ રહેતી. એ સિવાય સગાંવહાલાં પણ કંઈકેઈ કારણસર ત્યાં આવતાં તો ચંદ્રરાવને ઘેર રહેતાં. ચંદ્રરાવનો મિત્ર તો એના ઘરને ધર્મરાજનો ગોળ કહેતો. અનુખ્યા સ્વભાવે ઉદાર હતી પરંતુ તે નૂતનપુર જતી આવતી અને ત્યાં તેના ઘરપર ટીકા થતી તેથી તેનાથી આ ખમાતું નહિ. ચંદ્રરાવ આગળ એક વખત આ વાત તેણે છોડી અને ચંદ્રરાવે કહ્યું,

“બા, કોડીમાં ભરીએ તેટલું આપણેજ ખાઈએ એ સૂત્ર સાફ નહિ. ખરું જોતાં તેમ થઈ શકતું પણ નથી. કંઈક કિલ્લાં ખાય છે, ઉંદર લઈ જાય છે, કંઈક કીડીના દરમાં જાય છે. આપણે ખાઈએ છીએ તે પણ બધું આપણું થતું નથી. આપણે ત્યાં સૌ કોઈ આવે એ દહાડો ક્યાંથી ? સંસ્કૃતમાં કહ્યું છે કે,

* ‘भवनेऽतिथयो यस्य समागच्छन्ति नित्यशः •

यत्सौख्यं तस्य चित्ते स्यान्न तत्स्वर्गेऽपि जायते ॥”

આપણું ઘર મોટું ન હોત તો તેમને પણ આવવાને વિચાર પડતે. આપણું ભાગ્ય ખુલ્યું તેમાં તેમનો પણ કંઈ ભાગ હશે. બાળક મુઠ્ઠી વાળતું આવે છે, મનુષ્ય જાય છે ત્યારે તેનો હાથ ખુલ્લો રહે છે. હું મુંબઈ આવ્યો ત્યારે મ્હારી મુઠ્ઠી પણ બંધજ હતી. પાસે

÷ સ્વર્ગમાં પણ ન મળે એવું સુખ જોને ત્યાં નિરવર અર્થતથિઓ આવે છે તેને મળે છે.

આડાના રૂપીઆ પણ નહોતા. તે વખતે હું કોઈને કંઈ પણ લાભ આપવા શક્તિમાન નહોતો. હું જ—” બોલતાં બોલતાં અંદરાવ અટકી ગયો. તેને પોતાની આગલી સ્થિતિ સાંભરી આવી. પોતે બોલવા ધારેલું બાને ગમશે નહિ એમ ધારી અધવચ્ચ અટક્યો.

અનુઆએ પણ વાત ફેરવી કહ્યું. “ભાઈ, પણ આ તો આપણું કરતે કારવતે લુંડું બોલે તે કેમ ખમાય?”

“લુંડું બોલીને પણ પાછા આપણે ત્યાંજ આવે છે તે બતાવી આપે છે કે તેમને ફાવતું હશે તોજ આવતા હશે. વાત કરવાનો તેમનો સ્વભાવ પડ્યો તે જાય નહિ. ડાહ્યા માણસો તો જોતા હશે અને બધું સમજતા હશે. તેમના મનમાં તો તેઓ પણ સમજતા હશે પણ ઈર્ષ્યાને લીધે યા તેમના સ્વભાવને લીધે એમ બોલતા હશે. નહિ સમજતા હોય તો તેમનું અજ્ઞાન જણાઈ આવે છે. વળી આપણે કંઈ કોઈને દેખાડવા કરતા નથી. કરવું, તે કોઈને કહી બતાવવું નહિ. ધનસાક્ અહીં નહીં મળે તો પ્રભુને ત્યાં તો મળશેજ. સોમાં એક તો સારો નીવડશેજ. અને એક એવો નીવડ્યો તોપણ સંસારની રૂએ આપણું કયું સાર્યકજ છે.”

અનુઆ આ જવાબથી શાંત થઈ ગાડી આવી પહોંચી છે એવી માણસે વરદી આપી અને લુગડાં પહેરી અંદરાવ તૈયાર થયો. કામનો બોજો એનાપર વિશેષ હોવાથી શેકે એને ગાડીધોડાની જુદી સગવડ કરી આપી હતી. સર્વ વાતનું એને સુખ હતું જોકે નિવૃત્તિનું નામ નહોતું.

થોડાક વખતમાં તારાને એક સોબતી વધ્યો. તેનું નામ વિપિન-વિહારી રાખવામાં આવ્યું હતું. પણ ઘણાંખરાં લાંબા નામોમાં થાય છે તેમ મોટો ભાગ એને વિપિન નામથીજ સંબોધતો. છોકરાનાં શિક્ષણની ખરેખરી કાળજી રસિકા રાખતી. એ કામ મૂળથીજ તેને માથે આવી પડ્યું હતું. ભાઈબેનને સંપીને રહેવાનું તેણે મૂળથીજ શીખવ્યું હતું. વિપિન નાનપણથી બહુ ચાલાક દેખાતો. કંઈ કંઈ વસ્તુઓનાં અનુકરણ કરતો. તેની રમત પણ એવી હતી કે જેમાંથી તેને કંઈ શીખવાનું મળતું. રસિકા બંને છોકરાંને લાડથી ઉછેરતી હતી. કંઈ માતા લાડથી નથી ઉછેરતી? પણ આ કેવળ લાડજ હતું, ઘેલછા નહોતી. તેમને રાત પડે રસોઈ કરતી વખતે સામે બેસાડી આંક વગેરે શીખવતી, સારી સારી વાતો કહેતી અને બોલતી કે આ વાત મ્હારે મોંએથી સાંભળો છો તેના કરતાં તમે જાતે વાંચશો તો તમને વધારે રસ પડશે. છોકરાંએને પણ તેથી લાલુવાપર કંટાળે.

આવતો નહિ. ભાઈબેનની ઉમ્મરમાં ઝાઝો ફેર નહોતો. બન્ને હળીમળી ચાલતાં; અદેખાઈ શું તે સમજતાંજ નહિ. એકએકને મૂકીને કંઈ ખાતાં નહિ. બેન ભાઈનું કહ્યું કરતી, ભાઈ બેનની આજ્ઞા ઉઠાવતો. બેમાંથી કોઈનો વાંક થાય—વિપિનનો વધારો થતો કારણ તે તોફાની હતો—અને કોઈ વઢે તો બે સાથે રડવા માંડતાં. ચંદ્રરાવ અને રસિકા કોઈ પણ કારણ વગર ચીટે એમ નહોતું. છતાં બન્નેએ સિદ્ધાંત રાખ્યો હતો કે છોકરાને વાંક વગર ભૂલથી વઢવામાં આવે અથવા જોઈએ તે કરતાં વધુ કહેવામાં આવે તો બેમાંથી કોઈએ છોકરાંના દેખતાં તેમનું ઉપનાણું લેવું નહિ. તેમ કરવાથી છોકરાં વંઠે છે, એકને વડાણું અને બીજાને અળખામણું કહેતાં શીખે છે અને આખરે કોઈનો પ્રણ વાક મિમનાપર રહેતો નથી.

મોટાનું અનુકરણ નાનું કરે તેથી તારાને ઉછેરવામાં જોટલી મહેનત રસિકાને પડી તેટલી વિપિન વાસ્તે પડી નહિ. છોકરાં આગળ તેમને ઉપયોગનીજ વાત થતી, ખાલી કુથલીથી તેમને અગ્નણ રાખવામાં આવતાં. અનુખા તથા રસિકા પણ એવી વાતો ન છુટકે કોઈ આવ્યું ગયું હોય ત્યારેજ કરતાં. રસિકા ધીરે ઘાંટે પણ કંઈ કહે અને તેપરથી તે અકળાઈ છે એમ સહેજ પણ લાગે તો વિપિન અને તારા તેમ કરતાં નહિ. બન્ને બહુ કહ્યાગરાં હતાં. બહારના પરાણાઓ જોડે પણ તેમને વિવેકથી વર્તવાનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું. ઘેર કોઈ આવતું ત્યારે તેઓ રાજરાજ થતાં, કોઈ જતું તો દિવંગીર થતાં.

ચંદ્રરાવ તેમના શિક્ષણ આપત બેદરકાર નહોતો, પરંતુ રસિકાપર તેને ખૂણું ભરોસો હતો. ખાનગી શિક્ષક તે રાખી શકે એમ હતું, પણ ઘરના શિક્ષકથી તે લાભ મળી શકતો હોય તો ખાનગી શિક્ષક મારફત તે ભણાવવા રાજ નહોતો. તે બાણુનો હતો કે શિક્ષકમાં મનથી કામ કરનારા ઘણા થોડા હોય છે. ધરનું માણસ ધ્યાન આપી શકે એટલું બહારનો માણસ આપી શકે નહિ. વળી બહારનો માણસ છોકરાંની ઘરની રહેણીકરણીથી અગ્નણ હોય છે. એવાં કારણોને લીધે તેણે ખાનગી શિક્ષક રાખ્યો હતો નહિ. વારંવાર રસિકાને છોકરાંઓનો અભ્યાસ કેમ ચાલે છે તે પૂછતો, પોતાનાથી ધ્યાન નહોતું અપાતું માટે દિવંગીરી દર્શાવતો, તે કામ રસિકા ઉપાડી લેતી માટે મનમાં તેને માટે સ્નેહ ઉત્પન્ન થતો અને તેને મોંએ ધન્યવાદ આપતો.

ખરેખર ત્યારે લીધે મ્હારે ધરની બિલકુલ ફિકર કે ચિંતા રાખવી પડતી નથી. છોકરાંની બાબતપર પણ હું ધ્યાન આપી શકતો નથી. હાલ તો મ્હારા પોતાના સંસ્કૃત અભ્યાસ તરફ પણ બિલકુલ લક્ષ અપાતું નથી.”

“છોકરાને શિક્ષણ આપવું એ કંઈ એકલા પિતાનીજ ફરજ નથી જો કે છોકરીને આપવું એ તો ખાસ કરીને માતાનીજ ફરજ છે ખરી. ખરું જોતાં, ગુરુણાં ચૈવ સર્વેષાં માતા પરમકો ગુરુઃ* ધરમાને ધરમાં માની પાસે છોકરાંઓને છ સાત વર્ષ સુધી વધારે પ્રસંગ પડે છે. શિક્ષણ આપવું તે તેના જન્મથીજ શરૂ થાય છે અને તે શિક્ષણ આપવા બહાર ફરતો તથા નોકરીઆત પિતા અશક્તિમાન રહે છે. એક વાર નાનપણુ ખરાખર સચવાયું તો પાછળથી બહુ આપદા પડતી નથી; એટલું કે હવે તે ખરાખર ચાલશે એમ ધારી અધવચ દોરી છુટી મૂકવી નહિ. પછીથી પણ એમાંથી એકને વખત ન હોય અને બીજાને એ કામ ઉપારી લેવું પડે તો તેમાં કંઈ નવાઈ નહીં. વળી ખરું જોતાં તારા અને વિપિનને શિક્ષણ તમેજ આપે છે.”

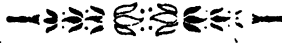
“તે શી રીતે?”

“હું મુંબાઈ આવી ત્યાર પછી મને શિક્ષણ આપવામાં તમે ઓછી તરફી નથી લીધી. તમારાજ પ્રતાપે છોકરાંઓને હું આટલું પણ શીખવી શકી. મ્હારા ગુરુ તમે અને છોકરાંઓની ગુરુ હું. જો કે તમારે હાથે તેમને જેવું ઉચ્ચ શિક્ષણ મળી શકતે તેવું હું આપી શકતી નથી. વળી ઘરકામમાં લક્ષ આપવું એ તો સ્ત્રીઓની ફરજજ છે. પુરુષો તેમાં પણ ગુંથાયલા રહે ત્યારે તેમને આરામ શી રીતે મળે? અમારે ઘરકામ કરવું, છોકરાંઓને શિક્ષણ આપવું, અને પછી પુરસ્ક હોય તો જાતે પુસ્તકો વાંચવા, તથા ભરતાં ગુથતાં આવડતું હોય તો તે કરવું. તમેજ કહેતા હતા કેની કે એક દીવાસળી બનાવવી હોય તો તે સેંકડો હાથમાં આવી જાય છે. એકનો એક પહેલેથી તે છેલ્લે લગી તે બનાવવા બેસે તો ભાગ્યે કલાકમાં આઠ દસ બનાવી શકે, અને અનેક હાથમાં જવાંથી હજારો બની શકે. આપણા આર્યોએ પણ એજ નિયમ ધ્યાનમાં લઈ સ્ત્રીને ઘરકામની ઉપરી બનાવી છે તથા પુરુષને બહારના કામમાં પ્રવૃત્ત કર્યો છે. એકને માથે બન્ને બોજ રાખવામાં આવે તો ‘ધોખીનો કુતરો ન ધરનો, ન ઘાટનો’ એમ થઈ રહે.”

અંદ્રાવ તેના આવા વિચારોથી બહુ ખુશ થતો, મનમાં પુલાતો, ઉન્મત્તિને સંભાસ્તો, અનુભાનો ઉપકાર માનતો અને મનમાં ગણગણતો:—

અદ્વૈતં સુખદુઃખયોરનુગુણં સર્વાસ્વસ્થાસુ યત્
 વિશ્રામો હૃદયસ્ય યત્ર હરસા યસ્મિન્નહાર્યોરસઃ ॥
 કાલેનાધરણ્યયાત્પરિણતે યત્સનેહસારે સ્થિતમ્
 મદ્રં તસ્ય સુમાનુષસ્ય કથમપ્યેકં હિ તત્પ્રાપ્યતે ।*

પ્રકરણ ૧૦.

વિપિન અને તારા.

એકો છે મુજ કંઈ ગદ્ગદિત, થૈ અશ્રુપ્રવાહે કરી,
 ચિંતાથી નખળી પડી નયન આ દેખે ન શોકે જરી:
 એવો શોક અરણ્યવાસિ અમને થાયે ખરા સ્નેહથી,
 તો શી વાત કહે ગૃહસ્થ જનની સંસારકેરી જુદી.

(ઝવેરીલાલ.)

અન્ને ભાઈ બેનમાં તેના માતપિતાના ધણાખરા ગુણો હતા
 અને ખડુ શાંત પ્રકૃતિનાં હતાં. તેમના માતપિતા તરફ ખડુ પૂજ્ય
 ભાવ રાખતાં હતાં. તારાને સાસરે મોકલવાની હતી એટલે નાનપણ-
 થીજ રસિકાએ તેને ઘર કામમાં પાવરધી કરી હતી. સાસરે ગયા પછી
 જમાઈની નોકરી ક્યાં હશે તે કંઈ નક્કી નહોતું. ધણી વાર આસપાસનાં
 દૃષ્ટાંત પરથી તેણે જોયલું કે છોકરીનું નાનપણ રમવામાં ચાલ્યું જાય
 છે, નિશાળમાં ધરકામનું શિક્ષણ ખરાખર અપાય નહિ અને ધરકામથી
 અન્નણ પુત્રી સાસરે જાય ત્યારે સાસુ સારી હોય તો નિભાવી લે, કામ
 બતાવે; નહારી હોય તો સો વાનાં સંભળાવે અને આત્મમંડળમાં વગોવે.

*મવમૂતિ.

“જેનું રૂપ ન થાય અન્ય અવળું દેખે સુખે સર્વદા,
 જેને પામી શકે જનો સહજમાં સર્વે અવસ્થા વિષે;
 સંસારે બંટ પ્રાપ્ય શોક દુઃખથી દાઝ્યું ઠરે જ્યાં જિલ,
 ઢોળાયે, ન કદાપિ જાય ઘટતો જેનો જરાથી રસ
 જતાં કાળ ધસાઈ થાય અર્જગાં સંકોચ લજ્જા ભય,
 ત્યારે સાર અખાય સ્નેહ રૂપનો તેમાં ઠર્યો જે રસ;
 એવો પૂર્ણ અનંત નિર્મલ રસે સન્માનવ પ્રેમ તે,
 લાયે વિશ્વવિષે મહાશ્રમવડે તે એકનો એક રે.”

(મણિલાલ)

કે “ આ આજકાલની છોકરીઓને તો બેન કંઈ આવડે નહિ. મોટાની દીકરી, તેને કહેવા જઈએ તો ઝટ મોં ચઢે. પાંચ ચોપડી શીખ્યાં તેમાં આપણું શું વળ્યું ? ચોપડી વાંચ્યાથી કંઈ રાંધતા આવડ્યું ? બપોરે પણ એમ નહિ કે વીણવું, ચુંટવું, ઘરમાં કંઈ બગડે છે કે નહિ તે જોવું કરવું. આપણે કહીએ એટલું કરે તો મોટું નસીબ. ખાઈ પરવાર્યાં કે ચોપડી લઈ બેઠાં. પછી ઘરમાં અનાજ સડી જતું હોય તો તેમને જોવાની દરકાર નહિ. આમનું આમ ચાલશે તો એમની દુનિયા નિભશે કેમ ? ”

સાસરીઆમાં માથે કોઈ હોય નહિ અને ઘણીને નિભાવી લેતાં ન આવડ્યું તો દરરોજ કચકચ. આવાં કારણોને લીધે રસિકાએ ઘરકામ ધીરેધીરે તારાને માથે નાખ્યું. તારાનો સવારનો વખત રસોઈ ફરવામાં જતો; રસિકા એ વખત પાકપૂજનમાં ગાળતી, જરૂર પડે તારાને ખતાવી જતી. બપોરનો વખત તારા વાંચવામાં તથા ભરવાગુંથવામાં કાઢતી. નિશાળમાં પાંચ ચોપડી શીખી હતી અને હવે નિશાળે જતી નહોતી પણ ઘેર અભ્યાસ જરૂરી રાખ્યો હતો. પ્રથમ ચિંતા તેના માઆપમે તેના વિવાહ બાબત થઈ. ન્યાતમાં વર સારો એકજ હતો. તે ભણેલોગણેલો હતો તથા એક એક બી. થવાની તૈયારીમાં હતો. તેના ઘરમાં તેની નાની બેન સિવાય કોઈ હતું નહિ. ભણવાનો ખર્ચ બહુ થવાથી તેની પાસે પૈસા ઝાઝા હતા નહિ. ચંદ્રરાવનો વિચાર તારાનો વિવાહ આ વિનોદચંદ્ર જેડે કરવાનો હતો. રસિકાનો વિચાર પણ એમજ હતો. એક એક બી. ની પરીક્ષા પાસ કરી અને વિનોદચંદ્ર ડગલો પહેરવા ફેણુઆરી મહિનામાં મુંબાઈ આવ્યો. જેને ત્યાં દર વખતે તે ઉતરતો, તે મુંબાઈમાં હતું નહિ એટલે ચંદ્રરાવને ત્યાં ઉતર્યો. તેની વાતચિતપરથી પાશ્ચાત્ય વિદ્યાર્થી આવતા મગજના કાંકા તેનામાં નથી એ જોઈ લઈ ચંદ્રરાવે એક દહાડો તેના વિવાહની વાત ઉપાડી. વિનોદચંદ્ર પણ ટુંક સમયમાં તારાના ઘરકામ તથા વિદ્યાભ્યાસની પરીક્ષા લઈ ચૂક્યો હતો. તેના ઘરમાં તેની બેન સિવાય કોઈ હતું નહિ અને તે વળી થોડા વખતમાં સાસરે જવા લાયક થશે એમ તે જાણતો હતો. કોઈનો અભિપ્રાય તેને પૂછવાનો હતો નહિ. છેક અભણ જેડે તેનો પરણવા વિચાર નહોતો. તેની બેન સાસરે વિદાય થાય પછી આરામને વખતે વિનોદનું સ્થાન તેની સ્ત્રી સિવાય કોઈ હોય નહિ. અને તે જો અભણ હોય તો સંસાર સુખી નીવડવો મુશ્કેલ થઈ પડે. તારાના રૂપમાં પણ મણા નહોતી.

વિપિન તથા તારની આદિ એટલે હરણુ રાખી તત્તી જે
 નાનપણમાં જ્યારે અને જણાં એકજ પોશાક પહેરતાં ત્યારે ટેલક
 શૂલાવામાં પડતા, કારણ વિપિન નાનો હતો છતાં ઉંચાઈમાં લગભગ
 સરખો હતો. વિપિનનું ભવ્ય કપાળ તેની બુદ્ધિનું ભાન કરાવતું
 હતું. આરસના જેવું તે સ્વચ્છ અને સાફ હતું જે કે આરસની
 શિથિલતા અને જડતાતેપર દેખાતી નહોતી. કપાળની ચામડી વધારે
 નમ્યા પગર તેના ડીણાં નાકને મળી જતી હતી. હૃદય ખોલી
 જેવાય નહિ એમ વિચારી કુદરતે તેની આંખમાં પ્રેમ મૂક્યો હોય
 એમ લાગતું. આંખમાં દરેલપણું તેટલુંજ હતું. દરેક વસ્તુનું
 અવલોકન કરવાની તેમાં શક્તિ જણાતી હતી તથા આનંદ, શુદ્ધ
 અંતઃકરણ તથા દૃઢતાની પ્રતિમાઓ માલૂમ પડતી. જ્યારે તે
 ખોલતો અથવા મંદહાસ્ય કરતો ત્યારે તેના બરાબર ગોઠવાયલાં દૂધ
 જેવા સફેદ દાંત પરથી તે સુધક હતો એવું દરકોઈને લાગતું. તેના
 ગોરા તથા લીસા ગાલને લીધે સૌ કોઈને તેને રમાડવાનું મન થતું.
 કાન નાના પણ ચક્રોર હતા. શરીરના બીજા અવયવોનું કુદરતે સર્વને
 ચકિત કરી નાંખે એવું સરખાપણું કર્યું હતું. નાનપણથી તેને સંગીતનો
 બહુ શોખ હતો. તે છેક બાળક હતો અને કોઈક વાર રેતો ત્યારે
 સંગીત ખરેખરું સમજનારા અથવા જાણનારાને એ રાદનમાં પણ કંઈક
 તાન લાગતું. જેમજેમ મોટો થયો તેમતેમ શોખ વધ્યો અને સંગીતના
 શોખીન માતૃપિતાને પુત્ર વિપિન તેમાં પ્રવીણ બન્યો. તેના કંઠની
 મધુરતા, વાણીની રસિકતા તથા ગીદાશ તેની પાસે આવનારને
 તન્મય કરી નાંખતાં અને મનમાં વિપિનનું કહ્યું ન કરવાનો દૃઢ
 નિશ્ચય કરનાર આદમી એકવાર તેની સાથે મુલાકાત થતાં પોતાના
 વિચાર ફેરવતો, તે દોરવે તેમ દોરવાતો. વિપિન અને તારાના રૂપની
 આ સમાનતા તેમનો ભાઈ જેનનો સંબંધ બતાવી આપતી, કુદરતની
 ખુબી દર્શાવતી. વિનોદ્યંદ્ર તારાને લાયક પતિ હતો. વિવેકી અને
 ચતુર હતો. આધુનિક શિક્ષણને લીધે તેની કુદરતી વિનોદ્યતિ જે તેના
 મોંપરથીજ જણાઈ આવતી તેમાં વધારે થયો હતો; આટલું છતાં તે
 પોતાના વડિલની તરફ માનની લાગણીથી જોતો, તેમની લાગણી
 દુલવતો નહિ. વિવાદમાં ઉતર્યો પછી મહાત થતો તો તરત કબૂલ કરતો,
 જીતતો તોપણ વડિલને તેમના ચુસ્ત અને જૂના વિચારોને લીધે ના
 ખમે એવું કાર્ય કદાપિ પણ કરતો નહિ. તે શરીરે ભરાઉ હતો. શરીરનો
 રંગ ધર્ત્વણો હતો. અંદરાવની વાતપરથી તેના મનના વિચાર તે કળી

ગયો. તારા તેને યોગ્ય પાત્ર હતી છતાં પેસાની તંગીને લીધે તે જરા વિચારમાં પડ્યો. ચંદ્રરાવે તેના મિત્ર ઉપર તેને રાજ્યમાં સારીનોકરી આપવા ભલામણ કરવા ઇચ્છા અતલાવી, અને વિનોદચંદ્રને કળવળી. નસીબના જોગે રાજ્યમાં ન્યાયાધીશની જગ્યા ખાલી પડી હતી અને વિનોદચંદ્ર એ રાજ્યની રૈયત તથા એલ એલ. ખી, હોવાથી જગ્યા એને મળવા સંભવ હતો. વળી ચંદ્રરાવના મિત્રને પણ તેની ન્યાતના કોઈ ભણેલા તથા એલસાનમાં દખાવ એવા માણસની જરૂર હતી એટલે તેણે પણ જગ્યા એને અપાવવા મનન કરવામાં આકી ન રાખી.

ચંદ્રરાવને તેણે તરતજ જવાબ લખ્યો. વિનોદચંદ્ર વાસ્તે તેણે પણ પ્રશંસા સાંભળી હતી, પણ રાજ્યખટપટમાં લીન હોવાથી ન્યાતીલા જોડે પ્રસંગ ઓછો પડવાથી, વિનોદચંદ્ર અભ્યાસાર્થે વનનમાં ઓછો રહેવાથી અને પેસેટકે ગરીબ હોવાથી રાજ્યના નાયબ દિવાનને ચંદ્રરાવના મિત્રને-વિનોદચંદ્રનો પ્રસંગ પડ્યો નહોતો.

વિનોદચંદ્ર ગરીબ હતો છતાં સ્વભાવનો કડક હતો. કોઈની પણ ખુશામદ કુરે એવો નહોતો; સૌ સૌના ઘરના મોટા એમ તે કહેતો. કામ વગર મોટાને ત્યાં જવું, પોતાનું વજન ઘટાડવું, જોડુકમ કરવું તેને પસંદ નહોતું. એલ એલ. ખી. નો જ્યારે મુંબાઈમાં તે અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે એક શેઠીઆને ત્યાં ખાનગી ભણાવવા જતો હતો. ત્યાં પણ ખપજોગીજ વાત કરતો. વધારે ધુસણી કરવાથી વક્કર જવાનો એમ તે માનતો, સ્વતંત્ર મિળજથી ત્યાં કામ કરતો. શેઠના ચિરંજવી જરા તુમાખીવાળા હતા. અધાપર રોપ કરવાની તેમને ટેવ પડી ગઈ હતી. ભણવાપર તેમનું સાઈ લક્ષ હતું પણ તે બાબતનું તેમને અભિમાન હતું, કારણ તેમની સ્થિતિવાળા કોઈકજ ભણવામાં સારા નીકળે છે તે તેઓ જાણતા હતા. એક દિવસ પોતાને એક નવી ચોપડી જોઈતી હતી તે માસ્તરને બજારમાંથી લાવી આપવા કહ્યું. માસ્તરે જણાવી દીધું કે “એ કામ મ્હાણે નથી. હું રહું છું તે તરફ” એની દુકાન પણ નથી તે તમે જાણો છો.” વિનોદચંદ્રના સ્વભાવથી તે બિનવાકેફ હોવાથી, એ ચિરંજવીએ એક વાર નિશાળમાં આપેલો લેખનપાઠ લખી આપવા માસ્તરને કહ્યું.

“તમે લખશો તે હું સુધારી આપીશ, ભૂત થશે તે સમજાવીશ. બાકી લખી આપવાનું કામ મ્હાણે નથી,” વિનોદચંદ્રે કહ્યું.

“ખીજ માસ્તરે તો લખી આપતા હતા.”

“ તેથીજ તમને આજસ કરવાની ટેવ પડી છે. તેઓ લખી આપતા હોય તો અસ્તુ. મને એ પસંદ નથી, કેમકે એમાં છેતરપીં-
હીનો મોટામાં મોટો દોષ છે. વળી એમ કરવાથી તમને આવડશે
ક્યારે અને શી રીતે ? ”

“ મહારી તખીયત હીક નથી અને નહિ લખી આપો તો
મહારો નંબર નીચે જશે. ”

“ તખીયત હીક ન હોય તો કાલે સવારે લખજો અને કોઈ પાસે
સુધરાવજો. હું લખી આપું અને તમે ઉપર નંબર પુરાવો એબનવાનું
નથી. વખત વગર કારણનો જય છે, વિવાદમાં ઉતરવાનું કારણ
નથી, હું એકનો એ થવાનો નથી, ”

શેઠના ચિરંજીવી મોં ચઢાવી લખવા બેઠા અને પહેલું વાક્ય
માસ્તરને સંભળાવ્યું.

“ વાહ ! બરાબર લખ્યું છે. પ્રયાસ કર્યા વગર કંઈ વસ્તુ
આવડે નહિ એમ ધારવું, એ ભૂલ ભરેલું છે. ”

આવા સ્વભાવના વિનોદચંદ્રનું આગમન તેનીજ ન્યાતના પણ
રાજ્યના નાયબ દિવાનને ત્યાં શી રીતે થાય ?

વિનોદચંદ્રને ચંદ્રરાવને લીધે નોકરી મળી માટે તેણે તેનો
ઉપકાર માન્યો. તારાનો હાથ તેણે સ્વીકાર્યો. લગ્ન પછી તારાને મુંબાઈ
છોડવું પડ્યું. વિનોદચંદ્રને રાજ્યની નોકરી હોવાથી ઘરમાં તેની
જરૂર હતી કેમકે તેની નણુંદ સાસરે રહેતી હતી. “ અમારી એકની
એક દીકરી ઉંચા કુળમાં જન્મેલી, લાડમાં ઉછરેલી મુંબાઈમાં રહેલી
તે અમને છોડી કેમ જાય ” એવા સાંકડા વિચારના જવાબમાં ચંદ્રરાવ
પાસે શિક્ષણ પામેલી રસિકા એમ કહેતી કે ન્યાતમાંને ન્યાતમાં એ
‘કુળનું’ અભિમાનજ ખોટું અને તે છતાં કોઈ રાખતું હોય તો દીકરી
આપતા પહેલાં તેનો વિચાર કરવો.

તારાને વિનોદચંદ્ર સાથે વિદાય કરતી વખતે ચંદ્રરાવે વિનોદ-
ચંદ્રને કહ્યું—“ વિનોદચંદ્રજી, તમે સમજી છો, સરસ્વતીદેવીના ઉપાસક
છો એટલે મહારે વિશેષ કહેવાનું નથી. અત્યારે કહીશ તે પણ છેલ્લીજ
વાર. તારાને યોગ્ય શિક્ષણ ધરકામનું હોમજ બહારનું અમે આપ્યું
છે તેમાં ચૂક થઈ હોય તો દરગુજર કરજો. છોકરી એકનીએક હોવાથી
લાડમાં ઉછરી છે, કડવું વેણ તેને કહેવા વખત આવ્યો નથી.
કન્યા એક રત્ન છે. તમારે ત્યાં પણ એ ઉપમાને લાયક રહે, એ જોવા
અમારી ઇચ્છા છે. બાળક છે માટે ભૂલ થાય તો ક્ષમાદષ્ટિ રાખો

મહારી થાપણુ તમારી થઈ તેનું બરાબર જતન કરજો. વિશેષ મહારે કહેવાનું નથી. આટલું પણ તમારામાં કંઈ વાતની ન્યૂનતા છે એમ સમજીને કહ્યું નથી. મહારો તેના તથા તમારા તરફનો ધર્મ સમજીને જોવાઈ ગયું છે.”

આણી તરફ રસિકાએ તારાને સાસરે મોકલતાં પહેલાં થોડીક શિખામણુ આપી, “ તારા, તું હવે અપૂર્વ દશાને પ્રાપ્ત થઈ, આ ક્ષરની મટી ખીજા ધરની થઈ. આ ધરને નીચું જોવું ન પડે, તે ધરમાં ત્હારી પ્રશંસા થાય એવી રીતભાત રાખજો. ધરમાં એકલી છે તો કામથી ગભરાતી ના. કોઈ બાબતમાં અજાણુ હોય તો પતિની યા નંણુંદની સલાહ લેજો. ધરમાં નુકસાન ન થાય તે જોતી રહેજો. અતિથિનો સારો સત્કાર કરજો, બધાપર ક્ષમાદષ્ટિ રાખજો. પૈસા મળે પૂલાંતી ના, દુઃખ આવે ગભરાતી ના. ઘરકામથી પરવારી વખત નકામો ન ગુમાવતાં વાંચજો, ભરજો યા ગુંથજો. ખાલી ગામગપાટામાં વખત ગુમાવીશ નહિ. તું કન્યા હતી ત્યાં લગણુ અમે ત્હારાં માલિક હતાં હવે એ માલિક ત્હારો સ્વામી. તે કદાચ કંઈ કડવું વેણુ કહે તો પેટમાંજ રાખજો, અમને કહેવામાં કે કોઈ આગળ ફરિયાદ કરવામાં કંઈ ફાયદો નહિ થાય. ઉલટી વાત વધે અને ત્હારો સ્વામી વધારે રીસે ભરાય. રાજ્યની નોકરી છે એટલે મગજ પર બોલો પણ ધણો હોવાનો, તેમાં ત્હારી તરફથી જરા પણ વધે નહિ પણ ઘટે એમ કરવું. કદાચ તે કચેરીમાંથી કંટાળી આવ્યા હોય અને નહિ જેવી બાબતમાં ત્હારાપર ક્રોધે ભરાય તો સામો ઉત્તર દેતી ના. અપરાધ હોય તો વિનયપૂર્વક ક્ષમા માગજો. ત્હારાપર તે પ્રસન્ન થાય, તને ધન્યવાદ આપે તો અભિમાની ન થતાં પ્રભુનો પાડ માનજો. કોઈની ચઢાવી ચઢતી ના, સંગત સારાની કરજો પતિનો પડ્યો બોલ ઝીલી લેજો, પ્રભુપર આસ્થા રાખજો.”

રસિકાથી વધુ બોલાયું નહિ, ગળગળી થઈ ગઈ, તારાને પોતાની સોડમાં લીધી. ગળે બાઝી, રસિકા તથા તારા બન્ને રોયાં. આખરે રસિકાએ તેને તેના પિતાની પાસે મોકલી, ચંદ્રરાવ કંઈ બોલ્યો નહિ. રસિકાએ જે કંઈ કહેવાનું હશે તે તારાને કહ્યુંજ હશે એમ તે જાણુતો હતો. તારાના માથાપર હાથ મૂક્યો, આશીર્વાદ દીધો. એના જેવા શાંત સ્વભાવના માણસનું પણ હૃદય પીગળ્યું, આંખમાં પાણી આવી ગયાં. રોકવા પ્રયાસ કર્યો પણ તે નકામો ગયો. તારા પણ રોઈ પડી. તે બહુ મુશીબ તથા શાશ્વી હતી; ધરમાં સૌને વહાલી હતી. વિપિનને

સૌથી વધારે દુઃખ થયું, બાળકને વધારેજ થાય એની સાથે કોઈ ધરમાં રમનાર નહું નહિ. દરેક કામમાં હમેશ સાથેજ ભાગ લેનાર ભાઈ બે-નથી વિયોગનું દુઃખ શી રીતે ખમાય ? થોડા દિવસ લગી તો બન્નેના ચિત્તમાંથી આ વિયોગ ખસ્યો નહિ.

વખતે તેનું કામ કર્યા કીધું અને અંતે વિપિન તથા તારાપર જય મેળવ્યો, વિયોગ ધારેધીરે ભૂલાવા માંડ્યો. મૂળ તથા ખરી વસ્તુ પ્રાપ્ત થવી મુશ્કેલ હોવાથી હખી જોઈયા તેનો પત્ર વાંચી બન્નેને સંતોષ થવા લાગ્યો. નિર્જીવ વસ્તુમાં આનંદ મળ્યો. ધરકામ જેમ જેમ વધતું ગયું તેમ તેમ તારા તરફથી પત્ર પણ ઓછા લખાવા માંડ્યાં, અનિયમિત રીતે આવવા લાગ્યા. આણી તરફ વિપિન પણ અભ્યાસમાં સપાટાબંધ આગળ વધતો હતો એટલે તેને પ્રસન્ન ઓછી મળતી હતી. તારા ધીરેધીરે પતિમય, તેના ધરમય, થઈ ગઈ. વિપિન અભ્યાસમાં નિમગ્ન થઈ ગયો. ટુંક સમયમાં તે બી. એ. થયો. ચંદ્રાવતી મરજી તેને વકીલ કરવાની હતી, સ્વતંત્ર ધંધો લેવડાવવાની હતી. તારાનો સંસાર પણ સુખી નીવડ્યો એવું તેના પત્રોપરથી જણાઈ આવતું. દીકરી સાસરે જઈ સુખી થાય, પુત્ર અભ્યાસમાં સારી રીતે પાસ થઈ આગળ વધ્યો જાય એના જેવું મોટામાં મોટું સુખ તેના માતૃપિતાને કયું ?

પ્રિય વાંચનાર, આ સુખથી છાતો નહિ. સંસારનું સુખ ક્ષણિક છે. સુખપ્રવાહમાં જતા માણસને એકદમ એક જગરો મોઢાંતો ઉછાળો આવતાં ઘસડાવું પડે છે. તે ઘસડાવાનું ક્યારે થશે, કેમ થશે તેની આપણને ખબર હોતી નથી. સુખથી રાજી ન થવું, દુઃખથી મુઝાવું નહિ. આખી સૃષ્ટિને તેજ આપનાર સૂર્યને પણ ઉદય અને અસ્ત છે, અદલ પણ છે તો મનુષ્યને કેમ ન હોય ? સોના જેવી મૂલ્યવાન વસ્તુને તેવી પરીક્ષા કરવા એક સખત પથરપર ઘસવી પડે છે. સત્પુરુષનું પાણી જોવા પ્રભુ તેને દુઃખમય પ્રસંગોથી કસે છે. તેને તરી જનાર કોઈકેજ હોય છે; પ્રભુ કરતો હશે તે સારાને માટે એમ માની લેવું ઘણું મુશ્કેલ છે, બળડયા વગર સહન કરવું અતિ દુર્ધટ છે. એકની એક ચાલ ચાલતાં મનુષ્યને કંટાળો આવે, જીંદગી નીરસ લાગે એમ ધારી કુદરતેજ તેના માર્ગમાં ખાડા ખખોચિઆ કરી મૂક્યા છે. ગણગણ કર્યા વગર આપણે તે ઓળંગવા. કર્તવ્યમાં મગ્યા રહેવું, દુઃખ આવે પાછા હાલું નહિ, ડરવું નહિ, અધવચ મૂકી દેવું નહિ.

મોદરાવનું વહાણ પણ સંસાર રૂપી દરિયામાં ધણા વેગથી વહન કરતું હતું, ખડકો અને ખાઈઓ આવતાં નિડરપણે તથા પ્રભુ પર આસ્થા રાખી પસાર કરી જતું હતું એટલામાં એ વહાણને એકા-એક જળરો આવકો લાગ્યો અને એ વહાણ ભાંગ્યું.

પ્રકરણ ૧૧.

કુદરતનો કેર.

વિદ્યાત્રા ગચ્છિતા યા સા લલાટેક્ષરમાલિકા ।

ન તાં માર્જયિતું શક્તાઃ સ્વશક્ત્યાપ્યતિપણ્ડિતાઃ ॥

• મરકીનો ત્રાસ હિંદના દરેક ભાગમાં વર્તી રહ્યો હતો. મુંબાઈની ગીચ વસ્તીને ખાસ કરી ઘણું દુઃખ વેડવું પડતું હતું. એક પછી એક હરેક કોમની લાસો જતી જોવામાં આવતી હતી, હૃદયને ચીરી નાંખતી હતી. ટુંક સમયમાં કંઈકેઈ કુટુંબો તેના ભોગ થઈ પડ્યાં હતાં, કેટલાકનું નામનિશાન જતું રહ્યું હતું. સરકાર પણ તે દુષ્ટ રોગ અટકાવવા અનેક ઉપાયો યોજતી હતી. પ્રથમના વર્ષોમાં તો અજળ પ્રયાસ ચાલી રહ્યો. કોઈ ધર ખાલી કરાવે, કોઈ જગ્યાએ ચુનો ધોળાવે, કોઈ ધર ધોવડાવી નાંખે, કોઈ ઠેકાણે કર્વોરેન્ટાઈન નાંખે યા રસી મૂકાવવાનો કાયદો કાઢે. લોકો કેળવણીમાં કેટલા પછાત છે અને રાજ્ય-કર્તાને તે તરફ કેટલું લક્ષ આપવાનું હજી બાકી છે તે આ સમયે જણાઈ આવતું. લોકો એક તો મરકીના ત્રાસથી પીડાતા હતા તેમાં આ સ્વચ્છતાના ઉપાયો તેમને વધારે ત્રાસદાયક લાગ્યા. આવા લોકો સાથે ફેસલાવી, સમજાવી કામ લેવાનું હતું. અમલદારોનો ધણોજ જીજ્ઞાસુ ભાગ આ વાત જાણતો હતો અને તે પ્રમાણે કરતો હતો. આવા વખતમાં પણ જીંદગીની એક પળની પણ સલામતી નહોતી હતી કેટલાક હલકા માણસોએ આ કાયદાઓનો લાભ લેવા હિંમત કરી, અમલદારોની સખ્તાઈ આગળ કરી, કોઈને સતાવી, અલણ લોકોને કનડી પોતાનાં ખીસાં તર કીધા. પાંચ પૈસા મળ્યા નહિ તો ન જોયા નવા અને સ્વચ્છ રેશમી યા સુતરાઉ તાકાઓ, ન કીધી કોનખાળની યા જરી કસળની સાંઢીઓની દરકાર. ન જોઈ મરીજની ઝુંપડી, ન જોઈ તવંગરની હવેલી. સમજી અને કેળવાયલા લોકોથી પણ છેવટે આ ત્રાસ ખમાયો નહિ. સરકાર પણ છેવટે

સમગ્ર ગઈ, કુદરત આગળ હારી ગઈ. 'કર્વોરેન્ટાઈન' વગેરેના કાયદાઓ કાઢી નાંખાયા અને રોગ જાણે અડધોઅડધ ઓછો થયો. હોય એવી લોકોને ટાઢેક વળી.

સરકાર જ્યાં થંડી પડી જાય ત્યાં સાત્વિક વૃત્તિની હિંદની વસ્તી શાંત પડે એમાં શી નવાઈ? સરકારે જ્યારે કુદરત સામે લડવાના ઉપાય બંધ કરવા વાસ્તવિક ધાર્યું ત્યારે હિંદની પ્રજા તો વધારે એકરકાર બની. સુધડ અને સ્વચ્છ જગ્યાઓમાં પણ મરકી તો દેખાવ દેતી એટલે મોટા ભાગ પોતાનો વાસ એવી મરકીવાળી જગ્યામાંથી પણ પ્રસંગ આવે બદલતો નહિ; ગત સંજ્ઞેગો જોતાં રીઢા બની જતો, પ્રભુપર ભરોસો રાખી જ્યાંનો ત્યાંજ પડી રહેતો.

મરકીએ આ પ્રમાણે દસેક વર્ષ થયાં હિંદમાં વાસ કર્યો હતો. તેના કોઈક કોઈક ભાગમાં અવારનવાર એ રોગ ફાટી નીકળતો. મુંબઈ, આ ભાગમાં તેનું મુખ્ય ધામ હતું. ફેબ્રુઆરી માસમાં તેની શરૂઆત ખાસ કરીને જાહેરમાં આવતી. મરણનું પ્રમાણ ધીરેધીરે વધવા માંડતું. દુષ્ટ વસ્તુને તો સાફ અને નરસું બધું સમાનજ છે, તેના પ્રહારમાંથી જે બચ્યું તે નસીબદાર. આ વખતે તેણે રસિકાને પોતાના સપાટામાં લીધી; રસિકા મરકીનો ભોગ થઈ પડી. ડાકટરોના ઉપચારો નકામા ગયા, સ્નેહીઓની પ્રાર્થના નિષ્ફળ નીવડી. મરણ પાસે આવ્યું છે એમ તે સમગ્ર ગઈ છતાં ડરી નહિ. ચંદ્રરાવનું હૃદય તે જાણતી હતી. મરવાની અણીપર હતી છતાં તેને શાંત પાડતી હતી, ન ગભરાવા કહેતી હતી. હિંમત આપતી હતી. એ દિવસ માત્ર તેની માંદગી રહી. સ્વામીપર તેને પૂર્ણ ભરોસો હતો એટલે છોકરાંઓ વાસ્તે તેણે કંઈ પ્રાર્થના ના કરી. જે પણ જશે તેમાં તે જવાની એમ તેને ખાતરી થઈ. સર્વને પણ એમજ લાગ્યું. સાસુને બધાની સુપ્રત કરી દીધી. ચંદ્ર...તારા... વિપિન...પ્રભુ એમ તુટકતુટક શબ્દો અડધાપડધા સંભળાયા ન સંભળાયા અને છેલ્લો શ્વાસ નીકળતાં ચંદ્ર...પ્ર...રામ...ચંદ્ર...રા...બોલતાં એક જરાક આચકો અને આવી પવિત્ર આર્યાની જીંદગીનો એકાએક અંત.

એ દિવસની ટુંક માંદગી ભોગવી, આ સંસાર લજ, સ્વર્ગનું સુખ ભોગવવા રસિકા ગઈ. આવી સ્ત્રીને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય એમાં નવાઈ નથી. તેના ટુંક જીવનમાં એક મરદને પણ હાથે એવું કામ તેણે કર્યું હતું. તેના પતિ તરફનો પ્રેમ, બાળકોનું શિક્ષણ, તેની સંગતથી આખા માળાને થયેલો લાલ વિચારતાં તેને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલે

ઓછો છે. ચંદ્રાવના મોંપરથી તેની ચિંતાઓ કળી જતી, તેના ઉપાય યોજવા તત્પર થતી. મરતે મરતે પણ સ્વામીને ધીરજ આપવા તેનો પ્રયાસ, તેનેજ વાસ્તે ચિંતા, તેનુંજ ગાન.

ચંદ્રાવના દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ. માળામાં કકળાટ થઈ રહ્યો. વિપિન અડધો ગાંડા જેવો થઈ ગયો. વૃદ્ધ અનુયાયી આ ધા વેદાયો નહિ. ચિચારી તારા સાસરે હતી. માને મળવા આવી શકી નહિ. આ ચિચાર અનુયાને ઘણો સાલતો હતો. તારા એકલી હતી એટલે તેની અકળામણનો પાર રહ્યો નહિ. અપોરની વખતે વિનોદચંદ્ર કચેરીમાં જાય અને બેડીબેડી તે રોયાં કરે.

સગાંઓ વિંટાઈ વળ્યાં અને ચંદ્રાવ તથા વિપિનને શાંત કરવા મંડ્યાં. શાંત પ્રકૃતિનો ચંદ્રાવ કે જે કોઈ પણ વાર અકળાતો નહિ, કંઈ પણ વાતમાં યુગ્મવાતો નહિ, જેને લાલ થતો યા ખોટ જતી તે દરકાર રાખતો નહિ તે પ્રભુની આ લીલાથી વિચારશૂન્ય થયો. આ દુઃખ સહન કરવાની તેનામાં તાકાદ રહી નહિ; તે ઘણીક વાર વિચારમાં પડી જતો. તેની પાસે બેડેલાઓનું બોલેલું પૂરું સાંભળતો નહિ. ઉંઘ પૂરી તેને આવતી નહિ. જરા તરા આવી ન આવી ને ઝખકી ઉઠતો. વિપિન ઉજ્જગરા વેડી તેની સંભાળ લેતો. અનુયા તેને ધીરજ આપતી. ધર્મમાં ચિત્ત પોરવવા અનેક દૃષ્ટાંતો આપતી. ચંદ્રાવનું કશામાં મન લાગતું નહોતું. મુંબાઇ છોડવા તેણે નિશ્ચય કર્યો.

આ વિચાર તેના મનનો હતો, એક મનુષ્યના હૃદયનો હતો પણ આવીને તે ગમતો નહોતો. શેઠને ત્યાં કામ ઘણુંજ વધી 'મયું હતું, મિલનું કામ પણ ધમધોકાર ચાલતું હતું. ચંદ્રાવ વગર શેઠની ગાડી અટકી પડે એમ હતું. ખીજે કોઈ પણ માણસ તે ભાર ઉઠાવી શકે એમ નહોતું. શેઠને એના રાજનામાની વાત પસંદ પડી નહિ; વળી તે એક હૃદયશૂન્ય કે સ્વાર્થી નહોતો. તેણે ચંદ્રાવને, પોતાને ખર્ચે એકાદ મારા માથેરાન જઈ આરામ લેવા કહ્યું. દરેક વસ્તુની સગવડ કરવા શેઠે જાતેજ માથે લીધું. નિમકહલાલ ચંદ્રાવે આથી કરીને પોતાના વિચાર બદલ્યા. પૈસા વધારે મેળવવા તેને લાલસા નહોતી, વિપિનનું નસીબ તેની સાથે એમ તે સંમજતો, કહેતો. પણ શેઠનો બોલ તેનાથી તરછોડાયો નહિ. શેઠને વાસ્તે તેને ઘણું માન હતું, તેનો પોતાના ઉપર ઘણો ઉપકાર થયો હતો. તે ઉપકારના બદલામાં અણીને વખતે, શેઠની વૃદ્ધ વયમાં તેને છોડી ચાલ્યાં જવું તે તેને

નીતિથી, ધર્મથી વિરુદ્ધ લાગ્યું. બાકી ચંદ્રરાવનો વૈરાગ્ય બીજા કંટલાકોના વૈરાગ્ય જેવો નહોતો. સ્મશાનથી ઘેર આવ્યા પછી બેત્રણ દિવસ તેમ રહે તો મોટું નસીબ; અને પછી તો પાછી ખટપટ, ઉચલપાથલ અને પ્રપંચ. ચંદ્રરાવ શેઠના કહાથી રહ્યો તો ખરો પરંતુ તે પહેલાંની માફક પૂરા મનથી કામ કરી શકતો નહોતો. કામ કરતાં ઘણીવાર કાયર બની જતો. બધું તેને રસકસ વગરનું લાગતું. યંત્રને ચાવી આપીએ અને તે જેમ ચાલે તેમ તે દરેક કામ કરતો. ઘેર પણ આવીજ અવસ્થા ભોગવતો હતો. માણસ જેમ સવારના પહોરમાં પહેલો ઉડી પ્રભુની સ્તુતિ કરે તેમ તે દરરોજ પથારીમાં જાગતા પડેલા ગણગણતો:—

આનંદમય જીવન હતું, ઓ પુંડરીક ! જે તાહરું,
 નિર્દોષતાથી જે પ્રદુષિત બંધુમાં ખિરાજતું;
 તું નહ યાતાં દુઃખમય જીવન અતિ મહારું થયું,
 રે ! હાય ! સંસારે જીવન, મુજ રસિક જાતાં શું રહ્યું ?
 આનંદમય લહરી વિષે, નિજ પ્રતિબિંબજ પાડતું,
 ચિત્રો વિવિધ દર્શાવતું ને પ્રેમી જન સહ રાચતું.
 કાળની મહા રેલથી, કુખ્યું-ગયું-ઓ વહી ગયું,
 પ્રણયીતણી જે પાસ હતું, હમેશનું વીડું થયું.
 શું સાંભર્યું ઓ પદ્મ તુજને, જેથી યમને ગૃહ ગયું ?
 બંધુતાણું રોદન સહ્યું, પણ સ્વર્ગમાં સ્થિર થઈ રહ્યું !
 ઈર્ષકેરા વન મહા નંદન વિષે વિપરીત થયું,
 તોફાન અતિશે કમળવનને, નાશ કરીને સ્થિર થયું !
 કમળોતણી જે, ખોટ પડી લાં, પૂરવા, હા ! તું ગયું,
 વાહ ! ત્હારી શ્રીથી નંદન, વન પ્રકાશિત થઈ રહ્યું.
 પણ અશક્યજ ભાસતી, આ સ્થિતિ મુજને તાહરી,
 કાંઈ ઉચ્ચતર ભાસે હુંને, વા અલ્પમતિ છે માહરી:
 વિજયુતણા જે કર વિષે, હતું પદ્મ, હા કરમાયું તે,
 તેડયું તને, નક્કી ગયું દીપાવવાને હસ્ત તે.
 સદ્ગતિ ત્હારી કરી, પણ મુજને મૂકી ગયું.
 રે તે છંતાં પણ મુજ કેરું, હેત તો બમાણું થયું.

આ કવિતાના સુર અને શબ્દ જ્યારે તેને યાદ આવતા ત્યારે
 ભલેને તે ગમે લાં બેઠો હોય, ગમે તેની પાસે ઉભો હોય, કામ કરતો

હોય પણ સર્વ વસ્તુ બૂલી જઈ તરતજ મનમાં યા મોટેથી તે બોલવા મંડી જતો. મુંબાઈ છોડવામાં, શેઠની નોકરી મૂકી દેવામાં તેનું સુખ સમાયલું હતું પણ નસીબને તે વાત ગમી નહિ.

થોડાક દિવસ પસાર થઈ ગયા અને ચંદ્રાવને કાઠિએ બીજી વાર પરણવા સૂચના કરી. તેણે એવો તો એ વાતનો તિરસ્કાર કર્યો કે તે માણસ ફરી એ વાત ઉપાડી શક્યો નહિ. અનુબાને વિપિન તથા તારાપર અતિશય પ્રેમ હતો અને તેમને સાવકી મા વળગાડવા રાજ નહોતી. બાકી વૃદ્ધને આવા કોડ ખાસ કરીને હોય છે. કેટલીક વાર તો તે કોડ આપણને પોતાને હોય છતાં વડીલનું યા વૃદ્ધનું નામ સંડોવાય છે. ચંદ્રાવ આ બાબતમાં કાઠિનું સાંભળે એમ નહોતો. તેમજ પોતાને ઇચ્છા હોત તો અનુબાને માથે અપજશ મૂકે એવો તે નહોતો. તે ઘણીક વાર આમ મંડળમાં કહેતો કે “પુરુષને બીજી વાર પરણવું એ આપણી રીતથી ઉત્તરું જો કે નથી પણ પોતાને પુત્રાદિ હોય તો તેમ ન કરવું એ પ્રશંસનીય છે.” ચંદ્રાવને પુત્ર ન હોત તો પણ એ બીજી વાર પરણતે નહિ. પુનર્લગ્નની વાત કાઠિ કરતું તો તેને ઢસી કાઢતો અને કહેતો કે “જો દશા અન્ય દેશની થઈ છે, હજી કદાચ વધારે ખરાબ થશે, તે આપણી થાય. પુનર્લગ્ન ન કરવાથી કદાચ અગાડો થતો હોય તો તે અટકાવવા સારી કેળવણીની જરૂર છે. રૂઢિને અંગે કેટલોક તેમના પર જીલમ થાય છે તે પણ ઠીક નથી. માણસને તેની દુઃખી અવસ્થાનું વારંવાર ભાન કરાવવું તેમાં કંઈ ખાસ ફાયદો નથી. ઉંચ જ્ઞાતિઓમાં તો એ સુધારો દાખત થયો છે અને ધીરેધીરે અધે ફેલાવો થશે. પુનર્લગ્ન જ્યોત્ક કબૂત્ર કરવાથી આપણી નીતિનું ધોરણ ઘણા નીચા પાયા પર જતું રહે છે અને જનસમૂહના મનપર, નીતિપર, તેમની રહેણીકરણીપર માડી અસર થવાનો સંભવ છે. પેટમાં આંગળી ખોસી જાણી જોઈ શળું ઉભું કરવા જેવું આમ કરવાથી થશે. મનુષ્યનું જીવન અન્ય પ્રાણીઓ કરતાં ઘણા ઉંચા પ્રકારનું છે. તેનો જન્મ જીવં જીવં જન્મ પૂરો કરવાને થયેલો છે. દેવઋણમાં ઇષ્ટદેવર આસ્થા, શ્રદ્ધા, કર્તા તરીકે તેની માન્યતા, સર્વ વસ્તુઓમાં, સર્વત્ર તેનો પ્રભાવ વગેરે આવી જાય છે. પિતૃ ઋણમાં, વડિલ, પોતાનાથી બાળક, અંધુવર્ગ, સગોત્રી વગેરે તરફ અદા કરવાની ફરજ આવે છે. લોકઋણ ન્યાતમતી તથા દેશ તરફની ફરજ બતાવી આપે છે. કદાચ કોઈ કહેશે કે પૂત્ર ન હોય તો પિતૃઋણમાંથી મુક્ત થવા બીજી વાર પરણવાની જરૂર છે. પિતૃઓ પિંડ માગે એ વાત ખરી પરંતુ એક માણસને સંસારમાં લપટાવું ન હોય, તેની ઉપાધિ ગમતી ન હોય તે

છતાં બીજી વાર પરણવાની ધર્મશાસ્ત્ર આવશ્યકતા ગણે એમ હું માનતો નથી. એવો માણસ પોતાના જ્ઞાન-બળ વડે પિતૃએને તૃપ્ત કરી શકે, કર્મમાં તેનું ચિત્ત ચોંટાળે નહિ. વળી ફરી પરણનારા કેટલા આવા વિચારથી-પિતૃઋણમાંથી મુક્ત થવાને-પરણે છે તે તો હું જાણું છું. ક્રમોક્રમ એક ઋણ પૂરું કરવાથી બીજાનો અધિકાર આવે અને આ ત્રણે ઋણમાંથી યથાશક્તિ, યથામતિ મુક્ત થવાથીજ આત્મઋણનો અધિકાર આવે. એનો અર્થ એટલોજ કે માણસ પ્રથમથીજ સંસારમાં બિલકુલ ન પડતાં જ્ઞાનમાર્ગ પસંદ કરે તો કદાચ તેને પાછા સંસારમાં આવવાનું મન થાય. જેને સંસારનાં સુખ દુઃખ જોયા પછી, સપાટા ખાધા વછી વૈરાગ્ય આવે, તેને સંસાર પર અભ્રમના આવે છે, તેનો વૈરાગ્ય ચિરંજીવી રહે છે. આસુરી પ્રકૃતિનો ત્યાગ અને દૈવી પ્રકૃતિજ અહણુ કરવાની તેમાં આવશ્યકતા છે. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાને ત્રણ પગથીયાં પસાર કરવાની જરૂર છે; કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન. પ્રયાસ ધીરેધીરે થાય તોજ દૃષ્ટિ પરિણામ આવે, ઉતાવળ કરવાથી ગમડી પડાય. પરમાત્માની વિદ્યા-બ્રહ્મવિદ્યા-બધાને દેખાતી નથી, ફળતી નથી, મળતી નથી.

પશુવત્ જીંદગી ગુન્નરવામાંજ મનુષ્યજન્મ સાર્થક નથી. પુરુષોએ આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. સ્ત્રીઓ પોતાના મનને વશ રાખી શકે અને પુરુષો તેમ ન કરી શકે તો તેમનામાં પુરુષત્વ ન કહેવાય. તથા સ્ત્રીઓ કરતાં તેઓ ઉતરતી પંક્તિના ગણાય. ” અંદ્રાવ એકલું બોલી જાણતો નહિ, બોલતો તે કરી બતાવતો.

તેની તખ્તીઅત ધીરેધીરે બગડવા લાગી. કામમાં પણ ઝાઝી ગમ પડતી નહોતી, આરામની જરૂર હતી તેથી શેઠના કહ્યા મુજબ તેણે માથેરાન જવા ધાર્યું. શેઠે તે બાબત પૂર્ણ વ્યવસ્થા કરી. નસીબના સંજોગે... મહારાજની સ્વારી પણ માથેરાન આવવાની હતી એટલે અંદ્રાવને, તેના મિત્રનો તેમજ જમાઈનો મેળાપ થાય એમ હતું, મહારાજ કોઠકિવાર રાજ્યકારભારથી કંટાળી યા નાદુરસ્ત તખ્તીઅતને લીધે આવી હવા ખાવાની જગ્યાઓએ જતા. હિંદની બહાર એ હવાનેજ બહાને જવું તેમને પસંદ નહોતું. તે એમ કહેતા કે “ હવા ખાવાની જગ્યાઓ અહીં ઓછી છે કે, આપણે તેટલા માટે પરદેશ જઈએ ? અહીં ને અહીં ફરવાથી આપણા વતનથી બહુ દૂર હોતા નથી. રાજ્યમાં કંઈ ગરબડ થાય યા પ્રજાપર કંઈ કુદરતની આપત્તિ આવી પહોંચે તો આપણે ઝટ વતન આવી શકીએ અને જોઈતી મદદ કરી શકીએ.

દૂરથી ઝટ આવવું બની શકે નહિ. આપણે ચમન કરતા હોઈએ અને પ્રજા બિચારી દુઃખી થતી હોય. સાંતીજ હવા સદે એ થેલું સૂત્ર મને પસંદ નથી. તે હવામાં કંઈ અમૃત નથી. આપણા આપદાદાયો હિંદમાંજ રહેતા હતા, શરીરે આપણા કરતાં વધારે કઠાવર હતા, રણસંગ્રામમાં વધારે હોશયારી અને ચાલાકી બતાવતા હતા. આપણે રંગસંગ્રામના ભોગી થતા જઈએ છીએ અને કૌવત આપણામાં ઓછું થતું જાય છે. હિંદની હવામાં ઝેર હોત તો તેની ત્રીસ કરોડની વસ્તી જીવી ન શકતે અને પરદેશીઓ તો આપણા લાભાલાભનો વિચાર ન કરતાં ક્યારના પલાયન કરી જતે. પુસ્તકો વાંચવાથી તે દેશની રહેણી કરણી તથા રાજ્યદારી હિલચાલોનો અનુભવ આપણને મળી શકે એમ છે. ખરું છે કે વાંચ્યાથી યા સાંભળ્યાથી લાભ મળે તેના કરતાં નજરેાનજર જોવાથી વધારે લાભ મળી શકે. સારા લેખકો તો ચિતાર એવી સારી રીતે આપણી આગળ ખડો કરે છે કે જાણે તેજ ભૂમિમાં ચાલતા હોઈએ એવું આપણને લાગે છે. જાતિઅનુભવ મેળવવા જતાં કંઈ ચેપ લાગી જાય તો ભારે થઈ પડે. મનની નબળાઈ આપણામાં એટલી બધી ન હોય તોપણ એટલું તો નક્કીજ કે એકવાર ત્યાં જઈ આવ્યા કે પછી જરાક થયું કે ત્યાં જવાનું મન થવાનું. વળી આપણા દેશમાં જે માનને પાત્ર આપણે ગણાઈએ છીએ તથા જે સત્કાર મળે છે તે ત્યાં મળવો મુશ્કેલ. ત્યાં જઈ આપણો વચ્ચર શા વાસ્તે ઓછો કરવો, જતાં પહેલાં તથા જઈને આપણું દાસત્વ ગાઈ વગાડીને બતાવવું? આદ્યા છીએ તો માનમાં રહીશું. ત્યાં અહોનિશ જનાર રજવાડાઓના નસીબમાં રાજ્ય લખેલું પણ રાજ્યભોગ તો નહિજ લખેલો.” મહારાજ જ્યારે પણ આમ બહાર નીકળતા ત્યારે રાજ્યવ્યવસ્થા દિવાન તથા કારભારી મંડળને સોંપવામાં આવતી હતી.

ચંદ્રરાવે, અનુઆ તથા વિપિનને સાથે લેવા ધાર્યું હતું. વિપિનને પણ આરામની જરૂર હતી. બી. એ. નો શ્રમ વેદ્યાને ઝાઝો વખત થયો નહોતો. જાતે ઘણા કામજા હૃદયનો હતો, મનનો પોચો હતો. રસિકાને સંભારી ઘણીકવાર રડતો, કેમેકરી તેને વીસરતો નહિ. તેના ગુણ, તેણે કરેલો ઉપકાર, કેળવણી આપવામાં તેણે લીધેલી મહેનત તે અહોનિશ સંભારતો. રસિકાએ પણ બાળકીને શિક્ષણ આપવામાં કાઈ પણ દુઃખની દરકાર કરી નહોતી. સહેજસાજ તખ્તીઅત સારી ન હોય તથા બહુજ થાકી ગઈ હોય છતાં બાળકો લાણવાનું મન કરતાં કે તરતજ તેમને શીખવવા તત્પર થઈ જતી. વિપિન મુંબાઈમાં એકલો

પડ્યો એટલે કંટાળ્યો હતો અને તારા વગેરે મળશે માટે માથેરાન જવા આતુર હતો.

તેમને જવાને આગલે દહાડે શેડે માથેરાન, બે મન્યીલ તથા એક ઘોડો તૈયાર રાખવા એક પોતાના મિત્રને લખી જણાવ્યું. ચંદ્રરાવને ઘોડાપર બેસતાં આવડતું હતું પણ તેમ કરવા લાયક તેની તખ્તીઅત નહોતી. વિપિનને બેસતાં આવડતું નહોતું. અભ્યાસમાં જ પા ઉપર જીંદગી પૂરી કરનાર ઘણા ઘોડાઓને તે આવડે છે. શીખવાનું મન હોય તેને સાધન નથી હોતાં, સાધન હોય તેને શીખવા જેવું તેમાં કશું લાગતું નથી. લડવા જેવું હોય તેને કામનું એવી કદાચ એમની ધરણા હશે. વિપિનના વિચાર એવા નહોતા પણ તેને અનુકૂળતા નહોતી, ઘોડો ઘેર એકજ હતો અને ચંદ્રરાવને વારંવાર તેનો ખપ રહેતો. સવારીનો ઘોડો ખાસ હતો નહિ. શેડે તો વિપિન વાસ્તે પણ મન્યીલનો વિચાર રાખ્યો હતો પણ વિપિને તે વિચાર ફેરવાવ્યો.

જવાને દિવસે બહારથી તેમજ અંદરથી સાદા શેડ સ્ટેશનપર ચંદ્રરાવને મૂકવા આવ્યા હતા. સૌ ગાડીમાં બેઠા ને શેડ ચંદ્રરાવના હાથમાં રૂપિયા એક હજારની નોટ મૂકી તથા તે ઉપરાંત જરૂર પડે વધારે મંગાવી લેવા કહ્યું.

“કશી રીતે આપણ બોગવશો નહિ, તખ્તીઅત સુધારવા તુરંજન ધ્યાન આપશો તથા અહીંની ફિકર કરશો નહિ. રાહના ગાડાં રાહે ચાલ્યાં જવાનાં. મ્હારા કાગળોમાં અહીંના વેપાર સમાચાર હું આપવાનો નથી, તમે પૂછાવશો તો લખવાનો નથી. તખ્તીઅત સુધારવા જનારને અહીંની ખટપટો તથા હિલચાલો જાણવાની જરૂર નથી.”

શેડ દહ તથા એક નિશ્ચયી હતા તે ચંદ્રરાવ જાણતો હતો, નોટો તેણે વિપિનને સોંપી. શેડની પોતાના પર આવી મમતા બેઠે તેની આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં. શેડને તેણે પ્રણામ કર્યા ને ગાડે સીસોટી વગાડી. સૌ કોઈ સાવધ થઈ ગયા, ખાલી અંદર બેઠેલા ઉતરી પડ્યા, બહાર ઉભેલા પણ એ ગાડીમાં રવાના થનાર અંદર જઈ ગોઠવાયા. ‘આવજો, કાગળ પત્ર લખજો’ એમ બૂમ પાડવા માંડી. બીજા તથા પહેલા વર્ગના ઉતાડો સાથે ‘શેકહેન્ડ’ થવા લાગી. ‘એન્જિન’ નો પાવો વાર્યા અને બોરીઅંદરથી ગાડી ઉપડી. કેટલાકને કંઈ અગત્યનું રહી ગયલું તે તેમણે આખરે બૂમ પાડી કહી દીધું, ઘોડાકને ગાડી સ્ટેશન બહાર નીકળી ને કાંઈ સાંભરી આવ્યું એટલે તેમણે ઘેર જઈ કાગળમાં લખવા વિચાર કર્યો.

સ્વાર્થ છેક આંધળો છે. ગાડી કલાકના લગભગ પીસતાળીસ માઈલની ઝડપે ચાલતી હતી, કોઈકજ સ્ટેશને ઉભી રહેતી હતી છતાં અંદર બેઠેલામાંના કેટલાક ઉતારૂઓને, તે બિલકુલ થોભ્યા વગર એકદમજ પોતાને જ્યાં ઉતરવાનું હતું ત્યાંજ જઈ અટકે એવી ઇચ્છા હતી. વિપિન, તે ઉતારૂઓમાંનો એક હતો, તારાને મળવા બહુ ઉત્સુક હતો. તારાને ઘણો વખત થયાં મળાયું નહોતું, તેને મળી હૃદય ખાલી કરવાનું હતું. ગાડી એકદમ ઉપડીને 'નેરલ' પહોંચે તો વધારે સાઈ એમ એના મનમાં હતું. જડ વસ્તુપર મનુષ્યના હૃદયની અસર થઈ શકી નહિ અને તેથી તે તેના ધોરણ પ્રમાણે ચાલી જતી હતી.

'નેરલ' આવ્યું અને માથેરાનના ઉતારૂઓ ઉતરી પડ્યા. સ્ટેશન બહાર તેમણે પોતાને વાસ્તે સૂગવડ કરી હતી, કેટલાકને કરવાની બાકી હતી. સૌ સૌના વાહનમાં બેઠા. ક્યાં અને કેટલું દૂર જવાનું હતું તેની વિપિનને ખબર નહોતી. આગગાડીના પ્રમાણમાં તેનો થોડો ઘણોજ ધીમો, કડીના વેગથી ચાલવાનો હતો. રસ્તો પણ સીધો અને સરળ નહોતો. કોઈ જગ્યાએ ચઢાણ આવતું, કોઈ જગ્યાએ નીચાણ આવી જતું. કોઈક જગ્યાએ રસ્તો એવો સાંકડો થઈ જતો કે સામેથી કોઈ આવતું હોય તો પસાર થવું દુર્ઘટ થઈ પડે. નીચે અજબ ઉંડી ખાઈ અને કાતર દેખાતાં. વધારે ધારીને જોનાર માણસને નીચે જોતાં ફેર આવી જતા. ઉપર કુંગર પણ એટલા ઉંચા જણાતા કે નાંખી નજર પહોંચતી નહિ અને આંખે તમ્મર આવી જતાં. આવી જગ્યામાં માણસ સામે જવડેજ મળતું. કાતરમાં યા નીચે ઝાડીમાં વસનાર માથે ચારો લઈજતો કોઈકવાર માત્ર દષ્ટિએ પડતો, તેની એ ખાઇ તથા ઝાડી પસાર કરી જવાની શક્તિ ક'ઈ અલૌકિકજ લાગતી. આવાં કુંગરના કાળ, વીસ શેહેરીઓને માત્ર બે ચારજ મળ્યા હોય તો ભારે થઈ પડે. પરંતુ તેમના શરીરપર જેમ કટણતા હતી તેમ તેમના મોંપર નિર્દોષતા લાગતી હતી. આર્યો પૂર્વે થયેલા લોકોના જેવા તેઓ દેખાતા હતા. રંગે સીધી જેવા કાળા હતા જો કે તેમના વાળ જુદા પ્રકારના હતા. તેમનું કદાવર શરીર જોઈ ટાઢ અને તડકો જાણે એમનાથી નાસતાં હોય એમ લાગતું. કેટલાક ઉંચાડે શરીરે ફરતા, તો કેટલાકની ખાંધપર ધુળીઆ ધાબળી અવ્યવસ્થિત જેવામાં આવતી. લાય શું તે કોઈ સમજતું નહિ. સાત આઠ વર્ષનું, તેમનું બાળક પણ હાથમાં તીરકામદા વગર ફરતું જવડેજ દેખાતું. એકલું ગમે ત્યાં રવડાંએ ડરતું નહિ.

વિપિન—તારાને મળવા અધીરો બનેલો વિપિન—તેમને માથે-
 રાન હજી કેટલું દૂર છે તે ખૂબતો પરંતુ તેઓ ભાષા સમજતા નહિ
 એટલે જવાબ દીધા વગર ચાલ્યા જતા, વિપિનની આતુરતા આથી
 વધવા માંડી. ધીરેધીરે કુદરતનો બહાર વધારે દેખાવા લાગ્યો તથા
 વિપિનનું લક્ષ તે તરફ દોરાયું. ઉંચે નીચે અને આસપાસ નાનાં
 મોટાં વૃક્ષો અનેક જાતનાં જોતાં જોતાં તેનો માર્ગ તેણે કાઢ્યો.
 ઘોડાપર એડેલો હોવાથી મન્યીલોથી તે આગળ નીકળી ગયો હતો.
 આરોગ્ય તપાસવાની જગ્યા આવી પહોંચી અને માથેરાન હવે થોડુંજ
 દૂર છે એમ તેણે જાણી લીધું. દિવસ તદ્દન ઘેર લાગતો હતો.
 અડઅચડા અને ઉંચા નીચા રસ્તાપર જાણે ગુપ્ત કાસદનું કામ લઈ
 જતો હોય એમ વિપિન શ્રમ અને ભૂખને લીધે થાકેલો પોતાનો
 ઘોડો એકલો ચલાવતો હતો. ઘોડાને કેણી તરફ લઈ જવો, ક્યાં વાળવો
 એ બાબતની તસ્દી ઘોડેસ્વારને પડતી નહોતી.

સૂર્યાસ્તને લીધે પ્રસરેલા રતાશ પડતાં કિરણો સાંજને લીધે થયેલાં
 અંધકારમાં ઉમેરો કરવા લાગ્યાં. ઉંચી ટેકરીઓ ઉપર તથા
 મોટાં અને ઉંચાં ઝાડો ઉપર એ કિરણોનો ભાસ સહેજસાજ લાગતો
 હતો છતાં ઝાંડના પાદડાંઓ તથા ટેકરીઓ ઉપર ઉગેલા જંગલી છોડવા
 ઓનો છાંયડો ધણો રાક્ષસી તથા બિહામણો જણાતો હતો. ભિન્નભિન્ન તથા
 મનને મોહ પમાડે એવાં સવારમાં દેખાતાં રંગબેરંગી વૃક્ષો સંતાઈ ગયાં
 હતાં. સર્વત્ર ગંભીર, ત્રાસ ઉપજાવે એવી શાંતતા પસરાઈ ગઈ હતી અને
 તે એકલી હવામાંથી નહિ પરંતુ ધણાજ ઉંડાણમાંથી આવતી હોય એમ
 લાસતું હતું. આ ભયથી પશુપક્ષીઓ પણ જાણે ત્રાસ પામતાં હોય તેમ
 પલાયન કરી જતાં હતાં. કેટલાંક ડોડાહલ કરી તે જગ્યાની ભયંકરતામાં
 ઉમેરો કરતાં હતાં. સૂર્યાસ્ત નજીક આવવા લાગ્યો. ઉપર ચાલ અને
 નીચે ધરતી એમ ઉતારો ચાલ્યા જતા હતા. અધે ચુપાચુપ લાગતું
 હતું. માત્ર કોઈકિવાર જમીનપર પડેલાં પાંદડાંમાં સળવળાટ, ઝીડોમાંથી
 આવતો કંસારી કે બીજાં જીવડાંઓનો ધમધમાટ જીવને ગભરાવતો
 હતો. આકાશ ધમધેર દેખાતું હતું અને પૃથ્વી તેથી વધારે બિહામણી
 લાગતી હતી. ઘોડાઓ આ જગ્યાને અનુકૂળ ન હોય તો વટેમાર્ગની
 દશા કંઈ વિચિત્રજ થાય. પરંતુ આ ભયંકરતાની અસર ઘોડાઓ તથા
 મન્યીજીવ ઉંચકનારાઓ ઉપર થતી નહોતી અને તેઓ નિડરતાથી
 આગળને આગળ ખરે રસ્તે ચાલ્યા જતા હતા. વિપિન આગળ નીકળી
 ગયો માટે પસ્તાતો હતો. ઉભા રહેવા કરતાં હવે તો જલદીથી માર્ગ

કાપવામાંજ સાર હતો. પાછા ફરવાની હામ નહોતી. મન્યીલમાં ખેસ-
નારાઓનો ભય તો વાંચનાર તુંજ કદી લે તે વધારે સારું. ખેસનાર
એક અને ઉંચકનારા ચાર. ખેસનાર મોટે ભાગે મુંબાઈવાસી એટલે
મુકી સળી જેવો યા ફેફલ તથા તેને લઈ જનાર વાઘ જેવા. આડે
રસ્તે લઈ જઈ તેનું કાટલું કરતાંજ વાર. તેને લુંટી લઈ ગમે ત્યાં કોત
રમાં પધરાવી દીધો તો તેનું હાડકું મળવું પણ મુશ્કેલ. મન્યીલમાં
બેઠેલાઓને તો આથી જીવતા ને જાગતા મૃત્યુનો અનુભવ મળ્યો.
ચંદ્રરાવ સિવાય સૌના રામ રમી ગયા હતા. ચંદ્રરાવની શાંત પ્રકૃતિમાં
આ શાંત, ગંભીર તથા ભયાનક કુદરતી દેખાવોએ વધારો કર્યો. પ્રભુપર-
તેને પૂર્ણ આસ્થા હતી. વળી રસિકાના મૃત્યુ પછી પોતાની જાંઘીની
તેને ઝાઝી દરકાર રહી નહોતી. રસિકાને આવી જગ્યાઓમાં જવાનો,
ફરવાનો બહુ શોખ હતો પણ તે કોડ મુંબાઈની પ્રવૃત્તિને લીધે પૂરો
પડાયો નહિ તેથી ચંદ્રરાવનાં મોંપર ફિલગીરી જવાઈ રહી હતી. રસિકા
તરફ પોતાનો ધર્મ જાળવી શક્યો નહિ એ વિચારથી એ લાચાર બની
અયો હતો.

મોચી વગેરે વર્ણોની ઝુંપડીઓમાં જાગતા નાના તથા ઝીણા
દીવાના પ્રકાશે સૌના જીવમાં જીવ મૂક્યો. માથેરાન આવી પહોંચ્યું એમ
સર્વેને લાગ્યું. ધીમેધીમે બંગલાઓ, હોટેલો આવવા લાગ્યાં અને
ઉતાડુઓએ ઉતરવા માંડ્યું. વિનોદચંદ્ર સામેથી એક માણસ પાસે ફાનસ
ઉંચકાવી આવતો હતો તે વિપિનને મળ્યો. વિપિને તારાની ખબર પૂછી.

“ અહીંથી તે બહુ દૂર નથી. તમારી વાટ જોતી બંગલાના
દરવાજા આગળ ઉભી છે. ”

વિપિનનું હૃદય ધડકવા માંડ્યું. તેને કેમ મળાશે એવો વિચાર
આવ્યો. ચંદ્રરાવ તથા અનુબાની રાહ જોતો તે ઉભો. થોડીકવારમાં
તેઓ આવી પહોંચ્યાં. વિનોદચંદ્રે નમસ્કાર કર્યો. ચંદ્રરાવ મન્યીલમાંથી
ઉતર્યો, વિપિન ઘોડાપરથી કુદી ચડ્યો હતો, ચંદ્રરાવ તથા વિનોદચંદ્ર.
વાતો કરતાકરતા ચાલતા હતા, તથા વિપિન દરેક બંગલાના દરવાજા
તરફ જોતો હતો.

ચંદ્રરાવ તથા વિપિનને આવતા જોઈ, વિનોદચંદ્ર તેમની સાથે
હોવા છતાં તારા ઉતાવળી ઉતાવળી આવી ચંદ્રરાવને બાઝી પડી, રાઈ
પડી. ચંદ્રરાવનું હૃદય પણ પીગળી ગયું. વિપિન એક તરફ તારાને
જાની રહેવા સમજાવતો હતો તથા મોં આડું રાખી પોતે રોતો હતો.

વિનોદચંદ્ર ચંદ્રાવને શાંત કરવા મથતો હતો. બધાને શાંત કરવાનું તેને માથે આવ્યું. હૃદયનો ઉભરો સમવા માંડ્યો તથા ચારે જણાંએ ચાલવા માંડ્યું. અનુભાનું મન્યીલ જરા પાછળ હતું એટલે તેને આ વાતની ખબર પડી નહિ. ઉતારો આવી પહોંચ્યો અને સઘળાં તેમાં દાખલ થયાં. કોઈ પણ જાતની સગવડ કરવામાં શેઠે બાકી રાખી નહોતી, રસોઈયાને આગળથી વિદાય કરવામાં આવ્યો હતો એટલે સઘળું તૈયાર હતું. વિનોદચંદ્રને ત્યાં જમવા આગ્રહ થયો પણ ઘેર બધું તૈયાર હોવાથી તેણે રજા માગી. તારા કાલે સવારે મળીશ એમ કહી તેની પાછળ ગઈ.

લાંબો પ્રયાસ કરી થાકેલાને થાક ખાવાની જરૂર છે તો આપણે પણ વધારે શ્રમ ન લેતાં માથેરાનની શીતળ ટેકરીપર આરામ લઈએ.

પ્રકરણ ૧૨.

માથેરાન.

“ આશા મીઠી કંટુ થઈ હશે તહાય છોડી ન છડું,
જુડી તેને મગજ સમજે તહાય હુયુ ન છોડે;
આશા એ તો મધુર કડવો અંશ છે જિંદગીનો,
છેદાયે ના જીવિત સુધી એ છેતા જીવ જતો ! ”

(કલાપી.)

પ્રાતઃકાળ થવાની તૈયારી હતી. હિંદના ઘણા પ્રદેશોમાં લોકો તાપથી કંટાળી ગયા હતા. તાપને લીધે જોઈએ તેટલું કામ કરવા અશક્તિવાન થવાથી ઉનાળો ક્યારે જતો રહે એવી વાત જોતા હતા. સૂતના બધાં બારી બારણાં ઉઘાડાં મૂકી અથવા તો અગાસીમાંજ સૂતા હતા તે સમયમાં માથેરાનમાં પુષ્કળ ઠંડી પડતી હતી. સવારના પહોરમાં કોઈ પણ માણસ શરીરે કંઈ ગરમ કપડાનું આચ્છાદન કર્યા વગર એટલાપર પણ ફરી શકતું નહોતું. બધે અંધારું વ્યાપી રહ્યું હતું. ધુમસ એટલા જોરથી વરસતો હતો કે ચંદ્રાવના એટલાની બહાર આવેલા બાગમાંજ કોઈ ફરતું હોય તો દેખાતું નહોતું. ચંદ્રાવનો ઉતારો “ ડેન્જર પોઇન્ટ ” ને નિહાળતો, મોટા રસ્તાપરથી જમણે હાથે વળતાં થોડાં કદમ આવ્યા પછી ગલીના નાકાપર આવેલો હતો. તે ભાગમાં મોટા ત્રણ

ખંડ હતા ને દરેક ખંડની આગળમાં નાની ઓરડીઓ હતી તથા
 છેડાના બે ખંડના પાછલા ભાગમાં નહાવાની ઓરડીઓ હતી. અંગલાના
 આ ભાગની આગળ એક નાનો બાગ હતો જેમાં જ્યતજ્યતના
 છોડવા તથા ઝાડો રોપવામાં આવ્યાં હતાં. અને તેમની અનુસર
 શોભાથી સવારના પહોરમાં સર્વને આનંદ આપતાં હતાં, બાગની
 વચ્ચે એક ધુઆરો હતો જે કોઈકવાર છોડવામાં આવતો હતો.
 બાગ ફક્ત આગલાજ ભાગમાં હતો ને તેને આગળથી એક નાની
 દીવાલ બાંધી રોકવામાં આવ્યો હતો. એ દીવાલ આગળ જઈને
 નીચે નજર નાંખતાં “ ડેન્જર પોઇન્ટ ” નો સાંકડો તથા ભયંકર
 રસ્તો દેખાતો હતો. આ રસ્તો એવો તો સાંકડો હતો કે એક
 માણસ પણ સમાલીને ચાલે નહીં તો નીચે આવેલા ઉંડા કોતરનો
 ભોગ થાય. સામેથી માણસ આવતું હોય તો એકને આડા ફરી
 બીજાને માર્ગ આપવો પડતો. આ રસ્તો જોવા તથા તે તરફ ફરવા
 માથેરાનમાં આગમન કરનાર દરેક માણસ ધન્ય રાખતો. વધારે ઉંડાણમાં
 તથા જરા દૂર નજર નાંખતાં પર્વતની તળે આવેલી ફળદ્રુપ
 મોટી ખાઈ નજરે પડતી હતી. નદીનો મોટો પટ જાણે સુકાઈ ગયો
 હોય તથા તેમાં જાણે કુદરતે વાસ કર્યો હોય એવું આદેથી લાગતું હતું.
 કોઈક દેકાણે કરાંડી યા એવી વસ્તુથી બાંધેલી નાની ઝુંપડીઓ દેખાતી
 હતી. નીચે આવેલાં ગંજવર ઝાડો તથા કોઈકવાર ત્યાં ફરતાં જનવર
 તથા માણસો નિહાળતાં વેંતીયાની ત્યાં સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ હોય એવું
 લાગતું. ખાઈવાળો પ્રદેશ ધીરેધીરે ઉંચે ચઢતો હતો તથા “ પર્વલ
 હિલ ” ને મળી જતો હતો. સાધારણ જોનારને તો એ ડુંગર
 અંગલાની બહુજ નજીક આવ્યો હોય એમ લાગતું હતું પણ તે
 અંગલાથી ઘણા કોશ દૂર હતો. ધીમેધીમે ધુમસ અંગલાની નજીક
 આછો થતો અને ‘ પર્વલ ’ પર વાસ કરતો ને તેને સંતાડવા પ્રયત્ન
 કરતો. ઝરફનો પહાડ હોય એમ આદેથી લાગતું. આવા ધુરંધરને
 જોઈ ત્યાંથી ધુમસ ધીમેધીમે પલાયન કરી જતો. એટલામાં સૂર્યનારાયણ
 ક્રોધાયમાન થઈ ‘ પર્વલ ’ ની તરફેણ કરી, તેની શોભા ઓછી કરનાર
 ધુમસપર વેર લેવા તેના કિરણોથી લસકરને આગળ કરી રથમાં
 મહાલતા મહાલતા ધીરેધીરે આવતા હતા. લસકર સામુંજ ટકવાને
 ધુમસ અશક્તિમાન થતો ને ઝાડી યા કોતરમાં બીજો દહાડો સવારે
 વેર લેવા બાયલાની માફક સંતાઈ જતો. રથમાં બેઠેલા નૃપની સામું
 પણ જોવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી. સૂર્યનારાયણ જય મળ્યાની

પુશાલીમાં લશ્કરને સાબાશી આપતા તથા તેમને પ્રદુક્ષિત કરતી આનંદથી તથા હસ્તે મુખે હાથીની માફક ડોલતાડોલતા આવી પહોંચ્યા અને 'પર્મલ' તેના પૂર લપકા ને દમામમાં ઉભિલો હોય એમ દેખાયો.

અંગલાના બીજા ભાગમાં જવાને બાગમાં થઈ કુદરતેજ ખેદી કાંઢેલા પથરના દાદરપર થઈને જવાનું હતું. તે ભાગ પ્રથમ ભાગ કરતાં ઝાઝો ઉંચો નહોતો. તે બાગના ઓટલાપર એક હીંચકો બાંધેલો હતો. ત્યાં મોટી ચાર એરડીઓ હતી ; આમાંની એક રસોડા તરીકે વપરાતી. આ ભાગની પાછળ એક મોટો કૂવો હતો જેમાં દષ્ટિ કરતાં માલૂમ પડતું કે તેનું પાણી ખાસ વપરાસમાં આવતું નહોતું. અંદર ઘણેખરે ભાગે ભીંતપર લીંઝ બાઝી હતી. તથા પાણીપર ઝાડના પાંદડાં એવી સફાઈથી પથરાઈ ગયાં હતાં કે ત્યાં પાણી છે એવું ભાન પણ થાય નહિ.

અંગલાનો ત્રીજો ભાગ પહેલા ભાગની પાછળ આવ્યો હતો ને ત્યાં બે રસોડાં હતાં તથા એ બેની વચ્ચે એક મોટો ઓરડો જમવા બેસનારની સગવડ વાસ્તે હતો. જમણી બાજુના રસોડાંની પાસે અંગલાના રખેવાળની ઓરડી હતી. અંગલાનો રખેવાળ વયે વૃદ્ધ હતો છતાં શરીરે પુષ્ટ હતો ; અંગલાના માલિકની વાત તેની અરપષ્ટ ભાષામાં ઘણાજ રસથી કહેતો.

સવારના પહોરમાં વહેલાં ઉઠી દંતધાવન કરી વિપિન આમતેમ કુદરતને નિહાળતો ફરવા લાગ્યો. તેના મનથી તે બહુ વહેલો ઉઠ્યો હતો. ઘોડાપર અથવા પગે ફરવા નીકળેલા માણસોએ આ અનુમાન ખોટું ઠેરવ્યું. ઘોડાપર ફરવા નીકળેલા માણસના હાથમાં એક બહુ નાની તથા પાતળી લાડી દેખાતી તથા તેમની પાસેથી નીકળતા સ્વરપરથી તેઓની પાસે પાવો યા સીસોટી હોય એમ લાગતું. સવારના પહોરની દંડી તથા શાંતિમાં આ સુરનો પડ્યો ઘણાજ ઉંડાણમાંથી આવતો હોય એમ લાગતું. પગે ચાલનાર કેટલાક પોતાના કરતાં બે હાથ ઉંચી જખરી ડાંગ સાથે ત્યાં ફરતા દેખાતા. આ ફરતારાઓનો ઘણાખરે ભાગ મુખામુવાસીજ દેખાતો. થોડીકવાર આમતેમ ફરી, કંટાળી, વિપિન 'ડેન્ડર પેન્ડન્ટ' ને નિહાળતી દીવાલપર બેઠો, તથા ઉપર નીચે અર્થ વગર જેવા મંડ્યો. નીચે અધાઈ લાગતું હતું. ત્યાં આગળથી પણ મુસાફર કોઈ કોઈ રડ્યાખડ્યા જતા દેખાતા હતા. કેટલાકને તો જાણના

પ્રસંગ ધણીવાર પડ્યાથી વિપિનને તેમાં રસ પડતો નહોતો. જરાકવાર પછી એ રસ્તાનો અધકાર જાણે દૂર થતો હોય એમ વિપિનને લાગ્યું તથા તે તરફ તેનું ધ્યાન વધારે ચોંટ્યું. સૂર્યનારાયણે ત્યાં પોતાનું તેજ પૂરેપૂરું મોકલ્યું. વિપિનની નજર એટલામાં ત્યાંથી પસાર થતા માણસો ઉપર પડી ને વિપિન ચમક્યો. એકી ટસે તેજ દિશા તરફ જોવા તે લલચાયો. આંખને તૃપ્તિ થઈ નહિ, પાંપણ મીંચાઈ જતી એટલી વાર પણ તેની ધીરજ રહી નહિ. એની નજર આગળથી પસાર થનાર કાણ હતું તે એ સમજી શક્યો નહીં. મુંબાઈવાસી તે નહોતુંજ; કેમકે સાથે રજવાડાનો સિપાઈ હતો. ખીજો માણસ જે પાછળ ચાલતો હતો તેની મુખમુદ્રાપરથી તે તે સુંદરીનો લાઈ હોય એવું લાગતું હતું સિપાઈ એ લાઈ બેનની પાછળ ચાલતો હતો. વાત કરનાર માણસોને સામા માણસનું મોં જોઈ વાત કરવાની ટેવ હોય છે તેથી તે સુંદરીને પાછાં ફરી લાઈ સામું જોઈ વાત કરવી પડતી હતી. ને તેથી વિપિનને તેનું ખરેખર અવલોકન કરવા પ્રસંગ મળતો હતો. એટલામાં વિપિનની નજર તે સાંકડા રસ્તાપર પડી ને તે એકદમ ચમક્યો. રસ્તા તે જગ્યાએ જરા વધારે સાંકડો હતો, ઉપરથી તે વધારે સાંકડો દેખાતો હતો અને વિપિનથી તે જોઈએ તે કરતાં વધારે સાંકડો કદપાતો હતો. તેનાપર ચાલનાર રખેને પડી જશે એવું તેના મનમાં થયું. ઓળખાણ હતું નહીં એટલે ચેતાવી શકે એમ નહોતું. જરા પણ પગ ખસે તો હાથપગ જડે એમ નહોતું. વારંવાર પાછું ફરી જોઈ બાળા વાત કરતી તથા વિપિનની ધાસ્તીમાં વધારો કરતી હતી. જરા પણ આંચ આવે તો ઉપરથી પડતું મૂકી વિપિન પોતાનો ભોગ આપવા તૈયાર થઈ ગયો. બચાવવું તો પ્રભુ સિવાય કાઈના હાથમાં હતુંજ નહીં. એક બે પળમાં વિપિન તે બાળાનો દાસ થઈ ગયો. પ્રથમ દર્શને તે ઘેલો બની ગયો. વિચાર વધુ વખત પહોંચ્યા નહિ; કારણ એકાએક ઝાડીમાં બધાં અદૃશ્ય થઈ ગયાં, અને તેની ભીતિ ખોટી ફરી. આત્મભોગ આપવાનો વિચાર લંબાવવો પડ્યો. વિપિનનું હૃદય ધડકવા માંડ્યું, ફરી ક્યારે દર્શન થશે એવા વિચારથી મસ્તક ભમવા માંડ્યું.

ચંદ્રરાવ તથા અનુબા પણ નિદ્રામાંથી ઉઠ્યાં હતાં. ખાવરો વિપિન જાણે એક મોટું રાજ્ય મેળવવું હોય તેમ વિચારમાં ને વિચારમાં એટલા આગળ આવ્યો, બિનોદચંદ્ર તથા તારા કરતાં કરતાં ત્યાં આવી પહોંચ્યાં.

“ કેમ લાઈ! તું કંઈ ફરી આવ્યો કે નહીં ? ”

વિપિન મન સાથે બોલ્યો, “ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને પોતાના મોંમાં અર્જુનને આખી સૃષ્ટિ બતલાવી દીધી તેમ એકજ મુખમુદ્રા નિહાળતાં હું પણ આખી સૃષ્ટિની પ્રદક્ષિણા કરી આવ્યો. ” વળી તેનું શરીર જોડે ફરી આવ્યું નહોતું, પણ તેના મગજે કંઈકંઈ જગ્યાઓ રચી હતી, કંઈકંઈ જગ્યાઓમા તેને ફેરવ્યો હતો, કંઈકંઈ નવી શોધખોળ કરાવી હતી. પ્રેમીના હૃદયતરંગો પ્રેમી સિવાય કોઈજ કલ્પી શકે નહીં. જે બાળાને વિપિને જોઈ હતી તેણે વિપિનને જોયો નહોતો, માત્ર નામથી સાંભળ્યો હતો. તે છતાં વિપિનને વિચાર થવા લાગ્યો કે “ હું જેમ એને ચાહું છું તેમ એ મને ચહાતી હશે ? તે વિવાહરહિત હશે કે કેમ ? તે મ્હારીજ ન્યાતની હશે કે કેમ ? તેનાં તથા મ્હારાં માતપિતા અમારું લગ્ન કરવા હા પાડશે કે નહીં ? ” ઉપલા વિચારોનો સરવાળો થયો ને તેનો જવાબ મનને ગમે ને વધારે તસ્દી ન પડે એવી રીતે પોતેજ આપવા લાગ્યો, “ તે છે તો ઉમદા ખવાસની તથા કુટુમ્બ પણ મોટું જણાય છે એટલે મ્હારા પિતા તો ના નહીં કહે. મ્હારું પણ કુટુમ્બ સાંઠે છે એટલે તેનાં માતપિતાને પણ ના પાડવાનું કારણ નથી. લાગે છે તો મ્હારીજ ન્યાતની, ને મોટાની છોકરી એટલે અવિવાહિતજ હશે કેમકે સારો વર મળવો મુશ્કેલ. ”

પહેલા સવાલનો જવાબ અધરો થઈ પડ્યો ને તેથીજ તેનો જવાબ છેલ્લો આપવાની જરૂર હતી. એ સવાલનો જવાબ બરાબર ન આવે તો બધુંએ ખોટું, તથા ઉપલી માથાકુટ નકામી દરે. હિસાબ સો વાર ફરીથી ગણે પણ પત્તો લાગે નહિ. પ્રેમી માણસને આંધળો કહ્યો છે તેનું કારણ એકલું એ નથી કે તેનું પાત્ર ગમે તે હોય તોપણ તેને જૂએ છે, તેની પાછળ શ્રીદા થાય છે, તેનેજ ઝંખ્યા કરે છે, ને તે મળે નહીં તો દુઃખી થાય છે; પરંતુ બીજી રીતે પણ તે આંધળો છે; સામું માણસ પોતાને ચહાય છે કે નહિ, તે પારખવાની શક્તિમાં પણ તે અંધ છે. તે એમજ માની લે છે કે તે પણ પોતાને ચહાય છે. વિપિને પણ એમજ ધારી લીધું. વિપિને પોતાના મનને ગમતા જે ચોક પૂર્યા હતા તેમાં કેટલાક ખરા ને કેટલાક ખોટા હતા; જો કે એટલું તો નક્કી કે જે બાળાએ તેને આજ સુધી પ્રત્યક્ષ યા છપ્પીમાં પણ જોયો નહોતો તે તેને ચહાતી તે શી રીતે હોય ?

થોડીક વારે વિપિનને વિચાર આવ્યો કે તારાએ કંઈ પૂછ્યું ને તેનો જવાબ હજી દેવાનો બાકી છે.

“બેન, તે શું કહ્યું ?”

“ભાઈ, હજી ઉધમાં તો નથી કેની ? તું કંઈ ફરી આવ્યો કે નહીં ?”

“કાલના થાકથી પગ થાકી ગયા છે.” મનમાં ગળુગળ્યો,
“આજના પરિશ્રમથી મગજ કંટાળ્યું નથી કેમકે વિચાર હજી તેના તેજ આવે છે ને તેમાં રસ પણ પડે છે.”

ચંદ્રરાવ અને વિનોદચંદ્રની વાતચિતપરથી એટલું જણાયું કે અત્યારે કોઈ મળવા આવનાર છે. રાતે આવવા વિચાર હતો પણ એકદમ કંઈ વરદી આવવાથી સવારપર વિચાર રખાયો. વિનોદચંદ્રે કંઈ નામ પણ દીધું હતું પણ વિપિનના તરંગોને લીધે માથેરાનની ઠંડી હવામાં તે ઉડી ગયું હતું. બંગલાની બહાર કોઈનાં પગલાં સંભળાયાં ને વિનોદચંદ્રે ઉભા થઈ બે મળુ ખુરસી લાવી આગળ મૂકી. આવનાર માણસની આગળ ને પાછળ અકેક સિપાઈ ચાલતો હતો. આગળ ચાલતા સિપાઈને જોઈ વિપિન વિસ્મય પામ્યો કેમકે તેણે સવારે જે સિપાઈ જોયો હતો તે આજ હતો.

ચંદ્રરાવ મુંબાઈની પ્રવૃત્તિમાં એવો લીન થઈ ગયો હતો કે તે પોતાને વતન જતો નહિ; જય તોપણ કંઈ ધંધાને અર્થે. રાતે મેલમાં નીકળી સવારે ત્યાં ને પાછી તેજ રાતે કુચ કરવાની તૈયારી. મિત્રને રાજ્યની નોકરી. કોઈકવાર બંને મળતા ત્યારે ચંદ્રરાવ કહેતો “ભાઈ, આ પાશ્ચાત્ય રાજ્યના પ્રતાપે વગર વાંકે આપણે દેશવટો ભોગવવાનો આવે છે; સજા સરકારને કરવીજ પડતી નથી. સજા કરનાર આપણે અને સજા ખમનાર પણ આપણે. આપણું વતન મોટું ન હોય, વર્તમાનપત્ર છપાતાં ન હોય અને આપણાં સગાંસંબંધી બરાબર લખતાં ન હોય તો આપણા વતનમાં શું થાય છે તેની આપણને ખબર પડે નહીં. સગાં લખતાં હોય અને આપણને જવાબ લખવાની દુરસદ ન હોય તો તે લખતાં કંટાળી જાય, ને મનમાં આવે નો બખડો. “મોટા ચોપડા ફાડવા ત્યાં ગયા છે તે જાણ્યું. નોકરી તો એજ કરતા હશે જાણે.” બંને મિત્રો પરસ્પર થોડા દહાડા આવી આરામ લેવા પત્રદ્વારા સૂચવતા પણ બેમાંથી કોઈ તેમ કરી શકતું નહીં તથા તદસ્થ આદમીને • આ રીત ‘ડહી સાસરે ન જામ ને ઘેલીને શિખામણ દે’ એવી લાગતી. વિપિન જ્યેષ્ઠ વર્ષનો હતો, ત્યારે તેના પિતાનો મિત્ર મુંબાઈ આવી ગયો હતો. ત્યારપછી તે ફરી તેણી તરફ ફરકી શક્યો નહિ. તે

વખતે પણ કંઈ રાજ્ય તરફથી ઝવેરાત લેવાનું હતું તે માટે આવ્યો હતો. વિપિન નાનો હતો એટલે તેને આ આવનારનો ચહેરો સહેજસાજ સ્મરણમાં હતો. તેની જોડે આવેલા યુવાનને જોતાં વિપિનનો ગભરાટ વધ્યો.

રજવાડી પરોણાની આગતાસ્વાગતા કરવા ચંદ્રરાવ ઉઠ્યો ને ઓટલા આગળ આવ્યો. જૂના મિત્રો તેમની આસપાસ તેમના બાળકો હોવા છતાં ભેટી પડ્યા.

મિરિજ્યંદ્રે કહ્યું “ભાઈ, આ તખીઅત સાથે પરોણાગત કરવાની જરૂર નહોતી.”

“ભાઈ પરોણાગત ન કરીએ તો જઈએ ક્યાં? એક વાર દાઢમાં લો તો એવા તો ચાવી નાંખો કે દુનિયામાં ઉભા રહેવું પણ ભારે પડે. ખરી કે ખોટી રજવાડી માણસની પરોણાગત તો કરતાં આવડવીજ જોઈએ, પછી ભલે પાછળથી તેને ગાળ દેતા હોઈએ.”

“મુંબાઈમાં રહીને શીખ્યો હશે ખરું કેની?”

“હા ભાઈ, થોડું ત્યાં અને થોડું તમારા જેવા કને.”

“પણ આ ત્હારી પરોણાગત ખરી કે ખોટી?”

“તે તો તમને સંતોષ મળ્યો હોય તે પરથી સમજાય, કેમકે ખામી કાઢવી તેમાં વાર શી, ને તમારી નજર તો ભૂલ શી રીતે શોધી કાઢવી તે તરફજ.”

“મુંબાઈમાં રહીને પણ રજવાડાનો અનુભવ તો સારો મેળવ્યો છે.”

ચાહ આવી પહોંચી ને ચંદ્રરાવે કહ્યું “ભાઈ, પરોણાગત કરી છે એમ ન સમજતો. હજી કોઈએ ચાહ પીધી નથી, રાતનો થાક છે તેથી અત્યારે મૂકાવી છે બાકી મને દરરોજ પીવાની ટેવ નથી. જો પવાલાં પણ પિત્તળનાં છે; કોઈને ત્યાંથી ચાંદીના મંગાવ્યાં નથી બાકી તમારા જેવાને તો તેજ શોભે.”

“નારે ભાઈ, હવે તો અમારી કીમત માટીના વાસણમાં આવી રહી છે.”

“તમારી આંગળી બજે તેની દાઢ તો તમારા પોતાના હોય તેનેજ હોય કેની?”

વિપિન આ વાત સાંભળતો હતો છતાં તેની વિચાર બીજીજ દિશામાં હતા. જે પ્રતિમા તેણે આજે સવારે જોઈ હતી તે એની ન્યાતનીજ હતી એટલું તો નક્કી થયું. જે કે તે વિવાહરહિત નહોતી

એમ એણે સાંભળ્યું હતું. ચાહ પીતાંપીતાં મોં કડવું થતું હતું; અધા પીએ ને એ જોયાં કરે તે ઠીક ન લાગ્યું તેથી ચાહ મોંએ માંડી. ધિરિજયંદ્રના સવાલથી વિપિનનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાયું.

“કેમ લાઈ, ઓળખો છો ખરા કેની?”

“હાજી, કંઈ સહેજસાજ યાદ આવે છે ખરું.”

“મને ક્યાં અને ક્યારે જોયો હતો?”

“હું બહુ નાનો હતો ત્યારે આપ મુંબાઈ પધારેલા.”

“પિતાજીએ આમ વાત કરવાનો બોધ દીધો હશે.”

“થોડુંક અત્યારની વાતચિતપરથી શીખ્યો, બાકી મને એમ બોલવાની ટેવ છે.”

“ઘોડી તમારા મિત્રને શીખવજો. મિત્રમન, હું વિપિન કહેતો હતો તે આજ.”

પ્રમાદી મિત્રમનના મનપર પણ વિપિનની વાતચિત કરવાની લઢણ જોઈ અસર થઈ અને તેમાં કાંઈ મધુરતા લાગી. અબ્બાણુપણે વિપિન તરફ જોઈ તેનું મસ્તક નમ્યું.

“વિપિનલાઈ, પિતાજી તો મુંબાઈના કામથી પરવારતા નહોતા પણ તમને પણ તમારે વતન આવવાની પુરસદ નહોતી?”

જ્યાં પોતાનું કુટુંબ રહેતું હોય ત્યાંજ આપણું રહેવાનું વધારે થાય ને? એચાર વાર ત્યાં આવ્યો હતો, પણ આપની પાસે આવતાં અચકાતો હતો.”

“આ પ્રમાણે તમારી એએક પેઢી મુંબાઈ રહેતી થાય તો તમે તમારું વતન પણ ભૂલી જાઓ; પણ ભૂલ્યો, આજ તો મુંબાઈખરા કહેવડાવવામાં મોટાઈ સમાઈ છે. ચંદ્ર રજવાડાના માણસોથી દૂર રહેવાનું પુત્રને શિક્ષણ તેજ આપ્યું છે કે એના પોતાના વિચાર છે?”

“હું તો ઉલટો વિપિન તને ન મળતો તે વાસ્તે તેને ઠપકો આપતો..”

“વિપિનલાઈ, ત્યારે આ તો તમારો વાંક ધ્યો.”

“ઓળખાણ નહિ એટલે આવતાં પગ નહોતો ઉપડતો.”

“હા, હા, હવે સમજ્યે તમારે ‘ઈન્ડ્રોડક્શન’ જોઈતું હશે. તો તમારા પિતા પાસે પત્ર લખાવી આવવું હતું.”

“એવા વિચાર મ્હારા નથી. ખરું જોતાં એક બે વાર બારણા આગળ આવી ચાલ્યો ગયો હતો કેમકે સિપાઈએ એક વાર તો પાધરો જવાબ દીધો નહિ, ને બીજી વાર પૂછ્યું ત્યારે કહ્યું કે કામમાં છે.”

ચંદ્રરાવે કહ્યું “તમારા સિંપાઈઓ તમારા કરતાં વધુ ડાહ્યા હોય છે. પ્રછી કોણ જાણે, કદાચ તમેજ તેને શીખવી મૂક્યું હોય કે મોં જોઈને ચાલેલો કરવો, નહિ તો તમારે ત્યાં માણસો ઉભર્યા ને તેમને જવાબ દેતાં, તથા તેમની જોડે વાતચિત કરતાં તમારે માથું દુઃખી આવે.”

“હું એવો હુકમ મહારા સિંપાઈને કદી કરતો નથી / ને કોણ આ પ્રમાણે જવાબ દીધો હશે તે મહારી ધ્યાનમાં છે.”

“ભાઈ તેના પેટપર પગ ન મૂકતો; હશે એ તો એમજ આવે.” વાર ત્યારે હવે તો તમને મહારે ત્યાં આવવામાં હરકત નહીં હોય. બંગલો અહીંથી બહુ નજીક છે. મિત્રમનને પણ તમારા જવાની સંગતનો લાભ થશે તથા તમારા બન્નેનો વખત જશે.”

વિપિનના બોલવામાં એવું લાવણ્ય હતું કે જેની જોડે તે વાંત કરતો હતો તેને વિપિન વાસ્તે પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો તથા તેને માટે સારા અભિપ્રાય આવતો. ધિરિજયંદ્રને તેની બોલવા ચાલવાની રીત બહુ પસંદ પડી. પોતાના પુત્રમાં એ દેવ નહોતી તેથી વિપિનની સંગતનો લાભ તેને મળે તો સાડાં એવી તેની ઇચ્છા હતી.

વિનોદયંદ્ર, ઉપર થયેલી વાતચિત સાંભળી સ્તબ્ધ થઈ ગયો હતો કેમકે આવી રીતે વાત કરતાં ધિરિજયંદ્રને તેણે કોઈ દિવસ સાંભળ્યો નહોતો. આ તેના મનના વિચાર કળી જવા તે રજવાડી ધિરિજયંદ્રની જાણ બહાર નહોતું. સામાના મોંપર કોઈના બોલવાની શી અસર થાય છે તે કળી જવાની તેને દેવ પડી ગઈ હતી. તેણે કહ્યું “વિનોદયંદ્રજી, ચંદ્રરાવ સાથેનો મહારો સંબંધ કેવી જાતનો છે તે જોવાનો આ તમને પ્રથમ પ્રસંગ મળ્યો; તમે તેના જમાઈ થાઓ છો તેથી કરીને મેં આજે તમારી આગળ પણ પડદો રાખ્યો નહિ. ચાલો હવે આપણે ઉડીશું ?”

વિનોદયંદ્રના મનના વિચારોની છાપ તેના મોંપર પડી હતી અને તે આસીમાં તેનું હૃદય આમ જણાઈ ગયું તેથી તેના મનમાં જરા કચવાટ થયો. આજના બનાવથી ધિરિજયંદ્રને પણ તે વધારે સારી રીતે ઓળખી શક્યો. રજવાડાના કપરા અનુભવે ધિરિજયંદ્રને પોતાના વિચાર મોંપરથી ન કળી શકાય તથા મોંપર નબળાઈ ન દાખવાય તે વાસ્તે સાડાં શિક્ષણ આપ્યું હતું. વિનોદયંદ્ર એકમાર્ગી હતો; રજવાડાની ખટપટમાં ઉતરવાને હજી વાર હતી; વયમાં પણ

નાનો હતો; ખટપટનો અનુભવ તેને હજી મળ્યો નહોતો. કાયદાની બારીકી જોઈ સત્યતાથી તથા નિડરતાથી ન્યાય કેમ આપવો એટલુંજ તે જાણતો હતો, અને પોતાની ફરજ એક નિષ્ઠાથી બજાવતો હતો,

ખિરિજ્યંદ્રની ગંભીર મુખમુદ્રાવાળી કાંતિપરથી સહજ જણાઈ આવતું કે તે કોઈ રાજદારી માણસ હતું. તેની અલ્પ રાજવંશી હતી અને હાથમાં રૂપાની કોતરેલી મુદ્રાવાળી એક લાકડી હતી. તેની આંખ જરા ઉંડી હતી તેથી દરેક વસ્તુને વહેમની દૃષ્ટિથી જોવાની ટેવ પડી ગઈ હોય એમ લાગતું. ભવાં વારંવાર ઉંચાંનીચાં ચતાં ને તેના વિશાળ કપાળમાં કરચલી પડતી તે પરથી તેને રજવાડાની નોકરી છે એ વાતને ટેકા મળતો હતો. તેના બોલવામાં જેમજ હસવામાં શો ભાવાર્થ સમાયલો છે તે સમજવાનું કાર્ય બહુ દુર્ઘટ પડતું. હસતો કોઈકેજ વાર અને બોલતો બહુજ થોડું. ખરું હસતો ત્યારે તે ખોટું લાગતું; ખોટું હસતો ત્યારે તે ખરું કલ્પાતું. આ માણસનું હૃદય કેવું હશે તે સમજવાને હજારો માણસો વલખા મારતા પણ તે ફેકટ. તેની મા, સ્ત્રી તથા અંદ્રાવ સિવાય કેમને એ હૃદયની પરીક્ષા નહોતી. આ એનો બહારનો દેખાવ જોઈ બધા એનાથી ગભરાઈને ચાલતા; ભલભલાને તે આંજ દેતો. પણ તેનું હૃદય રજવાડી નહોતું—પાપાણુવત નહોતું. તે બહુજ કુમળા હૃદયનો હતો. આવી રીતે તેને ખોટો દેખાવ કરવો પડતો તેથી તેને બહુ દુઃખ થતું પણ રાજ્યમાં અનેક અનેક માણસો જોડે પ્રસંગ પડતા, કંઈકેઈ બાજુઓ રમનાર તેની પાસે આવતા, કંઈકેઈ પ્રપંચો રચતા અને તેમને પોતાની મનનો પાર ન જણાવવામાંજ ડહાપણ ને લાભ સમાયલો છે એમ જાણી તેને આ ખાલી ડોળ કરવો પડતો, અને તેમ કરવાની ટેવ હવે બહુ લાંબો વખત થયાં જરૂરી રહેવાથી એ સ્વાભાવિક છે એમ સર્વને લાગતું. ઘરમાં પણ તે વધુ છુટ લઈ શકતો નહિ. આખો દહાડો ને રાત જંપજ નહિ ને એકની એક વસ્તુની વાત એટલે પછી નિરાંતે બેસી છુટથી વ્રાત કરવાનો વખત શી રીતે મળે? હૃદય ખાલી કરવાનાં તેને બે સ્થાન હતાં; એક તેની માતા તથા ક્ષીજે અંદ્રાવ. તેની સ્ત્રી બહુ બોળી અને ગરીબ સ્વભાવની હતી; કળવકળ તે સમજતી નહિ.

તેના પુત્રની વિપિન કરતાં બહુ નાની નહોતી. તેની જોડે વાત કરનારને તેનામાં કંઈ પ્રમાદ હોય એવું લાગતું. બહાર બહુ જવાનો તેને પરિચય નહોતો. ઘરમાં પિતા પાસે દિવાનખાનામાં

એસતો તો ગંભીરતા છવાઈ રહેલી જોવાના પ્રસંગો તેને અહોનિશ મળતા. તેની પાસે પણ કોઈ મળવા આવતું તો તે મોટાનો છોકરો એટલે બહુ વિનયપૂર્વક વાત કરતું. ‘હાથ, નાથ’ સાંભળી તેના કાન બહેરા થયા હતા. તેનાં સગાંસંબંધીઓ પણ તેની જોડે મલાજગથી વાત કરતાં. આ દંભથી કંટાળીને તે કોઈની જોડે વધારે ભાષણ કરતો નહીં, એટલે તેને પિતાના પૈસાનું તથા સત્તાનું અભિમાન છે એમ સૌ કોઈ ધારી લેતું. આ વાતથી તે અગ્નણ નહોતો પણ તેની તે દરકાર રાખતો નહિ. કોઈના તરફ મિત્રભાવ તો તેને હતોજ નહિ. નિશાળમાં નાનો હતો ત્યારે સૌ કોઈ તેના મિત્ર થવાની ઇચ્છા રાખતા. આવી ઇચ્છા હોવા છતાં તેની પાસે આવતાં સૌ કોઈને વિચાર પડતો. વળી સાથે સિપાઈ હોય તેના મનમાં કે રખેને ભાઈ કોઈના થઈ જતા ને મહારા થવાના રહી જતા; તેથી તે પણ કોઈ વાત કરવા આવતું તો તેને ટુંકથીજ પતાવતો. સમજણ આવી પછી તો તેને બધું દંભમય લાગવા માંડ્યું એટલે બધાથી આધાજ રહેવામાં સાર છે એમ તે સમજતો, મિત્ર તો દુનિયામાં ખરા હોતાજ નથી એમ તે કહેતો. રજવાડાના અનુભવે તેણે આ સિદ્ધાંત બાંધ્યો હતો, કેમકે ત્યાં તો સગા બાપનો પણ ભરોસો વિચારીને કરવો પડતો. તેની મુખમુદ્રા તેના પિતાને ધણી રીતે મળતી આવતી હતી; જોકે પિતાની માફક તેની આંખ ઉડી નહોતી. પ્રિવિયસની પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી વધારે અભ્યાસ આગળ ચલાવ્યો નહોતો, કેમકે તેની તર્જાઈત સારી ચાલતી નહોતી તેથી ડાકટરે અભ્યાસ ન કરવા ભલામણ કરી હતી. જાતે બુદ્ધિશાળી હતો; પરીક્ષા પણ પહેલેજ વર્ષે પસાર કરી હતી પણ અગ્રેજ ભણવાપર તેનું ઝાઝું લક્ષ નહોતું. સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી વાસ્તે તેને બહુ શોખ હતો. કામકાજ કંઈ ન હોવાથી તેનામાં આજસનું જરા પ્રાધાન્ય હતું.

અંતે સર્વ મંડળ ઉઠ્યું અને વિનોદચંદ્ર તથા તારા પણ સાથે જવા નીકળ્યાં. આઠ વાગ્યાની તૈયારી થઈ હતી. ચંદ્રરાવે કહ્યું; “ભાઈ હું તને મળતો તો રહીશ, કેમકે અહીં મારે કંઈ કામકાજ નથી. પણ વખતોવખત તું પણ આવતો રહેજે.”

ઓટલા આગળ ધિરિજચંદ્ર આવી પહોંચ્યો ને વૃદ્ધ, અનુભવી તથા ચતુર માળી કલગી લાવી ઉભો.

“કેમ ભાઈ, હવે આનું નામ શું કહેવાય? પંચોણાગત કે કંઈ બીજું?”

“મેં માળીને વરદી આપી નથી. તેની મેળે તે લાવ્યો હશે.”

માળીના મોં પરથી અંદરાવની વાતને અનુમોદન મળ્યું ને સૌ સૈને રસ્તે પડ્યાં. મિત્રમને જતાં જતાં વિપિનને ‘હું તમને સાંજે ફરવા જતી વખતે તેડવા આવીશ’ એમ કહ્યું ને વિપિન મનમાં મલકાયો. સાંજ ક્યારે પડે તથા મિત્રમન તેડવા ક્યારે આવે એવા વિચારમાં ને વિચારમાં વિપિનનો વખત પસાર થયો, દિવસ બહુ મોટો લાગ્યો. મિત્રમન આવશે તો એકલો આવશે કે કેમ ? એકલો આવશે તો પણ ઘેર પાછા ફરતાં તેને બંગલે તેડી જશે કે કેમ ? એવા એવા વિચાર આંખ આગળ તરવરવા મંડ્યા. ઘડીઆળમાં ચાર ટકારા થયા ને વિપિનના મનનો ભેદ ભાગ્યો. મિત્રમન એક નોકર સાથે આવી પહોંચ્યો; વિપિને તેનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો.

“આજે હું જરા વહેલો આવ્યો છું કેમકે મ્હારો વિચાર ‘શિવાજી લેડર’ તથા ‘રામબાગ’ તરફ જવાનો છે.”

વિપિને પૂછ્યું “શું શિવાજીનું નામ અહીં પણ અમર છે ? હું તો એમજ જાણતો હતો કે મહાબળેશ્વર તરફ તેનાં ઘણાં જોવા લાયક રહેણાણો છે; રામબાગ શું છે ?”

લોકો તો રામબાગનો કંઈ વિચિત્ર અર્થ આપે છે. કેટલાક કહે છે કે રામ તથા સીતા વનવાસ ગયા ત્યારે તેમણે તેમની પ્રથમ રાત અહીં પસાર કરી હતી.”

“મ્હારી ધ્યાનમાં આ વાત ઉતરતી નથી. આપણું શું છે, ક્યાં છે, કેમ છે તે જાણવાની તથા જોવાની આપણને દરકારજ ન મળે; પારકાનું પાડે. આપણી વસ્તુઓનો અર્થ પારકા આપે તે આપણને માન્ય. આપણું આગસ કાણ જાણે ક્યારે દૂર થશે. મ્હારા વિચાર પ્રમાણે તો પ્રતાપી શિવાજીના મહાન ગુરુ રામદાસ સ્વામીનો ત્યાં આગળ વાસ હશે અને તે ઉપરથી તેનું નામ ‘રામબાગ’ અપાયું હશે. ચાલો, મને પણ એવી જગ્યા જોવા બહુ મરજી છે. વળી ત્યાં ગયાથી મ્હાઈ અનુમાન ખરું છે કે કેમ તે સમજશે.”

પ્રાચીન ઇતિહાસના શોખિન વિપિનના વિચાર જુદી દિશા તરફ વળ્યા. બન્ને જણા બહુ ઉતાવળથી ચાલવા મંડ્યા. સામે મિત્રમનનું એક ઓળખાણ મળી આવ્યું. હરિદાસ જાતે વણિક હતો. આવેપીવે સુખી હતો એવું તેના શરીરપરથી જણાઈ આવતું. શરીરે જોઈએ તે કરતાં વધારે જોડો હતો, તેથી તે ચાલતો ત્યારે એક મોઢું ઝાણું

જાણે ડામાડોળ થતું હોય તેમ લાગતું. તેના ગાલ બહુ મોટા હતા. ડુંડ આગળ પડતી હતી તથા ડગલાના આંતરસિવા તોડી નાંખી બહાર નીકળવા પ્રયાસ કરતી હતી. મિત્રમનને એને જોઈ બહુ હસવું આવતું. વિપિન સાથે હોવાથી તેણે હસવું રોકી રાખ્યું. વિપિન ઝટ હરિદાસ જોડે હળી ગયો ને તેની જોડે વાત કરવા મંડ્યો. હરિદાસને પણ તેની વાત બહુ ગમી ગઈ. વાતમાં રસ પડતો ગયો તેમ તેમ રસ્તો જલદી કપાતો ગયો, પરિચય વધતો ગયો અને વિપિને તેને બનાવવા માંડ્યો. મિત્રમનને આથી બહુ રમુજ પડવા માંડી. હરિદાસને તે હાથીની ઉપમા આપતો હતો, જરાક પાછળ રહી તે હસતો હસતો ચાલતો હતો.

શિવાજીનો 'લેડર' ઉપરથી દષ્ટિગોચર થયો ને ચારે જણા ધીરે ધીરે ઉતરવા મંડ્યા. દાદર ડુંગરમાંથી ખોદીને બનાવવામાં આવ્યો હતો. પગથીઆ પર ખાસ કારીગરી વાપરવામાં આવી નહોતી. તેમને લીસા તથા સાફ કરવા કોઈ એ દરકાર રાખી નહોતી. પગથીઆં ખડખડાં તથા વાંકાંચુંકા હતાં; પણ જે જણ ખુલાસેથી સાથે ચઢી અથવા ઉતરી શકે એટલી તેની પહોળાઈ હતી. દાદર સીધો નહોતો. ઘણી જગ્યાએ તે ચઢાવો લેતો હતો. જ્યાં જ્યાં તે વાંકો વળતો હતો ત્યાંથી પર્વતના કોળાને નાસી જવું યા ગમે ત્યાં ભરાઈ જવું અઘરું પડે એમ નહોતું. વિપિન શિવાજીના ગુણુ ગાતો નીચે ઉતરતો હતો. સઘળા નીચે ઉતર્યા અને એક ગીચ ઝાડીમાં પેદા, ત્યાં ઝાડોની અજળ ઘટા આવી રહી હતી; રામફળ સિતાફળ અને જામફળની જાતનાં ખાસ કરી ઝાડો હતા. ઝાડો એટલાં પાસે ઉઝ્યા હતાં કે કોઈ પણ ભાગ સૂર્યના તાપથી રક્ષણ કરવા અશકિતમાન નીવડે એમ નહોતું, આને 'રામબાગ' કહે છે એમ મિત્રમનના કહેવાથી વિપિને જાણ્યું. થોડે દૂર જતાં એક મોટી શિલા પડી હતી ત્યાં અથવા એટલામાં રામનો વાસ હતો એમ પણ તેને કહેવામાં આવ્યું. વિપિને કહ્યું "આ જગ્યા તો સાધુઓને રહેવા લાયક છે અને તેમાં રામદાસ સ્વામી રહેતા હશે. વળી 'શિવાજી લેડર' પણ પાસે છે, માટે મ્હારા વિચાર પ્રમાણે તો આ 'રામબાગ'નું નામ શિવાજીના ગુરુપરથી પડ્યું હશે. વાહ ! રામ ને શિવના નામ પણ કેવાં જુગતાં આવ્યાં છે ! ભગવદ્ગીતામાં લખ્યું છે કે 'ધર્મનો નષ્ટ થવા વખત આવશે ત્યારે હું' પૃથ્વીપર અવતાર લઈશિ'; અને તે પ્રમાણે હું તો ધારું છું કે શિવાજી તો કોઈ દૈવી પુરુષજ હશે, અન્ય લોકો એને હુંટારો કહે છે અને આપણને શિવાજીનો બચાવ કરવાની પણ

દરકાર નથી ! કોઈ બિચારાએ તે બાબત લખ્યું હશે તો તે વાંચનાર કોઈ નથી; અને આપણી શાળાઓમાંથી આવતા છોકરાઓ અન્ય લેખકોનો ઇતિહાસ વાંચી એવાજ બિચારો બાંધે છે. મને તો એવા ઇતિહાસો વાંચી થાય છે કે “ઇતિહાસ ઇતિ હાસ્યના પોથી.” ખરું કેટલું, ખોટું કેટલું તેનું તારણ કરવાની લખનારાઓએ તસ્દીજ નથી લીધી. પોતાની બહાદુરીનાંજ ફક્ત બલુગાં પુક્યાં છે. કુમળા મગજ-પર આની અસર સારી નથી થતી, તેમાંનુંજ લખેલું વાંચવાની ટેવ હોવાથી કોઈ ખરું કહે તો ધ્યાનમાં ઉતરતું નથી. અને આપણા રાજ્યકર્તાઓ બહુ જીલમી હતા એવું સહજમાં એવા વાંચનારાઓ ધારી લે છે. ઇતિહાસ આપણને ચલાવનામાં આવે છે તે પણ જયારથી મુસલમાનો આપણા દેશમાં આવ્યા ત્યારથી ખરેખરો શરૂ થાય છે. આપણી પડ-તીનાંજ પડઘા જ્યાં ત્યાં તેમાં કાને પડે છે. હિંદની પૂર્ણ જાહોજલાલીના વખતનો ઇતિહાસ આપણને બિલકુલ શીખવવામાં આવતો નથી.” એ જાહોજલાલીના સંબંધમાં ‘ટાંડ રાજસ્થાન’માં વાંચેલું કંઈ યાદ આવ્યું અને તે બોલ્યો—

“... There is not a petty state in Rajasthan that has not had its Thermopylae, and scarcely a city that has not produced its Leonidas. But the mantle of ages has shrouded from view what the magic pen of the historian might have consecrated to endless admiration.”*

“રામનો અને સ્પાર્ટનોને માત્ર તેમની પડતી થઈ ત્યારથી તે આજ સુધીનો ઇતિહાસ શીખવવામાં આવે તો ત્યાંના વતનીઓપર ઉમદા અસર શી રીતે થઈ શકે ? આપણા એ જીના ઇતિહાસપર ઘણાએ લખ્યું છે તેમાંથી ખરું શું ખોટું શું તેનું તારણ આપણી દ્રષ્ટિએ કાઢી ખરું પ્રસિધ્ધ કરી, આપણને શીખવવામાં આવે તો આપણને ઘણું જાણવાનું મળે. હું ખાતરીથી કહું છું કે એમનો પોતાનો એવો ઇતિહાસ હોત તો તેને

* રાજસ્થાનમાં એક પણ જ્ઞાનામાં નાનું રાજ્ય નથી કે જેમાં ‘થર મેંપીલી, જેવું યુદ્ધ થયું હોય નહીં, લાગ્યેજ એવું એક પણ શહેર હશે કે જ્યાં ‘લીઓનિદાસ’ જેવો શૂરવીર જન્મ નહીં પામ્યો હોય, પરંતુ તેમનાં અસ્ત્રો, તેમનો ઇતિહાસ, કે જે સારા ઇતિહાસકર્તાની કલમથી ચિતરાઈને— લખાઈને, અપૂર્વ પ્રશંસાને પાત્ર થઈ શકતે તે કાળે દરીને ભુસાઈ જવાથી આપણી આંખ આમળ આવી શકતાં નથી,

ઉંચામાં ઉંચા શિખરપર મૂકવા તેઓ ચૂકતે નહિ. ચંદ્રગુપ્ત, અશોક, વિક્રમ વગેરે મહાન પુરુષો વાસ્તે આપણે કંઈ જાણીએ નહિ એ શું આપણને શરમાવા જેવું નથી ? આપણે પણ કેવા આજ્ઞા છીએ કે તે આખત શોધ કરવા દરકાર રાખતા નથી ! એમનો પોતાનો ઇતિહાસ શીખવવામાં આવે છે તે પણ મોટે ભાગે એવોજ.

“ મિત્રમનભાઈ, નેપોલિયનપર કેવો અને કેટલો આક્ષેપ મૂકાય છે તેતો તમે જાણતા હશો. એમાં એટલું બધું અસત્ય છે કે તમારા તો સ્વપ્નમાં પણ તેનો ખ્યાલ નહિ હોય. મ્હારી તમને ખાસ ભલામણ છે કે “ Abbot's Life of Napoleon ” (એબટનું લખેલું નેપોલિયનનું જીવન વૃત્તાંત) તમે વાંચજો. એ વાંચવાથી તમને ઘણું જાણવાનું મળી આવશે અને તમે જાણે કાંઈ નવીજ દુનિયા જોઈ એમ થશે. એની સામે મૂકવામાં આવેલા તહોમતોનું એ જીવન લખનાર બહુજ સાઈ ખંડન કરે છે, ખરૂંજોતાં એ આક્ષેપોને પાત્ર એની સામે થનાર હતા એમ તે સિદ્ધ કરે છે. મિત્રમનભાઈ ‘ઇતિહાસમાં સત્યતાની ખાસ જરૂર છે’ એમ લાંબીલાંબી વ્યાખ્યા આપનારા ઘણી વખતે તેની જરૂરીયાતજ ભૂલી જાય છે. ભાઈ, હું તમારી સાથે છુટથી બોલું છું, તે દરગુજર કરશો. મ્હાં ચિત્ત અત્યારે સ્વસ્થ નથી. હું જુદી વાત ઉપર ઉતરી પડ્યો. શિવાજીને લુંટારો કહેનારને ખબર છે ખરી કે નવાં રાજ્ય સ્થાપનાર, નવો વંશ ઉપસ્થિત કરનાર તેમનાજ હહેલા શબ્દોમાં લુંટારા કહી શકાય ? મોગલ વંશના સ્થાપનાર ખાખરને શી ઉપમા આપણે આપી શકીએ ? પહેલા વિલિયમને ઇંગ્લાંડની ગાદીપર તરાપ મારવાનું શું કારણ હતું ? ફક્ત મોંએથીજ તેને વારસ નીમવામાં આવ્યો તે ઉપરથી તેણે ઝુંડો ઉઠાવ્યો. આપણા લિખિત વસીયતનામાઓ બોટાં ઠેરવનાર લોર્ડ ડલ્હૌસીને આ વાત ધ્યાનમાં હતી ખરી કે ? એસિડોનિયાના ફિલિપ તથા એલેક્ઝાંડર ગ્રીસ દેશપર કેટલો હક ધરાવતા હતા ? જુલિયસ સીઝરને કેટલા પ્રદેશોનો વારસ ઠેરવ્યો હતો ? ભાઈ, મ્હારા મનથી તો આ તથા એવા બીજાઓને લુંટારાઓની ઉપમા આપી શકાય ” વિપિત બોલતાંબોલતાં લુંટારાની વ્યાખ્યા ખરાખર ધ્યાનમાં આવી હોય તેમ હર્ષમાં આવી, જરાક અટક્યો ને બોલ્યો, “ તમે ‘Confessions of a Thug†’ તો વાંચી હશે ? ”

“ ના ભાઈ. ”

હગનુ નામ સાંભળી હરિદાસ તો જાણે આસપાસની ઝાડીમાં તેઓ ભરાઈ બેઠા હોય તેમ આમતેમ જોવા મંડ્યો.

“ મિત્રમનભાઈ, ઓગણીસમાં સૈકામાં હિંદમાં હગ લોકોનો હિંમત વધારે હતો તે તો તમે જાણતા હશો. ” મિત્રમને ડોકું ધુણાવ્યું. “ એ હગ લોક છયોક બહાર પડતા નહિ. કોઈ તેમને ઓળખી શકતું નહિ, રાતના ઝાડીમાં, અથવા કોતરોમાં ભરાઈ રહેતા તથા હુક્કા ગગડાવતા. લોકો પગે અથવા ગાડામાં મુસાફરી કરતા. આ હગ લોકોનો સરદાર અથવા તે મંડળમાંનો એક એ વટેમાર્ગીઓની સાથે થઈ જતો; પોતે રસ્તો જાણે છે એવો ડોળ ધાલતો; પોતે હરિશ્ચંદ્રનો અવતાર હોય તેમ લુંટારા અને હગ લોકોથી ચેતતાં રહેતું એમ વટેમાર્ગીઓને કહેતો. આ હગ લોકો કોઈકવાર પ્રાણીઓનો વેશ લેતા, ધણીવાર વેપારી જેવો દાઢી રાખતા, કોઈકવાર વૃદ્ધ બની જતા, કોઈકવાર જુવાન બનતા એમ અનેક ડોળ ધાલતા. તેમનું મંડળ જ્યાં છુપાયું હોય ત્યાં તે વટેમાર્ગીઓને દોરી જતા અને ઝાડીઓમાંથી એકાએક હુમલો થતો. દરેક હગ અછેક વટેમાર્ગીપર હલ્લો કરી તેના ગળામાં રૂમાલ નાંખી તેને મારી નાંખતો તથા તેનું સર્વસ્વ બધા મળી લઈ લેતા. વટેમાર્ગી એકાદ હોય તો તેને વાતમાં નાંખી, વિશ્વાસ બેસાડી ચોળી નાંખતાં વારજ નહિ. ભાઈ, હગપણું કે લુંટારાપણું તે આનું નામ. સામા માણસની નબળાઈ જોઈ તેના રાજ્યપર તરાપ મારી તેને બળથી યા છળથી છીનવી લેવું તેનું નામ લુંટારાપણું. રજપૂત તથા ક્ષત્રીવીરો એમ કરતા નહોતા; શિવાજીએ એમ કર્યું નહોતું. આપણા અને તેમના સૂત્રની સરખામણી કરવી તેતો કોડી ધોઈ કાઢવ કાઢવા જેવું છે. હિંદુ ધર્મ નષ્ટ કરવા ઔરંગઝેબ મથતો હતો. હિંદુઓ તેની રાજનીતિથી કંટાળી ગયા હતા—ત્રાસ પામતા હતા. મોગલ રાજ્ય તે વખતે પૂર્ણ જહોજલાલીમાં હતું. જે દુશ્મન સામે શિવાજીએ બીકું ઝડપ્યું હતું તે હિંદનો શહેનશાહ હતો, તે કંઈ નબળો પોતે નહોતો. ‘બુળીયા સાથે બાથ ન ભોંડવી’ એ કહેવત પ્રમાણે શિવાજી વત્યો નહોતો. વળી એ એક સાધારણ સરદાર હતો, એની પાસે પૈસાનું જોર નહોતું. લશ્કર પણ ઝાઝું એના તાબામાં નહોતું. આ બે વસ્તુનું જોર હોત તો એને આવી જગ્યાઓમાં રહીને દુશ્મનપર હલ્લો કરવો ન પડત એટલે એને લુંટારા કહેવાનું એ કારણ નષ્ટ થાત. ખરું જોતાં એ કારણ મહત્વવાળું નથી. એ કારણજ નથી. ઐટિહાસિક ટાપુ છે તથા તેની આસપાસ ચોગરદમ સમુદ્ર છે તેથી ત્યાંના વતનીઓ પ્રભાવ છે અને કહે છે કે

‘અમારા દેશનું રક્ષણ કુદરત કરી શકે છે.’ કુદરતે આવી રીતે પર્વત
 યા સમુદ્રથી બાંધેલી હોનાં તેઓ વખાણ કરે છે તો શિવાજીએ
 કુદરતની મદદ લીધી તેમાં શું થયું ? એ કુદરતની મદદ એમને ન
 હોત તો તેમની પાસે આટલું આટલું લશ્કર હોવા છતાં નેપોલિયન
 એ દેશની ખાખાવીખી કરી નાંખત. અફઝુલખાનનો વધ કર્યો માટે
 શિવાજીને હુંટારો કહેવો એ વાસ્તવિક નથી. પૃથુરાજ અને પ્રતાપની
 નરમાશનો બદલો કેટલે લગણુ મળ્યો તે આપણે જાણીએ છીએ.
 પડતાપર પાટું ન મારવું એ રજપૂતોના સિદ્ધાંતને લીધે હિંદ મેલ્ચના
 હાથમાં ગયું. શિવાજી કપટજાળમાં સપડાયો નહિ એટલુંજ. દુશ્મનનું
 હૃદય પારખી લઈ તેણે પણ ઘટ્ટતા ઉપાયો આગળથી કરી મૂક્યા હતા.
 શિવાજીનો જય થયો અને અફઝુલખાન મહાત થયો. પોતાનાં લશ્કરની
 વર્તણૂકથી તે રાજ નહોતો, પણ તેની જોડે અસંખ્ય દુઃખ વેદનારાઓને
 તે આવી વખતે રોકી શક્યો નહિ. કોઈ નિપુણ અને ડાહ્યો સરદાર
 રોકવા મરજી કરે નહિ. મરજી કરે તો ફાવે નહિ અને તેનું કાર્ય
 અધવચ બગડી જાય. વળી રાજાએ પ્રજાને પોતાના સુખનો સાથી
 કરવો કે કેમ તે તેની કુશળ રાજ્યનીતિપર આધાર રાખે છે. પણ
 રાજાપર દુશ્મનરૂપી દુઃખ આવી પહોંચે તો તેમાં તેની પ્રજાને પણ
 ભોગવવું પડે છે, પછી તે ગમે તે કામની બનેલી હોય. શિવાજીના
 માણસોને સામા લશ્કરની વર્તણૂકનો અનુભવ હોવાથી તેમને પણ તે
 એવ લાગ્યો. વળી એનું લશ્કર અજ્ઞાન, પર્વતમાં રહેનારી જાતોનું
 બનેલું હતું, ‘સુધરેલી’ જાતોનું બનેલું કોઈકજ આ દોષમાંથી મુક્ત છે.
 શિવાજીને ધન જોઈએ તેટલું મળ્યું ત્યારે પોતાની તુલા કરાવીને
 બ્રાહ્મણોને દાન દીધું. હવે એવા દાન દેનારા છે ક્યાં ? હવે તો બહુ થાય
 તો તમને એત્રણ અક્ષરનો લાભ અને તેની પાછળ તમારે ખર્ચ
 વધારવો, પછી પાસે પૈસા હોય કે નહિ. શિવાજી ન હોત તો આપણું
 નામ અને નિશાન રહેત નહિ, અને હજારો વર્ષ થયાં, ચાલતો
 આવતો આપણો ધર્મ નષ્ટ થાત. હિંદુ ધર્મનો એણે પુનરુદ્ધાર કર્યો;
 પ્રથમ શંકરે દિગ્વિજય કર્યો અને પછી શિવનો દિગ્વિજય થયો;
 શંકર અને શિવ બધું એકનું એક, નામજ ભુદાં; એકે શાસ્ત્રથી અને
 બીજાએ શસ્ત્રથી. ”

મિત્રમનને આ ભાષણ ધણું ગમ્યું કેમકે તેના વિચારો આ
 બાબતમાં વિપિનને મળતા હતા. હરિદાસે કહ્યું “વિપિનભાઈ શાખાસ,
 શાખાસ; હું ટો કંઈ આમાંનું જાનટોજ નહોતો. દમે પન ખૂબ કરી.

મેં પન અભ્યાસ ટો અંગ્રેજ સાત ચોપડીનો કર્યો છે પન ટેમાં ટો આમાંનું કંઈ ન મળે. ”

“ વિપિનભાઈ જેવો માસ્તર તમને મળ્યો હોત તો બધું શીખવતે. ”

હરિદાસના બડા શરીર તરફ આંગળી કરી વિપિનને કહ્યું કે એમનાથી જેરવાતે ખરું ? ”

“ ચાલો હવે અંધારૂં થવા માંડ્યું છે માટે આપણે પાછા ફરીએ. અહીં કાતરમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે ફાડી ખાનારાં પ્રાણીઓ હોય છે. પરમ દિવસેજ અમારા બંગલાના બગીચામાં વાઘનાં પગલાં થયાં હતાં એમ અમે સાંભળ્યું છે. ”

વિપિને કહ્યું “ વાઘ આવશે તો આપણે હરિદાસભાઈને આગળ ફરીશું, કેમકે એમને દોડવું ફાવશે નહીં. ”

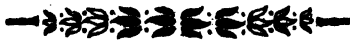
વાણિયાભાઈનાં તો વાઘનું નામ સાંભળીજ પોતીયાં લેવાયાં હતાં, પણ વણિકની પાકાઈ તેનામાં હતી, એટલે બોલ્યો “ શિવાજીના વખાનું કરનારાઓને શોભે ખરું કે ? ”

“ વાહરે હરિદાસભાઈ, છો તો ચતુર, પણ હથિયાર હોય તો તમને વાઘને સોંપતા પહેલાં અમારો પ્રાણ આપીએ અને બકરીની માફક બેંબેં કરીએ નહિ; પણ કંઈ ફિકર નહી, આની પાસે તલવાર છે તો. ચલો, ‘શિવાજી લેડર’ પર ચઢતાં પહેલાં એ ‘લેડર’ને પ્રણામ કરીએ તથા એકવાર શિવાજીનો જય બોલાવીએ. ” ત્રણે જણાએ બહુજ મોટેથી ‘શિવાજીનો જય’ એમ બૂમ પાડી તથા તેનો પડઘો જંગલ અને ગુફાઓમાં ફરી વળ્યો. ઉપરના રસ્તાપર હવા ખાવા નીકળેલાઓને જાણે એક સિંહનાદ થયો હોય એવું લાગ્યું અને તેઓએ ઊતાવળે પગે ચાલવા માંડ્યું. અંધારૂં વધવા માંડ્યું ને ચારે જણુ દાદર ચઢવા મંડ્યા. બાપડા હરિદાસને નવનેળાં પાણી ઉતર્યાં. ચઢતાં ચઢતાં હાંફી જતો હતો અને રખેને ઝાંડીમાંથી વાઘ આવશે એવી એને ધાસ્તી હતી. મિત્રમન તો વાણિયાને ખીલવવાને આગળ આગળ દોડી જતો. વિપિન આગળ નીકળી જતો ને પાછો તેને વાસ્તે થોભતો. દાદર ચઢાયો ને વાણિયાના પેટમાં ટાલક વળી.

વિપિને કહ્યું “ હરિદાસભાઈ, તમે જરા બેસો; અમે ધીમેધીમે ચાલીએ છીએ; તમે થાકી ગયા હશે. ”

“ નારે ભાઈ, આપણાથી અહીં એકલાં નહીં બેસી રહેવાય; હું ટો સાથેજ ચાલીશ. ”

રસ્તો તદ્દન એકાંત લાગતો હતો; માણસ જવલ્લેજ મળતું હતું, એ દિશામાં અંગલા આઝા હતા નહિ, ક્યારે ઘેર પહોંચું એવું હુરિદાસને થયાં કરતું હતું. તેનો ઉતારો આવી પહોંચ્યો અને વિપિન તથા મિત્રમનને સલામ કરી હુરિદાસ છુટો પડ્યો. મિત્રમનનો અંગલો આવી પહોંચ્યો અને તેણે વિપિનને સાથે લીધો. અંગલાના ઓટલાપર શિશિર આંટા મારતી હતી. વિપિનનાં વખાણુ બાઈને મોંએ તેણે સાબળ્યાં હતાં. મિત્રમન કાઈનાં વખાણુ કરે એ અનુભવ તેને પહેલીવાર મળ્યો હતો. તેથી તેણે વિપિન સાથે તેડી લાવવા બાઈને કહ્યું હતું. વિપિન આવ્યો ને તેને જોઈને તે જરા ચમકી. બોલવે ચાલવે આખી હતી પણ તેનામાં સ્વાભાવિક લજ્જા ઉત્પન્ન થઈ અને વિપિનની સાથે વ્રાત કરતાં તે શરમાઈ; એ શરમને પ્રેમ ગણી પ્રેમી પોતાને મુકામે ગયો.

પ્રકરણ ૧૩.

શિશિર.

“ હચકતી ચાલ જે તહારી, રહી છે આંખમાં ખટકી,
રહો છે ઇંદ્રનો હાથો, ભૂખી નિજ સાનને તેમાં. ”

“અહો દિસે અદ્ભુત બાળકી આ
હશે વિધાતાની સ્વયંકૃતિ એ
કું સ્વર્ગથી ઊતરી આજ આવી
સર્વેશની શક્તિ પ્રમાણભૂતા. ”

ખિરિજયંદ્રના પાસેના સમ્પત્તિ તેની વૃદ્ધ માતા, સ્ત્રી, એક પુત્ર અને પુત્રી એટલાંજ અહીં હતાં. શિશિરના જન્મ પછી તેને એ પુત્રોનો જન્મ થયો હતો, પણ એક અજબપ્રાને લીધે અને ખૂબીએ અતિસારથી તેમનું માગતું લહેલું ચૂકી, દેવું પતાવી, સંસાર લગ્ન પરલોકમાં ગયા હતા. મુદ્રિકાનું શરીર ત્યાર પછી બહુ સોસવાઈ ગયું. બધી વાતનું સુખ હોવા છતાં તે શરીર સુખી નહોતી. તેનાં કાંયાં એસી ગયલાં, વાળ ખરી ગયલા અને હાથ પગ પણ બહુ નાળુક હતા. શરીરે અશક્ત હોવા છતાં તે નવરી એસતી નહીં. ઘરમાં બધું સાફસુક રાખવાની તેને બહુ ચટ હતી. સવારનો તેનો વખત પૂર્ણમંજ જતો. સવારના પહોરમાં પાંચ વાગે ઉઠી સ્નાન કરી તે દહેરાસરમાં

પેસતી અને નવવાગે પરવારતી. બિરિજ્યંદ્ર પણ સવારમાં વહેલો ઉઠી સ્નાનાદિ કમ કરી પરવારી પોતાને કામે લાગતો.

બિરિજ્યંદ્રની માતા એક ખટપટી તથા રાજ્યદારી સ્ત્રી હતી. વ્યાવહારિક બાબતમાં પણ તે બહુ ચતુર હતી. બિરિજ્યંદ્રના પિતાને મૂળથી રાજ્યની નોકરી મળી હતી. ધીરધીરે તે બહુ ઉંચી પાયરીપર આવ્યો હતો. તેના કામમાં તેની સ્ત્રી તેને કંઈકેઈ કળવકળ બતલાવતી; આટલું છતાં તે પ્રામાણિક હતી. તે કાંઈનું ખુશ કરતી નહીં. ખુરામાં સજી હતી નહિ. પુત્રને નાનપણથીજ રાજ્યખટપટનું તેણે શિક્ષણ આપ્યું હતું ને તેજ કારણને લીધે બિરિજ્યંદ્રનો સ્વભાવ વિચિત્ર હતો. તેની માતાનો જેને પરિચય હતો તે સૌ તેની રાજ્યકુશળતાને લીધે એમ કહેતા કે પ્રભુએ જે એને પુરુષનું રૂપ આપ્યું હોય તે કંઈકેઈ રાજ્યમાં ઉચ્ચપાયાલ કરતે, કંઈને તારતે, કંઈકના ઘેરબેઠે કારભાર ચલાવતે. બિરિજ્યંદ્ર દિવાનપદને પહોંચ્યો તેમાં તેની માતાના શિક્ષણનો પણ ભાગ હતો.

છોકરાં નાનપણથી બહુ ચક્રાર દેખાતાં. ચિત્રમન પહેલાં બોળાનો હોવાથી જરા લાડમાં ઉછર્યો હતો, ને તેથી જરા મનસ્વી થયો હતો.

શિશિર બહુજ ચખ્ખરાક દેખાતી. તેનું બોલવુંચાલવું સૌને અનંદ આપતું. તેના શરીરની ચામડી ગોરી, સાફ અને સુવાળી હતી. તેનું કપાલ બહુ સુંદર અને કદમાં સાધારણ હતું. તે આરસના પુતળાની માફક સાફ અને કાંધકુધ વગરનું જણાતું છતાં દેવાંશી પુરુષના કપાળની માફક તેપર છુદ્ધિની પ્રખળતા હતી. આ બધાને નીચું જોવાવતી શસ્ત્રાવી નાંખતી, તેની ચક્રાકિત આંખમાં સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારા બધોની શક્તિ સમાઈ જતી. હીરાના જેટલી તેજસ્વી કહેવામાં તેના અપૂર્વ તેજનું ભાન આપણને બહુ થોડે અંશેજ થઈ શકે, કેમકે તે પ્રકાશ આંખને બધાવી નાંખે એવો હોવા વિપરિત સ્થિતિ હતો. ગમે તેવા અધકારમાં દેખી શકાય અને જોઈ શકે એવું તેમાં તેજ સમાયું હતું. આ તેજને શાંત કરવા માટે, હૃદયને ચીરી નાંખે એવી તેની અસર કંઈકેઈ વાંશે દૂર કરવા માટે, તેમાં સમાયેલી અપૂર્વ શક્તિને દબાવવા માટેજ પ્રજાએ માંસપુ તથા પેલીંડી પાંખ જેવી કાળી ભંચર તેજોપર ગોઠવી દીધી હોય એવું લાગતું. એલાખનું પાંદખાવા રંગનાં જસડાંપર આવી રહેલું તેનું તીક્ષ્ણ નાક અને તેપર પહેરી રાખવામાં આવતી હીરાની બડ તેની કાંતિમાં વધારા કરતું. તેને હિંમતો હોઈ જરા

ડુંકા હતો, આથી તેનો ચહેરો મગર લાગતો. તેના દાંત સફેદ દૂધ જેવા અને મોતીની માફક સ્વચ્છ તેમજ સરખા હતા. તે ભોલતી ત્યારે કેટલીકવાર તેના ગુલાબી ગાલમાં નહીં જેવો ખાડો પડતો. તેના વાળ કાળા પણ રેશમ જેવા સુંવાળા હતા. તેની ખુબસુરત આકૃતિ બોધ કમળને પણ લજ્જા ઉત્પન્ન થતી. તેની વય બાર વર્ષની હતી, પણ તેના પ્રમાણમાં એનું કાંઈ મોટું અને બુદ્ધિતત્વ પણ વિશેષ હતું. તેના તથા તેના ભાઈનો સંબંધ એકજ જગ્યાએ થયો હતો. ભણવા ગણવામાં તે ભાઈના કરતાં ચક્રાર હતી. તેણે નિશાળમાં ધણીવાર ઈનામો મેળવ્યાં હતાં. ગુંથણકળાનું તેનું જ્ઞાન બહુ ઉંચા પ્રકારનું હતું. કેનવાસંપર ભરવામાં તેમજ દોરાના જાતજાતના રૂમાલ ગુંથવામાં તેણે હુન્નરઉદ્યોગના મોટા પ્રદર્શનોમાં નિબલ્લપાત પરીક્ષકો તરફથી ચાંદ મેળવ્યા હતા. જે કામપર તે પોતાનું લક્ષ દોરતી તે તેને ઝટ આવડી જતું. સંસ્કૃત પુસ્તકો વાંચવાં તેને બહુ ગમતાં, અને તે અભ્યાસ જેમ અને તેમ વધે તેટલા માટે એક વિદ્વાન શાસ્ત્રીને રાખવામાં આવ્યો હતો. શાસ્ત્રી પણ તેના સવાલ જવાબ જાણી ધણીવાર વિસ્મય પામતો અને જ્યારે-જ્યારે તેના પિતાને મળતો ત્યારે શિશિરનાં વખાણ કરતો. પોતાના સ્ત્રીમંડળમાં તેમજ સગાસંબંધીઓ સાથે તેનું વર્તન ધણુંજ સાફ તેમજ પ્રશંસનીય હતું. માત્ર બીજાઓને દેખાડવા કરતી હોય અથવા તો પોતાને ભણેલીગણેલી કહેવડાવવા માગતી હોય એવું કાંઈ પણ વાર તેની વાતચિત્ત વા વિચારપરથી લાગતું નહિ. આવા સંજોગોને લીધે પિતાનો પક્ષપાત તેમજ તેના સંબંધીઓનો સ્નેહભાવ તેના પ્રતિ તેના ભાઈ મિત્રમન કરતાં વિશેષ હતો. તે કેટલાંક પોતાનાં પ્રિય પુસ્તકો માથેરાનમાં પણ લાવી હતી, અને ખપોરખપોર થોડોક વખત પુસ્તકો વાંચવામાં, થોડોક વખત ગુંથણકામમાં ગાળતી.

સાંજને વખતે તે તારા સાથે ધણુંખંડે ફરવા જતી તે લાં વિપિન તથા મિત્રમન ફરી આવીને તેને હમેશા મળતા તેમની સાથે પાછી ઘેર આવતી. જેમજેમ પરિચય વધતો ગયો તેમતેમ વિપિન સાથે તે છુટથી વાત કરતી. વિપિન અને શિશિરના વાર્તા-વિનોદમાં મિત્રમનને બહુ રસ પડતો, તે બંને પણ ધણાંજ પ્રયુક્ત થતાં. પરંતુ તેના છુટા પડ્યા પછી વિપિન હમેશા બહુજ વિચારમાં પડી જતો, દિલબીર દેખાતો. શિશિર હજી વયે બાળક હતી; તેણે વિપિન પ્રતિનો ભાવ તે જાતેજ હજી સમજતી નહોતી. તે મળતો ત્યારે તેને ઘણુંજ આનંદ થતો એ તો નિર્વિવાદ હતું, કાંઈક વાર તેની

ગેરહાજરીમાં પણ તેને યાદ કરતી. વાંચતી તે વખતે પણ કંઈરસભરી વાત આવે તો તેને યાદ કરતી, મળતી ત્યારે તે તેને કહેતી, કંઈ સમજ ન પડે એવું હોય તો તેને પૂછતી. આમ શિશિર, પોતાના પર્મનથી, અભ્યાસથી વિવિધ વિષયના જ્ઞાનથી તેના માતાપિતાને દંડક કરતી, પરંતુ વિપિનના હૃદયને આળતી હતી. ઉનાળાનો અસહ્ય તાપ વેઠવા તે શક્તિમાન હતો, ખમી શકતો હતો, ધણીક વાર તેણે એ તાપ વેઠ્યો હતો પણ આ તાપ તે વેડી શક્યો નહિ. માથેરાનની દંડી અને મીઠી હવા એ તાપને દૂર કરવા શક્તિમાન ન નીવડી. જ્યારે તે ફરવા ન આવતી ત્યારે વિપિન બહુ દિલગીર થતો, કેમકે તેના ન આવવાનું કારણ મિત્રમનને પૂછતાં તે અચકાતો. એક વાર એમ બે ત્રણ દિવસ શિશિર આવી નહીં, અને ફરીને આવતાં માર્ગમાં પહેલો પોતાનો બંગલો આવતો એટલે તેને મળવા જવાનું નહિ. ચોથે દહાડે અંતે તેની ધીરજ રહી નહિ. મિત્રમનને પૂછતાં માલૂમ પડ્યું કે તેની તખીયત સારી નથી. આ સમાચાર જાણી તે ધણો દિલગીર થયો. તથા દરરોજના કરતાં ફરીને વહેલા આવવાનું રાખી મિત્રમન સાથે તે બંગલે ગયો.

માર્ગમાં જતાં આસપાસનો દેખાવ કુદરતના અભ્યાસીને ઘણોજ સુંદર લાગતો હતો. દરેક પળે તેમાં ફેરફાર પડતો હતો. આજે જે દેખાવ એક કાળે દેખાતો તેજ કાળે બીજે દિવસે તેમાં વધારે ચિકિત્સીથી જોનારને કંઈ વધારે રમણીયતા લાગતી-ભિન્નતા દેખાતી. એક બાજુએ ડુંગરો, ટેકરીઓ, ઉંચાં ઝાડોના ઘાડા જંગલથી ઢંકઈ રહ્યાં હતાં. ઝાડો પણ અછેક સાથે ઉંચાઈમાં સરસાઈ કરતાં, મોટી સભામાં જગ્યા ન હોવાને લીધે ભાષણકર્તાનું મુખ જોવાને આતુર બનેલા પ્રેક્ષકો જેવાં દેખાતાં હતાં. ત્યારે બીજી દિશામાં પર્વતની હાર દાઢમર્યાદાની સમીપ આવી રહી હતી અને જુદીજ ભાતનો દેખાવ આપતી હતી. સૂર્યાસ્ત થવાને ઝૂઝી વાર નહોતી. સૂર્ય એક મોટા પર્વતથી અડધો છુપાયેલો તેની પાછળથી પૃથ્વીપર પ્રકાશ નાંખતો હતો ત્યારે સામી બાજુએથી ઉગવા માંડેલા ચંદ્રમાને લીધે બન્નેના કિરણોમાંથી નીકળતાં પ્રકાશને લીધે સઘળી દિશામાં સાધારણ અજવાળું પડતું હતું.

• પૂર્વમાંથી દષ્ટિગોચર થતા છુટાછવાયા સારાઓ સૂર્યના ચળકતા સોનેરી પ્રકાશ તરફ ધખ્યાની નજરે જોતા હોવા હતા. આસપાસની ટેકરીઓપરથી નીકળતો માણસોનો ધોંધાટ, ધોડાપર ફરવા નીકળેલાઓની સીસોટીઓનો અવાજ, પડ્યો ઝાંભળાતોજ ખાતર પાડેલી કેટલાકોની ખૂમ અથવા

તાળીઓનો પ્રતિધોષ એ બધાનો સંમિશ્રિત અવાજ ટેકરીપર વાતા મંદ પવન સાથે ધસડાઈને આવતો હતો. મિત્રમન અને વિપિન જરા આગળ ચલા, અને સૂર્યનો સોનેરી આભાસ શીઝો પડતો રતાસ પડતો દેખાએ ને ઘોડીકવાર સુધી ચંદ્રમા અને તારાઓ બધે જાંખા પડી ગયા હોય એમ લાગ્યું. દિશાઓના બુદ્ધાબુદ્ધ ભાગમાં એકી વખતે સૂર્ય, ચંદ્ર, સમીસંધ્યા બિરાજવા લાગ્યાં અને બંગલો આંધી પહોંચ્યો.

બંગલાના આગળ આસપાસ આવી રહેલાં ઝાડોપરનાં સુગંધિદાર ફૂલોમાંની ખુશબો આવી રહી હતી, પવન ઘણેજ ઠંડો મંદમંદ વાતો હતો. બાગની વચ્ચોવચ્ચ આવેલો ઉડતો પુઆરો, તથા ઝાડોના કુંડામાં તેમજ બાગમાં સઘળે ઠંકાણે 'છાંટેલું' પાણી આ ઠંડીમાં વધારો કરતું હતું. સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી હતી પણ શિશિરને મળવા ઉત્સુક બનેલા વિપિનને આ શોભાની ખબર નહોતી. બંગલાના પાછલા ભાગમાં આવેલા બાગમાં ઝાડ સાથે બાંધેલા હીડોળા-પરથી, જીણા, કાયદ જોવા આધેથી આવતો મધુર સુર સહેજસાજ સંભળાતો હતો, આ શાંતિમાં ભંગ કરતો હતો, એ દિશા તરફજ વિપિનનું લક્ષ હતું. વિપિને તે સુર આજે પ્રથમજ સાંભળ્યો. સાંભળતાંજ તે તક્ષીન બની ગયો. બંગલામાં દાખલ થઈ તેણે ગાયન સાંભળ્યાં કીધું. મિત્રમને તેને તે હીડોળા આગળ આવવા કહ્યું પણ તેણે ગાયનમાં ભંગાણુ થશે એમ કહી તેમ કરવા ના પાડી. ગાયન આગળ ચાલ્યું, કડી માત્ર બેજ બાકી હતી.

ધ્યાન ધરી ઉપજવી દુર્લભ મોહન મૂર્તિ તમારી

તે તલપે, કલપે, વિલપે, વળી પ્રલપે પીડ વિસારી—

હે હરિ! તે તમ પ્યારી.

શ્રી જયદેવ ભણિત વિરહાતુર તન્વીતણી દુખિયાદી

દીન દશા સખીએ વરણેલી વારો વ્રેહવિકારી—હે હરિ!

ભાઈ આવ્યો તેની શિશિરને ખબર હતી, પણ વિપિન આવ્યાની તેને ખબર નહોતી. બેત્રણ દિવસ થયાં તેને મળી નહોતી, માટે તેને જોવા ઉત્સુક બનેલી શિશિરે ગાયન પૂરું થતાં ભાઈને કહ્યું "કેમ તું એકલો આવ્યો? બાજે અહીં એમને સાથે તેડી લાવવા હતા કેની?"

મિત્રમન—વિપિનભાઈ, હવે પ્રકટ થવામાં હરકત નથી.

શિશિર—વાહ, તમે પણ ઉસ્તાદ જણાઓ છો.

વિપિન—ના, ના, મને કાંઈ તમારા જેવું ગાતાં નથી આવડતું.

શિશિર—આનુંજ નામ ઉસ્તાદી; બાકી ગાવામાં તમે પણ કુશળ છો એમ ભાઈ કહેતા હતા.

તમે ‘ગીત ગોવિંદ’ વાંચ્યું છે કે શું ?”

“ના ના, આતો ભાઈ કાંઈક વાર બોલે છે એટલે નહિ જેવું યાદ રહ્યું છે”

થોડી ઘણી બીજી વિનોદવાર્તા થઈ, તબીઅત પૂછાઈ, દવા લેવાની ભલામણ થઈ અને મોડું થઈ જવાથી વિપિન ધર તરફ ચાલ્યો.

• રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં શિશિરનાજ વિચાર, તેણે ગાયલા ગાયનનાજ સુર મગજમાં રમતા હતા. એક સાડાં ગાયન એક વાર સાંભળ્યું તો તેના સુર સંગીતના શોખીનના મગજમાં ધુમ્મા કરે છે, તો આ તો વળી પોતાના પ્રિયજનનું ! મગજમાં અન્ય વસ્તુને આવવાને રસ્તોજ ક્યાં ! તેનુંજ ધ્યાન, તેનુંજ ગાન, તેનુંજ પ્રાન.

બંગલો આવી પહોંચ્યો, અને વિનોદચંદ્ર અને તારા સાથે વાતમાં પડવામાં સહેજસાજ વિષય બદલાયો. જો કે થોડીથોડી વારે સુરના ભણકારા તેના કાન સાથે અથડાતા હતા, મગજમાં ધ્રુમતા હતા.

આ પ્રમાણે વિપિન તથા શિશિરનો સંબંધ, વસંતઋતુ પોતાનો પ્રભાવ સર્વ ઠેકાણે જમાવી રહી હતી તે સમયે એક જણના અજાણપણામાં, પણ બીજાની પૂર્ણ જાણમાં ઘાડો થતો હતો અને તેમ થતું અટકાવવા આ જગતમાં તો કાંઈ સમર્થ નહોતુંજ.

પ્રકરણ ૧૪

‘કાઉન્ટન લૉન્ડ.’

“સંધ્યા સહુથી થઈ હૃદય સુષુપ્ત થાએ,
નેને રમે તદપી, રંગ રૂડા બધાએ;
આનંદ હેતુ મૃદુ ગાન વિરામ પામે,
તોએ ભમી શ્રવણમાં ફવનિ રમ્ય જામે;
ખીલી હસે કુસુમ તે કામાચ જ્યારે,
તોએ સુમધ મનમાં કરી વાસ બગાડે.”

(તરસિંહરાવ.)

પ્રિય વાંચનાર, માથેરાનની શીતળ ટેકરીપરજ હજી તું છે. એ ટેકરીનો મોહ કંઈ જેવો તેવો નથી. મોટા મોટા દેશભક્તો હિંદના

હતચિંતકો તે હવાની લેહમાં ખરા હિતને વખતે, મહત્વના કામને પ્રસંગે એ હવા ખાવામાં એવા ગરકાવ થઈ જાય છે કે તેમના હૃદયની પરીક્ષા-મનની કસોટી-ખરેખરી થાય છે, નહીં જેવા કામમાં ખાલી દોડાદોડી કરનારા, માથેરાનથી મુંખાઈ જનારા, આ હવાના પ્રતાપે ઘેર નિદ્રામાં પડે છે, પરમાર્થી કહેવડાવનારા સ્વાર્થી થઈ જાય છે, દેશ-હિતનું કામ આગળ ઉપર કરવા ધારે છે અને સમય જતે મુંખાઈ આવ્યા પછી ભૂલી જાય છે. આ હવાની પાછળ લખલુટ ખર્ચ ધણે-ખરે ઠેકાણે વગર કારણનો થાય છે. તખીઅત ખરેખરી બગડી હોય અને ખર્ચ થાય તો લેખાસર. ગરીબો ખિચારા અનાજ વગર-પૈસા વગર-મરે ત્યારે શોખીન વર્ગ જેની પાસે સારી પુંજ હોય તેને હવા-ખાવાના વલખાં મારવા પડે એ પણ આ સદીનો ચમત્કાર ! ચોપાટી કે પાલવાપર ગયા, કે વાલકેશ્વરની ટેકરીપર ફરવા નીકળ્યા તોપણ તે હવા સહેલાઈથી આટલા બધા ખર્ચ વિના મળે પણ તે તો નકામી ! ચંદ્રાવની તખીઅતને આ હવાની જરૂર હતી; મુંખાઈ સિવાય બીજી જગ્યાએ થોડો વખત પસાર કરવાની આવશ્યકતા હતી. આ હવાની અસર ચંદ્રાવના શરીર પર જણાતી નહોતી ઉલટું મનને વધારે નખળું બનાવતી હતી. એકાંતમાં વધારે વખત ગાળવો પડતો તેથી તેને રસિકા વારંવાર યાદ આવ્યાં કરતી, સ્વપ્નમાં પણ તેનેજ તે ઝંખ્યાં કરતો. મુંખાઈની પ્રવૃત્તિમાં ગુચ્ચવાઈ રહેતો ત્યારે એ પ્રવૃત્તિના પ્રતાપે રસિકાને ઘડીક વાર પણ મનથી દૂર કરી શકતો. ખિરિજચંદ્ર જ્યારે જ્યારે મળતો ત્યારે તેને આશ્વાસન આપતો, મુંખાઈમાં ન ગમતું હોય તો નૂતનપુરમાં થોડો વખત આવવા સમજાવતો. બન્ને મિત્રનો મેળાપ બપોરને વખતે થતો કેમકે રાણો બપોરે જરા આરામ લેતો. એક વાર ચંદ્રાવે સાંજને સમયે ઘરમાંથી બધાં ફરવાને બહાર ગયાં હોય તે વખતે મળવા આવવા ખિરિજને કહ્યું. ખિરિજને આ કામ બહુ કઠણ લાગ્યું પણ અંતે તેમ કરવાને તેણે બંદોબસ્ત કર્યો.

સમીક્ષાના સમય થયો. સૂર્ય પશ્ચિમ દિશા તરફ પ્રયાણ કરતો હોય એમ લાગતું હતું. તેનું અનુપમ તેજ ધારેધારે ઓછું થતું હતું. જુવાન તેમ વૃદ્ધ મંડળ પોતાના મિત્રવર્ગ સાથે ફરવા નીકળી પડ્યું હતું. અશક્ત માણસો મન્દિરમાં અથવા ઝીન્દીક્ષામાં બેસી હવા ખાવા નીકળી પડ્યા હતા. સૌ સૌના ગળ પ્રમાણે ફરવાનો મનસુબો કરી ઘેરથી નીકળી પડ્યા હતા. “ રૂઘ્ણી ” આગળ જરા વધારે ઠંડ જમી હતી. સ્ત્રીમંડળ વિશેષ ત્યાં દેખાતું. જેને વધુ ચાલવું ન હોય તેઓ ત્યાં

આવતા. મન્યીલ વગેરે પણ ત્યાં વધારે નજરે પડતાં. આમતેમ વધારે ફરી આવ્યા પછી ત્યાં વિશ્રામ લેવા જીવાન મંડળ દોરાતું. કેટલાક સહેલાણીઓ તો સાંજે ત્યાંજ પડાવ નાંખતા. ઘણાં આ જગ્યાને “ નાની ચોપાટી ” કહેતાં, પરંતુ ત્યાં દરિયો ન હોવાથી મલખારહિલ પર આવેલા ‘જીલતા બાગની’ સાથે તેની સરખામણી વિપિન કરતો. વિપિનનું પણ આગમન ત્યાં દરરોજ થતું. મિત્રમન જોડે ફરી આવ્યા પછી શિશિર તથા તારાને સાથે લેવા તે પણ મિત્રમન સાથે ત્યાં આવતો. દરેક બંગલાની અંદર તેના રખેવાળ સિવાય કોઈની પણ વસ્તી બાગ્યેજ જણાતી. બંગલો ખાલી કરવાનો જાણે સૌને હુકમ મળ્યો હોય ને તે હુકમાનુસાર બધાં ઘર છોડી ચલ્યાં ગયાં હોય એવું લાસતું. સૂર્યાસ્ત, રાક્ષસ રૂપી પડેલા પ્રચંડ જડ ડુંગરો, આસપાસ નજરે પડતાં બયાનક કાતરો, જંબીનમાં દટાઈ રહેલા મહાન વૃક્ષો તથા વાતાવરણમાં પ્રસરેલી હવા ઉપલા વિચારને વધારે દઢીભૂત કરતાં હતાં.

આ પ્રસંગનો લાભ લઈ બંગલામાં કોઈ છે નહિ એમ ધારી જાણે કોઈ ચોરી કરી બહાર નીકળ્યું હોય તેમ ધીરેધીરે “ ડેન્જર પોઈન્ટ ” ઉપર આવેલા બંગલામાંથી એક જણ બહાર નીકળ્યું તથા બહારના ચોગાનમાં આવી ઉભું. તેની મુખમુદ્રા જોતાંજ, તેની મંદ ગતિથી ઉપજતી શંકા દૂર થઈ. આસપાસના દેખાવોની સામું જોવા જાણે તેની છાતી ચાલતી ન હોય તેમ નીચી નજર રાખી ત્યાં પડેલી રેતીની રજકણની ગણતરી કરતો ચાલતો હોય એવું તેના મોં પરથી લાગતું હતું. કુદરત તેને બીવડાવવા વધારે પ્રયત્ન કરવા લાગી પણ તેમાં તે ફાવી નહીં. ડુંગરો અને કાતરો સૂર્યાસ્તને લીધે પ્રસરેલા અંધકારમાં નૃસિંહરૂપ ધારણ કરી તેનાપર ક્રૂર દષ્ટિથી જોવા લાગ્યા પણ તેની અસર તેનાપર થઈ નહીં કેમકે તે મહા વિચારમાં હતો. બધા બહાર સહેલ કરવા ગયા હતા ત્યારે બંગલાની સંભાળ રાખવા જાણે ઘેર રોકાયો હોય તેમ તે એકલો ધંરમાં બેસી રહ્યો હતો. ભોગી હતો છતાં ભોગી નહોતો, વેરાગી નહોતો છતાં વેરાગી હતો. તે જાત્રત અવસ્થામાં છે કે નિદ્રામાં છે તે કદ્યાતું નહોતું. તેની પાછળ કોઈ આવતું હતું પણ તેનું તેને લાન નહોતું. તે માણસ તેની નજીક તદ્દન આવી પહોંચ્યું તથા તેણે પોતાનો હાથ બેના ખભાપર નાંખી કહ્યું “ ભાઈ, ત્હારું કોઈ ખુન કરવા ધારતો હોય તો બહુ અધરૂં ન પડે. ”

“ થવાનું હોય તે થયાંજ કરે છે ” ઉડાણમાંથી જવાબ આવ્યો.

“ પણ વાર, તેં મને શા વારતે અહીં બોલાવ્યો છે ? ”

“ ચાલ આપણે પેલી પાટપર બેસીએ. ”

હવામાં પણ કોઈ ભરાઈ બેઠું હોય તેમ ચંદ્રાવ તથા ધિરિજ બહુ ધીમેથી વાત કરવા મંડ્યા.

“ ધિરિજ, મને બહુ ખરાબ વિચાર આવ્યાં કરે છે. ભવિષ્યમાં કંઈ મહા અનર્થ થશે એવું મને થયાં કરે છે; તેના બાજુ પડ્યા પડતા હોય એમ મને લાગે છે. મ્હારી મને દરકાર નથી પણ વિપિન તથા તારાનું શું થશે ? હું બાણુંછું કે પ્રભુ સૌને માથે છે, મ્હારી ચિંતા નકામી છે પરંતુ આ વિચાર તેમનું પ્રાણત્ય મ્હારાપર અજમાવે છે ને કેટલીકવાર ફાલે છે. નિદ્રા ખરાબર આવતી નથી. જાગત અવસ્થા ભાવતી નથી. કાલે રાતે મને બહુ ભયંકર સ્વપ્ન આવ્યું. ” એ સ્વપ્ન આંખ આગળ ખડું થવાથી ચંદ્રાવ ચમક્યો ને આમતૃપ્ત ભયભીત મુદ્રાથી જોવા મંડ્યો.

ધિરિજ વહેમ શું તે સમજતો નહોતો. ચંદ્રાવની ભીતિ તેને કારણ વગરની લાગી. મિત્રને આશ્વાસન આપી, સ્વપ્ન સાચાં હોતાં નથી એમ કહ્યું. ‘આ બધી મનની ભ્રમણા છે. મને યાદ છે કે મિત્રમન ત્રિવિસની પરીક્ષા આપી આવ્યો ત્યારે ઉંઘમાં બડકતો અને ગમેતેમ લવતો. કોઈક વાર રજિસ્ટ્રારને મળી આવતો, કોઈક વાર તેનું નામ પાસ થયલામાં રજિસ્ટ્રારે ઉચ્ચાર્યું એમ કલ્પતો, કોઈક વાર ખુશ થઈ જતો, કોઈક વાર સ્વપ્નમાં રોદન કરતો, ‘તાર આવ્યો’ એમ કદી કદી બબડતો. ભાઈ, આપણને જે વસ્તુનું સ્મરણ થતું હોય તે આંખ આગળ રાતે ઉંઘમાં ધણી વાર આવે છે. પણ વાઈ, તને શું સ્વપ્ન આવ્યું ?

“ ધિરિજ, હું તે તને કહું તે પહેલાં મને જરા સ્વસ્થ થવા દે. ”

અંધાઈ થવા માંડ્યું અને ચંદ્રાવની આકૃતિ વધારે ગંભીર તથા શોકાતુર દેખાવા લાગી, તેને બાજુ કોઈએ ધક્કો માર્યો હોય એમ તે એકદમ બોલી ઉઠ્યો “ જો, જો, એ જાય; હમણાંજ મને કાંઈ તેણે કહ્યું. ”

“ ભાઈ, અંધાઈ વધતું જાય છે અને ત્હારા વહેમમાં વધારો થતો જાય છે. ચાલ, આપણે અંદર જઈ એકાંતમાં વાત કરીએ. ”

ચંદ્રાવના આખા શરીરમાં જડતા આવી ગઈ હતી. તે શું બોલતો હતો, ક્યાં બેઠો હતો તેનું તેને ખરાબર જ્ઞાન નહોતું. ઉઠાડી, હાથ પકડી ધિરિજ તેને બંગલાના વચલા ઓરડામાં લઈ ગયો. ઓરડાનું ખાણું બંધ કરી દીધું. ઘેર નિદ્રામાંથી ઉઠેલો આદમી

શરીરમાંથી આળસ કાઢવા શરીરના અવયવોને લાંબાવે, આંખ સાફ કરે તેમ મનમાં પેટેલો વહેમ દૂર કરવા અંદરાવે મત્ન કરવા માંડ્યો. પોતે દિવાનખાનામાં શી રીતે આવ્યો તે તે સમજી શક્યો નહિ, તેમાં પશ્ચુ તેને કંઈ જાણુ લાગ્યું. થોડીક વાર મૌનધારણુ કરી અંતે ઉડાણુમાંથી બોલતો હોય તેમ અંદરાવ બોલ્યો “ કાલે રાતે એ વાગ્યાને સુમારે મ્હારી આંખ સહેજસાજ મળી. નિદ્રામાં મને લાગ્યું કે આ અંગલામાંથી નીકળી હું એક જાડીમાં પેઠો. ત્યાં વાષવર વજેરે વિકાળ પ્રાણીઓ બહુ કારમી ચીસો પાડતાં હતાં. કેટલીક જગ્યાએ માર્ગમાં મોટા અજગરો પડ્યા હતા. એ બધાને વટાવી નિડરતાથી આગળને આગળ હું ચાલ્યો ગયો. ધીરેધીરે ભય ઓછો થયો. એટલામાં એક ખૂણામાંથી એક મોટી ચીંચીઆરી મેં સાંભળી. તે ક્યાંથી આવી છે તે જોવા મેં મ્હારી નજર ફેરવી અને જાડી અદસ્ય થઈ ગઈ અને એક સરોવર મ્હારી નજરે આવ્યું. તે સરોવરપર એક સુંદરી એ બાળકોને લઈ બેઠી હતી. સુંદરી મને જોઈને ઉભી થઈ તથા તેની પાછળ એ બાળકોને લઈ મને આવવા ફરમાવ્યું. સુંદરી અમારા કરતાં બહુ આગળ નીકળી ગઈ. બાળકોને પૂછતાં માલૂમ પડ્યું કે તે સુંદરીને સરસ્વતીના નામથી તેઓ ઓળખતાં. બાળકો તેને માતા કહી બોલાવતાં. બાળકોપર તેને ઘણો પ્રેમ હતો. થોડીક વાર અમે ત્રણે મૂંગાં મૂંગાં ચાલ્યાં, અને બાળકો મ્હારી પાછળ પડી ગયાં. મેં તેમની રાહ જોઈ પણ તેઓ મને મળ્યાં નહિ. અંતે કંટાળી જઈ મેં ધીરેધીરે ચાલવા માંડ્યું. કોઈકવાર પાછળ ફરી જોતો પણ મને કોઈ દેખાતું નહિ. ચાલતાં ચાલતાં એક વાડી આગળ આવી પહોંચ્યો, ત્યાં દરવાજાને મેં આંગળી અડકાડી ને તે એકદમ ઉઘડી ગયો. વાડીમાં દાખલ થયો અને ત્યાં લમ્મની ધામધુમ થતી હોય એમ મને લાગ્યું. સુંદરી મ્હારી પાસે આવીને ઉભી. કોના લમ્મ છે એમ મેં પૂછ્યું. સ્ત્રીનું નામ તેણે ‘મમતા’ કહ્યું અને તેનું લમ્મ મુંબાધના એક મોટા વેપારી સાથે થવાનું છે એમ મને જણાવ્યું. તેને ‘લોભ’ નામથી સુંદરીએ મને ઓળખાવ્યો. યથાવિધિ લોભ અને મમતાનાં લમ્મ થયાં. લમ્મની ચોરી ત્યાંથી અદસ્ય થઈ ગઈ અને એક સુંદર મહેલ દેખાયો. સુંદરી મને તેમાં તેડી ગઈ. માણસનો પગરવ તેમાં હતો નહિ. કોઈ પણ અંદર રહેતું હશે એવું મને લાગ્યું નહિ.

• આટલા બધા ઓરડા એક ધરમાં મેં કેદી જોયા નહોતા. છેક છેલા ઓરડામાં અમે દાખલ થયા ત્યાં એક સ્ત્રી ખાટલામાં સુતી હતી. તેને જોતાં મને ચોરીમાં પરણવા બેઠેલી ‘મમતા’ યાદ આવી. અમે જે

દારથી તે ઓરડામાં પેઠાં હતાં તેનાથી જુદે ખારણે તે સ્ત્રીનો પતિ લોભ દાખલ થયો. તે સ્ત્રીએ ‘દુર્દશા’ પુત્રીનો જન્મ થયો એવી ખબર તેના પતિને કહી. પતિ ત્યાંનો ત્યાં ઉભો રહ્યો. મ્હારી જોડે ઉભેલી સુંદરીએ હસવા માંડ્યું. તેમ કરવાનું મેં તેને કારણ પૂછ્યું: અહીંથી જરા આધે ચલો એટલે સમજાવીશ એમ તેણે મને જવાબ આપ્યો. હું તેની પાછળ જોવો જવા જઈ છું કે ખાટલામાં સુતેલી સ્ત્રીએ ખૂમ પાડી, મને તેની દયા આવી. સુંદરીએ મને તેનો ત્યાગ કરવા સમજાવ્યું, પણ મ્હારે ગળે એ વાત ઉતરી નહીં તે સ્ત્રીનો પતિ પણ મ્હારી પાસે આવી પગે પડ્યો તથા તેની સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવા મને કહ્યું. સુંદરીએ મને બહુ વાનાં કહ્યાં. બે ચાર વાર મ્હારો હાથ ખેંચવા માંડ્યો પણ પેલી ખાટલામાં સુતેલી સ્ત્રીનું રોદન મ્હારાથી સહેવાયું નહીં. શું કરવું એમ હું વિચારમાં પડ્યો ને સુંદરી એક ક્રોધભરી દષ્ટિ પેલી સ્ત્રીપર નાંખી, ફડાક કરતી જમીનપર બેભાન થઈ પડી. પડતાં પડતાં ‘ખિરિજ’ એટલું બોલી અને મ્હારી આંખ ઉઘડી ગઈ.”

ખિરિજચંદ્ર આ વાત શરૂ થઈ ત્યારે મનમાં હસતો હતો પણ તેની પૂર્ણાહુતિ થઈ ત્યારે ગંભીરપણે વિચારવા લાગ્યો. “ચંદ્ર ત્હારા સ્વપ્નમાં બહુ ઉંડો ભાવાર્થ સમાયલો છે પણ તેમાં ત્હારે મુઝાવાનું કારણ નથી. પ્રભુ જે કરે તે અપણે સહન કરવું જોઈએ. કોઈ પણ વાતની ચિંતા તું કરતો ના.

મને પણ કંઈકંઈ વિચાર રાજ્યની નોકરી હોવાથી આવે છે. પણ જેમ બને તેમ તેને હું હાંકી કાઢું છું. નસીબપર ભરોસો રાખી બેસું છું. એક વાર તો બેઠાં બેઠાં મેં વિલ ધડી કાઢ્યું ને તેમાં મ્હારા કુટુંબની સુખત મેં તને કરી. ભાઈ, સમય એ કાંઈ ઓરજ વસ્તુ છે. તેની શક્તિ અગાધ છે. આપણે તો સમુદ્રનાં માછલાં જેવા છીએ. કોઈક વાર ઉપર આવીએ છીએ, કોઈક વાર નીચેજઈએ છીએ. કોઈકજ પોતાની ગરદન પાણીની સપાટી ઉપર રાખી શકે છે અને તે પણ બહુ થોડી વાર. ચઢતી પડતી સમયને આધીન છે.” ચંદ્રાવની વૈરાગ્યવૃત્તિપર આ વાક્યોની અસર થઈ; તેની આગળ હિંદનો પૌરાણિક તથા આધુનિક ઇતિહાસ ખડો થયો અને તે બોલ્યો;—

સમય તુજ કેવી બલિહારી, જઈ તુજપર હારી વારી.

રંક રાય થાયે પળમાં ને રાય રંક તો હાય,

નૃપ વણુ અન વન રઝળે જો, હોય સમય મહિમાય. સમય.

રામ રાજ્યાભિષેક કરવા હતો દિન જે નક્કી,

રામ તે દિન વનમાં ચાલ્યા, સમયની જ્યાં મરજી. સમય.

ગર્વ અતિ ધરી રાવણ ચાલ્યો, હરી સતી સીતાને

સમયે તેની વહાલી લંકા, બાળી શ્રી હનુમાને. સમય.

કૌરવસૈન્ય પાડ્યું અર્જુને, સહાય કૃષ્ણની જેને,

સમય પલકતાં તેજ અર્જુન, લુટાણો તરકર હાથે. સમય.

બળ અત્યંત માતું નહોતું બાણાસુરનું કદી,

સમયે ઓખા લૈ અણિરૂધ ચાલ્યો, હાથ ધસતો કરી. સમય.

દયા જાણી છુટો મૂક્યો, શાહબુદ્દીન પૃથિરાજે,

તેજ શાહે પૃથુ અંધજ કીધો, સમય આવતાં વારે. સમય.

પ્રતાપ સ્વતંત્ર ચલાવતો 'તો, નિષ્કંટક નિજ રાજ્ય,

સમય ફરકતાં બાળક તેનાં, રડતાં ભાખર માટ. સમય.

શર રાવાજીએ હાથ દાખવ્યો, મોગલરાજ દરબાર,

ઔરંગે તેને કેદજ કીધો, સમય ચમકતાં સાથ. સમય.

મુશીબતે આવ્યા વેપારાથે, અંગ્રેજ હિંદ કિનારે,

સાર્વભૌમ થઈ તે તો બેઠો, સમયના પલકારે. સમય.

બેલ દડીનો રમવાનો, નહીં આપણ હાથમાં કાંઈ,

‘મેં કર્યું’ ‘મેં કર્યું’ મનમાં માની, શીદ મૂર્ખ જયતણાઈ. સમય.

ગયા બલબલા, રહ્યા જવાના, નથી અમર કો નક્કી,

સમજશ ના બલિહારી સમયની, રહેશે અદ્ધર લટકી. સમય,

છેલ્લી લીટી ગવાઈ ન ગવાઈ ને બહાર કોઈનાં પગલાં સંભળાયાં.

વિપિન, મિત્રમન અને શિશિર એક સિપાઈ સાથે લાં આવી પહોંચ્યાં.

સિપાઈ ફાનસ લઈ ઓટલાપર બેઠો. તરતજ એક બીજો સિપાઈ

લાં આવી પહોંચ્યો અને બિરિજચંદ્રના હાથમાં તેણે તાર મૂક્યો.

મોટાઓને લાં તાર નહીં જેવું પ્રસંગે આવે એટલે તાર લેતાંની સાથે

તેને ગભરાટ ન થયો. તાર વંચાયો અને બિરિજચંદ્રની મુખમુદ્રાએ

તેમાં સૂચવેલી ખબરનું ભાન કરાવ્યું. તેના મનનો પાર મોંપર જણાઈ

ન આવે એ પ્રયાસમાં તે ફાણો નહિ. આ સમયે પ્રયાસ પણ તેણે

જાઓ કીધો નહોતો; કેમકે સમાચાર ગુપ્ત નહોતા. અત્યંત શોકથી

તેણે અંદરાવને જણાવ્યું કે “ જે વડિલીના પ્રતાપે હું રાજ્યની આ

પદવી પામ્યો છું તે એકએક બચંકર માંદગીમાં સપડાયલા છે. મહારાજને

પણ તેને સારું બહુ લાગણી છે, એટલે અહીંથી પડાવ ઉપાડશે, પણ

તેમ નહીં કરે તો હું કાલે ને કાલે રજા લઈ લાં જવા ધારું છું. ”

તરતજ એક ઘોડેસ્વાર રાણાની વરદી લઈ આવી પહોંચ્યો અને ધિરિજયંદ્ર ત્યાંથી ઉઠ્યો. જતાં જતાં બોલ્યો કે “ મહારાજ તારની હકીકતથી વાકેફ થયલા છે એટલે એટલાજ માટે મને બોલાવતા હશે. અમારૂં અહીંથી નીકળવું ક્યારે થશે તે કંઈ કહી શકાય નહીં. આવા પ્રસંગને લીધે તે સમજી શકાતું નથી, બાકી મહારાજને મનમાં તરંગ આવે એટલે તરત નીકળી પડવું એ રજવાડી રીત પસંદ નથી. હું મળીશ તો ખરો પણ નહિતર તને કહેવાનું એટલુંજ કે કોઈ પણ વિચારથી દુઃખી થઈશ નહીં. પત્ર વારંવાર લખતો રહેજે. ”

મિત્રમન અને શિશિર થોડી વાર ત્યાં બેઠાં, પછી તેમણે વિપિનની રજા લીધી ને તેણે કમને તે આપી. ચંદ્રરાવ તથા વિપિન બન્નેને આ તારના સમાચાર શોકજનક થઈ પડ્યાં. ચંદ્રરાવને એ અપશકુનરૂપ લાગ્યા. ધિરિજયંદ્રને લીધે માથેરાનમાં તેનો વખત નીકળી જતો હતો. સલાહ પૂછવાનું પણ તે સ્થાન હતું. વિપિનને શોકાતુર થવાનાં બે કારણ મળ્યાં. મહારાજનું જો જવાનું થાય તો તારા અને શિશિર બન્નેથી તેને વિખુટાં પડવાનું. આખી રાત તેને ઉંઘ આવી નહિ. મિત્રમન સાથે પણ તેને સારૂં ગમી ગયું હતું. સવારના પહોરમાં વહેલા ઉઠી ધિરિજયંદ્રને મુકામે તે ગયો. બપોરે તેઓ જવાના છે એમ સાંભળી તેના મનમાં મોટો ધાસ્કો પડ્યો, મનના વિચાર બહાર ન જાગ્યાઈ આવે તેથી તેને મન સાથે જખરી મારામાર કરવી પડી, પણ તે છતાં તેના મુખ ઉપર શોક પ્રસરી રહ્યો. મિત્રમને પણ તેમાં લાગ લીધો. મિત્ર કોઈ સાચા હોતા નથી, એ તેના વિચાર વિપિન આવ્યાથી ફરી મચા હતા. વિપિન વારતે તેને ઉચ્ચ અભિપ્રાય બંધાયો હતો. વિપિનનાં નિખાલસપણા ઉપર તે બહુ રાજ થયો હતો. તેના શુદ્ધ અંતઃકરણના તે વખાણ કરતો હતો, તથા મિત્ર હોય તો આવ્યું હોજે એમ મનમાં ધારતો હતો, વિપિનને પોતાનો મિત્ર કહેતાં હજી તે ખંચાતો હતો, પણ વિપિને તેની સત્તા મિત્રમનના હૃદયપર સ્થાપી હતી. વિપિન ને શિશિર મળ્યાં, અને ઉભય પક્ષે છુટાં પડવાનો શોક જાહેર કર્યો. શિશિરના વિચાર હજી કલ્પાતા નહોતા, વિપિન તરફ તેને કેવી જાતનો પ્રેમ છે તે કોઈ સમજી શકતું નહિ. તેની વય નાની હોવાથી તે જાતે પુણુ બરાબર સમજી શકતી નહોતી. વિપિનની લાગણી બહુ તીવ્ર હતી. માથેરાનપર તેને કંટાળો આવવા લાગ્યો. વધારે વાતચિત કરવાથી પોતાનું હૃદય કળાઈ જશે અને કોઈને વહેમ આવશે એમ

ધારી તે પોતાને ઘેર ગયો. ચંદ્રાવે આ સમાચાર જાણ્યા ને તે બિ-
રિજચંદ્રને મળી આવ્યો. હવે વધુ વખત અહીં રહેવું નથી એમ તેણે
નક્કી કર્યું. 'મુંબાઈ જઈ કામે લાગીશ તો ધીરેધીરે બધું વીસરાશે;
પણ અહીં હવે એકલા ગમશે નહીં એવો તેને વિચાર આવ્યો.

પ્રકરણ ૧૫.

હકુમતરાય

२२२ धर्मावहीनानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ।

• સ લોહકાર મત્રેવ શ્વસન્નાપિ ન જીવતિ ॥ *

રંગરાવનો પિતા મુંબાઈમાં વસતો એક ગર્ભશ્રીમંત શેડીઓ
હતો. પ્રથમથીજ સઘળી વસ્તુનું સુખ હોનાર માણસ ઘણીવાર ઘણી
બાબતોમાં બેદરકાર રહે છે તેવું આની બાબતમાં હતું. હરેક બહાને,
ગમે તે રીતે પૈસો મેળવવો, મોટી જગ્યાએ જવું, નામ મેળવવું,
કોઈ મંડળના સભાસદ તો કોઈના પ્રમુખ, કોઈના એજન્ટ તો કોઈના
ડિરેક્ટર થવાની તે બહુ હોંસ રાખતો હતો, સરકાર તરફથી બે ત્રણ
પુંછડાં મળે એવી તેને લાલસા હતી. સત્તાને શાણપણનો વાસ એકજ
જગ્યાએ ધણે થોડે ઠેકાણે હોય છે. શેડનામાં પૈસાને લીધે સત્તાની
પ્રબળતા હતી, શાણપણની ન્યુનતા હતી. નોકર માણસોને તલવારની
ધારપર રાખતો. સહેજ ચૂક વાસ્તે હજાર વાનાં સંભળાવતો; તે વખતે
તેમની પાછલી મહેનતનું એને ભાન રહેતું નહીં, બિચારા નોકરો ગમ
ખાઈ સાંભળી રહેતા ને નસીબપર હાથ દેતા. દંભનું પણ શેડમાં પ્રાધાન્ય
હતું. કોટમાં એક દોઢસો રૂપીએ ભાડે ઑફિસ રાખવામાં આવી હતી;
ત્યાં કામ ખરેખર કંઈ કરવામાં આવતું કહીં. શેડ જાતે ત્યાં બે ત્રણ દિવસે
જતા. ત્યાંનો કારકુન ચમન કરતો અને ઘેર મહેતાઓનો દમ નીકળતો.

કોઈ રજવાડી મહેમાન, ગવર્નર સાહેબ, કોઈ સરકારી અમલ-
દાર या કોઈ નામાંકિત માણસ આવતું તો શેડ સ્ટેશનપર તેમનો ભાવ
પણ પૂછતો ન હોય પણ તેનો સત્કાર કરવા હાજર રહેતા. પોતાને
• ત્યાં પણ કોઈ સારા ઘરનો પૈસાદાર અતિથિ હોય તો તેની મહેમાન-

+ જે મનુષ્ય કંઈ પણ ધાર્મિક કાર્યકર્તા વિના પોતાના દિવસો પત્રાર
કર્યો નય છે તે હુહારની ધમણની માફક શ્વાસ લેતો હતાં મરેલો છે.

મીરી સારી થતી; પરંતુ કોઈ ગરીબ તથા સુશીલ માણસ ઘેર આવે અને ભાગ્યે પૂરો એક દિવસ રહે એટલામાં શેઠ તથા શેઠાણીને તેના પર કંટાળો આવતો. ક્યાં ગામડામાં રહેતા બિચારા અજ્ઞાન અને અભણ માણસની દરેક માણસ-રંક કે રાયની-આગતાસ્વાગતા, અને ક્યાં આ શેઠની બેદરકારી ! અને તે છતાં આ શેઠ ‘સુધરેલા,’ ઉંચી કોમના’ ગણાય એ પણ વીસમી સદીનો એક અમત્કાર !

તેણે પૈસો સારો પેદા કર્યો હતો. ધરનું ખર્ચખુટણ કેમ ચાલે છે તેની કોઈને ખબર નહોતી. સવારથી તે રાત સુધી રખડી રવડી, ઉથલપાથલ કરી, પ્રપંચો રમી, શેઠ પૈસા રળી લાવતો અને તેનો વ્યય મોજશોખ, ખાનપાન, અને ગાનતાનમાં ચટની માફક થઈ જતો. ‘જે-સેકુ મિલે તેસે’ તેમ સ્ત્રી પણ તેવીજ હતી. પહેલીવારની સ્ત્રી ગુજરી જવાથી શેઠ ખીજી વખત પરણ્યા હતા, એટલે તેની પાછળ જરા ઘેલા થયા હતા. શેઠ સ્વતંત્રતાના હિમાયતી હતા, એટલે તેને સર્વે વસ્તુની છુટ હતી. આજે ગમે તે કાલે ગમે નહિ. જે જે નવી ફેશનો નીકળે તે ઢખના પોશાક તરતજ ખરીદવામાં આવતા. તેનો કપડાંલત્તાનો શોખ ફ્રેંચ સ્ત્રીને પણ કોરે મૂકી દે એમ હતો. કપડાંઓની સીલાઈ પણ વિલાયતીજ રાખવામાં આવતી. તેના કોઈ પણ કોડ પૂરા કરવામાં શેઠ ન્યુનતા રાખતા નહીં. પરિણામ એ આવ્યું કે મનસ્વી શેઠની સ્ત્રી પણ મનસ્વી થઈ. મનમા આવ્યું તેમ કરી જતી; શેઠની સલાહ લેવાનું પણ ધીરેધીરે ધસાવા માડ્યું. શેઠ આ બાબત બેદરકાર હતા એટલે તેમાં તે ફાવી. બહાર વાઘ જેવા તે ઘરમાં પ્રખુલ શેઠાણી આગળ ગરીબ ગાય જેવા થઈ જતા. ધરની અંદર પોતાની સખીઓ જોડે વાતચિત થતી તેમાં પણ ક્યાં તો ન્યાતની, ક્યાં તો પોશાકની કે ક્યાં તો ધરેણાંની. સખીઓ પણ તે જેમ કહે તેમ હા બણે એવી હતી.

અદ્ય કાળમાં એક પુત્રીએ દેખાવ દીધો. નાનપણથીજ તેને કેળવણી એવી તરેહની આપવામાં આવી કે તે ચડસીલી, ઇર્ષ્યાખોર, ઉદ્ધત, સ્વતંત્ર, સાચાં જીહાં કરતી, કુથલી કરતી અને તુંડ મિજાજ નીવડી, કોઈ પણ વાત ઘરમાં થતી તો તેથી તે અજાણ નહોતી રહેતી. સાસરું પણ તે પૈસાદારની દીકરી એટલે માએ ગખ્ખર શોધી કાઢ્યું હતું. સાસરામાં પણ તે સર્વને હંફાવતી. ધણીનું પણ આજું માન રાખતી નહોતી. સભાઓમાં જવું, તેમાં ગપાટા મારવા, લોકોની કુથલી કરવી એ તેનો મુખ્ય નિયમ હતો. પુત્રીનું નામ અંપક.

રાખવામાં આવ્યું હતું પણ ન્યાતીલાઓએ તેનું નામ નિંદોત્તેજકપા
 રાખ્યું હતું તો વાંચનાર, હવે તે નામે પણ તેને સંબોધન કરવામાં
 આવે તો કંઈ ખોટું કહેવાય નહીં. સધળાંની ટીકા કરનારને, સધળાંને
 હલકાં પાડનારને કોઈ તો માથાનું મળેજ. આ નામ મૂળ પાડનાર
 રસિકાની સખી ઉન્મતિ હતી. રસિકા તથા ઉન્મતિ કરતાં તે પાંચેક
 વર્ષે મોટી હતી. રસિકા ખુબસુરત હોવાથી તેને વાસ્તે અંપક બહુ
 ઈર્ષ્યા રાખતી હતી. જોગ પણ એવો આવ્યો કે રસિકાનો સંસાર બહુ
 સુખી નીવડ્યો તેથી બધે તેની વાહવાહ થતી ત્યારે આની પાછળ બધાં
 વાતો કરતાં. ધણી પણ સદાનો હિમાયતી હતો એટલે ધણીવાર ખોઈને
 બેસતે. પીએરનો દલ્લો મળશે એવી આશા પંદર સોળ વર્ષ પછી રંગ-
 રાવનો જન્મ થયાથી લાંગી પડી. રંગરાવનાં માન ઓછાં નહોતાં. તેની
 માતાને પુત્રનો કોડ હતો તે પૂરો પડ્યો, એટલે પછી પૂછવુંજ શું ?
 તે પુત્રે પાછળ ઘેલીઘેલી થઈ ગઈ. તેના જન્મને દિવસે ન્યાતમાં પેંડા
 વેંચાયા, મહેતાઓનાં લાગ્ય ઉઘડ્યાં અને ઘેર મેજખાનીઓ થઈ.
 ઊગતા સૂર્યને સધળા પૂજે તેમ સગાંવહાલાં, મિત્રમંડળ પણ તે દિવસે
 ઘરમાં ઉભરાતાં હતાં. હુકુમતરાયને સગી બેન હતી નહીં, પણ પૈસા-
 દારની બેન થવું કોને ન ગમે? ફાઈનો હક્ક કરતી આથે પાસેની
 સગીઓ નામ પાડવા આવી અને રંગરાવ નામ પાડ્યું. નામ પાડવાને
 દિવસે લહાણીઓ વેંચાઈ. ઝબલાં ટોપી વાસ્તે તો એક ઓરડોજ
 બુદો રાખવામાં આવ્યો હતો. તેની માનું ચાલતે તો રજવાડામાં
 પુત્રનો જન્મ થાય ને જેમ ખુશાલીની રજા પાડવામાં આવે તથા
 વર્તમાનપત્રમાં તેની નોંધ કરવામાં આવે તેમ કરાવતે. રંગરાવનામાં તેની
 માના ધણાખરા ગુણો આવ્યા હતા. તે મોજલો, ઉડાઉ, કપડાં પાછળ
 પુષ્કળ ધન વેરનારો હતો. તેને કોઈ કશી બાબતમાં રોકતું નહીં. લણુવા
 કરવાપર એનું લક્ષ શી રીતે હોઈ શકે ? નાનો ભાઈ મોજલાલ બધાને
 માથે પાણીન્ફેરવે એવો હતો. કોઈ જાતના દુર્ગુણથી તે અજાણ્યો
 નહોતો. મોજલાલના જન્મ પછી તેની માએ એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો
 હતો, જેનું નામ આતુરિકા રાખવામાં આવ્યું હતું. હુકુમતરાયની આવજા
 મેમણુ શેઠને લાં થતી હોવાથી અંદ્રાવ જોડે તેને ઓળખાણુ સાઈ
 હતું. એક વાર કંઈ કામસર અંદ્રાવને ઘેર પોતાનું જવું થયું અને
 લાં વિપિનને જોતાં, તેને ઘેર વારંવાર મેજલવા તેણે અંદ્રાવને કહ્યું.
 અંદ્રાવથી શરમને લીધે ના પડાઈ નહીં. એક ન્યાતના હોવાથી તે
 હુકુમતરાયના ધરસંસાર બાબત અજાણ્યો નહોતો. વળી નિંદોત્તેજકપા

તેની સામેનાજ માળામાં રહેતી હતી. આથી તેણે વિપિનને ત્યાં મોકલતાં પહેલાં કેટલીક શિષ્યામણે આવી મૂકી હતી. ન હોતકેજ ત્યાં જવા કહ્યું હતું. વિપિન પિતાની શિષ્યામણ માન્ય રાખે એવો હતો પણ બાળક હોવાથી ધીરેધીરે રંગરાવ જોડે પ્રસંગ વધ્યો તથા તેઓ મિત્ર થયા. ઉચ્ચ શિક્ષણને લીધે, રસિકાના ધાકને લીધે, રંગરાવના છાંટા તેને ઉડ્યા નહીં. તેઓના આચારવિચાર પણ બધી રીતે જુદા હતા. સ્વભાવમાં આસ્માન જમીનનો ફેર હતો છતાં રંગરાવને વિપિનપર હેતુ ધણું હતું. વિપિનના વિચારો વાસ્તે તેને ઉંઝો અભિપ્રાય હતો. જુદા પ્રસંગોમાં, જુદી કેળવણીથી, તે વિપિનનો જોડીઓ થતે પણ મૂળ બગડ્યું એટલે સુધરવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. વિપિનની તકરારો તેની હાજરીમાં તેને વ્યાજબી લાગતી કેટલીક વાર તેમ કરવા તૈયાર થતો પણ વિપિન નજરેથી દૂર જતાં તેનામાં હુંપણું આવી જતું તેની જગ્યાએ વિપિન હોત તો તે પણ એમજ વર્તન રાખત એમ તે ધારી લેતો, અને ખોટા માર્ગે દોરાઈ જતો. વિપિન વાસ્તે કાંઈ પણ કંઈ ધસાતું કહે તો તેની જોડે લડી પડતો. ભાઈ બેનને મૂળથીજ ખારમો ચંદ્રમા હતો, તેમાં વિપિન વાસ્તે બંનેને ધણુંખંડે વિરોધ પડતો. એકવાર વાત એટલે, સુધી વધી પડી કે ભાઈ બેને ધણો વખત અખોલા પાળ્યાં. રંગરાવમાં કપડાંલત્તાનો શોખ, ઉડાઉપણું તથા એશઆરામ ભોગવવો એ સિવાય બીજા દુર્ગુણો નહોતા. પોતાની સ્ત્રી પાછળ તે ઘેલો હતો. જસમતીને તે જસમીન કહી બોલોવતો. સ્ત્રી પણ તેને લાયકજ હતી. તેના શોખ રંગરાવને બાળુ મૂકી દે એવા હતા. પહેરવેકરવે સાસુની બરોબરી કરતી. પોશાકમાં નવી જાતની રિપ્પનો, ઇશ્ટાંબોલ, રેશમની અને સુતરાઉ ઝાલર તે અઢળક વાપરતી. તેને એક પારસણ જોડે સહીપણું હતાં. પારસણ પણ જમાનાને અનુસરતી હતી. બે સખીઓ જ્યારે મળતી ત્યારે ખાસ કરી ફેશનનીજ વાત કરતી. બોલવામાં બંને જણાં બહુ સારી છુટ લેતાં. મોટાંમોટાં માણસો જોડે 'ઓળખાણ કરવા, તેમની જોડે વાતો કરવા વગેરેનાં શીરીનને બહુ શોખ હતો. શીરીનને વિપિનનું મોં નહોતું ગમતું; કારણ કે તે ગમે તેટલું વિપિનને બોલાવવાનું કરે, વાતમાં નાંખવાનું બહાનું શોધે પણ વિપિન તેની સાથે દુકેથીજ પતાવતો. નીચેનો પ્રસંગ એ અણગમાનું કારણ હતું.

એકવાર વિપિન રંગરાવના ઓરડામાં એકલો પડ્યો પડ્યો વાંચતો હતો અને શીરીન આવી પહોંચી. “કાંમ, રંગરાવ છે કે”

કરી દાખલ થઈ. રંગરાવ નથી એમ જાણ્યું છતાં ખુરસીપર બેઠી. વિપિને તો તેની તરફ ધ્યાન આપ્યુંજ નહીં.

“કાંય, સું વાંચવામાં મસગુલ થયાય કે કંઈ બોલતા પણ નહીં. મને પન ચોપડી વાંચવા બેસુંય કેની ત્યારે એમજ થાયચ,” એમ કહી ખુરસી કોચ પાસે ખસેડી, તથા પોતાની કોણી કોચ ઉપર વિપિન જે હાથે ચોપડી ઝાલી રહ્યો હતો તેને અડકે એ પ્રમાણે મૂકી. વિપિન ચમક્યો અને બેઠો થયો. હવે આને ગમે તે બહાને ખસેડવી એમ તેને વિચાર થયો. તેણે ચોપડીનું નામ કહ્યું, “એટલે શીરીને ચોપડી બાબત અભિપ્રાય પૂછ્યો.

“હું ચોપડી પૂરી વાંચું નહીં ત્યાં લગણુ અભિપ્રાય આપતો નથી.”

• “પન અત્યાર લગનમાં કેમ લાગેચ; ટેકસ્ટ પડે એવી છે કે નહીં?”

“હા, સારી છે,” એમ કહી ઓરડાનું બારણું શીરીને વાસ્તુ હતું તે ઉઘાડવા ઉઠ્યો.

શીરીન ચેતી ને બોલી “કાંય, રહેવા દોની.”

“મને પવન આવતો નથી.”

“તે એ બારણા આગળથી ક્યાં પવન આવવાનો તો ? અને મને કેઓ તો હું નહીં ઉઘાડી આવું ? તમે સું કરવા તસ્દી લેઓચ.”

વિપિને પાછું બેઠાં બેઠાં વાંચવું શરૂ કર્યું.

“વિપિન, તમે કોન જાને કેમ મ્હારી જોડે બોલતાજ નથી. હું તમને ગમે તેટલું બોલાવુંય પણ તમે તો મોં ઉઘાડતાજ નથી,” એમ કહી પાછો હાથ કોચપર મૂક્યો.

વિપિન આ બલાથી કેમ છુટવું તેના વિચારમાં પડ્યો. આખરે બોલ્યો “શીરીનબાઈ, મને કીઓ જોડે એકલાં બેસી વાતો કરવી ગમતી નથી. મ્હારી જોડે કોઈ એવી છુટ લે તે મને પસંદ નથી. રંગરાવ અહીં છે નહીં, માટે મહેરબાની કરી તે આવે ત્યારે આવજો.”

• “રંગરાવનું મ્હારે સું કામ હતું ? તમારા આવા વિચારોથી હું બહુ નાસીપાસ થાઉંચ. બાકી તમારો સ્વભાવ તો મને એવો ગમેચ જો. હું તો તમુનેજ મળવા આવી હતી.”

વિપિન અંતે અકળાઈને ઉઠવા તૈયાર થયો ને કોચપરથી ઉતર્યો ન ઉતર્યો અને શીરીનનો હાથ તેના ગળા ઉપર પડ્યો. તે ચમક્યો.

અને તિરસ્કારથી હાથ ખસેડી નાંખી બોલ્યો “ દૂર ! એ કંઈ બોજલાલ ન દીઠા. નફટ ! ”

શીરીન તેનો માર્ગ રોકી બોલી “ ધનનું કરસો તો હું ખૂબ પારસ અને તમારી આબરૂના કાંકરા થસે. ”

“ સાચને સાચ નથી, બહુ થશે તો મ્હારે અહીં આવવાનું નહીં થાય તો હું કંઈ ત્હારી માફક સ્વાર્થ ખાતર આવતો નથી, અહીં નહીં આવું તો ત્હારા જેવી કુલટાઓનાં મોં જેવા વારો નહીં આવે. ત્હારા બહુતર અને ત્હારી ફેશનમાં તેં આગ લગાડી. બહારથી આટલો ખટરાગ કરે છે ને અંદરથી તો મલિનતાનો પાર નથી. ”

સાચા આગળ જીદાને નમવું પડ્યું. શીરીન આબી બની ગઈ, ત્રાસ કરતાં વાક્યાતુર્ય અને પટુડાવિદ્યાથી ડ્રાવીશ એમ ધારી શીરીન વાત ફેરવી નમતાઈથી કહેવા જતી હતી એટલામાં રંગરાવ આવી પહોંચ્યાનો અવાજ સંભળાયો. વિપિન અને શીરીનને એકલાં જોઈને તેને બહુ અન્યયખી લાગી. શીરીન તે કળી ગઈ ‘વિપિન ખરડાયો’ એમ જાણી મનમાં ખુશ થઈ.

વિપિન બોલ્યો “ તમે રંગરાવ વાસ્તે પૂછતાં હતાં તો લો રંગરાવ આવ્યો ને હવે હું જાઉં છું. ”

“ કેમ ભાઈ, ખેસ તો ખરો; હું આવ્યો ને તરત ચાલ્યો શું જાય છે ? ”

શીરીન થોડી વાર ખેસી ચાલતી થઈ એટલે રંગરાવે પૂછ્યું “ કેમ ભાઈ, આજે તું ગુસ્સે કેમ દેખાય છે ? ”

વિપિને અથથી તે ઇતિ સુધી બધી વાત કહી ને રંગરાવ બહુ વિચારમાં પડ્યો. છેલ્લી વારે વિપિને કહ્યું “ ભાઈ, ત્હારી સ્ત્રીને આનાથી દૂર રાખે તો સાફ; હું તો તને ક્યારનો ચેતાવતો આવ્યો છું; પછી જેવી ત્હારી મરજી. મને તું ત્હારે ત્યાં બોલાવવા માગતો હોય તો ભાબી મારફત ત્હારે શીરીનને જણાવી દેવું કે મ્હાફ નામ એ લે નહીં અને હું હોઉં ત્યાં આવે નહીં. ”

રંગરાવે તેની સ્ત્રીને મલમમાં શીરીનની સોખત છોડવા કહ્યું તથા વિપિને કહેલું તે પણ શીરીનને જણાવવા કહ્યું. શીરીનને કાને આ વાત આવી સારથી તે વિપિનને કાલેલો કહેતી તથા તેની સામું જોતાં ડરતી. જરૂરીન અને શીરીનની એવી ખેરતી આવી ગઈ હતી

કે રંગરાવ જેવા પતિથી સ્ત્રીરીનની સોખત છોડાવાય એમ નહોતું. વળી જસમીન બાબત તેને ઉચ્ચ અભિપ્રાય હતો એટલે માફું પરિણામ આવશે એવું તેની કલ્પનામાં પણ નહોતું. રંગરાવના ભાઈ મોજલાલનામાં નામ પ્રમાણે બધા ગુણો હતા. નાનપણથી તેને જોનાર એમ ધારી શકે તે કંઈ અજબજબ માણસ નીકળશે. રંગરાવના પર વિપિનરૂપી થોડોધણો અંકુશ હતો પણ આને તો ઉલટી તેના મિત્ર બિહારીરૂપી પૂરી મદદ હતી. બિહારી પણ પૂરા વિહારી હતા. કોઈ પણ દુર્ગુણથી અજાણ્યા નહોતા. પૈસે ટકે ખાલી હતા એટલે મોજલાલભાઈની સંગત કરી હતી. જસમીનપર તેની આંખ હતી. રંગરાવને એનો કાકો પણ કેટલીકવાર કંઈ કહેતો તો તે સાંભળતો પણ મોજલાલને તો કોઈ પૂછી શકે એમજ નહોતું.

એક વાર કાકાએ કંઈ કહ્યું એટલે એ વાત પોતાની માને મોંએ કહી. પોતાના લાડબેલાને કોઈ કંઈ કહે તે સૈનાથી સહન થયું નહિ. મોજલાલને તેના કાકાને બોલાવી લાવવા માતાએ મોકલ્યો. કાકા આવ્યા અને બાબીએ જાણવાસ્થળી જમાવી. મોટાભાઈને બાબી કહે, મહેણાં મારે અને નાનોભાઈ તે સાંભળતો હતો. પણ તેણે પોતાની સ્ત્રીને વારી નહીં.

• “હું જાણું છું કે તમે મને લાવવા રાજીજ નહોતા. તમારા મનથી તો ભાઈનો પૈસો બધો તમારેજ ભોગવવો હતો. તમારું ધાર્યું થયું નહીં માટે મ્હારા છોકરાઓને હલકા પાડો છો, ધમકાવો છો તથા સંતાપ આપો છો. ખબરદાર જે હવે ફરીથી કોઈને કંઈ કહ્યું તો. ચંપકને પણ તમે બહુજ સતાવી હતી. તમે તમારે ખાઈપીને પડ્યા રહો, ને ન ફાવતું હોય તો—” એમ કરી આગળ કહેવા જતી હતી એટલામાં તે શબ્દો જાણે હુકમતરાયનેજ લાગુ પડતા હોય તેમ તે ઓરડામાંથી ચાલતો થયો. નાનો ભાઈ ગયો ને મોટા ભાઈએ કહ્યું “બાબી, બસ કરો. હું તો એમના લાભ વાસ્તે કહું છું. અને તે તમને અથવા તમારા બાળકોને પસંદ નહીં પડતું હોય તો આજ પછી નહીં કહું. મ્હારે હવે વધારે દિવસ કાઢવા નથી. કર્યાં કરું સૌ ભોગવશે.”

“એટલી એટલી લાલચી છે ત્યારે બોલો છો શેના ? તમારે ક્યાં તેને ભોગવવાં છે. ?”

વધારે વાત લાંબાય નહીં તેથી દુલેરાય ઓરડો છોડી ચાલતો થયો. તેનું ચાલતે તો તે ઘર છોડી ચાલ્યો જતો. જમાનાનો ખાધેલો હતો. અનેક અનેક આપત્તિઓ વેઠી હતી. સ્ત્રી વગેરે મરકીના ઝપાટામાં પાંચ દિવસની અંદર ધસડાઈ ગયાં હતાં. ખંજો આરો હતો નહીં એટલે ભાઈને ત્યાં રહેતો હતો. ઘણી ઠોકરો ખાઈ ધડાયો હતો એટલે ભાઈના ઘરમાં ચાલતું અંધેર તેનાથી ખમાતું નહીં. ઘણીવાર તે ભાઈને પણ ચેતાવતો પણ તેને બહુ અસર થતી નહીં. બાળકોના પર તેની પ્રીતિ હતી છતાં તેમને કુમારો જતાં જોઈને તેના મનમાં દુઃખ થતું. કેટલીકવાર તેમને સિખામણ આપતો; વખત આવે ધમકાવતો. આજના બનાવ પછી તેણે ઘરમાં ડોઈને કંઈ પણ કહેવું નહીં એમ પાણી મૂક્યું. ‘ભાઈને પણ આફરીન છે’ એમ તે મનમાં બોલ્યો. તે જાણતો હતો કે “મૂળ બધું ભાઈએ જ બગાડ્યું છે. સ્ત્રીને આર્મ-ચઢાવી ન મૂકી હોત તો માફ પરિણામ આવત નહીં. હવે ગયો અંકુશ પાછો બેસાડવાની ભાઈમાં તાકાત નથી.”

બાજી હાથથી ગઈ હતી. મોજલાલ તો હવે છેકળ સ્વતંત્ર થઈ ગયો. આટલો ખૂણે બેસી બપોડનાર કાકો પણ હવે બોલતો બંધ થયો એટલે તેના મનમાં કળ વળી. શીરીન જોડે તે બેઝિકરાઈથી મરજીમાં આવે તેમ વર્તતો. બિહારી તેને દરેક કામમાં સહાયજૂત થતો. કેટલીક વાર બંને મિત્રો રાતે મોડા આવતા પણ તેમને કોઈ પૂછતું નહીં. બિહારીને ઘણીક વાર પોતાને ઘેરજ રાખતો. બિહારીને તો એજ જોઈતું હતું, બિહારીમાં વાત કરવાની ચતુરાઈ હદ બહાર હતી. સૌ કોઈને એ તેની વાતમાં આંજ નાંખતો. હાથમાં ચાંદ બતાવવા ચૂકતો નહીં. વેપાર બાબત વાત કરતો ત્યારે જાણે પોતે બહુ ડોળ્યું હોય અને તેનો પડિત હોય એવી રીતે બોલતો. કંઈ કંઈ વેપારોમાં કંઈ કંઈ ફાયદાઓ બતાવતો. પોતે ખરી રીતે જોતાં કશાને લાયક હતો નહીં.

મોજલાલ જરૂર પડે તેને પૈસાની પણ મદદ કરતો બિહારીને તેથી કરીને તેની સંગત ગમી ગઈ હતી. હરેક બદલાને તે મોજલાલને ખુશ રાખતો. તે જે કામ કહે તે તરત ઉપડી લેતો. કાકા બાબત શેકાણીને ઇસારો કરવા મોજલાલને ચઢાવનાર તેજ હતો; અને પોતે ફાળ્યો તેથી તેને બહુ નિરાંત થઈ હતી. શીરીન બાબત કંઈ પણ કહેવાનું હોય તો મોજલાલ એનેજ કહેતો. અમે તે રીતે ધારેલો અર્થ પાર પાડવા બિહારી ચૂકતો નહીં. મોજલાલ તેથી તેના પર બહુ પ્રસન્ન

રહેતો. ધીરેધીરે કામ વધવા માંડ્યું. મોજલાલ, બિહારી, શીરીન
 ઇચ્છેક એકલાં સાથે ફરવા જતાં, જસમીન કેટલીકવાર સાથે જતી. તે
 સાથે ન આવતી તેમાં મોજલાલ અને શીરીન ખુશ થતાં. શીરીનને
 જસમીનના 'કમ્પેનિયન' નું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. મોજલાલ
 પહંરવેશ વગેરેમાં એવો રહેતો કે તેની જાત ખરાબર પરખાતી નહીં.
 આથી શીરીન સાથે ફરવામાં તેને કોઈ પણ જાતનો બાધ
 આવતો નહીં. રંગરાવ જોડે મોજલાલને ઝાઝું બનતું નહોતું પણ
 રંગરાવ તેના ભાઈના કામમાં આડો આવતો નહીં, એટલે મોજલાલને
 તેનાપર ખાસ દ્વેષભાવ નહોતો. બિહારીને વિપિનપર અંદ-
 રખાનેથી ઘણો દ્વેષ હોતો. કોઈપણ રીતે તેનું શેઠને ત્યાં આવવાનું
 અટકે તેમાં તે રાજી હતો. મોજલાલને કેટલીકવાર તેમ કરવા ચઢા-
 વતો, મોટાભાઈની તેનાપર મહેરબાની હોવાથી મોજલાલ ઝાઝું કરી
 શકતો નહીં વળી વિપિન તેના માર્ગમાં આવે એમ નહોતું, એટલે
 તેને દૂર કરવા તેની બહુ ઇચ્છા નહોતી. બિહારી પણ કેટલીક વાર
 આ કારણથી મૂગો રહેતો, પણ વિપિનથી તે બહુ ડરતો. વિપિને
 રંગરાવને એકબેવાર આ બાબત ચેતાવ્યો હતો, પણ નાનો ભાઈ
 એને સાંભળે એમ નહોતું તેથી એ બાબતમાં કંઈ કરી શકતો નહીં.

બિહારીનું આગમન ત્યાં પૈસાનાજ કારણે નહોતું.

જસમીનપર પણ તેની નજર હતી. જસમીન તેની છટાથી છે-
 તરાઈ હતી. શીરીન આ વાત ચેતી ગઈ હતી, બિહારી અને
 જસમીનનો ઘાટ બેસે તો તેમાં રાજી હતી, કેમકે આમ થવાથી તેને
 મોજલાલ જોડે મરજી માફક વર્તવાને કંઈ પણ અટકાવનું કારણ
 ન રહે. કેટલીકવાર જસમીનને મોંઢે તે બિહારીનાં વખાણ કરતી,
 અને તે વખાણની તેનાપર શી અસર થાય છે તે જોઈ લેતી. દાવ
 આવે રંગરાવને વાસ્તે કંઈ સાચું જુદું કરતી. બિહારી તેના વાક-
 ચાતુર્યની જસમીનપર શી અસર થાય છે તે કળી જતો. ધીરેધીરે
 તેણે જસમીનની જોડે વાતચિતનો પરિચય વહાયો હતો. મોજલાલને
 આ બાબતથી અજાણ્યો રાખવામાં આવ્યો હતો. તેને વહેમનું કારણ
 મળે નહીં તે બાબત બિહારી સાવચેત રહેતો. શીરીન પણ ચકાર
 હતી એટલે તેણે પણ આ બાબત મોજલાલને માહિતગાર કર્યો નહોતો.
 કદીકદી શીરીન અને બિહારી સાથે મળી જસમીન બાબત વાત
 કરતાં, બિહારીનો જય થશે એમ શીરીન તેને કહેતી. તે જય જેમ
 અને તેમ વહેલો મળે તે બાબત બિહારી અધીરો થતો.

આ પ્રમાણે બિહારી તથા શીરીનની સ્વાર્થબુદ્ધિને લીધે હુકૂ-
મતરાયના ઘરની ખરાબી થતી હતી, છતાં તે બાબતમાં ચતુર કાકા
સિવાય સર્વ કોઈ અબાલ્યું હતું. દુલેરાય આ બાબત બોલતો
નહીં છતાં તેણે એકાદવાર સમસ્યામાં રંગરાવને કહ્યું હતું. રંગરાવ
એ બાબત બેદરકાર છે જાણી કાકાએ લાંબીદુંકી કરી નહીં, કાકાનો
આટલો નામનો પણ અંકુશ દૂર થયો એટલે બિહારીને કળ વળી.
કોઈ કોઈને રોકે એમ હતું નહીં. હુકૂમતરાયના ઘરમાં કેવળ અંધેરજ
બ્યાપી રહ્યું હતું. સૌ સૌની મોજમાં આવે તેમ વર્તવા લાગ્યું. સાતે
તારમાંથી જુદો જુદો સુર નીકળતો, ને તેમને એક કરવા-એક બીજા
સાથે મિલાવટ કરવા-મુખ્ય તારજ અશક્તિમાન હતો તો બીજા ક્યાંથી
હોય? સ્વતંત્રતાને નામે વ્યભિચારે ઘર ઘાસ્યું હતું. હાથી જેવા પ્રાણીને
પણ અંકુશની જરૂર છે તો મનુષ્યને હોય તેમાં શી નવાઈ? બાળ-
કને તેના માતાપિતાના અંકુશની, સ્ત્રીને પોતાના પતિના-પતિ ના હોય
તો કોઈ વડીલના, મનુષ્યને બીજા હરકોઈ વડિલના કે મિત્રના, ઘોડાને
તેના હાંકનારના, પ્રાણીઓને તેમનાં કરતાં વિશેષ બળવાનના, બળવાન
પ્રાણીઓને તેનાં શિકાર કરનારના, આગને પાણીના, રાજાને પ્રજાના,
પ્રજાને રાજાના. આમ અંકુશ વગરની વસ્તુ એક પણ કુદરતે બનાવી
નથી. વસ્તુ નિરંકુશ થાય તેમાં તેની પડતી નિર્માયલીજ છે પછી
વહેલી કે મોડી; હુકૂમતરાયના ઘરમાં બધી રીતે અંધકાર છવાઈ જઈ
હતો છતાં તેની કોઈને ગતાગમ નહોતી. વિવેકબુદ્ધિથી વિચાર કર-
નારને તે ઘર અંધકારમય લાગતું.

આમ સર્વ વસ્તુઓની અનુકુળતા હોવાને લીધે હુકૂમતરાયનો
ઘરસંસાર, કહેવાતી સ્વતંત્રતાના-વિચારબુદ્ધિથી ગણાતી નિરંકુશતા-
ના-દરિયામાં પૂર્ણ જોશથી વહન કરતો હતો અને વહાણમાં બેઠેલું
કોઈ પણ પાછું ફરી જોતું નહોતું. વહાણને કંઈ જગ્યાએ ખરાબો
આવવાથી અથડાવું પડશે, ક્યાં તે ભાંગી ચુરેચુરા થઈ જશે, તેનું
તેના સુકાનીનેજ ભાન નહોતું તો બીજાને તો ક્યાંથી હોય?

ચંકાર વિપિનથી આ વાત અજાણી નહોતી. તે એકવાર તે
રંગરાવ સાથે વિવાદમાં ઉતર્યો અને કહ્યું કે “હાથથી બાજ બગડી
પછી તે હાથમાં આવવી મુશ્કેલ છે. છુટયું તીર પાછું આવી શકતું
નથી. ગયો અંકુશ પાછો બેસાડી શકાતો નથી. સુધરેલા વિચારની
પાશ્વર્ય પ્રજા પણ મનમાં તો સમજતી હશે, પણ હવે લાઇલાજ છે
એટલે કહે કોને? તેમની સ્ત્રીઓ તેમનાપર ઘોડેસ્વાર થઈ છે. પાલ્કામેંટમાં

એસવાનો તથા કોર્ટમાં વકીલ તરીકે ઉભા રહી કેસ ચલાવવાનો તેમને હક્ક નોંધ એ છે. ધણા હક્ક આપી ચૂકયા છે એટલે આટલો પણ બાકી રહે તો સ્ત્રીઓના સરખા હક્કમાં વાંધો આવે. આંગળી તેઓએ આપી એટલે હવે સ્ત્રીઓ પોંચે માગે તેમાં નવાઈ નથી. તેઓમાંના ધણાક મનમાં પસ્તાતા હશે; ત્યારે આપણને તેના જેવા થવાનું મન થાય છે. આમનું આમ એમનું ગાડું ચાલશે તે ક્યાં સુધી નભશે તે જોવાનું છે. આપણે નહીં તો આપણી પાછળના જોશે કે પાશ્વર્ય દેશોની પડતીનું કારણ તેમની સ્ત્રીઓનું બેહદ અને બેહદું છુટાપછું થઈ પડ્યું. મને કેટલીક વાર તો એમ થાય છે કે હજી એમની સ્ત્રીઓને ધણા હક્ક માગવાના બાકી છે. ચાલતે દહાડે કાયદા પસાર કરવામાં રાજની સહી થતી હશે ત્યાં સાથે રાણીની પણ માગશે. વખત આવે અમારે તો ત્રિયારાજ નોંધ આપી છે એમ કહેશે; એટલે એમના મરદોને સાધુ થઈ ફરવાનું. વળી કોઈ નસીબના સંજોગે મત્સ્યેન્દ્રનાથ નીકળ્યો તો તેને ગોરખનાથ આવી ખેંચી જશે, અને કહેશે “ગુરુજી, લપટીસે બોત લપટાયા,” હવે તો બધું છોડી દેવું; મરજીથી છોડ્યું તે હવે પાછું સહાવું નહિ, હવે તો જંગલમાં મંગળ માની લેવું અને હિંદુઓની માફક ‘ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या’ એ સૂત્ર પકડવું. કંઈક વિચાર આવ્યો અને બોલ્યો “ખુબી પણ જો, કે જે હક્ક તેઓ માગી શકે કે જે હક્ક વાસ્તે તેમની સ્ત્રીઓ લડી શકે તેને વાસ્તે હિંદુસ્થાનના પુરુષોને ચું કે ચાં કરવાનો અધિકારજ નહિ.

“સ્ત્રીઓને ધરમાંજ ગોંધી રાખવી એવો મ્હારો વિચાર નથી; તેમને ગુલામ તરીકે ગણવી એના જેવું ખીણું અધમ કર્મ નથી. પણ સ્ત્રી અને બાળક, તેમને જોઈએ તે કરતાં વધારે છુટ આપતાં પરિણામ સાફ ન આવે.”

રંગરાવ આવાં બાષણો ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતો, કોઈક વાર વિવાદમાં ઉતરતો, અંતે વિપિનની તકરાર આગળ મહાત થતો, તેના વિચાર કંઈક અંશે કબૂલ રાખતો પણ અંતે પોતે પકડેલી રીત પ્રમાણેજ કર્યો જતો.

પ્રકરણ ૧૬.

રત્ન મળી.

“Many an Indian has transported himself beyond Indian seas, but none has left behind him any systematic record of his shrewd and close observations of foreigners and their ways of life. What little we have in this direction is, at best, an eyevue of, what may be called, mere transitory birds of passage. Hence the pictures drawn by them are sometimes sunny, sometimes cloudy but never gloomy or sullen. The reason, perhaps, is that very few of those, that have hitherto left the shores of India had any rigorous ideal behind or a strong moral purpose before them. Even now most of those who are attracted to those lands beyond seas have hardly any higher motives than that noble lust of personal salvation which, according to them, lies in thickening and fattening their little ego an end in the eyes of those that know, nothing short of self-annihilation.”* (પરીક્ષાના પત્રપરથી)

સવારના પહેરમાં સાત વાગ્યામાં ગાડીઓની તથા વિજ્ઞાનિક ત્રામની ડોડાડોડ ચાલી રહી છે. લોકો પગે ચાલીને યા ગાડીમાં બેસીને નવાં કંકડતાં લુગડાં પહેરીને શાકબજારમાં સોદો લેવા જાય છે. કેટલાક જોખીનો શાકનું વજન પાંચ શેર પણ ન હોય એટલામાં હેલકરીને માથે મૂકાવી ધર તરફ વળે છે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની સ્ત્રીઓ નાહી ઘોઘ મંદિરોમાં દર્શન કરવા ઉતાવળે પગે ચાલતી, કોઈક વાર ‘દોડતી ‘જય જય’ પોકારતી દેખાય છે. બીડમાં જાણે બાકી હોય તેમ કોઈક વાર કઠોર અવાજ કાઢી બોલે કરતી ‘મોટરકાર’ જાણે ત્યાંના વતનીઓપર રાજ્ય ચલાવતી હોય તેમ આવી પૂછે એ છે, અને બધાને દૂર ખસી

* ધણાએ હિંદુઓ સમુદ્રયાન કરે છે પરંતુ કોઈએ વિદેશીઓની, તેમની રહેણીકરણની સૂક્ષ્મ અને બારીક ચિકિત્સા કરી ખરેખરે ખ્યાત્ત આપણને આપ્યો નથી. એ વિષયમાં જે કંઈ થોડું થયું પણ આપણને મળ્યું છે તે માત્ર રવચંદ્રી વિદ્યાગાવલોકન જેવું જ છે. આથી કરીને તેમણે

જવું પડે છે. કોઈક મહારાટમાં પડી જાય છે, કોઈકની પાંધડી ગળડી જાય છે; બિચારી સ્ત્રીઓનું તો પૂછવું જ નહીં. વધારે જાણીતા અને અનુભવી સહેરી ફટલીક વાર આ ધમાલ જોઈ કહેતા કે મુંબાઈમાં રહીને ત્રણ રીતે મરતો જો બચ્યો તે ભાગ્યશાળી; એક તો ગાંડીધોડા ને દ્રામ તળે ચગદાઈને, બીજું ઘર પડવાથી યા બળવાથી અને ત્રીજું ઝેર ખાઈને.

ક્યાં માથેરાનની શીતળ ટેકરીનો એકાંતવાસ અને ક્યાં વસ્તીથી ઉભરાતી અલબેલી નગરીનો કાલાહલ, ક્યાં તેની ગંભીર શાંતતા અને ક્યાં આના પ્રપંચ, ક્યાં તેની કુદરતનો બહાર, અને ક્યાં આની બહારની ટાપટીપના દેખાવો! વગર પૈસે, વગર ખર્ચે એક જગ્યાએ કુદરત મનને આનંદની રેલમાં તણાવે; ત્યારે બીજી જગ્યાએ કુદરતને શાંકવા, તેની શોભા અટકાવવા અનેક પ્રયાસો ચાલે! માથેરાનના શાંત પ્રદેશમાંથી નીકળી મુંબાઈ આવવા, વાંચનાર, તને મન તો નહીં હોય પણ વિધાતાએ જો નિર્માણ કર્યું છે તો મને કે કમને તેમ કર.

તેમ કર્યોને-મુંબાઈ આવે-આજે પંદર દિવસ થઈ ગયા છે. ગઈ કાલેજ સાંજે તું રંગરાવ તથા વિપિન સાથે વિજળીક દ્રામમાં બેસી.....કંપનીના 'સેલ'માં જઈ આવ્યો. 'સેલ'માંથી ખરીદી કરી તે રંગરાવના કાકાની મુલાકાત લીધી. આજે પાછો વિપિન સાથે ઘેરથી નીકળી રંગરાવની ભેટ લેવા તું તૈયાર થા.

રંગરાવ આજે મહા હિલટમાં આવી ગયો હતો. સાંજ ક્યારે પડે ને વિપિન આવે કે વધામણી ખાઈ એમ તે રાહ જોતો હતો. દરરોજ કરતાં કલાક વહેલો તે તૈયાર થઈ ગયો હતો. જસમીન પણ બહુ હર્ષમાં આવી ગઈ હતી. એક સફેદ મચ્છરદાની જેવું બારીક

આપેલાં ચિત્રો કેટલાંક ઝગઝમતાં, કેટલાંક અડધાંપડધાં, ઢાંકપીછાડો કંઈકાં હોય છે પરંતુ તેમાં રહેલા દોષોનું કંઈએ ચ્યાસ્થિત નિરૂપણ થયું નથી, અરે સ્વરૂપ બતાવ્યું નથી. કદાચ એમ પણ હોય કે અત્યાર મુઘીમાં જેઓએ દિલ્હીનો ખિસો ઠાડ્યો છે તેમાંના કોઈકનાજ મનમાં કંઈ ઉચ્ચ લક્ષ્ય જિંદુ યા અભિલાષા રહેતી હશે. હાલ પણ જેઓ એ દૂર પ્રદેશ જવા ઇચ્છા રાખે છે તેમાંના બહુક, માત્ર તેમને આત્મોન્ધાર કે જે તેમના વિચાર પ્રમાણે તેમનું ભરણપોષણ સારી રીતે કરવામાં આવે અહીં વધારવામાં સમાવશે. એ તે કરતાં ખાતરજ, તે તરફ આકર્ષાય છે. આવો હુલ્લુક વિચાર, જેઓ બસે છે, હમજે છે તેના મનથી તો તેમનું પોલાનું જ અસ્તિત્વ ઉખેડી નાંખવાને સાધનભૂત થવામાં બાકી ન રાખે.

સુતરાઉ લુગડું તેણે પહેર્યું હતું. તેની લુગડું પહેરવાની ઢબ તથા કપડાના ખારીકપણાને લીધે તેના સરીરના અવયવોનું અવલોકન કરવામાં કોઈ પણ જાતની અડચણ પડતી નહોતી. તેના વાળને પ્રદર્શિત કરવા માથે ખરાબર તેણે ઝોઢ્યું નહોતું. તેની ચોળીનું યથાસ્થિત વર્ણન કરવું બહુ ભારે થઈ પડે. કોઈ જગ્યાએ તેને સુતરની 'નેટ' મૂકવામાં આવી હતી, કોઈ જગ્યાએ રેશમી રિબન દેખાતી હતી, કોઈ જગ્યાએ ખોટી ઝાલરો ઝુક્યાં કરતી હતી; કોઈ જગ્યાએ બલૂનની માફક તે ઉપસતી હતી તો કોઈ જગ્યાએ તેની ધારણ કરનાર લજ્જતરહિત હોવાથી જાણે શરમાતી હોય તેમ સંકોચાતી હતી. જોખનનાં મદમાં તણાઈ તે કેવા ઉછાળા મારતી હતી તેનું ભાન કરાવવા છાતીના ભાગમાં ચોળીનું પડ અઢેકપર આવી રહ્યું હતું અને તેમાંનું એક પડ એવી રીતે ખુલ્લું રાખવામાં આવ્યું હતું કે તે ઉભા ચોર ગજવાની ગરજ સારે. દરજી પછુ કોઈ જખરો કારીગર હોવો જોઈએ એમ સહેજ કોઈને લાગે કેમકે એ પડ બીજાં પડો કરતાં કોઈ પણ રીતે ખુલ્લું પડતું નહોતું. એ ચોળી તેની ગોરી ગરદનથી જરા વધારે નીચી રહેતી હતી અને તેથી ડોકમાં પહેરેલી મોટાં મોતીની માળા તેની સુંદરતામાં વધારો કરતી હતી. તેના લુગડાનો છેડો છાતીના અર્ધ ભાગને પ્રદર્શિત કરતો હતો. તેના કામળ હાથ ઉપર તેણે માણેકની બંગડી પહેરી હતી. એક પગ બીજા પગપર નાંખી કાચ ઉપર કંઈક બેઠેલી કંઈક આડી પડેલી હાથ લમણાપર મૂકી સુતેલી હતી.

કોઈકકોઈક વાર તે આયના તરફ જોતી હતી, કેટલીક વાર રંગરાવની જોડે વિનોદમાં ઉતરતી હતી. રંગરાવ વિપિનને મળવા એવો અધીરો થઈ ગયો હતો કે તે પાછડું બોલતો પણ નહીં. દિવાનખાનાની વચ્ચે પડેલી ખુરસીપર તે બેઠો, અને તેણે એક વર્તમાનપત્ર હાથમાં લીધું, તેનાં પાનાં ખાલી ઉથલાવી ગયો. વર્તમાનપત્ર પાછું મૂકી દીધું એટલે જસમીને કહ્યું,

“વિપિનભાઈ હમણાં આવશે એમ છેક અધીરો શું થાઓ છો કે કંઈ બોલતા, પણ નથી.”

“કાણ જાણે શું છે કે હું એની પ્રાછળ આટલા વલખાં માંડું છું ને એ બહુ બેદરકાર થતો જાય છે. માથેરાન જઈ આવ્યા પછી એનામાં બહુ ફેરફાર થઈ ગયો છે. એને મુંબાઈ આવ્યાને પંદર દિવસ થયા, તેમાં કાલે જરા એ છુટથી બોલ્યો.”

“મને પણ પહેલ કરતાં બહુ નરમ થઈ ગયા હોય એમ લાગે છે. મ્હારી જોડે પણ ઝાઝું બોલતા નથી.”

આમ વાત ચાલે છે એટલામાં વિપિત આવી પહોંચ્યો, ને રંગરાવ તેને તેડવા ઉમરા લગણુ આવ્યો.

જસમીને અંગ્રેજી ઢબ પ્રમાણે સહેજ ડોકી ધુણાવી.

“કેમ, આજે ભાબીની વર્ષગાંઠ છે કે શું ? આજે કંઈ બનને જણાં ખુબ આનંદમાં છો ?”

“તે વાત નિરાંતે કરીશું પણ હાલ તો ચાલ મ્હારી જોડે કાલાબે.”

“અરે મને ત્યાં ક્યાં તેડી જાય છે ? સ્થાન બદલાયું પણ કંઈ જગ્યાનું માહાત્મ્ય જાય ? ભૂમિને વરદાન હશે તે કેમ ખોટું થાય ? ભાબીને પણ ત્યાં સાથે લેવાં છે કે ?”

“ના, ના, મ્હારે બીજી ‘એપોઇન્ટમેન્ટ’ છે.”

“હીક ” વિપિત કંઈક ભારથી બોલ્યો.

બન્ને મિત્રો દ્રામમાં બેસી ‘સેક્રેટરીએટ’ આગળ આવી પહોંચ્યા તથા ‘ઍડરટૅડ’ તરફ તેઓએ કુચ કરી.

માણસોનો જમાવ ત્યાં વધારે હતો એટલે “સ્વામંગપાથ ” તરફ ગયા ને ત્યાં દરિયાના કિનારાપર પથરના ઢગ પડ્યા હતા તેનાપર બેઠા.

કિનારાપર બેસી વિપિતે આમ તેમ જોવા માંડ્યું. જગ્યાની શાંતતા જોઈ તેને માથેરાન યાદ આવ્યું, શિશિરનું સ્મરણ થયું. સૂર્યનારાયણપર તે શાંતતાની અસર થઈ હોય એમ લાગતું હતું; તેનું ઉચ્ચ સ્વરૂપ છોડી દઈ તે વાદળમાં ભરાતા હતા. ‘સાપ ગયા ને લીસોટા રહી ગયા’ તેમ તેના તેજનો કંઈ સોનેરી આભાસ માત્ર પડતો હતો. દરિયાનું પાણી પણ નરમ પડી ગયું હતું. પાણીનો રંગ કિનારાપરથી ભુરાસ પડતો દેખાતો હતો. જરા દૂર નજર નાંખતાં ચોપાટી તરફનો વક્ર સાગ તથા ત્યાં આવી રહેલા બંગલાઓ દેખાતા હતા અને તેથી જરા દૂર અલબેલી નગરી વાદજ્યધરની ટેકરીરૂપ પોતાનો હાથ લાંબો કરી સમુદ્રના માર્ગમાં આડે આવવા તથા તેને અટકાવવા ખાલી મથતી હોય એમ લાગતું હતું.

“વિપિત, પિતાને આજે ઈંગ્લાંડ સંબંધી વાત છેડી હતી ને તેઓએ મને ત્યાં જવા હા કહી છે.”

આ વાક્ય સાંભળી વિપિતનું મોં કટાણું થયું. ‘હીક, તેથી શું આજે બહુ આનંદમાં છે. વાંર, પણ ભાબી શેનાં ખુસ થાય છે? તું

ત્યાંથી બે ત્રણ વર્ષે આવશે. એમને તો ત્હારો વિયોગ થશે છતાં આમ ખુશ કેમ દેખાય છે ?”

જસમીનનાં કહેવા પ્રમાણે હું ત્યાં જઈ આવું તો ત્યાંની રીતભાત વગેરે નજરે જોઈ ને તે સાંભળવાનું એને બહુ મન છે.”

“હું તો કહું છું કે ભાબીને પણ સાથેજ લઈ જા.” આમ કહેવાનાં વિપિનને બે કારણ હતાં; એક તો રંગરાવને ત્યાં જઈ આવે માર્ગે ઉતરવાનું કારણ ન મળે અને અત્રે જસમીન બાબત તેને ચિંતા હતી. બિહારી જોડેની તેની વર્તણૂક જોઈ વિપિનને શંકા ઉપજતી હતી. આજે ભાબી આટલી ખુશ છે તેનું કારણ પણ કદાચ એવુંજ હશે એમ તેને લાગ્યું. વિપિન કોઈ બંધુ વાત ઉપર દૃઢ નિશ્ચય ઉપર આવતા પહેલાં બહુ વિચાર કરતો. અનુમાન ઘણી વાર ખોટાં પડે છે માટે એવાં અનુમાન મનમાંજ રાખતો.

“ત્યાં જસમીન આવી શું કરશે ?”

“તું કરશે તે.”

“હું તો અભ્યાસ વાસ્તે જઈ છું.”

“ઓહો! શ્વાનો અભ્યાસ કરવો છે ?”

“બારિસ્ટરનો.”

“પણ ભાઈ ત્હારા પિતા વેપારી છે તો તેમાં તું તેમને મદદ ન કરી શકે ? તને અહીંના અભ્યાસક્રમ અધરો લાગે છે ને તેથી ત્હારે બારિસ્ટર થવું છે. તે પરીક્ષા કદાચ સહેલી હશે પણ તું પાસ થઈ શું કરવાનો ? અત્યારે લોકો જોડે બોલે છે તેના કરતાં થોડું બોલવાનો, જેની જોડે બોળખાણુ નહીં હોય તેને સાંભળવાનો નહીં. તેમ આજે વકીલનો ધંધો એવો નથી કે ધુસણી કર્યા વગર કોઈ આપણી દાદ લે. પગપેસારો કરતાં નવા માણસનો દમ નીકળી જાય છે. વકીલ દર વર્ષે વધતા જાય છે, કમાણી ઘણા થોડાંતે છે. હું તો ધારું છું કે તું અહીં રહી કંઈ ધંધો ઉપાડી લે. તેમાં તું કેટલાકનું ભણું પણ કરી શકીશ.”

“અથા લોક ત્હારા વિચારના હોય તો ત્યાં જાય કોણ ?”

“ને ન જાય તો સત્યાનાશ શું વળી જાય ? ત્યાં જવાને લાયક ઘણા થોડા હોય છે. આ અભ્યાસ વાસ્તે કોઈ જાય તે જોવા હું માગતો નથી. કેમકે ત્યાં જે જે જઈ આવ્યા તેમાંના ઘણાખરા માખ મરિ છે અને પૈસો હોય તો વેડફી નાંખે છે, કલ્યાણ કોઈનું કરતા નથી. કંઈ હુત્તર કે ઉદ્યોગ ત્યાંથી શીખી લાવી કેટલાઓએ હિંદનું ભાગ્ય બોધ્યું ? ત્યાંથી

આવી પોતાની ભાષા ને સગાંનેજ બૂલી જાય તે દેશને શું લાભ કરવાના હતા ? ‘ભપકા ભારી અને ખીસાં ખાલી’ તેમ આમતેમ કરવાના. અહીંજ રહી, ઉચ્ચ અભ્યાસ કરી, એકાદવાર નિષ્ફળ થામ તોપણ પ્રયાસ કાયમ રાખી દેશતું કલ્યાણ થોડે કે ઘણે અંશે થઈ શકે છે તેનાં અનેક દૃષ્ટાંતો છે ને ત્યારે આદ્યે ખોળવા ન જવું હોય તો ત્યારી પડોશમાંજ* જો. ભાઈ, મેં અભિપ્રાય જણાવ્યો તેના ખરો અર્થ તો તું સમજ્યો હશે. મ્હારું કહેવું એમ છે કે વિલાયત જવાની સામે હું નથી પરંતુ જેઓ ત્યાં જઈ આવે છે તેમનાં વર્તન, આચાર, વિચારની હું સામે છું ને તેથી બધાને ત્યાં જવાને લાયક નથી ગણતો.”

ફૂંગરાવ આ સાંભળી મૂગો રહ્યો. આકાશે તારાટપકીવાળો સફેદ સાણુ પહેરવા માંડ્યો હતો, આસપાસ બધે રોશની થવા લાગી ને બન્ને મિત્રો ઉભા થયા. વિપિન અધવચ્ચથીજ પોતાને મકાને ગયો, કેમકે અનુબાની તખીઅત સારી નહોતી. ધડપણને લીધે તેનું શરીર ખોખરું થઈ ગયું હતું તથા તેનાથી કંઈ નીપજતું નહોતું. કામ કરતાં હાંપી જતી હતી. કામમાંથી તેને ફારગ કરવા અંદરાવે એક સારો રસોઈગ્રા રાખ્યો હતો. અંદરાવે ડાકટરની દવા કરવા તેની માતાને કહ્યું પણ તેમ કરવા તે રાજી નહોતી, ડાકટરની દવા હવે આ ધડપણે ખાવી તે એના જૂના વિચારને ગમી નહિ. ‘હવે હું નહીં મરું ત્યારે મરશે કાણ’ એમ તે કહેતી. વૈદની દવા તેણે ખાવા માંડી પણ તેનાથી કંઈ ફાયદો જણાતો નહોતો.

પ્રકરણ ૧૭.

વિદ્યાર્થી જીવન.

વિપિનને બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કર્યાને આજ ત્રણ માસ થયા હતા. આવતી કાલે બી. એ. ની પદવી લેવા વિશ્વવિદ્યાલયમાં તેને હાજર થવાનું હતું. એ હાજર થાય તો પહેલાં એના વિદ્યાર્થી જીવનનું અવલોકન અસ્થાને કહેવાય નહીં.

સાદા અને સરળ સ્વભાવના માતૃપિતાના હાથ તળે ઉછરેલા આળકનું, સારી પણ સુઘડતાવાળી અંદ્રાવ અને રસિકાની રહેણી કરણીમાં ઉગતા વિપિનનું વિદ્યાર્થી જીવન સાદું તેમજ સરળ હતું. પાશ્ચાત્ય રીતિનીતિનું અવલોકન કરતા, નાણાંની રેલમહેલ કરતા, અંગ્રેજી બનાવટના બુટ-સ્ટોકિંગ, કૉલર, નેકટાઈ ને હૉટ એ કૉલેજના વિદ્યાર્થીનું ભૂષણ સમજતાં, લક્ષ્યાર્થ ધારતા યુવાનોનો સંગ દોષ વિપિનને લાગ્યો નહોતો. નાણાં મેળવવાની મુશ્કેલી તે સમજતો હતો, પિતાના અનુભવપરથી જાણતો હતો, પિતાને જોઈએ તે કરતાં વધારે ભારરૂપ થવું તે પાપ સમાન ગણતો હતો, એવો બેહુદો ખર્ચ ભવિષ્યની પ્રજાની સાધારણ સંપત્તિના માણસોની એ કૉલેજ જીવન માટે અપ્રીતિ મેળવવા સાધનભૂત થશે એમ તે ધારતો હતો. તે બી. એ. ના વર્ગમાં આવ્યો અને તેણે સ્વદેશી વૃત્ત લીધું હતું અને પગથી માથા સુધી તે સ્વદેશીજ કપડાં પહેરતો, પોતાના મિત્રમંડળમાં તેમ કરવા વિનવતો. જેવું મળે તેવું પાતળું કે જાડું, સુંવાળું કે ખુચે એવું, સોંધું કે મોઢું પણ સ્વદેશી નીભાવી લેતો. હૉટ પહેરતા યુવકોની તરફ તે કંઈક અભાવની લાગણીથી જાણતો. લાગ આવે તેમની સાથે વિવાદમાં દિતરી તેમની એ ટેવ છોડાવવા પ્રયાસ કરતો. તેમાંના કોઈક સ્વદેશાભિમાનનો જુરસો ખતાવતા યા દેશ સેવાની વાતો કરતા તો તેમની એ સહભાવના ફળરૂપે, તેમનાં શુદ્ધ હૃદયની જાપરૂપે, હિંદુઓના પ્રહેરવેશ પ્રતિ સહભાવ ખતાવવા તેમને કહેતો તથા આચરણ પણ તે મુજબનું રાખી તે વડે એ દેશાભિમાનનું પ્રથમ પગથીઈ ચઢવા તેમને વિપિન સૂચવતો. વૃત્તપાળ્યા ને એક વર્ષ થયું, સીનિઅર બી. એ.માં તેનો પ્રવેશ થયો અને તેણે સ્વદેશી હિલચાલ ને ટૅકા આપે એવા પાંચ સાત મિત્રોની મદદ લઈ એક મંડળ સ્થાપ્યું. તેમાં અવારનવાર ભાષણ આપી, પુરસદની વખતે એવી વાતો છોડી તેણે એ હિલચાલ તરફ કેટલાકનું લક્ષ દોરવું હતું.

કૉલેજમાં વિધવિધ વિષયોનું ચર્ચા કરનાર એક મંડળ ધણ વખત થયાં સ્થપાયું હતું. વિપિન તેમાં આગળ પડતો ભાગ લેતો. તે પોતે જ્યારે પણ બોલતો ત્યારે ખોટો ભાગે હિંદના પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન ઇતિહાસના અમુક ભાગના દિગ્દર્શનનો વિષય પસંદ કરતો કેમકે તેને વિદ્યાર્થીઓને શીખવવામાં આવતા હિંદના ઇતિહાસોમાં અનેક ખામીઓ લાગતી. બીજા વિષયોમાં એક લિપિમાં હિંદ માટે સામાન્ય ભાષા, માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવાની આવશ્યકતા, સ્વદેશી

વગેરે એના તરફથી અપાતાં ભાષણોમાં ખાસ હતા, અન્યને મોંઝે પણ ચર્ચાતા એવા વિષયોમાં તે આગળ પડતો ભાગ લેતો. ધીરેધીરે આ મુખ્ય મંડળની શાખારૂપે, હિંદના ઇતિહાસની તથા માતૃભાષાના પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન કવિઓ, ગ્રંથકારો વગેરેના પુસ્તકોની ચર્ચા કરનારાં એ ઉપમંડળો તેણે સ્થાપ્યાં હતાં. આ મંડળો ઉપરાંત કૌલેજના રમતગમતના વિભાગનો અવારનવાર તે સેક્રેટરી નીભાતો અને તેને સોંપવામાં આવેલું કામ સર્વની પ્રીતિ વચ્ચે તે પાર પાડતો.

વર્ણબેદ તરફ અભેદ દષ્ટિથી જોતું એક સુધારક મંડળ ન્યાત જાતના રીતરિવાજોને કંઠગા, પ્રગતિને અટકાવનારા મૂર્ખાઈ ભરેલા સમજનારૂં સ્થપાયું હતું. ન્યાતજાતના કોઈ પણ જાતના બેદ 'વગર કોઈ પાટલુન ને હેંટ ચઢાવી ટેન્ડ્ર ખુરશીપર બોજન કરવાનો તેનો આશય હતો. સાધારણ રીતે ન્યાતિ જમણની તે મંડળ વિરુદ્ધ હતું. છ મહિને ટર્મ પૂરી થતાં એ મંડળની મેજબાની થતી અને આંખ મીચીને તેમાં ખર્ચ થતો હોવાથી એમાં શ્રીમંત વર્ગજ ભાગ લેતો અને તે સભાસદો પહેલા વર્ગના સભાસદ ગણાતા. ઉપરાંત દર મહિને સાધારણ ચાહ પાર્ટીઓ અપાતી તેમાં ધણા યુવાનો ભાગ લેતા અને તેઓ બીજા વર્ગના સભાસદો લેખાતા. કૌલેજના ચારસો વિદ્યાર્થીઓમાં સહેજે, અઢીસો વિદ્યાર્થીઓ આ મંડળના સભાસદો હતા. બાકીનાઓમાં કેટલાક વિપિન જેવા હતા તો કેટલાક તેમના વિચારની સહાનુભૂતિ હોવા છતાં ગમે તે કારણોને લઈ તેમાં જોડાયા નહોતા. વિદ્યાર્થી જીવન આમ ધીરે ધીરે મોઝું થતું હતું અને દૂર વસતા માતૃપિતાઓને તેમજ તે સ્થાનમાં રહેવા છતાં તે બાબતપર પૂરતું લક્ષ ના આપનાર મા-બાપોને તેની ખબર પડતી નહોતી. જેમને ખબર હતી તે શ્રીમંત હોવાથી 'ભાઈ' તો કૌલેજમાં ભણે છે તેને બહુ કહેવાય નહીં એમ સમજી વધુ દરકાર રાખતા નહોતા. એ સુધારક વા મુંબાઈની કૌલેજમાં એટલા જોરમાં વાતો હતો કે તેને કોઈ 'રોકી શકે એમ નહોતું. કૌલેજ ધરાવતાં મુંબાઈ ઇલાકાનાં બીજાં શહેરોને પણ ધીરે ધીરે તેનો ચેપ લાગવા માંડ્યો હતો. વિપિનની તે જાણ બહાર નહોતું. પરંતુ એ પ્રવાહ રોકવા તે અસમર્થ હતો તે તે જાણતો હતો અને તેથી તે તરફ વિશેષ ધ્યાન આપતો નહોતો. કોઈ સન્મિત્ર કદાચ એનું માને એવો મળે તો તેને એ બોલ શિખામણના કહેતો, પોતાનું કહેલું તેને ના ગમ્યું એમ લાગતું તો ફરીથી એ વિષયને ઊડતો નહીં.

ધર્મ અને નીતિના શિક્ષણની વિદ્યાભ્યાસમાં તે ખાસ જરૂરીઆત સમજતો. તે શિક્ષણ વગરની અપાતી કેળવણી તેને ખામી લેતો. લાગતી, પરધર્મના ભાષણમાં ફરજિઆત હાજર રહેવાના નિયમને તે શાપ સમાન ગણતો. વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યની મોટી વ્યાખ્યા આપનાર પિતાએનું, અમે અમારી અંતર્ભાવનાની વિરુદ્ધ ચાલી શકતા નથી એમ ફાંકો રાખનારા સ્વાતંત્ર્ય મગજના યુવાનોનું, મૂંગે મોંએ આ નિયમનું પાલન, તેમની હૃદયભાવના વિરુદ્ધનું વર્તન તેમની નિર્ભજતાનો ખ્યાલ આપતું, કંઈકે તેમની દયાપાત્ર સ્થિતિનું ભાન કરાવતું, આપણી શિક્ષણ પદ્ધતિ માટે નિયમો ઘડતા મંડળોને, આપણા અગ્રેસરોને હસવાને પાત્ર સ્થિતિમાં મૂકતું. વિપિન આ નિયમની હાડોહાડ વિરુદ્ધ હતો અને તેથી શિક્ષણનો તેમજ પૈસાનો ભોગ આપીને ઍલફિન્સ્ટન કૉલેજમાં તે દાખલ થયો હતો.

સ્વધર્મના શિક્ષણની આવશ્યકતા સર્વ કોઈ જુએ, હિંદુધર્મના શિક્ષણની આવશ્યકતા વિપિન ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિથી જોતો, મંદ પડી ગયલા હિંદુઓના દેશભિમાનને અંગે ધર્મભિમાનને ઐક્યનું એકલું સાધન સમજતો હતો. જમાનો બદલાયો હતો અને ઘણાક તેને હસતા પણ એ ધર્મભિમાને હિંદુનું ગૌરવ સાચવ્યું હતું એમ પ્રાચીન ઇતિહાસનું દિગ્દર્શન કરતાં તેને લાગતું, આધુનિક પરિસ્થિતિનું સુક્ષ્મદ્રષ્ટિથી અવલોકન કરતાં તેને સમજતું અને તેથી પોતાના વિચારને એ મઝમપણે વળગી રહેતો, આપ્તમંડળમાં એવા વિચાર પ્રસંગોપાત દર્શાવતો.

વિપિન અભ્યાસમાં સાધારણ હતો. ગ્રેફેસરોની તેનાપર મમતા હતી કેમકે કૉલેજમાં શિષ્યવૃત્તિ મેળવી, વિશ્વવિદ્યાલયમાં બી.એ. માં ઉંચે નંબરે તે પસાર થયો હતો.

પદવીદાનની સાંજ આવી પહોંચી. પસાર થયા હતા તે પદવીને લાયક થવાને બાકી હતા. એન્સલરે તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે ઉભા થઈ તેમને લાયક ગણવાની કોટીમાં મૂકવાની ઉદારતા બતાવી. વિશ્વવિદ્યાલયને સરકારનું વાજાંત્ર બૂનાવવામાં, તેના હાથમાં રમકડું બનાવવામાં શું ડહાપણ અને દૂર અંદેશીપણું રહેલાં છે તે સમજાવ્યું, પ્રજાજીવનના સામાન્ય હક્કને કોઈ પણ રીતે નુકસાન થયું છે એવો ખ્યાલ કોઈના મનમાં પણ હોય તો તે કાઢી નાંખવા સૂચના કરી, ફરજિઆત ઇતિહાસની આવશ્યકતા નથી એમ બતાવ્યાં. ટુંકમાં જેમ

આવ્યા લલ્લાને માટે તેમ આખા વર્ષમાં જે કંઈ કર્યું તે હિંદના લલ્લાને માટે એમ દસાવવા પ્રયાસ કર્યો અને લાપણ પૂરું કર્યું.

સામે જવાળ આપે એવા, તેને ચુપ કરે એવા નરવીરો બેઠા હતા પણ તે લાઈલાજ હતા. બેલ પૂરો થયો, એક વર્ષ માટે પડદો પડ્યો.

હિંદના લાવી સંતાનો, આશ્વાના કિરણરૂપ ઉગતા યુવાનો વીખરાઈ ગયા, પોતપોતાને પંથે પડ્યા.

પ્રકરણ ૧૮.

નૂતનપુરનો મુજનસિંહ.

“જનની જન્મ તો ભક્તજન, દાં દાતા ડાં શૂર;
નહિ તો રહેજે નાંજણી, મત ગમાવીશ નૂર.”

સુવર્ણા નદી પર્વતમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળતી હતી. નદીનો પટ બહુ પહોળો હતો. મોટાં વહાણો અને સાધારણ નાની આગબોટ ઉભી રહી શકે એટલું ત્યાં પાણીનું ઊંડાણ હતું. પાણી એવું સ્વચ્છ અને નિર્મળ હતું કે લોકો તે પીવામાં વાપરતા, નૂતનપુરમાં ઘેરેઘેર ટાંકાં નહોતાં, હતાં ત્યાં વર્ષ દહાડો પાણી ચાલે એટલાં મોટાં નહોતાં, એટલે નદીનો મહિમા વધ્યો હતો. સવારના પહોરમાં ઐરાંઓ પાણીનાં મોટાંમોટાં વાસણો લઈ ભરવા આવતાં. વાસણને ત્યાં પડેલી માટી યા રેતીથી ખુબ માજીને સોના જેવાં ચળકતાં બનાવતાં. સુવર્ણાએ જાણે તેને સુવર્ણાએપ ચઢાવ્યો હોય એવું આકર્ષી લાગતું. પુરુષો પણ ત્યાં સંધ્યાસ્નાન વાસ્તે આવતા. સવારે નદીપૂર મોટી હઠ જામતી. છોકરાંઓ, મરદો તથા ઐરાંઓને પણ તરતાં આવડતું હતું. કાંઈ નેવો માણસ બહારગામથી આવ્યો હોય અને તેને તરતાં ન આવડતું હોય તો છોકરાંઓ માંહોમાંહે વાત કરતાં, વિસ્મય પામતાં તથા હસતાં. પાણી ભરવાની આ કસરતને લીધે નૂતનપુરનાં ઐરાંઓ બીજાં શહેરોમાં ઐરાંની માફક લેલેમજનું નહોતાં દેખાતાં, પુરુષો પણ કદાવર તથા કસરતી લાગતા. ગામમાં અખાડા ધણે ઠેકાણે હતા અને ત્યાં છોકરાંઓ ધણે ભાગે જતાં.

મુજનસિંહના રાજકારભારે શહેરની ભાવિક વૃત્તિમાં વધારો કર્યો હતો. ઠેકઠેકાણે તેણે ઓવારો બંધાવ્યા હતા. કુબવાનો ભય

ઓછો થયો અને લોકોની આવજા વધી. પ્રજાની વૃત્તિ જોઈ તે મુજબ કરવું એવો મહારાજાનો સિદ્ધાંત હતો. લોકોને આસ્થા હશે તો ધર્મીષ્ઠ થશે, ધર્મ નષ્ટ થશે તો તેમનો પણ નાશ થશે એવા તેમના વિચાર હતા. ધર્મને બહાને અધર્મ ન થાય, અનીતિ ન ચાલે તેની તેઓ સાવચેતી રાખતા. દરેક ઓવારા ઉપર તેમના વિશ્વાસુ અને પાકી ઉમરના ચોપદારોનો પહેરો રાખવામાં આવતો, પોતે પણ ફરતાં ફરતાં ત્યાં કેટલીકવાર આવી પહોંચતા. ઓવારાને કંઈકંઈ નામો અપાયાં હતા પણ તેમાં બે મુખ્ય હતા. એકને સુજન ઓવારો અને બીજાને રાજા ઓવારો કહેતાં. પહેલું નામ પ્રજાએજ પાડ્યું અને મહારાજાને કાને વાત આવી. તેને વિચાર આવ્યો “રૈયતને શી વાત ગમી યા પસંદ પડી એ સમજતાં વાર નથી લાગતી કેમકે તે વાત કરતાં લોકો ડરતા નથી. ધરમાં રસ્તામાં કે નદીને ઓવારે એવી વાતો કરતાં કોઈ ગભરાતું નથી. પણ જે વાત પસંદ ન હોય, જે બાબતમાં રાજા પોતાના કર્તવ્યથી અજાણ્યો હોય તે બાબત કોઈ જાહેર રીતે બોલી શકતું નથી અને રાજાને કાને તે આવતાં બહુ વાર લાગે છે. હવામાં પણ રાજાના જાસુસો ભરાઈ ગયા હોય એવી રીતે લોકો વાત કરે. ધર બહાર તો વાત આવેજ નહિ. ખરું જોતાં રાજા ઘેરઘેર જાસુસ રોકી શકે નહિ. રૈયતને શી જાતનું દુઃખ છે, રાજ્યમાં શી વસ્તુની ખોટ છે તે જાણવાની તેને ઝટ તક મળે નહિ.”

નૂતનપરની પ્રજા હિંદની સમસ્ત રૈયતની માફક સંતોષી હતી. “થોડું કરે ધણું માની લેજો” એવી તેની રીતિ હતી. જો કે માઝ્યા વગર પીરસનાર સુજનસિંહ પાસે કંઈ માગવા જેવું હતું નહિ. રૈયતને ખુશ રાખવા, મુખ આપવા હંમેશ તે મથતા. તેમને સારું શિક્ષણ મળે તે વાસ્તે અદળક ધન વાપરતા. પ્રાથમિક કેળવણી રાજ્યમાં મફત આપવામાં આવતી હતી. કંઈક અંશે તે ફરજિયાત કરવામાં આવી હતી. ઉંચી કેળવણી માટે રાજ્યમાં ‘પાઠશાળા’ સ્થાપી હતી. વિજ્ઞાન તેમજ હુન્નરઉદ્યોગ વાસ્તે જુદી શાળાઓ રાખી હતી. જેમાં તેને ખામી લાગતી, યા જેની જરૂરીયાત જોતા તે પૂરી પાડવા લોકોની માગણીની રાહ જોતા નહીં. પ્રજા રાજા પાસે માગે અને રાજા આપે તેમાં તેનું મોટાપણ શું? રાજા કાને કહેવાય? સૌ સૌના ધરનો રાજા કહેવાય છે ત્યારે રૈયતનો રાજા એટલે શું? જે રાજા ગૃહકાર-બારનો યા રાજ્યકારબારનો, પોતાની બુદ્ધિબળે અથવા તો પોતાના વશદાર સલાહકાર સાથે મસલત કરી પ્રજાને શી વસ્તુની જરૂર છે,

જ્ઞાની ન્યૂનતા છે તે સમજે નહિ, સમજે છતાં તેમ કરે નહિ, તેને રાજા કેમ કહેવાય? હાથ નીચેના માણસો અધિકારી કેમ કહેવાય? રૈયત જો આપણી બૂલ કાઢી શકે અને આપણને તે બાબતનું અજ્ઞાન હોય તો રાજા અને તેના અધિકારી પ્રજા થવા લાયક છે અને પ્રજા રાજા થવા યોગ્ય છે. પ્રાચીન કાળમાં, અમુક ભાગના સમસ્ત લોકોમાં જો સૌથી ડાહ્યો, ચતુર અને બળવાન હોય તેને બધાએ મળી સર્વાનુમતે રાજા કહ્યો અને માન્યો. સૌને સૌનું સંભાળી લેવું, અરસપરસ ન્યાય માંહોમાંહે ચૂકવી લેવા વગેરે ફાવે નહિ માટે પોતાને માથે બધાએ મળી એક સરદાર નીમ્યો. તેની બધાએ આજ્ઞા ઉઠાવવી અને તેણે બધાનું રક્ષણ કરવું, બધાના માંહોમાંહેના હક્ક સાચવવા વગેરે. રાજા તે પિતાની જગ્યાએ અને રૈયત તે તેની પ્રજા. તેને ઘણી બાબતોમાં લક્ષ આપવાનું, ઘણાં જુદીજુદી જાતનાં કામમાં રોકાવાનું એટલે પોતાનું તથા કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવાની મહેનત લેવી તેને ફાવે નહિ અને તે તરફ ધ્યાન આપવામાં રૈયતના કામપર પૂરું લક્ષ આપી શકે નહિ. જેમ ગૃહકારભારમાં, પુત્રને પૈસાનો વ્યય કરી ભણાવીગણાવી, મોટો કરીએ અને તેને પોતાના વૃદ્ધ માતપિતાનું પોષણ કરવું પડે છે તેમ રૈયતે મહેસુલ, કર વગેરે આપીને, રાજાનું પોષણ કરવું. એક રાજા મરી જાય અને દરેક વખતે બીજો નવો નીમવો દુર્ઘટ પડે તેથી તેના વંશજોને રાજ્યબીજ ગણીને તેમનો રાજા થવાનો હક્ક ગણ્યો. પોતાની રાજ્યકર્તવ્યની જોને સમજ ન હોય તેને એ નામ છાજતું નથી. રૈયતના સુખની જો દરકાર રાજા રાખે નહિ તો રૈયત તેનો ધર્મ બળવવા બંધાતી નથી. સમજતો હોય છતાં દરકાર ના રાખતો હોય તો તેના જેવો ધાતકી કાણ? રૈયતને પૈસે આપણે તાલેવાન ગણાઈએ, તેને લીધે આપણે પૂજાઈએ; તેનેજ લીધે આપણું પોષણ થાય, અસ્તિત્વ ગણાય, તે આપણી પાસે માનના કરતી આવે એ તો નેવનાં પાણી મોભે ગયલાં કહેવાય. મુજનસિંહ મહારાજના આવા વિચાર હતા. આવા રાજ્યરતન પાસે પ્રજાને માગવાનું શું હોય? રામરાજ્ય તે કંઈક આવુંજ હશે એમ તેમની પ્રજા માનતી.

પ્રિય વાંચનાર ! કયાં રામરાજ્ય અને કયાં આધુનિક કાળના આપણાં રાજ્યો. એક શ્રદ્ધાની--ધોળીની માત્ર નહિ જેવી ટીકાને લીધે પોતાની સીતા જેવી સદ્ગુણી, પવિત્ર, પતિવ્રતા સ્ત્રી, જોને મેળવવા અત્યંત સંકટો વેઠ્યાં, જેના પ્રતિ પોતાને અસાધારણ દેવી પ્રેમ હતો તેને રામચંદ્રજીએ પોતાની મરજી ઉપરાંત, તેની પવિત્રતાની પોતાને

ખાતરી હોવા છતાં ત્યજ દીધી. આ સાથે પર્શિયા, ટર્કી, રશિયા વગેરે તરફ તમારી નજર ફેરવો. જોઈએ તો સભા મેળવી, મહા મંડળો સ્થાપી સર્વાનુમતે એકે અવાજે ટીકા કરો, યાચના કરો, પરંતુ જવાબમાં “તુમ બકતે હમ સૂનતે”. તમને બોલતા બંધ ના કરવામાં આવે, તમારી જાણે ટાંકા ના મારવામાં આવે, તે કાપી લેવામાં ના આવે તો તમારું નસીબ. પરિણામે પ્રજા હુલ્લીડી બને છે, ન કરવાનું કરે છે. એકને કાઢે, તેના પુત્રને અથવા બીજાને અમુક સરતોથી પહેલેથીજ બાંધી લઈને લાવે ને રાજ્યની લગામ સોંપે. રાજ્યનીતિ સમજનારા, તેમાં પ્રવીણ કહેવડાવનારા-બીજાઓ પાસે મનાવનારાઓને આ દૃષ્ટાંતરૂપ છે, બોધરૂપ છે.

ઓવારા ઉપર નદીને નિહાળતાં કેટલાંક ધરો આવી રહ્યાં હતાં. મધ્ય ભાગમાં આવેલાં ધરો, છેડાના ભાગપર આવેલાં ધરો કરતાં ખાતરી કાઢી જાણે આગળ નીકળી આવ્યાં હોય એમ લાગતું. બન્ને છેડાના ભાગપરનાં ધરો કિનારા આગળથી શરૂ થઈને બીજાના ચંદ્રમાની માફક વક્રાકૃતિ બની મધ્ય ભાગના ધરોને મળી જતાં હતાં, આથી સામે કિનારેથી જોનારને સુવર્ણાં દોરી યા રસીની તથા નૂતનપુર કમાનની ગરજ સારતાં હોય એમ દેખાતું.

શહેરની આસપાસ મજબુત કોટ હતો. કોટની દિવાલ કેટલીક જગ્યાએથી પડી ગઈ હતી તે રાણાએ સમરાવી હતી. આવી જૂની વસ્તુ સુધારવામાં, જૂનાં દહેરાં અસલ સ્થિતિપર લાવવામાં, તે અદળક ધન વાપરતા. જરૂર પડે પોતાના ખાનગી નાણાંમાંથી પણ મદદ આપતા. આ પ્રાચીન વસ્તુઓને પોતાના વડિલોનું કૌશલ્ય, તેમના કારભારીઓની નિપુણતા તથા જૂના કારીગરોની કળાનો ખરેખરો ચિંતાર ખડો કરનાર પોતે ગણતા. મહારાજા જ્યારે પણ કોઈ દેશી રાજના રાજ્યમાં પરાણા તરીકે, મિત્ર તરીકે જતા ત્યારે આ દિવાલો પડેલી જોઈ, કેટલીક જગ્યાએ જાણી જોઈને પાડી નાંખવામાં આવેલી જોઈ દિલગીર થતા. તે સમી કરાવવા સૂચવતા-વિનવતા. નૂતનપુરના કોટની દિવાલ પણ જોવા જેવી હતી. સેંકડો વર્ષપર થઈ ગયેલા સૂર્યવંશી રાણા...ના વખતમાં તે ઉભી કરવામાં આવી હતી. આટલાં આટલાં વર્ષો થઈ ગયાં તે છતાં તે જેવી ને તેવીજ હતી, હવાની અસર તેને કોઈકજ જગ્યાએ લાગેલી માલૂમ પડતી. મજબુત પણ તેવીજ હતી, એક કાંકરો સરખો પણ તેમાંથી કાઢવો મુશ્કેલ થઈ પડતો. કોટને ચાર

મોટા દરવાજા હતા. શહેરના અંદરના ભાગમાં આવેલાં ઘરો સાદાં પણ સ્વચ્છ હતાં. રસ્તાઓ નાના તેમજ મોટા, ગલીચી વગરના હતા.

રાણાનું શરીર પ્રચંડ હતું. તેના મોંપર થોભીઆનો બહુ ભરાવ હતો તેથી તેની મોંની સુંદરતા ઢંકાઈ જતી. મૂછો પણ બહુ મોટી હતી અને તેને ઉંચે ચઢાવવાની તેને આદત પડી ગઈ હતી. તેની આંખ, થોભીઆને લીધે અસરેલી તેના મોંની બચાંકરતામાં વધારો કરતી હતી. ગમે તેવો દુષ્ટ માણસ પણ તેની પાસે આવતાં થથરી જતો તથા પોતાનો ગુનોહ છુપાવતાં ડરતો. પહેરવેશ પણ બહુ સાદો રાખતા. અસલી પોશાક તેમને બહુ પસંદ હતો. રજપુતાઈ રંડાઈ તો છે પણ જો તેના પહેરવેશમાં પણ બદલાઈ તો તેનું નામનિશાન રહેવું મુશ્કેલ એમ તે માનતા. પગે પાયજામો તથા શરીરપર સાદી બંડી પહેરતા. ફરવા નીકળતા ત્યારે કસવાળું, શરીરે બંધબેસતું સફેદ અંગરખું પહેરતા. તેની છાતીનો સીનો જોઈ લોકો તેને સિંહની ઉપમા આપતા. કમ્બરે જમૈયો ખોસતા તથા પગે સોનાનાં સાંકળાં પહેરતા. માથે રજપુતની ઢબે ફેંટા બાંધતા. તલવાર હાથમાં રાખ્યા વગર કદીપણ ફરતા નહિ. મહિનામાં એકવાર તો શિકાર કરવા જવુંજ એવો તેમનો નિયમ હતો. શિકારને વાસ્તે પૂર્ણિમાનો દિવસ તેણે નક્કી કર્યો હતો. તેમ કરવામાં તેની તબીબત ભાગ્યેજ આડી આવતી. મળસ્કે પાંચ વાગે માણસો સાથે મહારાજ શિકાર વાસ્તે નીકળી પડતા ત્યારે બારીઓ અને અટારીઆગળ તેમના દર્શનનો લાભ લેવામાં નૂતનપુરના વતનીઓ મહાન શુકન ગણતા. કચ્છી યા અરબસ્તાની ઘોડાપર સવાર થયલા મહારાજની સવારી આવતી જોઈ, તેનાં પગલાપરથી પારખી સિંહ, વાઘ વગેરે વિકરાળ પ્રાણીઓ ઝાડી યા કાતરમાં ભરાઈ જતાં અને તેમને બહાર કાઢવા ઢોલ ત્રાસાં વગેરેનો નાદ બહુ મોટેથી કરવો પડતો. હરણનો શિકાર તેમને પસંદ હતો નહિ. હરણને જંગલની શોભા તેઓ કહેતા. તેના વેગને લીધે તેનો શિકાર બલે દુર્ઘટ હોય પણ તેટલા વાસ્તે કુદરતને શોભારહિત કરવી તે વાસ્તવિક ધારતા નહિ. વળી જે પ્રાણી આપણાથી નાસતું ફરે, સામું થવા હિંમત કરે નહિ તેનો શિકાર કરવો રજપુતના નામને લાંછન લગાડે એમ તે માનતા.

સુજનસિંહને માથેરાનથી પાછા ફર્યાને આજે પંદર દિવસ થયા હતા. રાજ્યના જૂના અને વૃદ્ધ દિવાન પ્રવીણપ્રસાદની તબીબત એકાએક બગડવાથી માથેરાનથી તેમને ઓચિંતા નીકળવું પડ્યું.

દિવાનપર મુજબનસિંહને પૂર્ણ ભરોસો હતો. દિવાન રાજ્ય તરફ પોતાને શા ધર્મ છે તે બરાબર જાણતો અને તે પ્રમાણે વર્તતો. પ્રજાને માટે દિવાનને જેવો પ્રેમ હતો, તેવો પ્રેમ ધણાજ થોડા દિવાનોને હોય છે. પ્રજાનું બધું જેમ અને તેમ કરવા મથતો. રાજાના તથા દિવાનના ધણાખરા સિદ્ધાંતો એક હતા. તેમનાં મન એક હતાં. એમ હોય તોજ રાજ્યનો કારભાર બરાબર ચાલે. બન્ને વચે વૃદ્ધ અને અનુભવી હતા. સારા માણસોને મોટે પગારે રાજ્યની નોકરીમાં રાખવામાં આવતા. પક્ષાપક્ષી થાય નહિ તે બાબત મહારાજ બહુ સાવધ રહેતા. નોકરો રાખવાની બાબતમાં જાતિભેદ ગણતા નહિ, જોકે દેશીનેજ જગ્યા આપવી એવો એમનો ધણાં કારણોને લીધે આમ્રહ હતો. દિવાનને મોંઝે બધાં કારણો કહેતા અને છયોક એકજ કારણ આપતા.

“ જે માણસોને આપણે નોકરીએ રાખીએ તેને નોકરીમાંથી બરતરફ કરવાની સત્તા આપણા પોતાનાજ હાથમાં હોવી જોઈએ. આપણાં માણસોની પરીક્ષા આપણેજ કરીએ. કદાચ તેમાં આપણી કંઈ ભૂલ જણાય તો તેનો તાત્કાલિક ઉપાય કરવો આપણા હાથમાં હોય એટલે બસ.” પાટનગરમાં સારાં માણસો ના મળી શકે તો બહારગામથી બોલાવતા. નવાં માણસોને રાજ્યમાં દાખલ કરતા પહેલાં, મોટી જગ્યા આપતા પહેલાં તેની કસોટી કરતા. એ કસોટીમાં જે પસાર ન થાય તેને કાયમ નોકરી આપતાજ નહિ. કાયમ નોકરી આપ્યા પછી તેનાપર સંપૂર્ણ ભરોસો રાખતા. ખાતાના ઉપરીને તેનો કુલ અખત્યાર આપતા. વિશ્વાસ વગર કરાવેલું કામ કોઈ દહાડો પાર ઉતરે નહિ એમ તેઓ માનતા. રાજા અધિકારી તરફ વહેમની દૃષ્ટિથી જુએ તો તે મન દઈને કામ કરે નહિ, ન જાણતા હોય તે જાણે, ના આવડતું હોય તે શીખે, નિમકહરામ ના હોય તો થાય, અંધેર વધતું જાય અને કોઈને ખુશ થવાનું કારણ મળે. કોઈ નિમકહરામ નીવડતું તો પહેલાં, પોતે તેની પરીક્ષા કરવામાં ખૂબ્યા એમ સમજતા. તે માણસના વાંક કરતાં પોતાનો વાંક વધારે ગણતા.

રાજ્યના ત્રણ ભાગ કર્યા હતા અને તે દરેકમાં એક મુખો નીમવામાં આવતો હતો. એક વખત એક ભાગનો મુખો રૈયતને કનડે છે, લાંચ ખાય છે એવી વાત મહારાજને કાને આવી. અધિકારીઓના ગુનાહની તપાસ રાજ્યની અદાલતોમાં કરવામાં આવતી નહોતી. રૈયત સમક્ષ એવી તપાસ થાય, તેમનાં છિદ્ર ઉઘાડાં પડે તેમાં રાજ્યનેજ ખોટું કહેવાય.

માટે આવી તપાસને અર્થે એક ગુપ્ત મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. એ મંડળને માત્ર રજનેજ દિવસે કામ આવતું. શ્રી કારણસર તેમને બોલાવવામાં આવ્યા છે તે જ્યાં લગણુ ગુનેહગારને તેમની સમક્ષ ઉભો કરવામાં આવતો નહિ ત્યાં લગણુ તેઓ જાણતા નહિ. માત્ર મહારાજ તથા દિવાનજ એ બાબત પ્રથમથી માહિતગાર રહેતા. એ ગુપ્ત મંડળના પાંચ સભાસદ હતા. નાયબ દિવાન, સર ન્યાયાધીશ, મુખ્યમોનો વડો તથા રાજ્યકુટુંબના એ મુખ્ય ભાયાત. વીરસિંહને તે મંડળ સમક્ષ ઉભો રાખવામાં આવ્યો, છડીદાર વગેરેને રૂપસત અપાઈ. મહારાજ પોતે આવે સમયે બહુજ થોડું બોલતા, કેમકે વધુ બોલવામાં કદાચ તેમનો અભિપ્રાય મંડળના સભાસદો જાણી જાય અને તેમની મરજી માફક દોરાર્થ સ્વતંત્ર અભિપ્રાય ન આપે. બધાની સામું પોતે બહુ ધારી ધારીને જોતા. ગુનાહ વાંચવાનું, સવાલ પૂછવાનું તથા ગુનેહગારના જવાબ નોંધવાનું કામ દિવાનને માથે આવતું. રાજ્ય તરફથી સવાલ જવાબ થઈ રહ્યા પછી કોઈને કંઈ પૂછવું હોય તો તેને તેમ કરવા હુકમ મળતો. ના પૂછવાનું હોય તો ગુનેહગારના ગુનાહ બાબત સિખિત અભિપ્રાય માગવામાં આવતો. એ અભિપ્રાય આપવાને માટે એ દિવાન ખાનામાં પાંચ ઓરડા રાખવામાં આવ્યા હતા. પ્રત્યેક સભાસદે પોતાને વાસ્તે આગળથીજ નક્કી કરેલા એક ઓરડામાં જઈ ત્યાં પડેલા કાગળપર અભિપ્રાય આપી, સહી કરી પાછા દિવાનખાનામાં ફરવું એવો ઉદ્દેશ હતો. મહારાજ તથા દિવાન પોતાની જગ્યાપરજ બેસી રહેતા. બધા પાછા ફરે એટલે તેમને રજા આપવામાં આવતી. ગુનેહગારપર ગુપ્ત પહેરે રાખી તેને ઘેર મોકલવામાં આવતો. દિવાનનો અભિપ્રાય મુજબસિંહ મોઢામોઢ પૂછતા. ત્યાર પછી પોતે દિવાનને સાથે લઈ સભાસદોનો અભિપ્રાય વાંચવા જતા. વીરસિંહની તપાસ આ પ્રમાણે કરવામાં આવી અને સર્વાનુમતે તે ગુનેહગાર હ્યો. મુજબસિંહના મનથી પણ તે ગુનેહગાર હતો. દિવાનને પાસે બેસાડી કહ્યું “ વીરસિંહ દૂષિત છે એમાં તો કંઈજ શક નથી. એણે પોતે પણ કેટલેક અંશે કબૂલ કર્યું છે. સવાલ માત્ર એટલોજ છે કે એને શિક્ષા થાય તે સાથે જો પણ થવી જોઈએ, કેમકે એ વફાદાર માણસ છે એમ ધારી મેં એને મુખો નીમ્યો. રૈયતનો એ ગુનેહગાર છે તેના કરતાં હું ઓછો નથી, બહુ વધારે છું. રૈયતને એવાના હાથમાં સાંપીએ કે જેથી તેને દુઃખ પડે તો તે માણસની નિમણૂક કરનાર રૈયતનો ગુનેહગાર છે.” કંઈ સાંભરી આવ્યું હોય એવું મેં કરી દિવાનનો અભિપ્રાય

જાણ્યા પહેલાં મુજનસિંહે કહ્યું, “આજે રાતના વીરસિંહને મળજો, તમારે ઘેર બોલાવજો તથા એ ગુનેહગાર ઠ્યો છે એવી સમજ આપજો. હું પણ એને ગુનેહગાર ગણું છું માટે એણે બેએક મહિના રાજ્યની નોકરી કરી આ વાત બૂલાવામાં પડે એટલે જાતેજ નોકરીનું રાજીનામું આપી અહીંથી બીજી જગ્યાએ જઈ રહેવું. એ અરસામાં કાંઈ પણ જાતની ચૂક એની થશે તો એને જીવતો નહિ રહેવા દઉં. રાજ્યની નોકરી કરવા હજી મરજી હોય તો આવું કામ કરવું, નિમકહરામીથી વર્તન ચલાવવું અને ગાય ખાવી બરાબર એવા કસમ આપણા બેની સમક્ષ એણે લેવા. રજપુત છે એટલે ગાયના કસમ ખોટા ખાશે નહિ. આમ કે તેમ એનો નીવેડો ન આવે ત્યાં લગણુ...”

પ્રવીણપ્રસાદ અધવચ બોલી ઉઠ્યા. “હું આજેને આજે વીરસિંહને સમજાવીશ. નિકાલ પણ આજેજ આવી જશે અને તેમ નહિ થાય તો આગળપર વિચાર કરાશે.”

દિવાને વીરસિંહને સમજાવ્યો, તેણે સોગન ખાધા અને નોકરીમાં રહ્યો.

રાણાનું આ સૂત્ર જોઈ તેના માણસો બહુ ડરીને કામ કરતા. પુરુષપરીક્ષા, સંપૂર્ણ ભરોસો અને પોતાની મેળેજ કાંઈક વાર છાની ચિકિત્સા એ રાણાને મન રાજ્યનીતિનાં ત્રણ મહત્ત્વનાં અંગ હતાં. એવા કેટલાક સિદ્ધાંતોનું એક પુસ્તક બનાવવામાં આવ્યું હતું અને તેનું શિક્ષણ કુંવરને તથા રાજ્યના દિવાનને ખાસ આપવામાં આવતું. મહારાજ રાજ્યના કાંઈ પણ ખાતાંથી અજાણ્યા નહોતા. ગમે તે વખતે ગમે ત્યાં જઈ પોતે તપાસ લેતા. પાટનગરના દરેક ખાતાંના મુખ્ય અધિકારી તથા સાધારણ નોકરવર્ગ સાથે એવે વખતે બહુ છુટથી વાત કરતા, કરાવતા, તેમની પાસેથી કંઈક જાણી લેતા, ધણું તેને જાણુવા જેવું કહેતા.

સવારના પહોરમાં તે ફરવા નીકળી પડતા. નવ વાગે દિવાનને મહેલમાં આવવાનો હુકમ હતો. હિંદનાં પરદેશનાં વર્તમાનપત્રોમાં કંઈ ખાસ જાણુવા જેવું હોય તો તે વંચાવતા. દિવાનની તેનાપર ટીકાની આશા રાખવામાં આવતી, પોતે પણ પોતાનો વિચાર દર્શાવતા. મત જુદો પડતો તો વિવાદમાં ઉતરતા. તેમાંથી કંઈ ગ્રહણ કરવા જેવું હોય તો તે પ્રમાણે ફેરફાર કરવાનું સૂચવતા. આમ દોઢ કલાક ચર્ચા થતો. અડધો કલાક કાંઈને ખાનગી મુલાકાત કરવી હોય તો

તે વાસ્તે રખાતો. અગિયાર વાગે ભોજન વાસ્તે ઉઠતા અને બાર વાગે શયનગૃહમાં જતા. અનેક જાતની ત્યાં સગવડ રાખવામાં આવતી. રાણાને વાર્તા, કવિતા સાંભળવાનો શોખ હતો માટે ભાટચારણ ત્યાં હાજર રહેતા. સંગીત માટે બધી તૈયારીઓ રાખવામાં આવતી. આસપાસ બધે મુગંધિદાર વાળાની ટટ્ટીઓ, તેનાપર ટાંગેલી ખુશબોદાર ફૂલોની મોટી માળાઓ, પાંદળથી તેનાપર-ટટ્ટીપર નિયમસર ચંત્રવડે નાંખવામાં આવતો પવન અને તેથી કરીને આવતી ખુશબો તથા ચંડીની લહેરમાં કોને નિદ્રા ના આવે ? બે વાગે પોતે ઉઠે અને ત્રણ વાગે દિવાન રાજ્યના મહત્વના કામ લઈને આવે. કામના દરેક કાગળ તથા ખાસ કરીને ખાન રાજ્ય સાથેના સંબંધના એકેએક કાગળ ખ્યાન દઈ સાંભળતા, તેમાં કંઈ શુભવાડા જોવું હોય તો દિવાનની પરીક્ષા કરતા, દિવાને તેનો જવાબ લખ્યો હોય તે સાંભળતા, સુધારો કરવા જોવું હોય તો તેમ કરતા અને કેટલીક વાર તો પોતાની મેળેજ, પોતાને હાથેજ લખીને તેનો ઉત્તર આપતા.

કોઈ પણ ગરીબ માણસને રાણાને ખુદ અરજી કરવી હોય, અધિકારી સામેજ તેની ફરિયાદ હોય તો તે માટે એક પેટી રાખવામાં આવી હતી. તેની કુંચી રાણા પોતાની પાસેજ રાખતા, હજુરમાં ઉઘડાવતા, અને એવી દરેક અરજી પછી લલેને નાંખી દેવા જેવી હોય તોપણ એક વાર તો પોતે વંચાવતા. આ કામ વાસ્તે પ્રથમ એક કલાક રાખવામાં આવ્યો હતો પણ ધીરેધીરે આવું કામ બિલકુલ ન આવવાથી અડધો કલાક કરવામાં આવ્યો હતો.

રાજ્યમાં કેટલાકોને પોતાના બાપદાદાઓએ કરેલાં પરાક્રમ યા રાજ્યની કરેલી સેવા માટે જાગીર તથા વર્ષાસન આપવામાં આવતાં હતાં. રાણાએ જોયું કે આવા હજુ ભોગવનારનો મોટો ભાગ આજસુ, પ્રમાદી, માંહોમાંહે લડતો, તથા જ્વસની ચર્ધ જાય છે. આથી કરીને તેમ થતું અટકાવવા એમની બુદ્ધિના પ્રમાણમાં, ગળ પ્રમાણે કોઈ પણ ખાતામાં કામ કરવાનું તેણે ફરજિયાત રાખ્યું હતું.

રાજ્યમાં બે બીજાં મંડળો હતાં. એક રાજકીય અને બીજું
 • પ્રજાકીય. રાજ્યકુટુંબને લગતી દરેક મહત્વની બાબતમાં રાજકીય મંડળને પૂછવું પડતું. પ્રજાકીય બાબતમાં બન્ને સભાઓનો અભિપ્રાય લેવાતો. રાજ્યના ગૃહ મંડળનો પણ પૂછાતો.

‘પોલિટિકલ એજન્ટ’ જોડે તે લટકસલામ જોડેલો સંબંધ રાખતા. કામ વગર તેને બોલાવતા નહિ, બોલાવ્યા વગર જતા નહિ. તેઓ પણ એની તરફ ખુબ માનની લાગણીથી જોતા. સુજનસિંહની ત્રીસ વર્ષની વયે બનેલા એક બનાવે નવા આવનારને ખુબ સારો દાખલો બેસાડ્યો હતો. તે સમયનો ‘એજન્ટ’ સ્વભાવનો નીચ હતો. એની પહેલાંના ખુબ સારા આવી ગયલા એટલે રાણાને એવાનો અનુભવ મળેલો નહિ. તેણે રાણાને આમંત્રણ મોકલ્યું. પોતાની સત્તાનું ભાન કરાવવા તેણે તંબુનો દરવાજો એવો નીચો રખાવ્યો હતો કે અંદર દાખલ થનાર નમન કરે તોજ જઈ શકે. સુજનસિંહ આવે તે પહેલાં એજન્ટ પોતાની બેઠકે ગોઠવાયો. ત્યાં આવતાંવારને તે ચેતી ગયા અને અત્યંત ક્રોધથી પોતાની તલવાર વડે એવો જખંડો ધા તંબુના દ્વારપર કર્યો કે તંબુ હચમચી ગયો. એજન્ટના મનમાં ફાળ પડી. રાણો તેના પર ધસી આવશે એમ ધારી અચાનક ઉભો થઈ ગયો, તેના ઉભા થવામાં આદરસતકારનો અર્થ કરી રાણાએ ગંભીર મુદ્રાથી કંઈ બન્યુંજ ના હોય એમ પોતે બેસી તેને બેસી જવા ઈશ્વરત કરી તથા એજન્ટ પોતે કરેલી આ બીજી ભૂલ સમજી ગયો. રાણાએ તેની સાથે એવી રીતે વાતચિત કરી કે કોઈ પણ વાર ફરીથી એજન્ટે તેની તરફ હલકી વર્તણૂક ચલાવવા હિંમત કરી નહિ. આ દૃષ્ટાંત નવા એજન્ટોને તેમની હકૂમતમાં આપવામાં આવતો એટલે તેઓ પણ રાણા સાથે સારી વર્તણૂક ચલાવતા. સુજનસિંહ પણ જ્યારે એજન્ટને મળવા જતા ત્યારે પ્રથમથી કેવી જાતની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે તેની ખબર પોતાના માણસદ્વારા મેળવતા.

પ્રવીણપ્રસાદની તબીબત સુધરી નહિ, નવો દિવાન કોણ નીમાશે તે બાબત એ મત નહોતા, છતાં રાણાની ઇચ્છા જણાય નહીં ત્યાં ભગણ સંઘળું અનિશ્ચિત ગણાતું. દસ દિવસ સુધી તો બિરોજિત્યંદ્રને કામચલાઉ દિવાન નીમી તેણે પોતાના વિશ્વાસુ દિવાનનો શોક પાળ્યો. જૂના દિવાનપ્રતિ તેમને સારો ભાવ હતો પણ આમ કરવાની ખાસ બીજી મતલબ એ હતી કે પ્રજાનો ભાવ કોની તરફ છે તે સમજાય. રાણાના સ્વભાવથી બિનવાકેફગાર તથા કેટલાક અધીરા માણસોએ એમ અનુમાન કર્યું કે બહારથી કોઈને દિવાન તરીકે બોલાવવામાં આવશે. નવા માણસને એકદમ મોટા પગારે દાખલ કરવા કરતાં જૂનાને તેની લાયકાત જોઈ, ઉંચી પાયરીએ ચઢાવવા રાણાની હમેશા ખાએશ રહેતી, કારણકે તેમ થવાથી જૂનાને કોઈ પણ રીતનો અસંતોષ ન રહે. જેમ

તેની ધ્યક્ષ હતી, તેમજ તે ત્રણે મંડળની, તેમજ સમસ્ત પ્રજાની છે. એમ જાણી રાણાએ ધિરિજયંદ્રને કાયમનો દિવાન નીમવા નિશ્ચય કર્યો.

ચૈત્રી પુનેમની સવારમાં પાંચ વાગે ઉઠીને લોકો દરરોજ કરતાં વહેલા સુવર્ણાનદીપર સ્નાન કરવા આવ્યા હતા. આજે કંઈ મહા ઉત્સવ હોય એવું તેમના મોંપરથી જણાતું હતું. મુદ્રિકા અને શિશિર પણ સાથે સિપાઈ લઈ ત્યાં આજે આવેલાં દેખાતાં હતાં. અગ્રદાણુ કે અભિમાની નહોતાં છતાં મોટાનાં ધરનાં એટલે દરરોજ ત્યાં આવતાં અચકાતાં. આજે તેમનો ઠાઠ કંઈ ઓરજ હતો. સાથે ત્રણ નોકર હતા તેમના હાથમાં ચાંદીના ટાટ હતા. એકમાં પૂળપો, બીજામાં નાલ્લા પછી પહેરવાને વાસ્તે ઉત્તમ વસ્ત્રો તથા ત્રીજામાં થોડું ધણું રૂપાનાણું તથા છુટા પૈસા હતા. મોટાના ધરના આવે એટલે બ્રાહ્મણો તેની આસપાસ વિંટાઈ વળવા તૈયાર થાય પણ સાથે આવેલા રજવાડાના નોકરો તેમ કરવા દેતા નહિ. યથાવિધિ સ્નાન કરી ગોરને તેની દક્ષણા આપી. ત્યાં ઉભેલા બીજા બધાને છુટકે આપતાં પાર ના આવે અને નોકરોના ત્રાસથી દૂર રહેલા બ્રાહ્મણોની ધીરજ ના રહે તેથી ગોરને બોલાવી, બધાને દક્ષણા વહેંચી આપવા કહી રૂપીઆ પચાસ તેના હાથમાં મૂક્યા. બ્રાહ્મણોનો હર્ષ માયો નહિ. બધાએ સામટા આશીર્વાદનો મંત્ર બણુવા મંડી પડ્યા. ત્યાર પછી સામસામે વેદના બીજા મંત્રો પણ બણ્યા. તેમના સંસ્કૃત ઉચ્ચાર પરથી સમજાતું હતું કે નૂતનપુરના બ્રાહ્મણોમાં વિદ્વાનો વાસ હતો. રાજ્યમાં તેમને બણવાને પાઠશાળાઓ હતી તેમાં બણો ભાગ શીખવા જતો. મંત્ર બણાઈ રહ્યા અને તેઓએ ગૂંજના કરી, “ સુજનસિંહ મહારાજકી જય. ધિરિજયંદ્રજીકી જય. હરહર મહાદેવ. ”

શિશિર બોલી “બા, આ બ્રાહ્મણોને આપણે હસીએ છીએ, પણ આ હર્ષ શું એમનેજ થતો હશે ? નોકરીની કદર જાણી યા પુશ્ત થઈ ઉંચી પાયરીપર મૂકવામાં આવે, પગારમાં વધારો થાય ત્યારે કોને હર્ષ નથી થતો ? ઉપરી એક પઈ પણ આપ્યા વગર માત્ર “તમે કામ બરાબર કર્યું છે” એટલુંજ કહે છે ને કોણ નથી પુલાતું ? આજે આપણને કેવો હર્ષ થાય છે ? થોડામાં બ્રાહ્મણો વધારે તૃપ્ત થાય અને આટલું તેમને પોષણાર્થે મદદરૂપ થઈ પડે માટે તેઓ ઘેલા ઘેલા થઇ જાય. આ હર્ષ તો સ્વાભાવિક છે છતાં લોકો કેમ બ્રાહ્મણોની નિંદા કરતા હશે ?

મુદ્રિકા—“બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણપણું રાખશે અને વિદ્વાન હશે તો તેની નિંદા કરનાર તરફ બધા તિરસ્કારની નજરથી જશે, માટે

સંભાળવાનું બ્રાહ્મણોને પોતાનેજ છે. ચાલ, હવે ઉતાવળ કર, વખતસર ઘેર જવું જોઈએ.”

બંને જણાએ એક સરખી મેઘધનુષ્યની સાડી પહેરી ઉત્તમ આબૂપણુ ધારણુ કરી, વિશ્વેશ્વર મહાદેવ તરફ કુચ કરી. મહાદેવનું દહેરું બહુ પુરાણું હતું અને તેને રાણાએ બહુ સારી સ્થિતિમાં આપ્યું હતું. દહેરાપર સોનાનો ધુમટ હતો અને સૂર્યનાં કિરણોને લીધે તેનું તેજ કંઈ અલૌકિકજ લાગતું હતું. પોઠીઆને રૂપાને પતરે મઢી લેવામાં આવ્યો હતો, દાર રૂપાનાં હતાં. જ્યાં અહોનિશ પગે ધૂળ વળગતી ત્યાં સાફ અને લીસા આરસ જડી લેવામાં આવ્યા હતા. જળાધારી સોનાની હતી. પુલખીલના ઢગલામાં જળાધારી ધણુંખરું ઢંકાઈ જતી. સ્તોત્ર લણી, પગે લાગી, મુદ્રિકા તથા શિશિર પૂજારી તરફ વળ્યાં, જળાધારી દૂધે ભરાવવા તેને કહી પોતે ઘર તરફ વળ્યાં. સાંડા છનો સુમાર થયો હતો. ધિરિજયંદ્ર દરબારમાં જવાની તૈયારીમાં હતો. મિત્રમનને પણ સાથેજ જવાનું હતું. સાત વાગ્યા ને ધિરિજયંદ્ર તથા મિત્રમન દરબારગઢમાં દાખલ થયા.

સંભામંડપ બહુ લગ્ય હતો. પ્રતાપ, શિવાજી વગેરે શરવીરાની ત્યાં છબીઓ ટાંગવામાં આવી હતી. આવી છબીઓ જોઈ તેમનાં ચરિત્રોનો ખ્યાલ આવે માટે પોતાના ખાનગી દિવાનખાનામાં પણ આવી છબીઓ મહારાજા રાખતા. સવારના પહેરમાં ઉઠી એ ચિત્રે તરફ મહારાજા પૂજ્યભાવથી જોતા. એ સિવાય મંડપમાં રાજ્યના જૂના દિવાનોની પણ છબીઓ હતી. રાણાને વારંતે સોને જડેલા સિંહાસનની બેઠક રાખવામાં આવી હતી. અમલદાર વગેરેને જમીનપર પાથરેલા ઉત્તમ પ્રકારના ગાલીચાપર બેસવાનું રાખવામાં આવ્યું હતું અને તેઓ બે પગ વાળી બે હાથ જોડેલા રાખી સિંહાસન તરફ પોતાની નજર રાખી બેસતા. સૌ સોની જગ્યાએ ગોઠવાયા અને ચોખ્ખદાર ને છઠીદારના નેકીનાં પોકારો વચ્ચે શરવીર અને નરવર મુજનસિંહ, સાદા પણ સ્વચ્છ રજપુત પોશાકમાં, આસપાસ નજર ફેરવતા, વ્યવસ્થા ધરાવતો છે કે નહિ તે એકજ નજરમાં જાણે જોઈ લેતા હોય તેમ, ડાબો હાથ કમ્બરે રાખી, બાજુએ લટકતી, ઝીક ચળકથી ભરેલી ખરી મજમલના મ્યાનમાં બ્રાજેલી તેજદાર અને રોનકદાર, ચમકતી અને ચળકતી તલવાર સાથે, ગરદન નહિ જેવી વાંકી રાખી, ઉતાવળે પગલે ધણાજ રૂઆબમાં દરબારમાં દાખલ થયા અને સરદારમંડળ તેમજ અધિકારીમંડળ ઉભું થઈ ગયું; સર્વેએ રાણાને

ત્રણ વાર મુજરો કર્યો. સંહાસનપર બિરાજતા પહેલાં રાણાએ તેને ત્રણ વાર મુજરો કર્યો અને પછી પ્રતાપ, શિવાજી, વગેરેની છબીઓ તરફ નજર કરી નમન કર્યું. સર્વ મંડળ બેઠું અને કણોટકીએ નાચ શરૂ કર્યો. તે એક પણ શબ્દ ઉચ્ચારતી નહોતી પણ હાવભાવમાં પોતાના મનનો ભાવાર્થ સમજાવતી હતી. સંગીતના શોખીનોને તેમાં રસ પડતો હતો પણ રાણાની હાજરીમાં તેઓ તેમ બતલાવી શકતા નહોતા, કણોટકીની સામું જોઈએ તે કરતાં વિશેષ જોવા કાંઈની છાતી ચાલતી નહોતી. મિત્રમન, આ ગંભીરતા જોઈ છઠ્ઠ થઈ ગયો, સંગીતનો તે શોખીન હતો, તેમાં કંઈક સમજતો હતો. આવી જગ્યામાં જવાની ટેવ ન હોવાથી અજાણપણે તેનાથી કાંઈક વાર તાલ અપાઈ જતો. નાચ બંધ રાખવા એક નહિ જેવી ઇશ્વારત રાણાએ કરી અને ચતુર કણોટકી મુજરો કરી પાછલે પગે ઝમઝમાટ કરતી પોતાને સ્થાને ગઈ અને બેઠી. સધળું ચુપચાપ થઈ ગયું. એક નાનામાં નાની રાંકણીનો અવાજ પણ ત્યાં થતે તો સંભળાતે. ભાએ જે પણ એ શાંતતા રહી અને સુજનસિંહ મહારાજ તરફ સર્વનું લક્ષ દોરાયું.

“બિરિજયંદ્રજી, મહારાસરદારોની-ભાઈઓની, મહારા અમલદારોની, મહારી રૈયતની તથા મહારી પોતાની એવી ઇચ્છા છે કે દિવાનગીરો તમને આપવી. જૂના દિવાન વાસ્તે શોચ કરવાનો આ પ્રસંગ નથી, તમને થયું કહેવાની જરૂર નથી. પ્રજાની ઇચ્છા તમને એ પદ આપવા ન હોય તો એ અધિકાર હું તમને આપતે નહિ. પ્રજાની મરજી તમે નીમાયા છો, તો તેમને તમારી પ્રજા માફક પાળજો. ‘ગરજ સરી કે વૈદ વેરી’ એવું કરશો નાં. તેમનો પાડ ભૂલી જઈ તેમનો જીવ કાંઈ પણ રીતે દુઃખાવશો ના. તમારાં વખાણુ તેઓ હાલ તો કરે છે, તમને તેઓ સર્વાનુમતે ચુંટી કાઢે છે પણ એ હાકેમી રહે ત્યાં લગી, ન કરે નારાયણ અને એ હાકેમી પૂરી થાય તો પણ તમને તેઓ યાદ કરે એવું સદ્વર્તન તેમની જોડે ચલાવજો. પ્રજાના આશીર્વાદ જેવો બીજો આશીર્વાદ નથી. મહારી પ્રજા રાંકડી ગરીબ ગાય જેવી છે. હજી વાસ્તે લડતાં તેને આવડતું નથી. તેને રેંસવાનું, સતાવવાનું પાપ જેવું તેવું નથી ને એ પાપનું ફળ ગમે ત્યારે પણ મળવાનુંજ. રાંજનને પણ વફાદાર રહેજો. તમારી પૂર્વે દિવાન થઈ ગયા છે તેમનાં સારાં કામો અહોનિશ આખ આંગળ રાખજો. તેમના અનુભવમાં, તેમની સલાહમાં જે ડહાપણ સમાયલું હોય તે નિરખવું બૂલશો નહિ. આ છબીઓ મેં સભા મંડપને શણગારવા મૂકાવી નથી. આ ચિત્રો ઉપર મને આસ્થા છે, તેમના

પ્રતિ મને પૂજ્યભાવ છે તમે પણ એ ભાવ તેમના પ્રતિ રાખજો. પરરાજ્ય જોડે બહુ સાવચેતીથી વર્તજો. વધારે ધુસણી કોઈ જોડે કરશો નહિ. રાજ્યલોભજોવો બીજો લોભ નથી. તમે તેને પોતાના ગણુશો તો તે તમારું બધું પોતાનું સમજી લેશે, વખત આવે કરી લેશે. તેમને પારકા પણ ગણુશો નહિ, માનશો નહિ, માનવા દેશો નહિ. એક વાર આંગળી આપશો તો પોંચો પડાવી લેવામાં વાર નહિ લાગે.” બાબુપરસોનાની છડી લઈ ઉભેલા ચોખદારના હાથમાં રહેલા સોનાના થાળામાંથી રાણાએ સરપાવ લીધો અને ધિરિજ્યંદ્રને કુંકુનો ચાંદલો કરી આપ્યો. ધિરિજ્યંદ્રે રાણાને નમન કરી, સલા તરફ નીચી નજર કરી તે સ્વીકાર્યો. તેનાથી કંઈ બોલી શકાયું નહિ. રાણાને ફરીથી નમન કરી તે પછી પોતાની જગ્યાએ જઈ બેઠો. આવા હર્ષના વખતમાં પણ તેને ગલરામજી થતી હતી. વાંચનાર, તને પણ આવો વખત જો કોઈક વાર આવશે તો તેનું કારણ સમજશે. પાન, ગુલાબ, અત્તર વહેંચાયાં અને મુજનસિંહજી પોતાના ભવન તરફ વળ્યા. ધિરિજ્યંદ્રને બધા ધન્યવાદ આપવા મંડ્યા. કુટલાક એની જોડે એને ઘેર ગયા. શિશિર લીલું અંબર પહેરી પિતાને વધાવવા રૂપાની થાળમાં સોનાનાં ફૂલ લઈ નીચે બારણા આગળજ ઉભી હતી તેણે ધિરિજ્યંદ્રને વધાવી લીધા. ફૂલોનું ગરીબને દાન દેવામાં આવ્યું. રાજ્યમાં બીજો પણ ફેરફાર થયો. રાજ્યની હદમાં વેપાર વધે તે માટે રાણાએ જે બેંક સ્થાપી હતી તેની ઉપરી વિનોદચંદ્ર નીમાયો.

રાજ્ય તરફથી સંબંધે મીઠાઈ વહેંચાઈ અને નૂતનપુરમાં આનંદ વર્તી રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૯.

મોજલાલ ને બિહારી.

“આ ખાલી દિસે દોર દમામ,
હું બપઠામાં કાઠી લઉં કામ;
બાર કોરાની સુણી ડાંસ,
જે કોઈ રાખે વિશ્વાસ;
ધીરે તેનું સત્યાનારા,

ઉ બીજો કાઠ ફાંકેડો.”

રંગરાવની ઇંગ્લાડની તૈયારીમાં, વાંચનાર, વિશેષ જાણવાની ત્હારે ઇચ્છા નહિ હોય. એ સ્ટેશન દૂર જવું હોય ને જેને એક મોટી ટૂંક, યા વિલાયતી પોર્ટફોલિયો અને એક ખાવાનો ડબ્બો જોઈએ તેને હજારો કોશ દૂર જવા કેટલો સામાન જોઈએ તેની કલ્પના તુંજ કરી લે તે વધારે સાફ. મુંબાઈમાંજ રહી તેને ટોપી, ઘોતીઆનો કંટાળો હતો એટલે તેમનો બહિષ્કાર કરવાનો આ અમૂલ્ય લાભ તે ચૂક્યો નહિ. ટોપી તો આપણી ચાલે એમ હતું પણ તેનો બહાર અંગ્રેજી 'હટ' જેવો આવેજ નહિ. બીજાં કપડાંલત્તાં પણ પુષ્કળજ બંધાયાં. કોલર નેકટાઈની પેટીઓ પણ ધણી ખરીદાઈ. ઉપરાંત જરૂર પડે ત્યાં નવી ઢબની તૈયાર લઈ લેવા મનસુખો થયો. ઇંગ્લાંડ જવામાં દીલ થવાનું એક કારણ આવ્યું પણ નસીબના સંજોગે તે દૂર થયું. મુંબાઈથી તે શુક્રવારે ઉપડવાનો હતો. બુધવાર અને ગુરુવાર ઝટ પસાર થઈ ગયા, કેમકે મિત્ર-મંડળ, જ્ઞાતના ભાઈબિંધો, તેના પોતાના ભાઈબિંધો વગેરે તરફથી 'પાર્ટીઓ' અપાઈ, ભાષણો થયાં. રંગરાવે બધાનો ઉપકાર માન્યો. હર્ષની રેલમાં તણામલો ઝાઝું બોલી શક્યો નહિ. તેના ભાષણમાં તેણે એટલું જણાવ્યું કે તેના દેશભાઈઓનું લલું કરવું એ પણ તેને ઇંગ્લાંડ જવાનું એક કારણ છે. વિપિન આ પાર્ટીઓમાં હાજર થઈ શક્યો નહોતો, પણ આ ભાષણો વર્તમાનપત્રદ્વારા તેણે વાંચ્યાં હતાં. રંગરાવને બધા માન આપે ને એનો ખરો મિત્ર વિપિન કંઈ ન કરે એ સર્વેને બહુ અયોગ્ય લાગ્યું. વિપિને રંગરાવને ખુલ્લા દિલથી કહી દીધું હતું કે તું અહીં પાછો ફરશે પછી માન આપવાનો હું વિચાર કરીશ. રંગરાવના ધરમાં તથા આપ્તમંડળમાં વિપિનનું વગોણું થવા લાગ્યું. રંગરાવને વિપિનનો સ્વભાવ ખબર હતો એટલે તેને ખાસ માહું લાગ્યું નહીં. કોઈ કહે 'વિપિનથી રંગરાવ ઇંગ્લાંડ જાય તે ખમાતું નથી;' કોઈ કહે 'અંદરાવે તેને ના કહી હશે;' કોઈ કહે 'પૈસા ખરચવા નહીં ગમતા હોય;' આમ અનેક તર્કો બંધાયા અને વધી વધીને વિપિનની પાસે આવ્યા. વિપિને પણ તેથી રંગરાવને કંઈ માન આપવાનો આખરે વિચાર કર્યો. રંગરાવ શુક્રવારે દિવસના બાર કલાક રોકાઈ બેઠો હતો એટલે શુક્રવારપર વિચાર બંધાવવો પડ્યો. આગબોટ સવારમાં જવાની હતી એટલે બંદરપર માન આપવાનું હતું.

બંદરપર માણસોનો બહુ સારો જમાવ થયો હતો. રંગરાવને વળાવવાને તેનું મિત્રમંડળ તથા સગાંવહાલા ભેગાં થયાં હતાં. બીજા કેટલાક ઉતાડીઓનાં પણ સગાંસંબંધી ત્યાં આવેલાં હતાં. આગબોટમાં

એસવાની તૈયારી થઈ ને વિપિને એક ચાંદીના ફ્રેમવાળો ઉત્તમ કારીગીરીવાળો તકતો રંગરાવને આપ્યો.

એ તકતામાં શું હતું, તે જાણવાની ધણીને ઇચ્છા હતી. શું રંગરાવની છબી હતી? વિપિનના હાથનું લખેલું રંગરાવને સાતમાં સ્વર્ગમાં બેસાડે એવું માનપત્ર હતું? વિપિનની તેમ કરવા ઇચ્છા હતી તો શા વાસ્તે લોકોને દાંતે ચઢ્યો? વાંચનાર, વિપિન દુરાગ્રહી નહોતો. તેથી લોકવાયકાને માન આપી તેણે આ ભેટ આપી હતી. પણ તે છતાં પોતાનો દૃઢ નિશ્ચય તેણે છોડ્યો નહિ. રંગરાવનાંજ લાપણીની નકલ વર્તમાનપત્રમાંથી ફાડી લઈ એક તકતામાં મઢાવી આ પ્રમાણે રંગરાવના હાથમાં તેણે માત્ર મૂકી. તકતામાં શું છે તે જોવા બાબત દરિયાપર જરા ખેંચતાણુ થઈ. તકતામાં રંગરાવના લાપણીનો ફકરો જોઈ કેટલાએકને બહુ વિચિત્ર લાગ્યું. સમજી લોકો કળી ગયા કે રંગરાવને પોતાના શબ્દો અહોનિશ યાદ રહે અને તે પ્રમાણે કરવા પોતે પ્રયાસ જરી રાખે એ ઇચ્છાથી વિપિને આ પ્રમાણે કયું છે.

રંગરાવને તો વિપિનનો સ્વભાવ અજાણ્યો નહોતો એટલે વિપિનનું હૃદય ઝટ કળી ગયો.

આગખોટમાં જતા પહેલાં હારગોટા અપાયા, ‘શેકહેન્ડ’ થઈ. રંગરાવની મુસાફરી સહીસલામત નીવડે એ વાક્ય ધણીના મુખમાંથી નીકળ્યું. સુખરૂપ હિંદમાં પાછો આવે એવો આશીર્વાદ અપાયો; છેલ્લી વારે તાળીઓના ગગડાટ વચ્ચે રંગરાવ આગખોટમાં બેઠો.

જોતજોતામાં આગખોટ ચાલી ને રંગરાવને મૂકવા આવેલું મંડળ; ધીરેધીરે ઉંચી આશાઓ બાંધતું, ઘડીક વાર આગખોટ જે દિશામાં વળી તે તરફ નજર નાંખતું, ને બે ગતિને લીધે તે વહેલી દેખાતી બંધ થઈ એટલે વિચારમાં ને વિચારમાં પોતપોતાના ધર તરફ વળ્યું. બંધાના વિચાર એક તરેહના નહોતા. કોઈને વેપારના, તો કોઈને ચાકરીના, કોઈને ઘેર જવાના તો કોઈને ઑફિસમાં જવાના, કોઈને સવારના પહોરમાં ગરબડને લીધે બરાબર નાસ્તો ન થવાથી ખાવાના તો કોઈને પીવાના. એકલા વિપિનને તથા રંગરાવના ઘરનાંને રંગરાવના વિચાર આવ્યાં કરતા હતા. હુકમતરાયનો હર્ષ આજે માતો નહોતો. રંગરાવ ઇચ્છાંડ જઈ પરીક્ષા પાસ કરી આવી, બારિસ્ટર થઈ એનું નામ રાખશે એવી તેના મનમાં આશા હતી. વળી પોતાનો વગ પણ વેપારી મંડળ તથા અમલદારોમાં બહુ સારો હોવાથી તથા વકીલ બારિસ્ટરનું

ડગલે ડગલે ઘેરેઘેર કામ પડવાથી રંગરાવને રળવાને વાસ્તે ઝાઝી મહેનત નહીં પડે એમ તેના મનમાં હતું.

પ્રમુદ્ધશેઠાણીને પણ તેને ઇચ્છાંડ મોકલવાનો કોડ હતો. માણસના મૃત્યુ પછી તો સ્વર્ગ મળે કે નહિ તે પ્રભુને આધીન, પણ જાગતે ને જીવતે આ દુનિયામાં તે મળતું હોય, તે મેળવવાને પૈસા રૂપી સાધન હોય તો શા વાસ્તે તેને જતું કરવું એવો તેનો ઇચ્છાંડ સંબંધી વિચાર હતો. મોજલાલને પણ સાથેજ મોકલવા તેનો વિચાર હતો, પણ પ્રભુની પ્રજાળ ઇચ્છાને પ્રતાપે, રંગરાવ અને તેના પિતાની મરજી ન હોવાથી મોજલાલને પણ શીરીન, બિહારી વગેરેની સંગતનો લાલ ન ખોવાની ઇચ્છા હોવાથી આ વાત આગળપર ઠેલાઈ. કોઈ પણ બાબતમાં શેઠ તેની સ્ત્રી સાથે પોતાની મરજી પ્રમાણે તેની આખી જીંદગીમાં વર્ત્યો હોય તો તે એકલી આજ બાબત હતી. સ્ત્રીહઠની દરકાર ન રાખનાર પુત્રહઠ હોત તો હારી જત. પણ પ્રભુની કળા અગાધ છે. મોજલાલ ઇચ્છાંડ જઈ આવી શાં શાં પરાક્રમો કરત તેનું અનુમાન કરવું મિથ્યા છે. અહીંજ રહી તેનાં પરાક્રમો કંઈ આજાં નહોતાં. જસમીનને રંગરાવ ઇચ્છાંડ જવાથી બિહારી જોડે મનમાનતી છુટ લેવા તક મળી તેથી આનંદ થયો. મોજલાલને ભાઈ ગયો તેનો હર્ષ કે શોક એમાંનું કંઈ થયું નહિ. રંગરાવ તેને કશી રીતે સંતાપતો નહિ, તેના કામમાં આડે ન આવતો એટલે રંગરાવ ગયો તેની એને ખાસ ખુશાલી નહોતી. દુલેરાય તથા વિપિન બે જણનેજ રંગરાવ ઇચ્છાંડ ગયો તે પસંદ નહોતું. કાકો એક તો ધર્મી તથા જૂના વિચારનો હતો એટલે તેને આ પગલું અધર્મ લાગ્યું. વળી રંગરાવ પૈસા ઉઝારી નાંખશે એવી તેને ભીતિ હતી.

વિપિનને ખાસ ધર્મના કારણથી રંગરાવે ઇચ્છાંડ ન જવું એમ નહોતું. ત્યાં જઈ એ શું કરવાનો, એ વિચાર તેના મનમાં આવતો. ત્યાંના વતનીઓના હાથથી લખાયેલી નવલકથાઓ વાંચી ત્યાંના રીતરીવાજોનો કંઈક ખ્યાલ હોવાથી રંગરાવ ત્યાં જઈ જરૂર બગડવાનો એવું તેના મનમાં હતું. નીતિમાં તો જે રહે તે ખરો પણ આચારમાં તો છેકજ ભ્રષ્ટ થવાનો, ને હિંદુઓને અહીંઆજ જંગલી માનનારો છયોક તેમને જંગલી કહેવાનો એમ તેની ધારણા હતી. વળી આ ખોટના પ્રમાણમાં તેને લાલ મળતો હોય તો તો ભલે, પણ ફળપ્રાપ્તિમાં ખાસ કંઈ નહીં ! ખારિસ્ટર થઈ એ શું કરવાનો ? જોઈએ તેટલા છે તેમાં એક વધારે !

અંપક મુંબાઈથી ઘર ઉપાડી નૂતનપુર જઈ રહી હતી એટલે તેને મુંબાઈના વિચાર ઝાઝા આવતા નહોતા.

આતુરિકા વયે નાની હતી. દુનિયા ઝાઝી જોઈ નહોતી. સ્વભાવે મોટી જીંદગી કરતાં રાંકડી હતી. વળી રંગરાવને નાની બેન પર પ્રીતિ હતી, તેથી કરીને આતુરિકાને ભાઈ દૂર ગયો તેનો જરાક શોક થયો.

આ બધા હર્ષને બાળુ મૂકી દે એટલો હર્ષ આજે બિહારી તથા શીરીનને થતો હતો. બિહારીને મનમાનતી મોજ મારવામાં કોઈ હવે અટકાવનાર રહ્યું નહીં, રંગરાવ દૂર થવાથી વિપિન રૂપી કંટક દૂર થયો એ કાંઈ નાનીસુની ફત્તેહ નહોતી. વળી રંગરાવની ગેરહાજરી એને કંઈક અંશે લાભકારક થઈ પડશે એવી તેને અશ્વા હતી તેના કૃત્ય ઉપર કોઈની પણ નજર થવાની નહીં. પ્રભુનો ડર બિહારીનેજ હતોજ નહીં.

શીરીનને મોજલાલ જોડે છુટ લેવામાં કોઈ પણ જાતનું રોકાણ હતું નહિ છતાં વિપિન પર તેને દ્રેષ હતો એટલે તે ખસ્યો એથી તેને પણ આનંદ થયો. રંગરાવ ન હોવાથી વિપિન બંગલે આવતો બંધ થયો. બિહારી તથા શીરીનને માલૂમ નહોતું કે ટુંક વખતમાં રંગરાવ ઇંગ્લાંડ જાય કે ન જાય પણ વિપિન તો તેમનાથી દૂર જવાનોજ હતો. ઈશ્વરેજી બળવાન છે અને તેની કોઈને ખબર નથી હોતી.

વખતે વખતનું કામ કીધું. રાતનો વખત થયો અને બિહારી મલકાતો મલકાતો પ્રયુક્તિ મને ગિરગામ તરફ જવા નીકળ્યો. આજે તેના મનનો ઉમંગ માતો નહોતો, શરવીર સરદાર જેમ દુશ્મનના લશ્કરમાં કંઈ ખામી જણાઈ આવી હોય, અથવા તેની હીલચાલ જાસુસદ્વારા જાણવામાં આવી ગઈ હોય તેથી પોતાના લશ્કરની વ્યૂહરચનામાં તરતજ ફેરફાર કરે-નવી યુક્તિ ચોજે-તેમ બિહારીએ રંગરાવની ગેરહાજરીને લીધે આજે ને આજે ધારેલો અર્થ પાર પાડવા, બંગલામાં ચાલતા અંધેરનો લાભ લેવા બાજુ રહી. પોખાર પાડવા માટે રાતના ખાર જેમ બને તેમ ઝટ વાગે એમ ઇચ્છા રાખતો, હવે થોડીજ વાર છે એમ ધારી પુલાતો હર્ષમાં ને હર્ષમાં તે બંગલામાં દાખલ થયો.

મોજલાલે આવા હર્ષમાં તેને કદી પણ જોયલો નહીં. “કેમ બિહારી આજે કંઈ બહુજ આનંદમાં છે?”

“આપણે વળી કયે દેહાડે આનંદમાં નથી હોતા ખાણું, પીણું, ફરવું અને મોજશોખ કરવી. દિલગીર શા વાસ્તે થવું? દિલગીર થવાનું વિપિનને સોંપ્યું. જ્યારે જોઈએ ત્યારે કંઈ વિચારમાં; જાણે મોકું

રાજ્ય મેળવવાનો હોય. મ્હારે તો એના જેવા જોડે ધડીભર પણ
 અને નહીં. વાતો કરે તોપણ સ્વધર્મની, સ્વદેશાભિમાનની એવી એવીજ
 ઠીક છે, અધાં પોથીમાંનાં રીંગણાં. એ આજના ભણેલાઓની ગત
 આપણે સમજીએ નહીં તો. બહારથી મીઠા મધ જેવા પછી અંદરથી
 તો કાણુ જાણે કેવા હશે ? એવા કાલાધેલા થાય તેથી આપણે છેતરાઈએ
 એમ નથી. બહુ થશે તો એ સ્વર્ગમાં જશે ને આપણે ત્યાં નહીં
 જઈએ; કાણુ જાણે છે કે સ્વર્ગ શું છે અને ક્યાં છે ? મને તો બધું
 ‘હંબગજ’ લાગે છે. અને હશે તોપણ શું ? આપણે જ્યાં જઈશું ત્યાં
 ખીજા પણ હશેજ કેની ? આપણે તો ત્યાં રંગ પણ મચાવીશું, ચમનના
 ગાનતાન સાંભળીશું અને લહેર કરીશું. ઠીક થયું તે યાદ આવી તો.
 આજે વિચાર છે કે નહિ ? મને તો ઘણા દહાડા થયા એટલે તેને
 સાંભળવાનું બહુ મન થયું છે.”

એત્રણ દહાડાની મેજબાનીની ધમાલને લીધે મોજલાલને થાક
 ચઢ્યો હતો એટલે ઉજગરો કરવા તેની ઈચ્છા નહોતી. બિહારીએ
 તેનો વિચાર જાણ્યો એટલે તેને ચઢાવવા કહ્યું—

“જા યાર, ત્હારામાં તો કંઈ દમ ન મળે; એ દહાડા જરા
 આમતેમ ફરવાનું વધારે થયું, જરાક ઉજગરો થયો એટલે થાકી ગયા.
 આપણને તો જ્યાં લગણુ તેને સાંભળીશું નહિ ત્યાં લગણુ ચહેન નહીં
 પડે. મને તો તેના ગાયનનો એ દહાડાનો ઉપવાસ પડ્યો છે. મને તો
 એ ગાયનમાં એવો રસ પડે છે કે ઉજગરો બિલકુલ લાગતોજ નથી.”

બિહારી ગાયનનો ગરાડી હતો, સહેજસાજ સંગીતમાં તેનું
 માથું પણ હવું ને તેથી સંગીતનો શાસ્ત્રી હોય એવું ડોળ ધાલતો
 મોજલાલભાઈ તો ગાડા તળેના કુતરા જેવા હતા, તેમના મનને સાતે
 સૂર સરખાજ હતા. ગાયનનો પોતાને બહુ શોખ છે એવું મોં રાખતા.
 આ ભાષણ સાંભળી પોતે પણ, પાછી પાની કરે એમ નથી એમ
 તેનો મનમાં થયું.

“ઠીક, ત્યારે આજે એને ત્યાં જઈશું. ચાલ, આપણે જમી લઈએ.”

જમીને બન્ને મિત્રો પંથે પડ્યા. આણી તરફ નવેક વાગ્યાને
 સુમારે હુકમતરાય વેપારની ઉથલપાથલ કરી, અમલદારો ત્યાં ખાલી
 ગાડીધોડા દોડાવી ઘર તરફ વળ્યા.

શેઠ ગાડીમાંથી ઉતર્યો, ને ચાકરે દરરોજના રીવાજ મુજબ એક
 પેટી, પોર્ટફોલીઓ, વર્તમાનપત્રો લાવી ઘરમાં મૂક્યાં. શેઠની સાથે
 ગાડીમાં હમેશા આ ત્રણ વસ્તુ રહેતી, તેનો ઉપયોગ કોઈકજ વાર

થતો. બંગલામાં બધે શાંતિ ફેલાઈ હતી. સૌ સૌને ભૂખ લાગે ત્યારે જમી લેવું એવો બંગલાનો નિયમ હતો. બિચારા રસોઈઆને તેથી ઘણી મહેનત પડતી, પણ પગાર કંઈ તેને મફતમાં અપાતો નહોતો એવું બંગલામાં રહેનાર હરકોઈના મનમાં હતું. રસોઈ પણ બધાની એક સરખી નહોતી મુખ્ય વસ્તુ સિવાય દરેકના વાસ્તે બુદ્ધી સામગ્રી કરવી પડતી. કોઈને કંઈ લાવે તો કોઈને કંઈ. મોજલાલભાઈને લાવતી વસ્તુ ઘરમાં ન હોય તો રસોઈઆના ભોગજ મળ્યા. લાકડાના ધુમાડાથી કંટાળેલા રસોઈઆને મોજલાલભાઈના મગજનો ધુમાડો ખમવો પડે. રસોઈઓ પણ ચતુર હોતો, લાકડાનો ધુમાડો ખમવો પડે ને બંગલામાં કોઈને હોમહવનપર આસ્થા નહોતી તેથી બધાની વર્તી ઘીનો હોમ કરતો ને એક ધુમાડામાંથી બને તેટલો મુક્ત થતો. મોજલાલ બાબત પણ જેમ બને તેમ સાવધ રહેતો. મોજલાલના મોંમાંથી અપશબ્દ ન નીકળે ત્યાં લગી કંઈ પણ બોલતો નહિ; પણ જો ભૂલેચૂકે મોજલાલે ઉંધું વેતરું તો નોકરી છોડવા તત્પર થઈ જતો. અત્યાર સુધી પુત્રની તરફેણ લેતાં પ્રપુત્ર શેઠાણી વચ્ચે પડી રસોઈઆને સમજાવતાં, કેમકે તેમનાથી જાતે બની શકે એમ નહોતું. તેઓ ન બેસે તો જસમીન સળી ભાંગીને બે કરે એમ નહોતું, ઉચ્ચ જ્ઞાતિના રસોઈઆની તાણ હતી; વળી રસોઈઓ કીસખી પણ હોતો.

શેઠ બંગલામાં દાખલ થયા; બધાં જમી પરવારી પોતાનાં જ્ઞાનગી લવનમાં ગયાં હતાં. પ્રપુત્ર શેઠાણી પણ જમી પરવાર્યાં હતાં. શેઠને વાસ્તે રાહ જોવી, પતિ પહેલાં સ્ત્રીએ જમવું નહિ, એ રીવાજ એમને પસંદ નહોતો, દુલેરાય પહેલાં તો ભાઈની રાહ જોતો ને તેની સાથે જ જમવા બેસતો. પણ તેમ કરતો તે ભાભીને પસંદ પડતું નહિ. 'ભાઈના વ્હાલા થવા એમ કરતા હશે' એમ તે કહેતી આથી દુલેરાયે પણ તેમ કરવું માંડી વાળ્યું હતું. વળી ઉમરને લીધે કેટલીકવાર તે એકજ વખત ખાતો.

શેઠ જમી પરવારો પ્રપુત્રલવનમાં દાખલ થયા ને બંગલામાં સૌ કોઈ ઉઘી ગયાં હશે એમ તેમણે ધારી લીધું—મનમાં માની લીધું.

આણી તરફ મોજલાલ તથા બિહારી પહેલાં તો ચોપાટીપર ફરવા નીકળી પડ્યા, કેમકે જમનનું ઘર જાહેર રસ્તાપર હતું. કેઈ, કદાચ ઓળખીતું મળી આવે એવી મનમાં બીતિ હતી. વિપિને તેમને એકવાર બીતા બીતાં આમતેમ જોતાજોતા, દાદરપર ચઢતા જોયા હતા; આથી જ્યારે જ્યારે તે રંગરાવ ને મોજલાલ અનાયાસે

એકજ ઓરડામાં બેઠા હોય ત્યારે કહેતો કે “ કંઈ પણ કામ એવું ન કરવું કે જે ‘મે’ કર્યું” એમ કહેતાં આપણને આચકા આવે. ગમે તેવો દુષ્ટ માણસ હોય પણ તેને દુષ્ટ કામ કરતાં કોઈ જોશે, કોઈ જાણશે એવું એકવાર તો મનમાં થયા વગર રહેતુંજ નથી; એ ભીતિજ ખતાવી આપે છે કે કામ સાઈ નથી. ” મોજલાલના મનપર આવી શિખામણોની જરાપણ અસર થતી નહીં.

થોડીકવાર આમતેમ કર્યા પછી બંને મિત્રો અમનના ઘરમાં પેઠા. અમન તેના જન્મથી જ નાયકા નહોતી, તે સંગીતમાં પ્રવીણ હતી, મૂળથી તેને ગાયનનો શોખ હતો. નાનપણમાં માબાપ ગુજરી જવાથી એકલી પડી અને કુસ્તે ચઢી. ઘણી જોડે બન્યું નહિ ને આ ધંધો તેણે માંડ્યો. ઘણા લોકોએ તેનું નામ સાંભળ્યું હતું, તેના ગાયનમાં સૌને અપૂર્વ આનંદ મળતો. તેનો ઠાઠ જમાનાને રચતો હતો, અલબેલી નગરીને છાજતો હતો, વીસમી સદીના યુવાનોને ગમે એવો હતો. થોડુંઘણું તે લણી પણ હતી એટલે તે ખતલાવવા ચૂકતી નહિ, બંને મિત્રો અમનના ઘરમાં દાખલ થયા તે પછીનાં તેમનાં કૃત્ય ઉપર વાંચનાર, વધુ કહેવું હીક નથી; તો તે પર પડેો નાંખી, એવી કુટિલ સ્ત્રીઓનાં આચરણ તરફ તિરસ્કારની નજર નાંખી, એવી વાતો સાંભળવા કે વાંચવામાં મોજ કે રસ ન ગણતા, શુકદેવજીની માફક રંભાના નેત્રપાણુ કે વાગ્બાણુની પરવા ન રાખતાં, અચળ રહી તું ફરીથી વિલાસભવન તરફ ત્હારી નજર ફેરવ.

રાતના અગિયારખારનો સુમાર થયો. મનુષ્ય અને વાહનનો પગરવ ધીરેધીરે ઓછો થયો; મુંબાઇના મોટા તથા નાના રસ્તાઓને થોડા વખત વારતે આરામ મળ્યો; ભૂમિ પણ એ ભાર ખમી, થાકી જવાથી નિદ્રામાં પડી; ઘણાંની મરજી ઉપરાંત ત્યાં શાંતિ છવાઈ, એ શાંતિ કોઈ મહાન્ યોગી કે તપસ્વીના મદના જેવી નહોતી. બહારની હતી, અંદરની નહોતી. કંઈકંઈ જગ્યાએ પ્રપંચો રચાતા હતા, મોજશોખ ચાલતી હતી, જુગાર રમાતા હતા. નિદ્રાને વશ થયલામાંના પણ થોડાઓજ ખરો આરામ ભોગવતા હતા. એ સમયે વિલાસ-ભવનમાં કોઈ નિડરતાથી દાખલ થયું. રામોશીની દેવડી તેણે ચૂકાવી ને તેના પગમાં જોર આવ્યું. રામોશીને આવો અનુભવ પહેલી વારનો નહોતો. મોજલાલ ઘણુંખંડે મોડો આવતો ને તેથી રામોશી દરવાજો ખાલી વાસી મૂકતો. રામોશીની ચુપકી વારતે તેને મોજલાલ તરફથી બક્ષિસ આપવામાં આવતી. વળી રામોશી જ્ઞાનસ બળતું રાખી પહેરો

ભરવાને બદલે નિદ્રાદેવીની આરાધના કરતો હોય તોપણ મોજલાલ તેને કંઈ કહેતો નહીં, તથા જાતે દરવાજાને સાંકળ દઈ આવતો. આજે પણ મોજલાલભાઈ આવ્યા હશે એમ ધારી તે કંઈ બોલ્યો નહીં. ઉઠી, દરવાજાને સાંકળ ચઢાવી, ફાનસ ઘેર કરી નિરાંતે સુતો.

આણી તરફ બંગલામાં દાખલ થનારને ઘરની એક પણ જગ્યા અજાણી નહોતી. ચોર હતો છતાં તેને ચોર માફક આમતેમ ભ્રમવું પડ્યું નહિ. દાખલ થઈ એક ચાવીને તેણે હાથ લગાડ્યો ને તરતજ બંગલામાં અંધકાર છવાઈ રહ્યો. એ ચાવી ત્રીજેરીની કે ખાનગી ઓરડાની નહોતી પણ દીવા ઘેર કરવાની હતી. વિજળીના દીવા ઘેર થયા નિ ઉપરના દિવાનખાનામાં જાગતો પડેલો, પણ ઉંઘી ગયેલો લાગતો વૃદ્ધ કોકો ચમક્યો. બંગલામાં જ્યાંજ્યાં કાચના પ્લાસના દીવા મૂકાતા ત્યાં પણ તે તેની મેજે ઝુઝાય નહીં ત્યાં લગણુ શેઠ કે ચાકર કોઈ તે તરફ નજર નાંખતું નહિ અને અંતે તે દીવાઓ પણ બંગલામાં ચાલતી અંધાધુનીને લીધે ખીજવાઈને ચણચણાટ કરતા બડબડ કરતા, અને અંતે શોકાતુર તથા શીકકું મોં કરી હોલવાઈ જતા; વિજળીના દીવાઓ હોલવવાનું કામ ઘણુંખરું કાકાને કે રામોશીને માથે આવતું, કેમકે બીજું કોઈ તે તરફ લક્ષ રાખતું નહિ; તો બાર વાગતે દીવાની ચાવી કોણે ફેરવી તે કોકો સમજી શક્યો નહિ. એટલામાં દાદરપર કોઈનો પગરવ સંભળાયો ને તેની ભીતિ વધી. આવનાર રામોશી તો હતોજ નહિ, કેમકે કોઈ પણ પ્રસંગે તે રાતે ઉપર આવતો તો ફાનસ વગર આવતો નહિ. ઉપર આવનાર જસમીનના બારણા તરફ વળ્યો ને વૃદ્ધ કોકો પથારીમાં બેઠો થયો. બારણાને અંદરથી સાંકળ વાસી હતી પણ બહારથી ઉઘડી શકે એવી હતી. જેમ અને તેમ તે ધીરેથી ઉઘાડવા તે પ્રયત્ન કરનાર, પોતાનું કામ ‘બાર પડ્યું’ એવું માની લેનાર તથા તેથી હર્ષમાં લીન થનારને પાછળ કોઈ આવે છે એમ લાગ્યું નહિ. પુઠે આવનાર માણસ પણ બહુ ચકોર અને સાવધ હતો; કીડીની માફક તે ચાલતો હતો. સાંકળ ઉઘડી, સ્વર્ગનું સુખ સમીપ દેખાયું અને બારણું ઉઘાડનારની ગળચી પાછળથી એકદમ કોઈએ પકડી. એ ગળચી પકડનાર કાકાએ તરતજ રામોશીને જોરથી બૂમ પાડી, અને બંગલામાં એકદમ ખળભળાટ થયો. હુકમતરાય વેપારના લાલખોટનો સ્વપ્નમાં પુલ બાંધતો એકદમ ઉઠી દિવાનખાનામાં આવ્યો. બધા ચાવી પહોંચે તે પહેલાં કાકાએ બારણું ઉઘાડનારની પરોણાગત કરવા માંડી. તેની હિંમતપર શીદ થઈ તેને સાલપામરી પહેરાવી. ચાકરમાણસ પણ

આવી પહોંચ્યાં ને જોને જોમ કાવ્યું તેમ જોયા કર્યા વગર, કાણુ છે તે જાણ્યા વગર, લગાવવામાં આવી ન રાખી. પ્રપ્રુષ્ઠ શેઠાણી તમાજસમીન આગે ઉભાં રહ્યાં હતાં. અતે શેઠાણી ઉભાં ઉભાં થાક્યાં ને તેમણે દીવો કરવા કહ્યું. દીવાની ચાવી નીચે હતી, જસમીનના ઓરડાનો ગ્રાસનો દીવો ધેર ગયો હતો ને તે સળગાવવા દીવાસળીની જરૂર પડી. દીવાસળીની શોધ ઉપર થતા માંડી પણ તે હાથ લાગી નહીં. વીજળીના દીવા હોય ત્યાં રસોડા સિવાય દીવાસળીનો ઉપયોગ ક્યાં ? રસોડાની પાસે દીવાસળી હતી ને તે નિરાતે ધોરતો હતો. એક માણસને દીવાસળી વાસ્તે શેઠે મોકલ્યો. વીજળીના દીવાની ચાવી ફેરવવાનું કાકા સિવાય કોઈને સુઝ્યું નહીં. રામોશીને તેમ કરવાનો હુકમ આવ્યો. તેણે ચાવી બેત્રણવાર ફેરવી પણ કંઈ વળ્યું નહિ તેથી ઉપર આવી શેઠને કહ્યું કે ચાવી તો બાંગી ગઈ છે. દુલેરાયનો મિત્રજ હાથથી જતો રહ્યો ને બોલ્યો:—

“બાઈના મનમાં કે ઘેરઘેર એવા દીવા અને આપણે મોટા માણસ થઈને તેવા ન રાખીએ તો આપણા નામને લાંછન લાગે. આથી વધારે પરાધીનતા કઈ ? તમને દુઃખ દેવું હોય—તમને વગર મોતે મારવા હોય તો બે દિવસનું કામ. નળના પાણીની ટાંકી બે દિવસ અટકી પડે તો તમે પાણી વગર મરી જાઓ. જરૂર પડે ગુલામખત લખી આવો. દીવા પણ આપણા શાંત ગયા અને રાક્ષસી આવ્યા. આંખનું સત્યાનાશ વાળે અને બે દિવસ તેમાં કંઈ બગાડો થયો તો મુંબાઈમાં અંધારું ધોર.” અકળાઈ ગયલા કાકાને દૂધથી દાઝેલાને જાન ના રહ્યું કે આવા મોટા શહેરમાં એ સિવાય બીજો રસ્તો જ નહોતો. કાકા બોલતાં બોલતાં હાંફી ગયો. પકડાયેલો માણસ ગુપચુપ ઉભો રહ્યો હતો. પ્રશ્ન તેને પૂછવામાં આવતા પણ તેનો જવાબ દેતો નહોતો. ચોર જાણીતો હોવો જોઈએ એમ સૌના મનમાં હતું. દીવાસળી લાવતાં વાર થઈને વૃદ્ધ કાકાના હાથમાં ઝળુઝળી ચઢી, પકડ મંદ થઈને ચોર હિંમત બાવી જોર કરી હાથ છોડવી પલાયન કરી ગયો. તેણે એવા જોરથી દોટ મૂકી કે તે દાદરપરથી પડતાં પડતાં બચ્યો. તેની પાછળ રામોશી દોડ્યો પણ દરવાજાની સાંકળ ઉઘાડી, બહાર જઈ તેણે બહારની સાંકળ ચઢાવી દીધી, ગરબડમાં તેની ટોપી દીવાનખાનામાં પડી ગઈ હતી, પણ તે લેવા તેણે દરકાર કરી નહિ. ચોર નાકો, ઠેકઠેકાણે દીવાસળીની પેટી મૂકવાનો શેઠે હુકમ કર્યો ને દીવાસળીની પેટી, નીચે ગયેલો માણસ લઈ આવ્યો. દીવો થયો ને

કાકાએ માંડીને વાત કહી. રામોશનિ ધમકાવનામાં આવ્યો. એટલે દરવાજો ખુલ્લો રાખવાનો મોજલાલભાઈનો હુકમ તેણે કહી દીધો.

“મોજલાલ કેમ ઉઠ્યો નથી?” શેઠે પૂછ્યું. “જાઓ તેને મોલાવી લાવો.”

“મોજલાલભાઈ એમના એરડામાં નથી.”

“અત્યાર સુધી એ ક્યાં ગયો છે?”

કાકાની નજર ટોપીપર પડી ને તેણે કહ્યું “આ ટોપી તો મોજલાલની છે. ચોરે એની ટોપી ક્યાંથી પહેરી?” કાકાને મન મૂળથી વહેમ હતો તે આ ટોપી જોતાં વધારે દ્રઢ થયો. ભાઈના સવાલના જવાબમાં તે બોલ્યો, ભાઈ, જ્યારથી ભાભીએ મને છોકરાંની વાતમાં મોલવાની ના કહી છે ત્યારથી મેં તો મૌન ધારણ કર્યું છે. મારા મનને ઉમેદ હતી કે કદાચ તું મને ખાનગીમાં મોલાવી કહેશે કે ભાભીના કહાથી એણે ન આણતાં છોકરાંઓપર દેખરેખ રાખજે ને મને કહેતો રહેજે. આ મારી ઉમેદ પાર ન પડી. જે વસ્તુની તનેજ દરકાર નહીં તેની ખીજને ક્યાંથી હોય? છોકરાંઓને સ્વચ્છંદીપણે ચાલતાં તેં શીખવ્યું. તેમને જગડવાનાં ચાર સાક્ષનની મોજલાલને મદદ હતી. પ્રથમ ચણ-ઘટતું લાડ-હું તો એને લાડ કહેતોજ નથી. જ્યારે કાઈ તેને કહેવા જતું ત્યારે ભાભી તેની તરફેણ લેતી. તને તો છોકરાંઓ કઈ દિશામાં જાય છે તે જોવાનો-જાણવાનો, ન મળ્યો વખત, ન હતી દરકાર. નાનપણથીજ તેમની આગળ બધી વાત કરવામાં આવે એ જગડવાનું ખીજું કારણ છે. ચંપક આ કારણને લીધે સાસરામાં ને ન્યાતમાં અકારી થઈ પડી છે. લોકોએ તેનું નામ નિંદોત્તેજકપણા પાડ્યું છે. જ્યારે જોઈએ ત્યારે તે કાઈનું વગોણુંજ કરતી હોય છે. કાઈની જોડે એને બનતું નથી; કાઈનું મોં એને ગમતું નથી; ઈર્ષ્યાની ભરેલી છે. છોકરાંઓ જેવી વાતો સાંભળે તેણે અનુકરણ કરતાં શીખે. બધાંજ ન્યાતજાતમાં ખરાબ છે એમ તેઓ જાણે તો તેમની બાળક ભુદ્ધિને લીધે તેઓ પણ તેમ કરતાં અચકાય નહીં. નવ્વાણું ત્યાં ભર્યા સો. ત્રીજું કારણ ખરાબ સંગત; તો તેમાં પણ મોજલાલને ટેકા મળી ચૂક્યો છે. રંગરાવને વિપિનની સંગતથી કંઈ પણ ફાયદો હતો, તે છોકરો ખીજી રીતે બગડે એમ નહોતો ત્યારે તેને વિલામત મોકલવાનું મન થયું. પ્રભુ કરે ને એ સાંથી જેમનો તેમ પાછો ફરે. છેલ્લે છેલ્લું પૈસા ગળવા ખર્ચના એને આપણામાં આવે છે તેનો શો ઉપયોગ થાય છે તેની કાઈને ખબર નથી. છોકરાંઓને ખાનગી

ખર્ચ કેવો જોઈએ ત્યારે આપણને કહે અને આપણે જમે તેમ તે બાબત કરીએ. બાઈ એક બે દિવસ ઘરમાં રહી જો તો ખરો કે ઘરમાં કેવો કારભાર ચાલે છે. ”

હુકમતરાયના મનપર આ વાક્યોની અસર થઈ પણ તે ઝાઝી વાર ટકવાની નથી તેની તેના બાઈને ખાતરી હતી. “મોજલાલ આમ કેટલા દિવસ થયાં મોડો આવે છે ? ”

“ સાહેબ, બહુ દિવસ થયા. ” રામોશીએ કહ્યું.

રામોશીપર શેઠ ચીઠવાઈ ગયા તથા તેને ધમકાવીને પૂછ્યું “તેને મને કેમ ખબર ન કરી ? ”

“ સાહેબ, મહારી ફરજ તો બંગલાની ચોકી કરવાની છે. હું શું બાઈને કે મોજલાલબાઈ જવા હશે તેની આપને ખબર નહીં હોય ? ”

આ ખટખટ થતી હતી એટલામાં મોજલાલ બંગલામાં દાખલ થયો. ઉપરના ભાગમાં શો ખળભળાટ છે તે જાણવા તે ઉપર જતો હતો. દરરોજ જાનોમાનો આવી ગુપચુપ પોતાના ઓરડામાં જઈ સૂઈ જનારને ગરબડને લીધે ઉપર જવાનું મન થયું. શેઠનો આજનો આખો દિવસ ખરાબ ગયો હતો. વેપારમાં પણ સ્નાનના સમાચાર સંભળ્યા હતા. ઘેર આવ્યાને સહેજસાજ ઉઘ્યા ન ઉઘ્યા ને આ કોતક થયું. મોજલાલ ઉપર આવ્યો ને આસપાસ નોકર ચાકર હતા, તે બૂલી જઈ રીંડ મોજલાલને પૂછ્યા ક્યાં વગર એક તમાચો લગાવી દીધો. શેઠનો મિગજ વિચિત્ર હતો. દશ દિવસ સુધી કંઈ ન બોલે પણ એક પળમાં નહીં જેવા કારણે માટે તે નોકરો અને કારકુનોને સો વાના સંભળાવે ને ફાવે તેમ દંડ કરે. મોજલાલની આટલી ઉમર થઈ ત્યાં લગી તેની બાબતમાં દરકાર કરી નહીં ને અત્યારે બધાના દેખતાં તેને કંઈ પણ પૂછ્યા ક્યાં વગર શિક્ષા કરી પુત્રનો તથા પોતાનો ભાર ધટાડ્યો. પ્રધુલ શેઠાણીને પુત્રનો પૂરો વાંક વસ્યો નહેતો. તેને રામોશી દુબેરાયનો થઈ ગયો છે એમ લાગ્યું.

“ આમ મારો છો પણ શા કારણથી મોડું થયું તે પૂછો તો ખરા. બધા ચઢાવ્યા જાય છે તેમ તમે પણ શું ચઢી જાઓ છો ? ”

“ અત્યાર સુધી ક્યાં ગયો હતો ? ”

• મોજલાલના મોંની દેખાવ પણ અત્યારે જોવા જેવો હતો. કેટલીક વાર સુધી તો તોખરો ચઢાવી કંઈ બોલ્યોજ નહીં. પણ અતે તેમ કરવામાં ફાયદો નથી એમ સમજી, વખત મળ્યો તેનો લાભ લઈ,

માતાના વાક્યનો અર્થ સમજી વિચાર કરી બોલ્યો, “નાટક જોવા ગયો હતો.”

“કાઈને ખબર કેમ ન કરી? ત્હારી, બાને કહ્યું હતું? પૈસા કાણે આપ્યા?”

“કહેવાનું બૂલી ગયો. પૈસા તો મને ગળવા ખરચ આપો છો તેમાંથી ખરચ્યા.”

“દરરોજ મોડું થાય છે તેનું કારણ શું? દરરોજ નાટક જોવા જાય છે? દરરોજ નાટક જોવાય એટલા પૈસા ક્યાંથી લાવે છે?” શેઠને ખબર નહોતી કે મોજલાલને પૈસા મેળવવાનાં બે બીજાં સાધન હતાં; એક શેઠની બેદરકારી ને બીજી શેઠાણીની ઉદારતા. શેઠ બહારથી આવતા અને પોતાના ગળવામાં કેટલા પૈસા છે તે તપાસ્યા વગર ડબ્બો ગમેતેમ મૂકતા. મોજલાલ વખતનો લાલ લેવા ચૂકતો નહોતો. આમ ફાવતું નહીં ત્યારે માને ફાસલાવી તેની પાસેથી પૈસા લેતો.

“દરરોજ ક્યાં હું મોડો આવું છું? કાંઈક વાર તો ચોપાટીપર જાઉં છું.”

“હવેથી એ પ્રમાણે મોડી રાતે ફરવા પણ ન જવું.”

કાકો આ બધી વાત મૂગે મોઢે સાંભળતો હતો.

“મોજલાલ, આજે કંઈ કંપનીનું નાટક જોવા ગયો હતો? આજે તો શુક્રવાર છે. નાટક કંપનીએ તો નાચી ફૂદી, ગમેતેમ લાકડે માંકડું વળગાડી રળવાનો ધંધો માંડ્યો છે એટલે સાતે દિવસ નાટક કરે છે તે હું જાણું છું. પણ આજે શેનું નાટક જોઈ આવ્યો તે તો કહે. ખરેખર કહેજે કેમકે વર્તમાનપત્ર મંગાવી હું ખબર કાઢીશ.”

મોજલાલ ગુંચવાયો. પ્રવૃક્ષ શેઠાણી તેની મુઝવણ કળી ગયાં. “તમે કાણ તેની પુઠે પડ્યા છો તો. વકીલની માફક એમ ચોકસાઈ શી ફરવી? હવે ફરીથી એમ નહીં કરે એટલે થયું. ચાલો હવે સુધ્ધ જઈએ. ખાલી પંચાત શી?” શેઠ અત્યારે ભાઈની તરફેણમાં હતો. મોજલાલ જુડું બોલ્યો છે એમ તેના મોંપરથી જણાતું હતું. શેઠાણીપર ચીડવાયો ને તેને કહ્યું “તને ઉધ આવતી હોય તો સુધ્ધ જ. મોજલાલ, કેમ કાકાને જવાબ નથી દેતો?” કાકાપર મોજલાલને બહુ ચીઠ ચઢતી હતી, પણ “અત્યારે કંઈ તેનું વળે એમ નહોતું. નક્કને લાજ શી? પાછલી તરત ફેરવી નાંખી કહ્યું “નાટક નહીં ને સરકસ, બધું એકનું એક.”

સરકસ આજે મેદાનમાં હતું તેની કાકાને ખબર હતી કારણ નાનીમોટી બધી બિનાઓ વાંચવાની તેને ટેવ હતી. “ નાટક ને સરકસ બધું એકનું એક એટલી ત્હારામાં સમજણ હોય તો નાટક કે સરકસમાં તને શો રસ પડે ? તું પણ અત્યારે એક નાટકજ લખવે છે; સરકસના ઘોડાની માફક ગોળગોળ ફરે છે. વાર, પણ આ લુગડાં કોનાં પહેર્યાં છે ? એ કાંઈ ત્હારાં નથી. ”

મોજલાલની બાજુ હાથથી ગર્ધ ઉતાવળમાં ને ઉતાવળમાં લુગડાં પોતાના ચોરડામાં ન મૂકતાં ઉપરજ આલ્યો આવ્યો. એ લુગડાં કોનાં હતાં તેની કાકાને ખબર હતી. મોજલાલની ટોપી ચોર મૂકી ગયો હતો. ચોરનાં લુગડાં મોજલાલે પહેર્યાં હતાં. શેઠ આ બનાવ જોઈ ચકિત થયો. કોનાં લુગડાં મોજલાલે પહેર્યાં છે તેની શેઠને ખબર નહોતી. મોજલાલ ગુપ્તગુપ્ત ઉભો રહ્યો; ન હાલ્યો, ન ચાલ્યો.

દુલેરાયે કહ્યું, “ ભાઈ, છોકરાંને બગાડવાનાં કારણ મેં ક્યાં જતાં ભાબીને મન વસ્યાં નહીં. તને વસ્યાં તો કેટલી વાર નબરે તે જોવાનું છે. મોજલાલ જે લુગડાં પહેરી આવ્યો છે તે એના મિત્રનાં છે. પેલો ચોર આવ્યો હતો તે પણ એનો મિત્રજ. આ ભાઈને બીજી જગ્યાએ રોકી, તેનાં લુગડાં પોતે ચઢાવી, રામોશીને બૂલાવામાં નાંખી દુષ્ટ ધરાદાથી અંગલામાં દાખલ થયો. હું જાગતો નહોત તો ધરની લાજ રહેત કે નહીં તે પ્રભુને માલૂમ. ” કાકાને જસમીન બાબત થોડો ધણો શક હતો પણ તે એણે અત્યારે જણાવ્યો નહીં. “ મને એના મિત્ર બાબત મૂળથીજ શક પડ્યો હતો પણ તે તમને કાંઈ ને જણાવ્યો નહોતો. આ લુગડાં જણાવી આપે છે કે ચોરનાં લુગડાં મોજલાલે પહેર્યાં છે; ને એ ચોર તે એનો મિત્રજ. કેમ મોજલાલ, સરકસ જોવા તમે બન્ને સાથે ગયા હતા કેની ? ”

મોજલાલથી હા કહેવાઈ ગઈ.

“ ત્યારે એ ક્યાં ગયો ? અને ત્હારો પહેરવેશ શી રીતે બદલાયો ? ”

મોજલાલને પોતાનેજ એ બાબત ખબર નહોતી. રસ્તામાં પણ એજ વિચાર કરતો કરતો તે ઘેર આવ્યો હતો.

“ સરકસમાં ચાહ પાણી પીવાની રજા મળી ત્યારથી એ ત્હારાથી છુટો પડ્યો; ” કપડાં બાબત તે મૂંઝો રહ્યો.

“ સરકસમાં વળી રજા કેવી ? તે તો હશે પણ આ લુગડાં ક્યારે અને ક્યાં રીતે બદલાયાં ? ”

મોજલાલને જવાબ સુઝતો નથી એમ ધારી વગર શીએ વગર સમજે તેની માએ વકીલાત કરી કહ્યું “હોય દોસ્તદારો છે; હુગડાં પહેલેથી પણ અદલઅદલ કરે. તેને કદાચ કામ હશે તેથી કલ્યા ક્યાં વગર છુટો પડ્યો હશે.”

“હા, બા, એમજ. આજે મહારી સાથે આવવાની તે ના કહેતો હતો.”

કાકાથી સહન થયું નહિ. “ભાભી, અત્યાર લમણુ ધરનું સત્યાનાશ ભાઈની બેદરકારીથી વળ્યું અને હવે તમારી વકીલાતથી વળશે. એ કમઅક્કલનો મોજલાલ અને તમારી બૈરાંબુદ્ધિ કબૂલ રાખે, પણ હું રાખું એમ નથી. એના મિત્રને જરૂરનું કામ હતું તે રાતના ખાર વગિ ? મોટો વેપારી હશે કેમ ? અને તે કામ તમારાજ અંગલામાં, અને તે પણ પાછું જ-ના ચોરડા આગળ ? મોંમાં આંગળી ધાલી ક્યાં બોલાવો છો ? ચેતવું હોય તો હજી ચેતો; નહિતર, સત્યાનાશ વળી જશે. હજી તો ભાઈને પરણાવવા છે; તે બિચારીના ક્યાં ભોગ લાગ્યા કે આ રત્ન મળ્યું. તે તો કેવી સુશીલ અને ભણેલી છે ! તેને ખાડામાં નાંખો તે પહેલાં વિચાર કરજો. હવે તમે જાણો, મહારે ક્યાં ભોગવવું છે. પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી મોજલાલે જેજે કહ્યું તેતે અસલથી ભરપૂર છે એટલું યાદ રાખજો. એને તમે કોઈએ ઓળખ્યો નથી. એના મિત્ર તો એને પણ વટાવી જાય એવો છે. બન્ને જણાઓ રાતે ગમે ત્યાં જાય છે, એશઆરામ ભોગવે છે અને ચમન ઉડાવે છે ભાઈ, હવે અત્યારે વધારે કહેવાનો વખત નથી. ધર બાબત ખબર રાખવી એ ત્હારી ફરજ છે. તું પૈસો મેળવે છે અને તે સાચવત કોઈને પૈસુ આવડતું નથી. બધાં તેનો સ્વચ્છંદીરીતે ઉપયોગ કરે છે. મેળવનારને કેટલો શ્રમ વેઠવો પડે છે તેનું ખરચનારને જ્ઞાન નથી. એ મેળવવાની તેમનામાં હોશયારી નથી ને નસીબના જોગે તેમને પૈસો મળ્યો તો તેનો કેમ ઉપયોગ કરે, તેને કેમ સાચવવો તે કોઈ જાણતું નથી.”

વાંચનાર, પૈસો ચોર કાણુ હતો તે સમજવામાં હવે કંઈ બાકી રહ્યું નથી. મોજલાલના મિત્ર બિહારીનાંજ આ પરાક્રમ હતાં. ચમનને ઘેરથી અધવચ મોજલાલથી છુટો પડી અંગલામાં દાખલ થવામાં રામોશી હરકત ન કરે માટે તેનો ડગલો અને ટોપી ચઢાવી તે આ તરફ વળ્યો હતો. તેની દુષ્ટતાનો ખલ્લો તેને કેવો મળ્યો તે કોઈને અજાણ્યું નથી. અંગલામાંથી બહાર નીકળી તે એક ખૂણામાં જઈ

ઉભો. મોજલાલને બંગલા તરફ વળતાં તેણે જોયો ને તેને બંગલાની હકીકતથી ચેતાવવાનું તેને મન થયું. એજ વિચારથી ત્યાં તે ઉભો હતો, પણ ચેતાવવો કે નહીં એ બાબત તેના મન સાથે રકઝક કરતો હતો.

કોટ બ્રહ્મવો મુરકેલ ન પડતે; પણ ટોપી બાબત શું કરવું? મોજલાલની ટોપી તો બંગલામાં રહી ગઈ હતી. મોજલાલે ક્યાં તો ઉઘાડે માથે જવું ત્યાં તો બિહારીની ટોપી ખેંચી લેવી. પોતે શા ધરાધારી બંગલે ગયો હતો તે બાબત મોજલાલને ભોળાની નાખતાં તેને વાર લાગે એમ નહોતું. પણ કદાચ મોજલાલને કંઈ વહેમ આવી જાય ને સ્તામાં રકઝક થાય તો ભારે થઈ પડે. વળી નવી વસ્ત બરાબર ગોઠવી મૂકવા વખત પણ બહુ મોડો હતો, માટે હાલ તુરત તો તેને ન મળતાં કાલે નિરાંતે મળી તેને સમજાવી નાખીશું એ વિચારથી તેણે મોજલાલને ચેતાવ્યો નહિ.

મોજલાલને કંઈ પણ સૂચના મળી હોત તો બંગલે આવું નાટક ભજવત નહીં; પણ ભાવીએ બિહારીને બૂલાવ્યો અને તે, રાતે ઉઘાડે માથે પોતાને ઘેર ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૨૦.

અલભેલી નગરીના રંજ.

“સુખોની આરાધી પ્રભુય કરનારાં દુઃખી થતાં,

અરે ! આ હેમને વધુ દુઃખ હજી હોઈ જતાં”

(કથાપી.)

અંદ્રાવને સદ્મીરપ સસિકાનો ધા રૂખાયો નહોતો એટલામાં બીજો ધા આવી પડ્યો. અનુભાના મુલુમ્મી વડિલની સલાહ સેવાનું તેને એક પણ સ્થાન રહ્યું નહિ. અંદ્રાવ બુદ્ધિશાળી હતો છતાં કોઈ પણ કામ વધુ અને અનુભવી વડિલની સલાહ લીધા વગર કરતો નહીં. આમ તેની પત્ની તથા માના સોઠમાં અંદ્રાવ દિવસ પસાર કરતો હતો તે સાથે ધંધામાં પણ અનેક ખસલો આવતી હતી. તેની ગેરહાજરીમાં શેઠે બધું કામ માથે ઉપાડી લીધું હતું. અંદ્રાવની મુદ્રિની ચકદ પણ શેઠને મળી શકતી નહિ. પહેલાં શેઠ પચાસે કપડાવવા બારત્ત તો અંદ્રાવ તેને રોકતો. પણ બાજી હાથથી ગઈ હતી, શેઠે વેપાર બાબત

જે ડહોળી મૂક્યું હતું તેનું પરિણામ કેવું આવશે તે બાબત ચંદ્રાવ
ચિંતાતુર રહેતો. આવી સંકડામણ અને આપત્તિ વેળા શેઠની
નોકરી છોડી આજ્યા જવું એ ચંદ્રાવના વિચાર પ્રમાણે બહુ હલકું
લાગ્યું. બાકી અનુબાના મૃત્યુથી ધરની જંગળ પણ એને માથે પડી
અને એનું મન મુંબાઈપરથી ઉડી ગયું. શેઠની મહેરબાનીને લીધે એને
મુનીમનો ઓહો મળ્યો હતો. ખરું જોતાં તો શેઠના જેટલોજ ચંદ્રસવ
પૂજતો હતો. ભાગીઆ તરીકે દાખલ થવું હોત તો તેમ પણ
અર્થ શકતે પણ ચંદ્રાવને એ વાત પસંદ નહોતી. શેઠે જ્યારે એ
સૂચના એને કરી હતી ત્યારે તેણે શેઠને કહ્યું હતું “ શેઠજી, આપની
મહેરબાનીનો જે પ્રસાદ મને મળે છે તેથી મને સંતોષ છે. ભાગથી
દૂર રહેવામાંજ સાર છે, ભાગમે લીધે કલહનાં બીજ રોપાય છે; માટે
મ્હારે એમાં પડવું નથી. વળી બીજાઓની પણ આંખમાં તે આવે.
મને કોઈની ઈર્ષ્યા કરવી ગમતી નથી, તેમજ કોઈને ઈર્ષ્યા કરાવવાનું
સાધન આપવું તે પણ પસંદ નથી. લોકોને દાંતે જેમ ઓછા ચઢાય
તેમ સાઈ. ”

શેઠ તેના આવા વિચાર સાંભળી બહુ બહોંસ કરતા નહીં પણ
ચંદ્રાવને નાણાં આપત છુપી મદદ અદબક આપતા.

“ જે શેઠને લીધે હું મુંબાઈમાં ઉભો રહેવા પામ્યો, જેને લીધે
મ્હારી પ્રતિષ્ઠા વધી, જેને લીધે મ્હારા કુટુંબનું પોષણ કરવા હું સમર્થ
થયો, તે શેઠને આવે સમયે ગમે તેમ થાય પણ ન છોડવો ” એવી
તેના મનની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા હતી. “ એ પ્રતિજ્ઞા પાળતાં શરીરને નુકસાન
થાય તો ભલે, સંપત્તિને પણ થાય તો ભલે. સંપત્તિ સાથે આવવાની
નથી, લક્ષ્મીની હવે લાલસા નથી. મ્હારી લક્ષ્મી તો મ્હારી ” આવું
આવું કોઈકવાર તે લવતો. ‘પાંચ રૂપીઆ લઈને મુંબાઈ આવ્યો હતો
ને મુંબાઈ છોડતી વખતે પણ તેટલા પાસે હશે તો બસ; પણ મ્હારા
નામને બટો લાગવા નહીં દઉં. હરેક જાતની હેરાનગતિ બેંગલો શેઠની
સેવા કરીશ. ” આવા દૃઢ સંકલ્પને પરિણામે ચંદ્રાવે મુંબાઈ છોડ્યું નહીં.

જ્યાં આખો દિવસ ને રાત કામકાજ ચાલ્યાં કરે ત્યાં વખતને
વીતી જતાં બાર જલાએ. શેરના વાપદોનો દિવસ પાસે આવતો જતો હતો.
પરિણામ શું આવશે તે જોવા લોકો બહુ ઉત્સુક રહેતા. તેજવાળા
ફાવે છે કે મંદીવાળા, તે જાણવા સૌ કોઈ ઇચ્છા ધરાવતું હતું. પરી-
ક્ષાના પરિણામને દિવસે પરીક્ષામાં બેસનારને જે અધીરાઈ થાય તેના
કરતાં આ અધીરાઈ કંઈક અંશે વધારે રહેતી. પહેલો જ શેઠને ચાંદીના

સદામાં પડ્યો. શેઠનું વહાણ ડાલવા માંડ્યું, ડગુમળુ થયા લાગ્યું. શેઠની મીલોના શેરના લાવ મળુ ગગડવા માંડ્યા. ચીનમાં સુતરની ગાંસડીનો જખરો હપાડ થયો ને બીજા શેરના લાવ તેજપર આવ્યા. તેજ વાળાઓનો ડંકો વાગ્યો ને શેઠના ઝમ રમી ગયા. દુખનાં વાદ્ય એક પછી એક એમ આવવા લાગ્યા. શેઠને વીતાડવી તો પૂરી વીતાડવી એમ તેના નસીબે નક્કી કર્યું. અરીણના વેપારે પણ શેઠને એક જખરો ફટકો લગાવ્યો. પાસો એક વાર અવળો પડ્યો એટલે તે દરેક જખતમાં અવળોજ પડવાનો. શેઠની ગંભીરતા ને ધૈર્ય ચળવા લાગ્યાં. જરા જરામાં સૌનાપર તે અકળાવા લાગ્યા. શું કરવું તે તેમને સુઝ્યું નહીં. ચંદ્રરાવ સાથે મસલત ફરી પહેલાં તો પોતાની મિલોને લિક્વિડેશનમાં મૂકવા ઠરાવ કર્યો, કેમકે વખત સારો નહોતો તથા મીલમાં દેવું વધી ગયું હતું. બીજો ઇલાજ હાથમાં હતો નહીં. શેઠને તથા ચંદ્રરાવને માલૂમ હતું કે આથી કરીને માગનારાઓની ગભરામણમાં વધારો થશે પણ બીજું એક પણ બારી નહોતી. સ્થાવર મીલકતો ખેડામાં યા આસામીઓને ત્યાં ગીરો હતી તેની ચંદ્રરાવને પાંચેક દહાડાપરજ ખખર પડેલી. આ વાત જાણ્યાથી તેને બહુ ગભરામણ થઈ હતી પણ તેમાં તે લાઇલાજ હતો. શેઠની મિલની વાત બજારમાં આવી અને લોકોના ગભરાટનો પાર રહ્યો નહિ. કંઈ કંઈ લોકોના, રાંડીરાંડ ડોશીઓના હાથમાં એ શેરો હતા. કમરણ શેઠ બીજા એજન્ટોની માફક સારા વખતમાં જોઈએ તે કરતાં વિશેષ ધસારા ખાતે તથા રીઝર્વ ખાતે લઈ જતા નહોતા, તેમજ નકારા વખતમાં માત્ર દિલગીરી દર્શાવી બેસી રહેતા નહીં પરંતુ રીઝર્વમાંથી થોડું ઘણું વ્યાજ આપતા. કેટલાએક અક્કલના ખાવિદોએ તેમની સઘળી મત્ત આ મીલોના શેરોમાં રોકી હતી. મુડી એક જગ્યાએ રોકવી નહિ એ સૂત્ર બૂલી જવાથી તેમની સ્થિતિ પડી બાંગી. શેઠની મિલ ફડગ્યામાં ગઈ તેની અસર બધી મિલોપર થઈ. લોકો તેમાં નાણાં રોકતાં અચકાવા લાગ્યા. કેટલાક બધુજ વેચવાપર આવી ગયા, શેરનું કામળીઉં ધરમાં રાખવું નહિ એવો ઘણાઓએ નિશ્ચય કર્યો. એ નિશ્ચય બહુ થોડીવાર ટકવાનો હતો તે મુંબાઈનો જેને પૂર્ણ અનુભવ હતો તે સમજતા હતા, જાણતા હતા. માગનારાઓની હા દરરોજ શેઠને ઘેર જામવા લાગી. ચંદ્રરાવે કેટલાકને તો કાલાવાલા કરી સમજાવી વધાય કર્યો. શેઠ પ્રતિજ્ઞેમને લાગણી હતી તેઓ આથી મૂકા બેઠા, પરંતુ ચતુર શેઠ હિંમત હારી ગયો—બાન બૂલી ગયો.

સવારના પાંચ સાડાપાંચનો સુમાર થયો. મુંબઈ શહેરની પ્રજાને જોઈ સૂર્યનારાયણ પણ જાણે વહેલા ઉઠતા હોય અને નિત્યકામમાં સજ્જ ગૂલ થતા હોય તેમ મસ્જીદ ખંદર તરફ આવેલા દરિયામાં એ ધોઈ, સ્નાન કરી તેમનું સોંદર્ય બલજાવના ધીરે ધીરે ઉપર ચડતા હતા. લોકો કંતંધાવન કરી, કાઈ સ્નાન કરી, બહાર ફરતા દેખાતા હતા. એટલામાં ટેલિફોનની ધંદલીએ મુંબઈ શહેર ગળતી મંડુ. ટેલિફોન ઓફિસમાં દોડાદોડ થવા માંડી. જે નંબર માગવામાં આવે તે રોકાયેલો છે એમ જણાવવામાં આવતું. પાંચ મિનિટ થોભી લોકો પાછા તેને તેજ નંબર માગતા પણ ટેલિફોનવાળો 'ખાત કરતા હય' એમ જવાબ આપતો, જેમને ઘેર ટેલિફોનની સગવડ નહોતી તે તેમના આપતમંડળને ત્યાં જઈ ટેલિફોન કરવા મંડ્યા. ત્યાં જઈ, વાત સાંજળી, કચ્છદોષ નથી એમ ખબર પડવાથી, ટેલિફોનનો નંબર રોકાયેલો છે એમ જણાવવાથી તેમના મિત્રો સાથે ગાડીધોડા બેડાવી અથવા પગે કુચ કરીને રસ્તે નીકળી પડ્યા. 'અબદુલ રહેમાન રટ્ટીટ' સાણસોથી ઉભરાવા માંડ્યો, હુલ્લડ થયું હોય એમ દેખાવ નજરે પડવા લાગ્યો. કોલાહલ વધવા માંડ્યો, પોલિસ લોકોને દૂર કરવા, શાંત પાડવા, અશકિતમાન નીવડી. ગાડીની પણ હારની હાર લાગી ગઈ. જાણે કંઈ મહાન ઉત્સવ હોય વા મેળો હોય તેમ એક પછી એક ચાલવા માંડી. એટલામાં ખીજી બાજુએથી એક ગાડી ધણાજ વેગથી દોડી આવી. આગ લાગી હોય અને બંધો ચાલ્યો આવતો હોય તેને જેમ બધા માર્ગ આપે તેમ એ ગાડીને બધાએ માર્ગ આપ્યો રસ્તામાં ઉભેલા કેટલાકો એકદમ ખૂમ પાડી ઉઠ્યા. એક પારસી તે ટોળામાં ઉભો હતો તેણે કહ્યું કે "મારો એને; બધા એનાજ કાર સ્થાન છે." લોકોને અમુક મતમાં તણાતાં વાર નથી લાગતી. સારા-સારતો વિચાર ધણા થોડાઓજ કરી શકે છે. લાન બૂલી જઈ, લોકોએ હાથમાં પથર લીધા, એટલામાં એક સુરા ગૃહસ્થે તેમને તેમ કરતા અટકાવ્યા તથા વધારે કરશો તો પોલિસને જાહેર કરીશ એમ ધમકી આપી. પેલા પારસી જોડે તો તે ગૃહસ્થ લડીજ પડ્યો. લોકોએ પારસીને પણ મૂકી દીધો અને તેને જાણો દેવા મંડ્યા; કેટલાકોએ તેના પર હસ્તાશ્રય પણ કર્યા. તે એક અને આ બધા અનેક વધારે ન બોલતાં તે ત્યાંથી રસ્તો માપી ગયો અને જરા દૂર જઈ ઉભો. ગાડીમાં ઘણુ હતું; લોકો તેના પર પથર ફેંકવા ક્રિયા તેમાર થયા? લોકોને અપમાન પારસી કોણ હતો? લોકોનો આટલો બધો જમાવ કેમ થયો હતો?

ગાડીમાં અબદુલ રહેમાન સ્ટ્રીટમાં રહેનાર શેઠનો જમણો હાથ, તેના ધંધાનો મુખ્ય કતોહતો, તેના મુખદુઃખનો સાથી ચંદ્રાવ બેઠો હતો. તેનું મોં બહુ લેવાઈ ગયું હતું. તે વારંવાર રૂમાલથી આંખ લુંછતો હતો. ગાડી શેઠના ઘર આગળ આવી પહોંચી અને ચંદ્રાવ તેમાંથી ઉતરી પડ્યો. લોકોનો જમાવ જોઈનેજ તેની શંકા દૂર થઈ ગઈ હતી, અને ઘર આગળ આવી પહોંચતાં તે વધારે દૂર થઈ કેટલાક લોકો તેની આસપાસ વીટળાવા માંડ્યા, પણ શેઠના લેવાઈ તેમને દૂર કર્યા ને ચંદ્રાવ ઓટલાપર આવી ઉભો. ઘરમાં બધું ચુપાચુપ લાગતું હતું; શેઠનો સ્વર કાને આવતો નહોતો. શેઠનાં સગાંજાલાં પણ ધીરેધીરે શોકમય મુખમુદ્રાસહિત આવી પહોંચતાં હતાં. લેવાને પૂછવાથી માલૂમ પડ્યું કે બેચાર નિપુણ ડાકટરને તેડવા કોઈ ગયું છે ડાકટરો આવ્યા પહોંચ્યા, એકાએક શેઠને શું થયું તે બાબત તેમની સલા મળી. અંતઃકરણ એકદમ બંધ થઈ ગયું એમ સર્વાનુમતે પસાર થયું. જ્યુરી મળી; તેમાં પણ એજ મત અપાયો, લખાયો અને ધંચાયો. આણી તરફ લોકોએ કંઈકંઈ કદપના બાંધવા માંડી. એક કહે 'શેઠ અશીણ બાધું,' ત્યારે બીજો કહે 'શેઠ ઝેર પીધું,' ત્રીજો કહે કે 'શેઠ હીરો ચુસી ગયા.' આમ અનેક લોકો ડાકટરની પરીક્ષા પાસ કરી આવ્યા હોય તેમ પોતપોતાના વિચાર જણાવવા માંડ્યા. મુંબાઈના વેપારીમુંડળને તથા નાણાંની ધીરધાર કરનારને આ અનુભવ પહેલીવારનો નહોતો. આવા પ્રસંગો ઘણી વાર બનતા ને તેથી તેમનું અનુમાન આ રીતે થાય તેમાં નવાઈ જેવું નહોતું. આ શેઠની બાબતમાં એ અનુમાન ખોટું હતું. શેઠ પોતાનાં કુટુંબની, પોતાના સગીર પાંચ વર્ષનાં બાળકની સુખત કોઈને કરી નહોતી, તેને વાસ્તે પૈસાટકાની કે કોઈ જાતની વ્યવસ્થા કરી નહોતી. મુંબાઈના વેપારીઓમાં કેષ્કિંજ વ્યવસ્થા કર્યા વગર, પોતાના કુટુંબ માટે કંઈ ખાનગી રીતે પણ રાખ્યા વગર, આત્મહત્યા કરે છે તેના પૈસાટકાના રોકાણની બાબતમાં ચંદ્રાવ ખરાબર વાકેફગાર હતો. એટલે તે બાબતની શેઠને ચિંતા નહીં હોય. પણ આ કામ કરતા પહેલાં ચંદ્રાવ આગળ તે પોતાનું હૃદય ઉઘાડ્યા વગર રહેત નહીં. ચંદ્રાવની નોકરીની કદર શેઠને એટલી હતી કે તેને કંઈ નહિ તો ધન્યવાદ આપતે, એક પત્ર તેને લખી જાતે. જમી મુખ્ય એક પણ પણ વિચાર કર્યા વગર તરત ને તરત અહીં કામ લાગેજા કરે છે. બહુ તાંબ લાગણીવાળો અથવા બહુ રૂસાયો હોય તેજ એકાએક ન છુટકે આવું પમણુ ભે છે. ગંભીર

શેઠને આ અનુભવ પહેલીવારનો નહોતો. ઘણી વાર એને જખરી
 આધ લાગતી પણ તેની સામે ટકી શકવા એ અનેક કળાઓ વાપરતો
 અને વખત આવે અસલ સ્થિતિપત્ર આવી જતો. શેઠનું વેપારી હૃદય
 આ ખોટના પ્રસંગો વાસ્તે બહુ સારી રીતે ધડાયું હતું, ખોટના પાસા
 બધી તરફથી પડ્યા એ વિચાર શેઠના મનમાંથી ખસી શક્યો નહિ,
 રાતે ઉંઘ આવી નહિ, વિચારથી મસ્તક ભમવા માંડ્યું, એનું વેપારી
 હૃદય અળવા માંડ્યું અને એકદમ લોહી ફરતું બંધ થઈ ગયું. ડાક્ટરો
 ચાલતા થયા અને તેમનો અભિપ્રાય લોકોએ પૂછ્યો. ડાક્ટરોએ
 અભિપ્રાય જણ્યા છતાં લોકોએ પોતાનું અનુમાન કાયમ રાખ્યું ને
 ધારી લીધું કે ડાક્ટરોને સ્વપ્ન પડી હશે અથવા તો તેમને પાનસોપારી
 વિશેષ મન્યાં હશે. કેટલાક લોકો ઓટલાપર ચઢવા તૈયાર થયા પણ
 તેમ કરતાં તેમને અટકાવવામાં આવ્યા. એક મારવાડીએ કહ્યું “પૈસા
 બાબતનો ચૂકાદો થાય પછી શખ ઉપડે” આ વિચાર સાંભળી
 અંદરાવનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. “આવા કોટીશ્વર માથે આ કેર!
 અરે પ્રભુ, આટલોઆટલો પૈસો આજે એને નકામો થઈ પડ્યો.”
 લોકોનું વલણ જાણી તેમની તરફ જોઈ બોલ્યો. “ભાઈઓ, આજે
 તમે ક્યાં આવ્યા છો, કેવી જગ્યાએ આવ્યા છો, શા માટે આવ્યા
 છો તેનો જરા વિચાર કરો. આ શેઠને માટે તમને કેટલું માન હતું
 તે સંભારો, એમને તમે કેવી રીતે સત્કાર આપતા, સલામ કરતા તે
 વિચારો. આજે એનામાં જીવ નથી ત્યારે એના પર પ્રહાર કરવા બેઠા
 છો એ આપણા ધર્મથી વિરુદ્ધ નથી? એનામાં જીવ હોત તો તમારા
 પૈસાને આંચ કદી પણ ન આવતે. શેઠ સાથે તમને ઘણાએ પ્રસંગ
 પડ્યા છે, શેઠે કોઈને નુકસાન કર્યું નથી, કાયદા અનેકને કર્યા છે,
 આજે આપણા બધાના કમનસીબે એમના આયુષ્યની દોરી તુટી, તમારું
 દેવું પત્યા વિના રહેવાનું નથી. હિંદુ ભાઈઓ, આપણા ધર્મનો સિદ્ધાંત
 કેમ ભૂલી જાઓ છો? હિંદુઓના કરજને મુદતનો બાધ આવતો નથી.
 એ કરજ એક જન્મે નહિ તો બીજે જન્મે તો વાળી આપવાનુંજ.
 ચિત્રમુક્તની પોથી તમને અજાણી નહિ હોય. તમારે ત્યાં હિસાબ
 રખાતો હશે, મોટીમોટી બેંકોમાં લખાતો હશે પણ આ પોથીના
 હિસાબની સાથે તેની તુલના કરી શકાય એમ નથી. એક કોડીનો
 પણ હિસાબ ચૂકવ્યા વગર માણસ કરજમાંથી છુટતો નથી. એ
 કરજમાંથી છુટ્યો એટલે આત્મમંડળના પ્રેમની દરકાર કરતો નથી,
 પૂજવાર પણ અહીં ઉભો રહી શકતો નથી. મનુષ્યનાં જીવનની તેના

કમીની છબી વાતાવરણમાં રજરજ લેવાય છે. 'નેગેટિવ' ક્યારે તૈયાર થશે, એટલે ફળ ક્યારે ભોગવવા પડશે તે કોઈને ખબર નથી. આપણે ચૂકીદો મુલતવી રાખવામાં આવતો નથી, પ્રલયકાળની રાહ જોતો નથી; આપણે તો અહિં અહીં એકના એક જન્મમાં કે બીજા જન્મમાં માત્ર ખોળીઉં બહારી બાહુ ચૂકવી આપવું પડે છે. બાઈઓ, શાંત થાઓ, એકિર રહો. તમને જેમ બને તેમ ઓછું નુકસાન થશે એવી હું કાળજી રાખીશ. મન જરા મોટું રાખો. આપણે પણ આ જમાણે જવાનું છે, તે વખતે કંઈ પણ વસ્તુ સાથે આવવાની નથી, માટે વિખરાઈ જાઓ. આપણા પોતાનાજ યાં આપણા સગાંના મૃત શરીરપર આવી અન્યાય થયો હોય તો તમે તે ખમી શકશો? હું તમને ઓળખું છું, તમારા હૃદય જાણું છું, તમારા હૃદય પાંખો નથી. શેકે તમને પોતાના ગણ્યા હતા, પોતાનાજ ગણીને તમારી સાથે કામ પાડ્યું હતું. તો તમે અધઠિત પગલું લેશો નહિ. એક જણના કહેવાથી ખોટું રસ્તું દોરાશો નહિ. તમે તેવા વિચારના નથી; એવા ક્ષુદ્ર વિચાર જણાવવા અત્રે આવ્યા નથી એમ જણાવવા તત્પર થાઓ. તમને શેકને વાસ્તે માન હતું, તે હજી કાયમ છે, તે બતલાવી આપવા એ શરીરને જ્યાં ખસેડવામાં આવે ત્યાં સાથે ચાલો. આપણે બધા એકત્ર થઈ પછી વિચાર કરીશું, પણ આ સમય એ વિચાર કરવાનો નથી, વધારે બોલવાની મ્હારે જરૂર નથી. "

અંદરાવે 'એન્ટની'નું કામ કહ્યું, અને વેપારીમંડળ રામનોની માફક, તેમના 'બુલિયસ સ્પીકર' (શેક) તરફ લાગણી જાહેર કરવા અંદરાવના કક્ષા મુજબ તૈયાર થયું, મારવાડીએ રંગ બદલાવો જાણી વધારે ગરબડ ન કરી; જાણી બેસાડવાના વિચાર લંબાવવા પડ્યા ને કેટલાએક ઘેર ગયા, તો કેટલાએક ત્યાં મૌન ધારણ કરી ઉભા. મૃત શરીરને ખસેડવામાં આવ્યું. ઘણાઓ પાછળ પાછળ આત્મા અમદુલ રહેમાન સ્ટ્રીટમાં બહુ ચુપચાપ થઈ ગયું.

અગિયારેક વામતાને સુમારે અંદરાવ ઘેર આવ્યો. વિપિન પણ આ સમાચારથી વીકર થઈ હશે કેમકે આખું મુંબઈ ખગમખી ઉઠ્યું હતું. ઘેરઘેર, ગલીએ ગલીએ શાકબુજારમાં તેમજ નાણાંની જ્યાં ઉચ્ચપાંચ થતી ત્યાં એની એ વાત ચાલી રહી હતી. અંદરાવ ઘરમાં આવ્યો અને પુરસીપર બેઠો. તેનો અહેસા કિતરો ગયો હતો. વિપિનને પાસે બોલાવી કહ્યું "તને બી. એ. મુધી મેં અભ્યાસ કરાવ્યો તેમ

પૈસાની ખનતી મદદ મેં કીધી; 'મે' કહેવું અજ્ઞાન છે તે હું જાણું છું. અભ્યાસનું બીજ રોપનાર ત્હારી બા છે તે તને યાદ હશે. હું એ બાબત બેઠરકાર રહ્યો; એ ત્હારા અભ્યાસમાં ખલલ પાડવાનું ત્હારા પિતાના નસીબમાં લખ્યું છે. ત્હારો અભ્યાસ હાલના સંજોગો જોતાં ત્હારે અધવચ પડતો મૂકવો પડશે. મ્હારે પણ એ અભ્યાસ જુદા સંજોગોને લીધે અધવચ પડતો મૂકવો પડ્યો હતો. માતાની આજ્ઞાથી તેમ મેં કીધું હતું; તેનો મને પસ્તાવો નથી, કેમકે કેટલીક વાર હું બહુ રાજ થતો, હજી પણ થાઉં છું. ધનાઢ્ય વેપારીની નોકરીમાં રહી જે લાભ હું બીજાઓને આપી શક્યો તે લાભ હું કંઈ પણ સરકારની નોકરી કરી આપી શકત કે કેમ તેનો મને શક છે. મ્હારો ત્હારી તરફ ધીજો ધર્મ-બળવવાનો બાકી છે. યોગ્ય પાત્ર મળ્યું નથી ત્યાં સુધી તેમ કરવા હું રાજી નથી. એ ધર્મ બળવી વિદ્યાદાન દેવામાં હું કંઈ કરી શક્યો નહિ એ વિચાર, કંઈક અંશે ખસેડવા મ્હારી ઇચ્છા હતી, તે પાર પાડવી હવે તો પ્રભુના હાથમાં છે. બી. એ. ખસ અમા પછી ત્હારો વિવાહ કરવાની ત્હારી બાની મરજી હતી. વિવાહ વારતે યોગ્ય કન્યા પણ તેણે ધારી મૂકી હતી, પણ બાવીને તે તે વાત મમી નહીં. જેની અહીં ખોટ છે તેની પ્રજાને ત્યાં પણ ખોટ છે, ત્હારી બા મર્મ ને એ વાત વિસારે પડી. મ્હારી પાસે જે કંઈ પૈસો છે તે મ્હારો નથી. શેઠને ત્યાં મને તે મ્હારા કામ બદલ મળ્યો છે. એ પૈસાને પ્રતાપે આપણે મુંબાઈમાં નિર્વાહ ચલાવ્યો. એજ પૈસાની શેઠને આજે જરૂર છે. શેઠને ત્યાં જમી બેસે અને હું જોયાં કરું એ કદાપિ પણ બનવાનું નથી. આ શરીરમાં જીવ છે, આ હાથમાં તાકાદ છે ત્યાં લગણુ તેમ થવાનું નથી. પ્રભુ પણ એ કામમાં જરૂર મદદ કરશે. ધરનો ખર્ચ ધીરેધીરે ઓછો કરીશ, અસલ સ્થિતિપર આવી જઈશ. માંગનારાઓની બૂમરાણુ મ્હારાથી સંભળાતી નથી-ખમાતી નથી. શેઠનું દેવું ચૂકવવામાં જેટલી મદદ થશે તેટલી કરીશ, માંગનારાઓનાં ઝણુમાંથી શેઠને મુક્ત કરીશ. પારકાઓ આપણો પૈસો લઈ બચ છે, ચોર ચોરી જાય છે એ ખમીને આપણે બેસીએ છીએ, તો આ પૈસો તો પોતાનાજ હાથમાં જાળવે છે. ત્હારા કરતાં હું નાનું હતો ભારનો હું દુઃખી થયો ને તેથી મને દુનિયાનો બહુ સારો અનુભવ મળ્યો. એ અનુભવ જે પૈસેટકે સુખી હોય છે તેને મળતો નથી. દુઃખમાં સુખ સમાવડું છે તેટલુંજ બહુ વધારે સુખમાં દુઃખ સમાવડું છે. પિતાજીનો વારસો મને મળ્યો હતો તે હું

આ સ્થિતિએ પહોંચ્યાન કુ કુમ તે બાબત મને શક છે. હું તને વારસામાં પેસો આપી શકું એમ નથી. ત્હારી ઇચ્છા હોય તો ઘેર રહી પકીલાતનો અભ્યાસ કરજો, પણ અહીં રહી 'ટર્મ' ભરી શકાશે નહીં. જે તું ભણ્યો છે તેનો સદુપયોગ કરજો. ભણ્યો ને ગણ્યો એ વાનાં જોવા હું રાજી છું. જે પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ તે લીધું છે તેમાં યાદ રાખવા જેવું શું છે અને ભૂલવાનું શું છે તે બાબત વિચાર કરજો. ભૂલવાનું પણ થોડું થાય છે. બહારનો, ઉપર ટપકાનો ખોટો દેખાવ કરવાનો વેપાર વધી ગયો છે. જેમાં તેમાં ઢાંકપીછોડો વધતો જાય છે. આ શેઠની દુકાનનાં કામકાજને લીધે મને અહીં તેમજ અન્ય જગ્યાઓમાં ધૂણેખરે ઠેકાણે આ અનુભવ મળ્યો છે. સુખમાં ઉજ્જ-નારને આ અનુભવ ભાગ્યેજ મળે છે. ગાડીધોડામાં ફરનારને એ અનુભવ મેળવવાની દરકાર જવલ્લેજ હોય છે. ત્હારે પુરુષાર્થ ત્હારે અતાવવાનો વખત આવ્યો છે. મારો વિચાર તને નૂતનપુર મોકલવાનો છે. ત્હારા મોસાળમાં કંઈ રહ્યું નથી એટલે મિત્રને ત્યાં રહેવાની ત્હારી ગોઠવણ કરી આપું છું. આજેજ એક પત્ર લખવા વિચાર છે. ત્હારી પાસે ત્હારી બાનું તથા ત્હારી બહેનનું પૈસું છે તે તું સાથે લઈ જજો. તેનાપર મારો હક્ક પહોંચતો નથી. તેમાંથી કંઈ તેમની રજા વગર વાપરું તો હું ઈશ્વરને ઘેર અપરાધી થાઉં. ત્હારી બહેનનું તેને પહોંચાડી દેજો, ત્હારી બાનું ત્હારી કને રાખજો.”

“પિતાજી, ત્હારે એટલાની પણ જરૂર નથી. ત્હારા વિશ્વાદાન વાસ્તે બાનો ઉપકાર જેટલો માનવાનો છે તેનાથી કંઈ પણ અંશે ઓછો તમારો માનવાનો નથી,” ગળગળો થઈ વિપિન બોલ્યો. તમારી અધિકી શિખામણો હું અહર્નિશ યાદ રાખીશ. બા પાસે તમારો લેવાનો હક્ક નહોતો તો બહે, પણ પુત્ર પાસે લેવાનો છે ખરો, પિતાનું કરજ પુત્રને આપવું પડે. તમે મને એ સોંપી ચૂક્યા છો તો ત્હારે હાલ તેનો ઉપયોગ નથી. તમને ઉપયોગ છે તો મારે તેનો સંચય કરી ધરમાં દાટી મૂકવાની જરૂર નથી. વળી અત્રે રહીશ તો તમને મદદ લાગીશ; કંઈ પણ સ્થિતિ તમારી જોડે ભોગવવા હું રાજી છું.”

વિપિન, મેં તને પરણાવ્યો નથી. એ ફરજમાંથી મુક્ત થવા હું માગું છું અને તેટલા માટે તને હું આ સોંપી દઉં છું, ત્હારી બાનું જે છે તેનાપર કોઈનો હક્ક ચાલે એમ નથી, વળી તેની હોજવારીથી તેમાં તેણે સારો વધારો કર્યો છે, જેથી તને બહુ સારી મદદ મળશે. વળી

તને આપું કંઈ તહિ અને તારે જે હોય તે પ્રભુ હું સર્વ સહિ તો
મારા જેવો દુષ્ટ કેમ ? આવા તારા વિચારોને લીધે તારાં મન
બહુ મુશ્કિલ થાય છે. તું જેમ અને તેમ સતેમી વહેલો નીકળવાની
તેજારી રાખજો.”

મોબુ જેમ ઉછાળા મારે, ઉપર નીચે થાય, તેમ વિપિનને થવા
મોડ્યું. “પિતા એકલા મુઝાયાં કરશે તે વખતે એમને આશ્વાસન કાણ
આપશે ? બા હોત તો આ સવાલ રહેત નહીં. ફરી એક વાર પિતાજીને
પ્રાર્થના કરીશ. મને અહીં રાખશે તો રહીશ ને ધેર રહી અભ્યાસ કરીશ.”
પિતાને પાછું પૂછ્યું અને તેમણે તેમનો દૃઢ નિશ્ચય જણાવી દીધો.
વિપિન નીચી નજર રાખી ચાલતો થયો. “પિતાજીની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન
કરવું એ તારા કામ નથી; તેઓ કરતા હશે તે કંઈ વિચારીનેજ.
પિતાજીની ઇચ્છા છે તો વૃત્તનપુર જવુંજ.” વૃત્તનપુરનો વિચાર
આવતાં કંઈકે હર્ષ થયો. શિશિરના દર્શનનો લાભ મળવાનો તેમજ
રહેવાનું પણ તેની સાથેજ થવાનું એ વિચારથી પિતાજીથી છુટાં
પડવું પડશે તેથી અસહ્ય શોક કંઈકે કમી થયો. બાળકની પાસેથી તેને
નુકસાન કરે એવું હોય તે ઝુટવી લઈ તેને બીજી રમકડું આપીએ
અને તેને હર્ષ થાય તેમ વિપિનને થયું. વિપિન વયમાં બાળક નહોતો
પણ વિચારમાં, શ્રદ્ધિમાં આ સમયે બાળક હતો કેમકે તેને અન્ય ઉપર
પ્રેમ હતો. પ્રેમીને ધડીકમાં હર્ષ થાય છે, ધડીકમાં શોક થાય છે નહિ
જેવા બનાવોથી તે ધારી લે છે કે સાચું સાચુંસ પોતાને અહાય છે. કુખતો
આજુસ તણખણું પકડે એવી તેની સ્થિતિ હોય છે. પ્રાકટ અને અનુ-
ભવી માથુસ તેના હૃદયતરંગો જાણી, તેને ખુશ થતો દેખી દિલગીર
થાય છે, દિલગીર થતો દેખી દયા લાવે છે. કદી મુખમાં હસે છે.
વિપિનનો હર્ષ ઝાઝી વખત રહ્યો નહિ. પિતાના વિચાર પ્રાણ આપ
આજુણ આવવા મંડ્યા. “જે પિતાએ આપણું દુઃખ ભોગવ્યું, આપણી
અમર્યાબો વેડી હુકમનું સ્થાણ કર્યું તે પિતાને આવી ક્ષમાચરિત્રિમાં
એકલા મૂકી પ્રભુને દર જઈ રહેવું એ કેવું અશકિત ? પિતાનું શરીર
પણ દિવસે દિવસે એસવાતું જાય છે અને એકલા પડશે તેથી આપણી
વેળા વધારે સોસવાશે. એક તરફ પિતાજીની આજ્ઞા છે કે તારે જૂત
વપુરજાવું. પિતાની આજ્ઞા ચાનવી એ તારો ધર્મ નથી ?” પિતાને
આવા સમયમાં મદદ કરવી એ શું તારો ધર્મ નથી ?”

“વિપિન માન ધારણ કરી એક ખૂણામાં આવા વિચાર કરતો

બેડો હતો. તેને ચંદ્રરાવે પૂછ્યું “હજી, શા વિચારમાં છે? ત્યારે કંઈ કહેવાનું હોય તો ખુશીથી કહે”.

વિપિને તેનું હૃદય ખોલી દીધું.

“મ્હારી કને રહેવાની તને વૃત્તિ થાય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ હાલ તું નૂતનપુરજી જા. ત્યારી જરૂર હશે તો હું તને લખી જણાવીશ.”

વિપિને વધુ વિચાર કરવાનો હતો નહિ. પિતાની મરજી ઉઠાવવી એજ ધર્મ એમ માની તેણે તૈયારી કરવા માંડી.

ખપોરના ત્રણેક વાગ્યા અને ચંદ્રરાવ અબદુલ રહેમાન સ્ટ્રીટ તરફ ગયો. લોકોની આવજા તે તરફ વધવા માંડી હતી. જુલાવ વધારે થશે એમ જાણી ચંદ્રરાવે ભૈયાને બહાર પાટલીઓ મોઢવવાનો હુકમ આપ્યો. ચંદ્રરાવ ઓટલાપર બેડો હતો ને અંદરના ઓરડામાંથી એક નાનો ૭ વર્ષનો છોકરો ચંદ્રરાવ કને આવ્યો. ચંદ્રરાવે કપાળપર હાથ મૂક્યો. છોકરો તેની વચને લીધે અસ્પષ્ટ બોલતો હતો તેમાં તેની કામના ઉચ્ચારોની સ્વાભાવિક અસ્પષ્ટતા વધારે કરતી હતી. ચંદ્રરાવની પાસે તે બેસી રહ્યો. થોડાજ દિવસપર પોતાના સગામાં સાદી તેણે જોઈ હતી ત્યાં પણ લોકો બેમાં બહુ થયાં હતાં. પણ ત્યાં વાળાં વાળતાં હતાં અને આહી બધું ચુપાચુપ કેમ છે એમ તેણે ચંદ્રરાવને પૂછ્યું. ચંદ્રરાવે નિશ્ચય મૂક્યો, “અહો પ્રભુ, આ બાબકને હાલ બધું સમાન છે તેથી એ આપણા કરતાં સુખી છે. સુખની જીને સમજણ નહીં હોય પણ એને ચિંતા કોઈ વાતની પણ નથી. આપણને ચિંતા છોડતી નથી ને તેથી આપણે સુખી નથી. વાળાં તો હવે જેમ અને તેમ ઓછાં વાગે તેમ કરવાજ મ્હારી મરજી છે. પ્રભુ! તું મને મદદ કર.”

અત્તનારાઓનાં મોંપર શોક છવાઈ રહ્યો હતો. કેટલાકે પૈસા કુબવાથી, કેટલાકે શેઠ સાથે બહુ સારો સંબંધ હતો તેથી, કેટલાકે આ બંને કારણ મળવાથી, તેમનાં મોંપર દિલગીરી દેખાતી હતી. સૌ કોઈ એકજ કારણના અંગે ત્યાં આવ્યું નહોતું. કેટલાકે તેમના પૈસા સંબંધી શું થાય છે તે બાબત કંઈ ખબર મળે તો જાણવા આવ્યા હતા, કેટલાક ખરો મનથી આવ્યા હતા; કેટલાક વ્યવહારની રીતે આવ્યા હતા. મનુષ્ય પાસેથી કંઈ પણ જાતની આગ, ચોરી વગેરે આકતને લીધે લક્ષ્મી જાય ત્યારે તે રાંક બને છે પણ જ્યારે

કોઈને નાણું પાડું હોય ને તે મળવા આશા ન હોય ત્યારે મનુષ્ય નિર્દય બને છે, તેના દેવાદાર પર ઘોડેસ્વાર થાય છે. મોટા લક્ષાધિપતિ પણ તેના માગતા એક હજાર રૂપીઆ, જે તે નહીં તો તેનો પુત્ર એક અડધા કલાકની રમતમાં ગમે ત્યાં મોજશોખમાં, ખાનપાનમાં વેડી નાંખવાનો તે લેવાને માટે આવા સમયમાં એક નિરાધાર બાળક તથા વિધવા થયેલી તેની માતા ઉપર થયેલા કુદરતના કેરને મદદ કરવા ચૂકતો નથી. અન્ય પ્રસંગે, વેપારમાં ખોટ જતાં નસીબનો વાંક કાઢે છે, યાતો લક્ષ્મીને ચંચળ કહે છે, ને તે ચંચળ છે તેના પુરાવામાં આવા સમયમાં ન્યાયની અદાલતો તરફ તેને વેગ આપવા ધારે છે ને તેની ચંચળતામાં વધારો કરે છે. ન્યાયની અદાલતમાં ગમે તે કારણસર ન ફાળ્યો તો પ્રભુની અદાલતમાં ન્યાય મેળવવાની આશામાં દિવસ પસાર કરે છે.

અત્રે બેગા થયેલામાં એકલો ચંદ્રાવ ખરેખરી સાધુ વૃત્તિવાળો હતો, શેઠને ખાતર પોતાનો પૈસો શેઠનું દેવું પતાવવામાં આપી દેવા તે રાજી હતો. ચંદ્રાવ ત્રીસેક હજારનો આસામી હતો. એટલી રકમ શેઠ ને ત્યાં આવા સમયમાં બહુ ઉપયોગી થઈ પડે એમ હતું. કેટલાક લહેણુદાર થોડુંબાણું મળે મન વાળી બેસવા તમર હતા, હિસાબ ધરમેળે પતેલો જોવા ઉત્સુક હતા પણ લહેણુદારનો મોટો ભાગ વધારે સખ્ત ધલાજ લેવા ચહાતો હતો. કોઈ જમી બેસાડવા મથતા હતા. કોઈ તરતજ ફરિયાદ કરવા ધારતા હતા, તથા આપણું ન્યાયનું ત્રાજવું આપણા હાથમાં ન રાખતાં પારકાને આપી તે કહે તે સવારીસ ગણવા તૈયાર હતા.

સર્વ મંડળ ઉદ્યુત અને લહેણુદારનો મોટો ભાગ ચંદ્રાવની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યો.

ચંદ્રાવે કહ્યું “શેઠજી, મારે બધાનો હિસાબ તપાસવાનો છે. શેઠનું લહેણું તથા દેવું કેટલું છે, ક્યાં છે તે બાબતની નોંધ કરવાની છે. આજથી ચોથે દહાડે આપણે બધા બેગા ચર્ચિયું અને એક નિશ્ચયપર આવીશું.”

એકે કહ્યું “લહેણું હોય તે નિરાંતે તપાસજો પણ પહેલાં શેઠનું દેવું પતાવો, અમારો હિસાબ ચૂકવી ભાષો; પછી તમને ગમે તેમ કરજો.” બેગા થયેલાઓમાંના ધણીઓના મોંમાં આ શબ્દો હતા પણ કેટલાક શરમાશરમીને લીધે ઉચ્ચારતા નહોતા, એક જણે પડદો ખસેડ્યો અને બધા પાત્રોનું પોત જણાવવા માંડ્યું. કાલાવાલા કરી પાધડી

ઉતારી ચંદ્રાવે તેમને વિનવ્યા, ત્યારે તેઓ કંઈક શાંત થયા. હિસાબ
આપત કાલ ને કાલ નક્કી કરવા તેઓએ ચંદ્રાવને કહ્યું. ચંદ્રાવે
એ વાત ક્યૂંકે રાખી ને લોકો વીખરાઈ ગયા. દુકાનના મહેતાઓને
ચંદ્રાવે બોલાવ્યા. તેમને પગાર તે દિવસથી બંધ કરવામાં આવ્યા. માત્ર
એજ વિશ્વાસુ મહેતાઓને ચંદ્રાવે રાખ્યા અને તેમણે વગર પગારે
કામ કરવા માથે લીધું. પેલો પારસી મહેતા કે જેણે ચંદ્રાવ સામે
હુલ્લ કરવા લોકોને સૂચવ્યું હતું તેણે આખા મહિનાનો પગાર માગ્યો.
વળી નોકરીમાંથી દૂર કરવા આપત તેને અગાઉથી 'નોટિસ' પણ
પહોંચાડવામાં આવી નથી એમ તેણે કહ્યું. આ નિમકહલાલના
શબ્દો સાંભળી બધાનો મિજાજ હાથથી જતો રહ્યો ને ચંદ્રાવ ત્યાં
હોત નહીં તો સાંભપામરી સાથે તેને મહેતાઓ વિદાય કરત. ચંદ્રાવે
તેમ કરતાં તેમને અટકાવ્યા, અને પેલા પારસીને તેની કામના
સારા માણસોનાં દૃષ્ટાંત આપી થોડાધણું વાગ્યાણું માર્યો; પણ તેની
કંઈ અસર થઈ નહીં. તેને રાજી રાખવા જરૂર હતી માટે ચંદ્રાવે
તેને એક મહિનાનો વધુ પગાર આપી, શેઠની પ્રતિ નિમકહલાલ રહેવા
સૂચના આપી વિદાય કર્યો અને બીજા મહેતાઓને કહ્યું "ભાઈઓ બધા
આના બે ભાગ" તેવું મેં કર્યું. તમે એના જેવા બગીચા બવાની છાંછ
પણ કરશો નહિ, શેઠની લાયકાતથી તમે કોઈ અજાણ્યા નથી; તેને
વાસ્તે મારે વિવેચન કરવા જરૂર નથી. નસીબમાં હશે તો ગમે ત્યાં
તમારો જોગ થશે માટે પ્રભુપર ભરોસો રાખજો. મારા જેવાથી તમારે
વાસ્તે કંઈ થઈ શકે એમ હોય તો કહેજો. તે હવેલી બંધાવશે અને
તમારે ઝુંપડીમાં રહેવું પડશે એવું કંઈ થવાનું નથી. શેઠે પણ હવે
લીઓ બંધાવી, આપણે એ હવેલીઓમાં કામ કરીશું; પણ એ હવેલીઓ
ન શેઠની રહી, ન આપણી થઈ. બાંધે છે કોઈ અને મહાલે છે બીજો.
એના ભોક્તાના નસીબમાં હતું ત્યાં સુધી તેની કહેવાઈ, હવે એ
બીજાની કહેવાશે. કોઈ રડ્યોખડ્યો શેઠનું નામ એની સાથે નોંડશે
ને કાળે કરી શેઠનું નામ પણ ભુલાઈ જશે, અને એક પૌરાણિક કથા
માફક કોઈ જગ્યાએ તે કહેવાશે."

રંગીલદાસે કહ્યું શું ત્યારે આ હવેલી ગીરો મૂકાયલી છે ?"

"હા ભાઈ આ હવેલી, વાલકેશ્વરપરના બંગલો, પેલો માળો, મહાબ
જેશ્વરનો બંગલો, લાનોલીનો બંગલો, પુનાનો બંગલો, વગેરે બધું
ગીરો મૂકાયલું છે." આ વાત જાણી મહેતાઓ એકએકની સામું જેવા
મંડ્યા, આ વાતની કોઈ ને ખબર નહોતી. જે છાપરા તળે તેઓ બેસતા

હતા, હિસાબ ચૂકવતા હતા, ચોપડાઓની સિલક મેળવતા હતા ત્યાંનો કેટલો હિસાબ લખવાનો બાકી હતો તેની તેમને ખબર નહોતી. કેટલાકાએ ચંદ્રરાવને પોતાની મદદ લેવા કહ્યું, ચોપડાએકે પોતાનો ચોપડા દહાડાનો પગાર સ્વીકારવાની ના કહી. ચંદ્રરાવે તેમનો આભાર માની, 'કામ પડે બોલાવીશ' એમ કહી તેમને રજા આપી.

રાતોરાત બેસી હિસાબ તપાસાયા અને રૂપિયા પચાસ લાખનું દેવું નીકળ્યું, લહેણું માત્ર પાંચ લાખનું હતું ! ચંદ્રરાવ આ બીનાથી અનુભવો નહોતો, એટલે એના મનમાં ઝાઝો ધારકો પડ્યો નહોતો, જેમને મીલકત લખી આપવામાં આવી હતી તેઓ જે તેટલેથી સંતોષ માની આગળ પગલાં ન લે તો દેવું પોણું ઓછું થઈ જાય એમ હતું, વળી થોડું બહુ ઝવેરાત પણ ઘરમાંથી નીકળે એમ હતું, રાચરચીલું શેઠના ઘરમાં ઝાઝી કીમતનું નહોતું. બે મળી ત્રણેક લાખ નાંખી દેતું પણ કિપજે એમ હતું. શેઠનાં વતનમાં પણ દોઢબે લાખની મીલકત નીકળશે એવી ચંદ્રરાવને ખબર હતી. રૂપિયા બાર આની પણ લહેણુ દાસને મમ્મશે તો ઘણું બામ સળ રહેશે એમ ચંદ્રરાવ જાણતો હતો. તેની નાની મીલકત તે ખોટ પૂરી પાડવા તેણે શેઠની પોતાની હોય એમ ગણી લધી.

બીજે દહાડે બધા એકલા મમ્મ ને ચંદ્રરાવે હિસાબ બધાની આગળ મૂક્યો. કેટલાક કોર્ટોના ધકામી કંટાળીને, કેટલાક વકીલને ત્યાંની રી બરતાં પુરો નીકળી જાય તેથી, કેટલાકો કોર્ડનો ચુકદો કેવો આવશે તેના સંકલ્પને લીધે, તો કેટલાક સંતોષને લીધે બાર આની પતાવવા કમૂલ થયા, માત્ર હુકમતરાય કે જે શેઠના મિત્ર થયેલું ડાળ ખાલતો હતો, 'લિક્વિડેશન'માં ગયેલી મિલકતે ડિરેક્ટર હતો, શેઠ-જેડે ગાડીધોડમાં ફરતો, લેવા મનમાં આ વાત ઉતરી નહીં. કોર્ડમાં તેનો ન્યાય ચૂકવાય એવી ઇચ્છા હતી. લેણું તો, પૂરેપૂરું લેણું એવી તેની મરજી હતી. ચંદ્રરાવ તથા બીના લહેણુદારોએ તેને બહુ સમજાવ્યો પણ એકનો બે થયો નહીં. એક જણ ખુશામાં બેઠો બેઠો આ વાત સાંભળતો હતો. બધા જ્યારે હુકમતરાયને સમજાવવા અશક્તિમાંન થયા ત્યારે તે બોલી ઉઠ્યો. "અમે બધા એક થઈ જઈ, જે નાણું હાથમાં આવશે તેનો ભાગ સરખી રીતે જાતેજ કરી લઈ, અમારો ન્યાય અમારી મેળ કરવાનો, અને જે જે આજે અમારી જેડે રહેવા હા નહીં કહે અને કોર્ટ ચલશે તો પછી અમે તેમ થાય પણ અમારા મંડળમાં તને દાખલ નહીં કરીએ, સંઘે

એટલું પણ ચાલ રાખજો કે..... મિલ વિલિવેડેશનમાં ગઈ છે તેમાં તું શેઠ સાથે ડિરેક્ટર છે. શેઠ સાથેનો કારો સંબંધ તું જાણી નથી. છે તો જાણે, પણ શેઠનો મિલ સાથેનો સંબંધ જુલો, જરૂરિયાત મિલ ખાખત શેઠને હોયે મઈ પછી શકે એમ નથી. તને કેટલો ફરજીયો, હજારો તો અચારા કાચમાં છે.”

વાયું ન કરે તે હાયું કરે. હકુમતરાયને ઉપલુ વાક્ય સાંભળી મોટો ધારકો પડ્યો, મિલનું નામ સાંભળી તેના હોળ ગંગડી ગયા. જે માલુસ આ વાક્ય બોલ્યો હતો તેની પાસે મિલના શેર ધણા હતા. બાંધી મુદત માટે ‘ડિપોઝિટ’ પણ સોરા હતા. શેરના ભાગીદારોનું, મિલ વિલિવેડેશનમાં ગઈ કોટલે વધારે વળે એમ તો નહોતું. પણ તેમનો કોઈ કંઈ પણ બહાને ડિરેક્ટરને હેરાન કરવા માંગે તો થઈ શકે એમ હતું, હકુમતરાયને બીજા મિલો જોડે પણ સંબંધ હતા, એટલે તે મિલોના શેરોને પણ ઉચ્ચ લઈ જવા કે નીચે બેસાડવા તે માથામાં બેઠેલા કનાલ્ય વેપારીના કાચમાં હતાં. તેથી વધારે અગત્ય ન કરતાં હકુમતરાયે બાર આની લઈ સતોષ નમાવવા કહ્યું.

આ પ્રભાણે બહેલુદાર જોડે પતાવટ કરી ચંદ્રાવ નિર્મલે મોડા નહીં. શેઠનાં કુટુંબનું શું કરવું એ મોટો સવાલ હતો. મુખાષ્ટમાં સહી તેઓ તેમનો નિર્વાહ ચલાવી શકે એ અશક્ય હતું. મુઠી પણ કોટલી રહેશે તે સમજતું નહોતું. શેઠાણીનું પોતાનું સીધન કંઈ હતું નહિ. હિંદુઓનાં જૂનાં, ધોરણને, આચારવિચારને લલે જંગલી કહો કે બિન સમજવાળા કહો પણ લમ પ્રસંગે કન્યાને ઉચ્ચ શાલિઓમાં અર્પાવું પડ્યું, એ કોટલીક વખતે કેવું ઉપયોગી અને વહાલું થઈ પડે છે તેનો ખ્યાલ ધણાઓને હશેજ. હિંદુઓએ પછાત સ્ત્રીની કયાતિમાં કોઈ તો હક્ક ગણ્યો નથી; તે મરજી માફક તેનો ઉપયોગ કરી શકે-ગમે તેને આપી શકે. તેના મૃત્યુ પછી પણ તેના બાળકનો તેના પર પ્રથમ હક્ક છે. બાળક ન હોય તોજ બીજા કોઈ તેના પર હક્ક ચલાવી શકે. પિતા હોય નહિ ને પુત્ર માતાથી વિરુદ્ધ ચાલે તો માતા પોતાનો નિર્વાહ સ્વતંત્રતાથી ચલાવી શકે, અને તેના મૃત્યુ પછી તેની ચાકરી દીકરાનારને તે ધન આપી જાય તો પુત્રનું કંઈ ચાલે નહીં. એ પછાત પ્રતાપે માતા પુત્રને કાળવણી આપી શકે છે, ઔશાઓ અવતાર બોગવતી નથી, તેનું આત્મકાળ પણ તેની પાસે કંઈ પણ સંચય હોય અને પુત્રાદિ ન હોય તો તિસ્કરની નજરથી જોતું નથી તથા પ્રસંગ આવે

તેમ ખનતી મદદ આપે છે. પુત્ર હોય તો તેને યથાશક્તિ કુળવણી અપાઈ રહ્યા પછી તેના લગ્નમાં તે ધનનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. પરંતુ શેઠની કેમમાં કંઈ પણ એવું સાધન હતું નહીં તેથી ચંદ્રાવને આ કુટુંબનાં ભરણપોષણ ખાખત બારી વિટંબણા પડી. ધરની એક પણ વસ્તુ એવી હતી નહિ કે જેનાપર લહેલુદાર પોતાનો હક્ક ન લાવી શકે, જેમ અને તેમ ઝડપથી હિસાબ ચૂકવવા તેની મરજી હતી. રાત પડવા આવી ને ચંદ્રાવ ઘેર ગયો.

વિપિન, પિતાની આજ્ઞાનુસાર તૈયાર થઈ ગયો હતો ને બીજે દહાડે સવારની આઠની ગાડીમાં નૂતનપુર જવાનો હતો. આખા દહાડાના પરિશ્રમથી ચંદ્રાવને ઉધ આવી ગઈ અને સૂર્યોદય પહેલાં તે ઉઠ્યો.

સવારની ગાડીમાં જવું, પિતાથી છુટા પડવું, ઇચ્છિત વસ્તુનો મેળાપ, આ ત્રણ સંજોગોને લીધે વિપિનની ઉધ જોઈએ એવી નહોતી. ગાડી રખેને ચૂકા જવાશે એ વિચારથી તે પાંચ વાગે ઉઠ્યો; પણ ઘડીઆળમાં જોઈ પાછો પચારીમાં પડ્યો. તેના પિતા ઉઠ્યા એટલે તે પણ જોઠા થઈ ગયો. સવારનો વખત ઝટ પસાર થઈ ગયો. વિપિન સ્ટેશનપર જવાને તૈયાર થયો. જતાં જતાં પિતાને પ્રણામ કર્યા અને પિતાએ આશિષ દીધી.

“ પિતાજી, હું જા...” એટલું બોલતાં બોલતાં ગળગળો થઈ ગયો—રડી પડ્યો.

ચંદ્રાવનું હૃદય પણ ભરાઈ આવ્યું. પુત્ર, પુત્રી તથા મિત્ર સિવાય તેનું દુનિયામાં કંઈ હતું નહિ. પુત્ર એકલોજ તેની પાસે રહી શકે એમ હતું. તે પુત્રને પોતાનાથી દૂર કરવો એ વિચાર હૃદયને બહુ સહ્યો. તેને કંઈ પણ વારસો અપાઈ શકાયો નહિ, એ વિચારથી એને ઝાઝું લાગતું નહોતું. હકૂમતરાય જેવાના ધરસંસાર મુખ્યાલમાં ઘણે દેહાણે તેણે જોયા હતા. શેડીઆઓના પુત્રો સોમાં વીસ સન્માર્ગે જતા તેણે જોયા હતા. વળી વિપિનની બુદ્ધિની પરીક્ષા, તેને દુઃખ નહિ પડે ત્યાં સુધી ખરાખર થઈ શકશે નહિ એવું તેના મનમાં હતું. જો કે આ પ્રસંગ આવ્યો ન હત—વધારે ઉત્તમ રીતે એના ધનનો ઉપયોગ થવાનો ન હત—તો એ ધન બિખારીઓને આપી વિપિનને રખડતો કરવા તથા બુદ્ધિની પરીક્ષા લેવા તેનો વિચાર નહોતો.

“ વિપિન, નૂતનપુર સુખેથી જા. પત્ર લખતો રહેજો કામને લીધે હું મોડો ઉતાર આપું તોપણ તું લખજો. જલરાતો ના. ત્હારી જરૂર હશે ત્યારે તને તેડાવીશ. સત્ય અને નિઃસ્વરતાથી વર્તન ચલાવજો. ધિરિજની સલાહ જરૂર પડે લેતો રહેજો, પ્રભુ સૌ સાંજ કરશે. ”

“ તમે કહો છો તે માથે ચઢાવીશ ” એમ કહેવા જતો હોય, મનમાં છે પણ મોઝેથી બોલાતું ન હોય, એવું વિપિનની મુખમુદ્રાપરથી જણાયું. પાછા પિતાને પ્રણામ કર્યા અને અંદ્ર અને વિપિન છુટા પડ્યા.

પ્રકરણ ૨૧

ધિરિજચંદ્રનો શોક.

“એકજ આશા, એકજ હિત,

એકજ ભક્તિ, સર્વ સ્વર્ગે,

રાજયોગી રચી ચલી ગયા; પણ

ઇશ હથી પાછળ રવડે. ” (એકવધનસમ.)

ધિરિજચંદ્રને દિવાન થયાને દોઢેક માસ થઈ ગયો છે. તેનું કુટુંબ મોટું હતું. વળી વતનમાં તેની મોટી નીમણૂક એટલે આધા પાછાના વૈષ્ણુ તેને પોતાના સગામાંજ ગણતા. ધિરિજચંદ્ર આ બધાને સારી રીતે ઓળખતો. છતાં તેમને તથા ન્યાતીલાઓને જેમ અને તેમ ખુશ રાખતો. તે જાણતો હતો કે ન્યાતની ઈર્ષ્યામાં ઓછા આવીએ તેમ સાંઝે. વ્યાવહારિક બાબતોમાં બધાને ખુશ રાખનાર રાજ્યદારી બાબતોમાં પોતાનાને દૂર રાખતો. રાજ્ય બહાર પોતાનો વગ હોય તો તેનો લાભ આપવા ચૂકતો નહિ. ભણેલાઓને રાજ્યમાં દાખલ કરતાં અચકાતો નહિ. સાધારણ બેપાંચ મોપડી ભણેલાઓને રાજ્યમાં ન દાખલ કરવાનું તેને બીજું પણ એક કારણ હતું. તેની ખાસે વગ લાવનારને એ કારણ પોતે કહી દેતો. “ હું સારા ઝોલાપર છું અને તેથી બધાને રાજ્યમાં નોકરી અપાવું તો કાઈને, તેમાં ખાસ કરી મહારાં સગાંઓને, ઉમી કેળવણી મેળવવા દરંકાર નહિ રહે, બાળકોમાં બાળસની વૃદ્ધિ થાય અને નોકરી તો મળશેજ એ આશાથી તેઓ અભ્યાસમાં બ્યાન નહિ રાખે. ” કાલા માણસોને તો તેના આવા વિચારથી સંતોષ થતો અને આમી સીધારસ તેની ખાસે આવતી નહિ.

તેના કારભારમાં કંઈ પણ જાતની ખામી હતી નહિ. પ્રજાનું સારી રીતે રક્ષણ કરતો. સમગ્ર પ્રજા બનેલી પુણ્ય રાખતો. બુદ્ધિની તેના પર મહિમાની હતી. સુજનસિંહ મહારાજને કાઠિયાર વિનોદની વખતે તે કહેતો કે એક અગ્રણી કવિએ લખ્યું છે કે રાજાને નિરાત મહિ એટલે કે તે રાજા હોવા છતાં, તેની તહેનાતમાં માણસો ઉભરાતા છતાં તે દુઃખી હોય છે. આપણા આગળના સંસ્કૃત લેખકો પણ એમજ લખી ગયા છે. મહારા વિચાર પ્રમાણે રાજા કરતાં દિવાન વધારે દુઃખી તેની સ્થિતિ એક સ્ત્રીને જે ધણી હોય તેના જેવી છે. તેને બન્નેને રાજા રાખવાના અને એટો નક્કીજ કે એક ખેંચે ગામ બણી ત્યારે બીજું તારું સ્ત્રીમ બણી. જેમાંથી કાઠિયા મન ઉંચાં થાય તો તેમાં તેનો દમ નીકળી જાય. બન્ને તેમના હક્ક વાસ્તે દિવસને જોખમદાર ગણે. એક મ્યાનમાં દિવાને જે તલવાર સપ્તવી, જેમાંથી એકપર જરા વધારે બસારો પહોંચે તો તલવાર ઉડીને દિવાનનું કાટલુંજ કરે. સુજન-સિંહ આના જવાબમાં એટલુંજ કહેતા કે દુઃખી કાણુ એ સમજવું સહેલ નથી. સૌ પોતાને દુઃખીજ ગણે છે. જે સ્થિતિમાં માણસ હોય તેથી બીજી સ્થિતિ તેને વધારે સારી દેખાય છે. એજ સ્થિતિમાં અને મૂક્યો હોય તો તેને વધારે દુઃખી ગણવા તૈયાર થાય છે. રાજાને પણ એક મ્યાનમાં જે તલવારજ સમાવવાની. એક રાજ્યસત્તા અને બીજી તેની પ્રજા. એ સત્તામાં ઘટાડો ન થવો જોઈએ અને એ વધારવા જતાં, પોતાને તેને તાબામાં રાખતાં ભારરૂપ તેમજ પ્રજાને તે વધારવા પહેલાં યા પગી કર રૂપી જોખમે લીરે કંટકરૂપ ન થવી જોઈએ. એ વધારવા જતાં કંઈ વિપરીત થયું, તેમાંથી કંઈ આશું થયું, તો પેઢી દર પેઢી એ વાત બૂલાવાની નહિ અને તેને માથે કાળી ટીકી ચોંટવાની. સારું એટલોજ કે પોતાનું કર્તવ્ય સમજી તેજ પ્રમાણે ચાલી જે માણસ સત્યને વળગી રહી પ્રભુ સિવાય કાંઈ નોડ ન રાખતાં. પોતાનું કામ કર્યો જાય છે, તેમાં મગ્યો રહે છે, સંતોષ માને છે, તેજ સુખી.

મિરજિયંદની આવી જાહેજાણીના વખતમાં વિપિન પણ મુખ્યમાંથી એક આવી પહોંચ્યો છે. તેને આવ્યાને થોડાક દિવસ થયા છે. ગામમાં બહુબરે ઠંકાણે ધમની ધામધુમ ચાલી રહી છે. મિરજિયંદને ત્યાં પણ આ વખતે તેની પુત્રીના લગ્ન કરવા વિચાર હતો પણ તે હાલ માડી વળાણી હતો. ગામમાં બીજા બધે આનંદ વર્તા રહ્યો છે. થોડી થોડી વારે પોતે, ત્રાસ પહેરના અવાજ સંભળાય છે. એટલામાં ચર્ચા તે થયા અને પોતેના ત્યાં લગ્ન એકમ અટક્યા. ફરવાકને

ત્યાં તો માત્ર બે ત્રણ દિવસ પછીજ મુક્ત હતું. મંડયો બધાંઈ ચૂક્યા હતા, કેટલાક સારૂ થયા હતા, ખાવાપીવાની તૈયારીઓ કરી મૂકવામાં આવી હતી અને એકદમ તેમાં વિશ્વેષ આવ્યો. મુજનસિંહ મહારાજની તબીબત થોડોક વખત થયાં બીમાર ચાલ્યાં કરતી હતી. નાની નહિ જેવી બીમારીને તો મહારાજ લેખવતાજ નહિ. માથેરાન જવાનો પોતે વિચાર કરેલો અને તે અમલમાં મૂકેલો તેનું આજ કારણ હતું. ડાક્ટરોએ તેમને દવા લેવા સૂચના કરેલી પરંતુ બહાર કંઈ રોગ જણાતો નહતો એટલે તેમ કરવા તેઓ રાજી નહોતા અને દવા ફેરફાર કરવાથી ડીક થશે એમ ધારી માથેરાન ગયલા. અંદરનો રોગ ધીરેધીરે બહાર જણાવવા માંડ્યો અને મહારાજ ખાટલાવશ થયા. મંદવાડ ઝાઝો ભોગવ્યો નહિ અને મુજનસિંહ મહારાજે દેહ મૂક્યો. આખા ગામમાં શોક ફેલાઈ ગયો, સમસ્ત પ્રજા ગમગીનીમાં પડી. સૌને ઘેર લગ્ન અટક્યાં. શોક પાળવાને જાહેરનામા ચોઢવાની જરૂર ના પડી. લોકોની તોરાવાળી પાધડીઓની જગ્યા સફેદ અને સાદા ફેંટાએ લીધી, બાળકો તેમની કસબી યા કસબ વગરની રંગીન ટોપી ઉપર ઘોળો રૂમાલ વીંટાળી ફરતા દેખાયા. ગામમાં જ્યાંત્યાં એકની એકજ વાત ચાલી. ધણુઓ વાત કરતા ગગમગા થઈ જતા. ધિરિજયંદ્રનાં તો સોએ વહાણુ ડુબી ગયાં હતાં. મહારાજની સાંતતા, ગંભીરતા, દક્ષતા, સમાનતા, નિપુણતા, કુશળતા, રાજ્યચિકિત્સાનાં અનેક દષ્ટાંત તેની આંખ આગળ આવતાં, મસ્તકને ભમાવતાં, હૃદયને ચીરતાં.

જરાક વારમાં મહેશ આગળ લોકોની જખરી ઠઠ ભરાઈ ગઈ અસંખ્ય લોકો ત્યાં ઉભરાવા માંડ્યા. મુજનસિંહ મહારાજને પાંચખીમાં પધરાવ્યા અને રાજ્યના શિરસ્તા મુજબ ઘોડેસ્વારની ટુકડીઓ, પાયદળ વગેરે આગળ ચાલવા માંડ્યું. રાજ્યમાં ફરેરાની સવારી નીકળતી ને જે ભરકર જતું તે આજ. દરેક સિપાઈનો પોશાક પણ તેનો તેજ. એ જોઈ બારીએથી સ્ત્રીઓ આજે રોદન કરતી કતી. પુરુષર્થ ધરમાં હતોજ નહિ, પાલખીની પાછળ શોકાતુર અને શીકા મોંએ ચાલતો હતો અને મોટો ભાગ બાળકની માફક રોતો હતો. આહા ! શો કર ! શું ફેરફાર ! કેવો ચમત્કાર !

સિપાઈઓએ હમેશની માફક માત્ર પોતાના હથિયાર ગ્રાહ્યાં નહોતાં, તેમનો ચહેરો પણ લેવાઈ ગયો હતો, એકેએક રડતો હતો. જ્યાં તેમની ભરકરી વાળાંની ટુકડીના રજીસિંચાનો જખનાદ અને

ક્યાં આજનો હૃદયને ભેદી નાંખે એવો, મનને પાણીની માફક પિગળાવે એવો તેનો શોકનાદ આવો વાજનો હૃદયભેદક અવાજ, જડ અને ચૈતન્ય દરેક વસ્તુપર અસર કરતો હતો, ધિરિજ્યંદ્રથી આ અવાજ વધારે વાર સંખાયો નહિ. બીજાઓથી પણ ખમાતો નહોતો તે એ સમજી ગયો. યુવરાજની આજ્ઞા લઈ તેમાં કંઈક ફેરફાર કરાવ્યો. વિપિનને આ બહુ વિચિત્ર લાગ્યું. મુંબાઈના અનુભવ આગળ આ કંઈ ઓરજ દેખાયું. ત્યાં કોઈનું જરા મોટા માણસનું-પૈસાદાર या ओहदेदारનું મરણ થયું હોય અને ગમે તેવો હોય પણ થોડાઘણા મળી શોક જાહેર કરે, વર્તમાનપત્રમાં રિપોર્ટ મોકલે. મળ્યા હોય પચ્ચીસ અન્યે કહેવાય ગંજવર જાહેર સભા. કોઈને માન આપવું હોય તો ચાર પાંચ તેનાજ ઘરમાં મળી નક્કી કરે, પછી જાહેર ખખર અપાય, જરૂર પડે ઉધરાણું થાય અને તેમાં સૌથી વધુ ફાળો જોને માન આપવાનું હોય તેનો ના હોય તો મોટું નસીબ. માનપત્ર તેની દેખરેખ નીચે તૈયાર થાય. શબ્દરચના તેની મરજી મુજબ ગોઠવાય. આ બંને બાબતોના દાખલા કેટલીકવાર તેણે મુંબાઈમાં જોયલા. નૂતનપુરમાં ન મળી સભા, ન અપાયેલા ભાષણ, નહોતો રાજ્ય તરફથી હુકમ, છતાં પ્રજાએ પોતાનો ધંધો રાજગાર મૂકી, દુકાનો બંધ કરી, વગર પૂછે, વગર કહે શોક દર્શાવ્યો.

“આનું નામ ખરો શોક બાકી વ્યવહારની રીતિથી ખાલી જણાવવાને, બીજાને મનાવવાને પળાતો શોક નહિ પણ શાપ या क्षारस,” વિપિન મનમાં બોલ્યો.

સુજનસિંહને એક પુત્ર હતો એટલે રાજ્યગાદી બાબત કંઈ તકરાર થવાનું કારણ નહોતું. પોલિટિકલ એજન્ટે સરકારમાં લખ્યું અને ત્યાંથી રજા આવી. વિપિન આ રજા આવવાની વાત સાંભળી અકળાયો અને બોલ્યો. “શું આપણને સ્વતંત્રતા એટલી પણ આપણા રજવાડાઓને નહિ? આપણી મિલકતનો વારસ આપણે નીમી:શકીએ અને રાજાને તેટલો પણ હક્ક નહિ ત્યારે એ રાજા નામનોજ. એક સાધારણ માણસને જે હક્ક છે તે એને શા વારતે મળવો ન જોઈએ? રાજ્યનો વારસ કોઈ ના હોય અથવા કંઈ તકરારનું કારણ હોય તોતો એમના ઈન્સાફ વગર આપણું ગાંડું ગળાડેજ નહિ. પણ ખરો વારસ હોય તેની રાજ્ય પદ્ધતિ બાબત સૌ કોઈ અજાણ્ય હોય તો કંઈ પણ કારણ મળ્યા વગર તેને રાજ્યગાદી આપતાં પહેલા રજા મનાવવાનું કારણ શું?”

“ભાઈ, એનો બધું ‘ફારમલ’ સંધિના કાલકરાર પ્રમાણે થાય. બાકી એઓ ક્યાં ના કહેવા માગે છે, કે તેમને રાજ્ય સોંપવા ના કહે છે.”

“તે બધું મને માલુમ છે, આપણે પણ મરજીમાં આવે ત્યાં બધુંએ ‘ફારમલ’ ગણી લઈશું. મનને ગમ્યું તે ખરું બાકી બધું ‘ફારમલ’.”

મિત્રમને બીજા વિષયપર વાત છોડી.

“વિપિતભાઈ, એક બાબતમાં મ્હારે તમારી સલાહ લેવી છે. તમારી પાસેથીજ મેં કંઈક પહેલેથી જાણ્યું હતું. તમને હરકત ન હોય તો કહું.”

“ખુશીથી કહો. મને જે સુઝશે તે કહીશ.”

“હકુમતરાયના સંબંધમાં કંઈ વાતચિત આપણને થયેલી તેનો ચિતાર બરાબર હું જોડે છું. હાલ તો હું પૈસેટકે સુખી છું પણ નહોતર મ્હારો સંસાર કેમ ચાલતે તે હું સમજી શકતો નથી. મ્હારી જોડે વા અન્ય જોડે વાતચિતમાં ‘ફેશન’નીજ વાત છેડે છે, અંગ્રેજી અભ્યાસનો તોર બતાવે છે.”

“અંપક અને આતુરિકામાં જરા ફેર છે. નાની છેક હજી ઉદ્ધત થઈ નથી. એને અચારથી રસ્તાપર લાવશે તો આવશે. સંભાળવાનું એટલુંજ કે સમજાવીને કામ લેવું, જીદ ન કરવી. એ એની મેજે આપણાફી થાય એમ કરવું. બહુ ઉતાવળા થવું નહિ. એકવાર વિપરીતતા જણાઈ તો બીજીવાર તેમ ન થાય તે વાસ્તે ઉપાય કરી મૂકવો. હજી સુધરી શકે એમ છે. ટીપે ટીપે સરૌવર ભરાય.”

“બધું તો ખરું પણ મને આ એના વાળ હોળવાની રીત જરા પણ પસંદ નથી પડતી. જરા વાંકું હોળતી હોય, યા ઉંચે લેતી હોય તોતો ખેર. આપણાંમાંના કેટલાક એમની માફક સેંથી પાડતા થયા ત્યારે એમણે આપણો માર્ગ પસંદ કર્યો. પરંતુ આ તો મુંઝાઈની કેટલીક પારસણોની માફક મોટો જથ્થો કપાળ આગળ રાખે છે, તેને ઢાંકે છે, જાણે મોટી એક ઘટા. મને તો આનું નામ શું આપવું તે પણ સુઝતું નથી. નર્યું વાનર જેવુંજ લાગે છે.”

વિપિતને હસવું આવ્યું. ભાઈ, એ તો વીસમી સદીની શોધ પછી નરની કે વાનરની. સાહિત્ય વગેરેમાં આગળ વધતા હોય, વિજ્ઞાનમાં શોધ કરતા હોય અને જેમ મોટાઈ માનવામાં આવે તેમ આમાં પણ ગણાય છે. કદાચ આને પણ વિજ્ઞાનનો એક ભાગજ ગણના

હશે. એમને ત્યાં એક રીસીનઆઈ આવે છે તેમની પાસેથી ચાતુરિકા શીખી હશે, હાલ કંઈ કહેશે નહિ, ઠાવ આવે સોકડી મરાશે.”

આણી તરફ સુજનસિંહના પુત્રના હાથમાં રાજ્યકારભાર સોંપાયો. રાજ્યમાં તે દિવસે બહુ ધામધુમ થઈ. ઘેરઘેર મહોત્સવ પળાયો. બારીએ, ઓટલાપર, ઘરમાં, બહાર રસ્તાપર બધે રાસની થઈ. સાથી વધારે ઠાઠ રાજ્યમહેલમાં કરવામાં આવ્યો હતો. આવા આનંદના પ્રસંગમાં પણ કેટલીક જગ્યાએ શોકની છાપ થોડી ધણી, નહિ જેવી રહી હતી. અધિકારી મંડળને કુંવરનો રાજ્યપુત્ર તરીકે અનુભવ હતો. સુજનસિંહ મહારાજ જેવો તે નીકળશે કે કેમ તે બાબત શંકા નહોતી પણ ચિંતા હતી. ધિરિજ્યંદ્રના મોંપર હિંદાસી દેખાઈ આસપાસ હતી, તે ઠાંકવા એનો પ્રયત્ન જરીજ હતો અને કંઈક અંશે તેમ કરવા શક્તિમાન થયો હતો.

રાજ્યકુંવરને પણ પિતાને માટે બહુ માન હતું એટલે તેને પણ જોઈએ તેવો હર્ષ આજે નહોતો થતો. સવારે આઠ વાગે રાજ્યાભિષેકનું મુહૂર્ત હતું. રાજ્યાભિષેક થયો. એકવીસ તોપ છોડવામાં આવી. નિશાળમાં બરસી વેંચાઈ, ખરીબોને દાન અપાયાં, કેટલાક કેદીઓને મુક્ત કરવામાં આવ્યા, રાતે આતસબાજી ફોડવામાં આવી અને બધે આનંદ આનંદ વર્તી રહ્યો.

આ પ્રમાણે સુજનસિંહનો કુંવર મનોજકુમાર નૂતનપુરના રાજ્યા સનપર બેઠો. તેના કારભારનું દિગ્દર્શન કરવા વાંચનાર, થોડો સમય વીતી જવા દે, અનુભવ લેવા દે અને મિત્રમનના ખાનગી ઓરડામાં વિપિન સાથે તું પ્રવેશ કર.

મિત્રમન—“તમે ઠીક વખતે આવી પહોંચ્યા.”

“હો, એ તો તમારાજ વિચારના છે. મહારા બાઈ જોડે દરરોજ વિનોદમાં ઉતરતા” ચાતુરિકાએ કહ્યું.

વિપિન—ત્હારી ધ્વજ હોય તો હું ચાલ્યો જઉં.

“ના ના, ખેસો.”

“પણ ઠીક ત્યારે, વિપિનબાઈ અને ત્હારા ભાઈને વિનોદ થતો તેમાં મહાત કાણ થતું ?”

“બહુ ખર્ચ મહારો ભાઈ, કેટલીકવાર કપૂર કરતો, કાંઈકવાર જવાબ ના દેતો.”

“એ બધું એકનું એક, પણ તું તો તારા બાઈ કરતાં પણ સવાઈ હશે. બાકી હમણાં તો તું એમ કહેતી હતી કે મારા બાઈ હોય તો તે તમને જવાબ દે,”

આતુરિકા તરફથી જવાબ ન મળ્યો.

“તમે એ જણા સમસ્યામાં વાતો કરો છો, વચ્ચેવચ્ચે મને સંબોધો છો, તો કહો તો ખરાં શી વાત ચાલે છે,” વિપિને પૂછ્યું.

મિત્રમન—“બાઈ, એ તો હાલની ફેશનની વાત ચાલે છે,”

વિપિન—“છીએ તેના કરતાં વધારે દરિદ્ર થવાની નિશાની પૈસાદારનું જોષ મરીત પણ શીખ્યા છે.”

આતુરિકા—“હું ક્યાં કહું છું કે બધાએ તેમ કરવું. જેની પાસે સાધન હોય તે કરે.”

વિપિન—“લોકોને કહેવું પડતું નથી, તે તો બીજાનું જોઈ જાતે અનુકરણ કરે. આતુરિકા, સહાકારીને તો તે જોયાં હશે, એને વાસ્તે તારો શો અભિપ્રાય છે ? ”

આતુરિકા—“ મને તો આ એનો ખટરાગ આ ઉમ્મરે મમતાજ નથી. એમને તે આમ હોળવું શું, આમ પહેરવું શું ? છે પણ રૂપનો બંડાર. ”

વિપિન—“ તું એને મોટી ઉમ્મરની ગણતી હશે પણ એના મનમાં એમ હૈય તારે કેની ? રૂપમાં તો એ પોતાને રંભા જેવું જ ગણતાં હશે. ”

આતુરિકાને કાકીનું રૂપ યાદ આવવાથી તથા તેનાં વખાણ વિપિનને મોંએ સાંભળવાથી પેટ પકડી હસવું આવ્યું. “ વિપિનબાઈ, કાકીને છોકરી હોત તો જરૂર તમારે વાસ્તે હું માગું કરતે. તેને વાસ્તે તમને આવો ઉચો અભિપ્રાય હશે તે તો મેં આજે જ જાણ્યું. બાકી આ એમનું રૂપ, એમના માથાપરના વાળની ઘટા, તે હોળવાની એમની રીત બિંદુ મને તો કાળા મોંના વાંદરા જેવું લાગે છે. ”

વિપિન જવાબ દેતાં અચકાયો. મિત્રમન જે આટલી વાર મૂંઝા મેડો હતો તેનાથી રહેવાયું નહિ તે મોટી ઉંચો, “ ને આ બધા સફેદ મોંના. ”

વિપિન—“ મને તેમ પણ લાગ મોંના વાંદરા કરતાં સારાં. તે તો જે વસ્તુ જોય તેપર ઝડપ મારે, મને તે રીતે તેની પાસેથી પડારી

લે, ખાધે પીધે ધરાયજ નહિ, તેમનું પેટ ભરાયજ નહિ. ચાતુરિકા ત્હારી પ્રશંસા તો તેં આડકતરી રીતે દીક કરી. દેખાવમાં સાંઝં હોય. તે આમ પહેરે, હોળે એ આ ત્હારી વાતનું પરિણામ. ત્યારે પાપ બિચારાં કુદરતે જેને કદરૂપાં બનાવ્યા હોય તેણે કરેલાં. ખરૂં જોતાં ગમે તેમ કરી સારાં દેખાવાની જરૂર તો એમને રહે. એક હબસણુ પણ પોતાને તો રૂપનો ભંડાર ગણે છે. એક હક્ક એક સ્ત્રીને મળે અને બીજીને ન આપવામાં આવે તો ધર્મિયાનું મૂળ તેવું નંખાય? બહેન આ બહારના ડોળદમામથી એકલું રાચવાનું નથી માટે એ તો જેમ હદમાં હોય તેમ સાંઝં.”

ચાતુરિકા વધુ બોલી નહિ. તેને અંદરથી તેડું આવ્યું ને તે ચાલી ગઈ.

ચાતુરિકામાં સાધારણ રૂપ હતું. સ્વભાવે તે ગરીબ હતી. કોઈ પણ કંઈ ઝાઝું કહે તો તરતજ રોઈ દેતી. તેના ગયા પછી વિપિને ભ્રમનને કહ્યું,

“હિતાવળે આંખા પાંક નહિ. આજની વાતચિતથી શી અસર થાય છે તે જોવાનું છે.”

ચાતુરિકા અત્રે આવી ત્યારથીજ તેમાં સહેજસાજ ફેરફાર થયો હતો. આવા આવા પ્રસંગો, આવી વાતચિત તેમાં વધારો કરતી હતી એકજ બિના તેના કારણરૂપ નહોતું. તે નવી જગ્યામાં આવી હતી, નવા મંડળની તેને સંગત હતી. મુંબાઈ અને નૂતનપુરના હવાપાણીમાં ધસો ફેર હતો. હિંદુ-મતરાય તથા ખ્રિસ્તિયંદ્રના ધરતું શિક્ષણ જુદી તરેહનું હતું. મુદ્રિકા તથા શિશિર બન્નેને પાઠપૂજા સમજીને કરતાં જોઈ, જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છાથી તેનો સંસ્કૃતપર રુચિ થઈ હતી. નાનાં સ્તોત્ર તેણે મોંઝે કર્યાં હતાં. તેનો અર્થ ન સમજતી તો પતિને કે નણુંદને પૂછતી. દિવાનનું ધર એટલે પૂજના દાહમાં તો ખામીજ શી હોય? આ ઠાઠ જોઈ તેના બાળક મનને તેમાં આનંદ ઉપજતો, તેમ કરવા તેને કોઈક વાર મન થતું અને તેમ થતાં ભક્તિભાવ થયો. નણુંદ જોડે યા સાસુ જોડે બહાર જતી તો તેમની માફક પહેરવા, હોળવાં તેને મન થતું, શિશિર એ વાતને પ્રાપ્ત આપતી. જે રંગનું પોતે પહેરતી તેજ રંગનું ભાભીને પહેરવા કહેતી, તેની પાસે તેવું ના હોય તો પોતાનું આપતી. નણુંદ બોબઈનો સંબંધ આથી બહુ ગાઢો થયો. માણસ કંઈ પણ પહેરે તે કેવું લાગે છે તે વાસ્તે પોતાના કરતાં બીજાના અભિપ્રાય ઉપર વધારે આધાર રાખે છે, તેમાં

આતુરિકા આ બાબતમાં નણુંદનો અભિપ્રાય લેતી. બન્નેનો મહવાસ વધતો ગયો. મોટા ઘરની લાડમાં ઉછરેલી બાળામાં માત્ર એકેક નહિ જેવી ખોડ રહી ગઈ અને તે છેવટ સુધી ગઈ નહિ. પોતે જેમ નણુંદનો મત લેતી તેમ પોતાનો મત શિશિર તેમજ બધાં લે તે જોવા એ ઉત્સુક હતી. કંઈ પણ ચર્ચા ચાલે તેમાં તે પોતાનો વિચાર, અભિપ્રાય દર્શાવવા ચૂકતી નહીં. હું બધું જાણું છું, સમજું છું એ ખ્યાલ મનમાંથી ગયો નહિ. તેને કાંઈપણ બાબતમાં પૂછવામાં ના આવતું તો તેને માફ લાગતું. તેની ભલી સાસુ તો નાના બાળકનો પણ અભિપ્રાય લે તો આવી મોટા ઘરની વહુને કેમ ના પૂછે? શિશિર, ભાભીનો સ્વભાવ ટુંક વખતમાં કળી ગઈ અને તેથી દરેક કામમાં તેનેજ મોટાભા કરતી. આથી બન્નેને બહુ સાઈ બનતું. બીજી, આતુરિકા વાતની બહુજ ચરસીલી રહી. સૌનું નહિ જેવું પણ જાણવા, જણાવવા તે ઉત્સુક રહેતી.

તેણે ધીરેધીરે પોતાની બહેનને મળવાનું ઓછું કર્યું હતું. તેની જોડે વાત કરવામાં તેને આનંદ પડતો નહોતો. આથી અંપકને ખોડું લાગતું. નાની બહેનને પૈસાનું અભિમાન છે એમ તે ધારતી. તેના પર એને ઈર્ષ્યા થવા લાગી. તેનું સુખ એનાથી ખમાયું નહિ અને એ ઈર્ષ્યાનું ફળ બીજાને ખમવું પડ્યું.

આણી તરફ વિપિનનો સમાગમ શિશિર જોડે ધીરેધીરે વધવા માંડ્યો. શિશિરને તેની જોડે વાત કરતાં લગ્ન ઉપજવા માંડી, વિપિન તેની જોડે વાત કરતાં ખંચાતો, ફેટલીક વાર એકલો પડ્યો નિશ્વાસ મૂકતો. “આહા! આ દેવાંમનાતા નસીબમાં આ રત્ન કાણે શોધી કાઢ્યું હશે. એમને તેના વર્તનની ખબરજ નહિ હોય, કારણ તેઓ જાણી જોઈને દીકરીને ખાડામાં નાંખે એવા નથી. હું આ બાબત કોને કહી શકું, કોને ચેતાવું. મિત્રમન થોડે ઘણે અંશે જાણે છે. પણ હવે તો તેને પણ મહારાથી વિશેષ કહેવાય એમ નથી. મહારા સ્વાર્થ ખાતર હું કહેતો હોઈશ એમ સહેજ કાંઈ ધારી લે. મૂળા બેસી રહેવું એ પણ કંઈ ઠીક નહિ, કેમકે તેમ થવાથી શિશિર દુઃખી થશે. તેને દુઃખી જોઈ મહારાથી સંસારમાં કેમ રહેવાશે? અરેખર સંસાર અસાર છે. માતા ગઈ, પિતાને પત્ર લખ્યા પણ તેનો જવાબ સરખોએ નથી. શિશિર મને ચલાય છે કે નહિ તેની મને સમજ પડતી નથી. તેના લગ્ન આ વર્ષ ન લેવાયાં તેમાં મને

અનંદ થયો પણ તે કેટલીવાર રહી શકશે. આજ તહિ તો કાલ એને પરજીવવામાં આવશે, મ્હારી આશા મનમાં રહી જશે, કુપાત્ર જોડે એનો સંસાર દુઃખી થશે. મ્હારે પરજીવું તો એનીજ જોડે નહીંતર.... આંખ આગળથી શિશિર પસાર થઈ એવો ભાસ થયો. “આહા! શું એની રમણીય યાત્રા હેમંત ઋતુના કાળા વાદળામાં આકાશમાંથી ખરતો તારો જેમ ચળકાટ આપે તેવી એની ચમકતી ચાલ, હંસની ગતિને પણ નીચું જોવડાવે. તેનું મધુર ચામત એક દિવસ પણ સાંભળવામાં નથી આવતું” તો મને ઉપવાસ પડે છે, ભોજનપર પ્રીતિ થતી નથી. એ યાત્રા, એ કંઠ, એ મનોહર મૂર્તિની ડુબ્બના, વેશ્યાની ઉપાસના કરનારો મોજાવાદ શી રીતે કરી શકશે? સાસરામાં એના ઉચ્ચ વિચારની, એની કળાની કોણ કદર કરશે? રાજ્યકારભારમાંજ ગુંબાઈ રહેલા દિવાનની દીકરીને શું એમજ કહેવાનો વારો આવશે કે,

“હાય! હિંદુ તણા લગ્નાટે લખ્યા લેખો ન જાણતી?”

ખિરિજ્યંદ્રની જાણમાં આ વાત કોણ જાણે? ગંભીરને કહું પણ: એ ખિચારો શું કરી શકે? ખડુ થાય તો મિત્રમનને કહે પણ તેમાં શું વળ્યું?” વળી વિચાર ખદત્રાયા. “મારી પાસે પૈસો નથી અને કદાચ મને ના દે તો તેની મને દરકાર નથી. અરે! આવા વિદ્વાન ગ્યાણુસે પૈસાનેજ જોયો હશે એમ મેં માની લીધું હું કેવો મૂર્ખ? ખસ મારે કંઈ વિશેષ જોઈતું નથી. તેને મુખી જોઈ હું સતોષ માનીશ, તેનું સ્મરણ કરીશ. મોજાવાદ જોડે તેનો સંબંધ થતો ગમે તે રીતે અટકવો, જોઈએ, એજ મ્હારા મનની ઉમેદ, એટલીજ પ્રજા પાસે યાયના.”

પ્રકરણ ૨૨.

સભાકાકી, વાતચતુર અને નિહાસેજકળા.

ચંદ્રાવના પિતાના મૃત્યુ સમયે અનુયાનક રાદનને ઢાંગ કહેના રીતો મેળાપ તથા ઓળખાણ, વાચનાર, ત્હારાથી ધણી વાર છુપાં રખાયાં. તે વખતે તેની ઉંમર ઉઠરતી હતી, આજે તે વયે પુખ્ત હતી. જુવાનીના મદમાં ઝંકેલી સભાકાકી મોટપણે પણ તેવી ને તેવીજ

રહી. મૂળથી ટેવ પડેલી તે કેમે કરી ગઈ નહીં. તેને થોડો વખત થયાં
 વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું; પણ વિધવા છતાં તે હમેશની સંધવા હતી.
 હાલ જય, હેવાંજ જય, પણ ખ્યાલ ન જય એ વાક્યની તે નમુનો
 હતી. પતિ હતો ત્યારે તેને જંપી બેસવા દેતી નહીં. કાંઈકાંઈ
 બહાને હંમેશ તેની જોડે કજીઓ કરતી. તે ધરમાંથી બહાર જય ને
 મનમાનતી મોજ મારતી. પતિ પાસે પાંચ પૈસા હતા, રળતો કમાતો
 હતો, પણ પુત્રના લગ્નને ટાણે બેહુદો ખરચ કરી ઘણી મહેનતે
 વૃંધોએ સંચેલું ધન તથા કરકસરથી બચાવેલું પતિનું ધન તેણે વેડી
 નાખ્યું અને તે હિપરાંત દેવું પણ કર્યું. પતિ એટલામાં ગુજરી ગયો
 અને ધર પોતાને માથે પડ્યું. પુત્રનું નામ રતનલાલ હતું અને
 ખરેખરા તે રતનજ હતો. નાનપણથી માથે મોઝે ચઢાવ્યો હતો;
 પિતાની સામે બોલતાં માતાએજ બાણાવ્યો હતો; એટલે કોઈ વાતે
 તેને રોકનાર કોઈ હતું નહીં. માતા જ્યારે ત્યારે તેનું હિપરાણું લેતી;
 તેના પિતાએ અકળાઈ તેને કહેવું બંધ કર્યું હતું અને ધરથી કંટાળી
 બોતની રાહ જોતો હતો; તે ઇચ્છા પ્રભુએ પાર પાર પાડી. માતા પુત્રની
 હિપર કુરબ બેસાડવા મથી, પણ ફેગટ, મનમાં આવે તેમ કરતો; વડુ
 પણ ગરીબના ધરની હતી તેને દરરોજ સતાવતો. સાસુ પણ વડુને
 જંપવા દેતી નહીં. હાલતે ચાલતે કુંકુ પાડતી અને તેને નવનેજાં પાણી
 છિતરાવતી. મેણાં મારી હંમેશ તેને ટુપી નાંખતી, સુખે રોટલો પણ
 ખાવા ન દેતી, પાણી પણ જંપીને પીવા ન દેતી. વડુમાં તેના પીયે
 રીયાંની અરીઆઈ સિવાય એક પણ દોષ નહોતો. સલાકાકીને રતન
 લાલનો વિવાહ ધિરિજચંદ્રની કુમારિકા સાથે કરવો હતો; પણ તેમ
 કરવામાં તે ફાવી નહીં. ન્યાતમાં સૌ કોઈ તેને ઓળખતું હતું, તેના
 પુત્રના ગુણુ ઘેરઘેર ગવાતા હતા. ન્યાતમાં વરની તાણુ હોત નહીં તે
 બાઈને કોઈ દેનાર નહોતું. આમ તેમ વલખાં મારી કોઈ પણ જગ્યાએ
 ત ફાવી ત્યારે ગરીબનું ધર શોધી કાઢ્યું. વિવાહ થયો ને તરત તો
 વડુને લાડ લડાવવામાં બાકી ત રાખી; પરંતુ પાછળથી, બહુ જોરથી
 વાળી રાખેલી કમાન બમણા જોરથી કુદી અને મરીમ વડુને બહુ
 સોસવું પડ્યું. મા અને દીકરો બન્ને જણાં પોતાનો રોષ વડુ હિપર
 કાઢતાં. રતનલાલને રળવાનાં સાધન ઘણું હતાં; નોકરી મહા મહેનતે
 મળી હતી પણ ખરાબ વર્તણૂકને શીધે ત્યાંથી પાણીયું મળ્યું હતું.
 એટલે કોઈને હાંટવું, કોઈનું ખાઈ જવું, કોઈનું દયાવી રાખવું, એ ધંધો
 તેને સહજ થઈ પડ્યો હતો. સ્ત્રીઓમાં ગવાતા પ્રેમાનંદના નીમસા
 પદનો અર્થ ખરો પાડવા તે હંમેશ મથતો:—

કોના તળાયા, કોની પિંજણીયો બળદ આપ્યા એ માંગીજી.

એની માતા પણ આ બાબતમાં એને મદદ આપતી, લગ્ન વખતે થયલું દેવું પતાવ્યા પહેલાં તેનો પતિ ગુજરી ગયો અને મા દીકરાએ સંપ કરી માગનારાઓને રાવડાવાનો ખેત્ર રચ્યો. રમણલાલ વઝીરની સલાહ લેવાઈ. માગનારાઓ પારકા હોત તો કોર્ટે ચઢતે પણ કેટલાક સગા હોવાથી, કેટલાએક તેના પતિના સ્નેહી હોવાથી કોર્ટે ન ગયા, બાકી નૂતનપુરની અદાલતમાં જુઠાણું બિલકુલ કાવે એમ નહોતું.

સલાકાકી સવારમાં આઠ વાગે ઉઠે અને દાતણ કરવા ઈસે ત્યારથી કુથલી કરવી શરૂ કરતાં. ઘરમાં ગંદવાડનો તો પારજ હતો નહીં; મરજીમાં આવે ત્યારે રાંધતાં; બપોરે હાથ હલાવતાં હલાવતાં લોકોને ઘેર જતાં, જ્યાં જતાં ત્યાં એકાદ એ કલાક ગાળતાં. વાતમાં ન્યાતજાતની પડોશીની અને કંઈ ન જડે તો રસ્તે ચાલનારની. બિરિજ્યંદ્રના ઘરની વાત કરતાં ત્યારે તેગા આખા કુટુંબપર ગાળતો વરસાદ વરસાવતાં. એમની પોતાની વાત કરવા કોઈ ગ્રંથકર્તાને ખેસાડ્યો હોય તો મોટું પુસ્તક લખાય એમ હતું. સાંજ પડે દેવને છેતરવા નીકળી પડ્યાં; ત્યાં પણ કોઈ ઓળખાણું મળ્યું તો મલાવી મલાવીને વાતો કરે, હસતાં જાય, હાથના ચાળા કરે, રસ્તે ચાલનારનું આકર્ષણ કરે. ત્યાંથી આવે ઘેર એટલે ધીરેધીરે એમની સહીઓનો જમાવ થાય. ખાસ સખીમાં વાતચતુર અને શિષ્યમાં નિદોત્તેજકપણ.

આ એ જણાં જે દિવસે ન આવે તે દિવસે ત્રણે જણને મોટો ઉપવાસ સમજવો. વાતચતુર સ્વભાવે ભોળી હતી પણ ખોલવાની બહુ ચક્ષુશી હતી. તેના વાતુડીયા સ્વભાવને લીધે ઘણીક વાર તે ઓઢો બાળતી, ન કહેવાતું કહી દેતી. સલાકાકી તેને ફેસલાવી સમજાવી વાર્તાના રસમાં ને રસમાં વાતો કદાવી લેતાં અને પછી તેને મોટું રૂપ આપી ફેલાવતાં, મિત્રમનની માતા અને વાતચતુર મસીઆઈ બ્લેન થતાં હતાં. માનપણમાં એક પુત્ર મુકી વાતચતુરનો પતિ ગુજરી ગયો હતો. એટલે તે પોતાના જેઠના ઘરમાં રહેતી હતી. એનો જેઠ કુબેરપ્રસાદ ગર્ભશ્રીમંત હતો. તેને અંગ્રેજી રાજ્યમાં દેસાઈગીરી હતી. નવાબી રાજ્ય વખતે તેને પૂર્વજેને એ દેસાઈગીરી મળેલી. ગામની ઉપજ સારી હતી પણ પહેલાં કરતાં ઉપજ થોડી આવતી હતી. સારાં ને નબળાં વર્ષ સરેરાસ ગણતાં વર્ષે દહાડે તેને ભાગે ઇસો રૂપીઆ આવતા. પોતાને નૂતનપુરમાં નોકરી હતી. નોકરી બાબત પોતે બહુ

બેદરકાર હતા. મિબ્બજના બહુ કડક હતા. ઉપરી જોડે દરરોજ લડતા. આખરે કંટાળી વીસ વર્ષ નોકરી કરી ઘેર બેઠા હતા. સંપત્તિ સારી હતી. તેના કુટુંબમાં તેની વહુ, બે છોકરા, બે છોકરી હતાં. વહુ બહુ કહ્લાગરી અને કાઠી હતી. પતિનો પડતો બોલ ગ્રીલતી છતાં દેસાઈ તેને વારંવાર વદતા, કાઠક વાર મારતા. ઉપરી જોડે તકરાર કરીને આવ્યા હોય તો તે રોષ નહીં જેવા કારણસર બૈરીપર કાદ ચૂકતા નહીં. આટલું છતાં વહુ એક પણ શબ્દ સામે બોલતી નહીં, સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરતી, કાઠક વાર જાનુંજાનું રડતી. દેસાઈ જાણે એમ રોષ તો લાકડી ને વાંસો એક થાય એમ હતું. ખરા બપોરે ચંદ્રમા ઉઘો છે એમ દેસાઈ કહે તો તેની કહેતી. આટલું છતાં કુબેરપ્રસાદને તેનાથી સંતોષ નહોતી. તેની બાવી ભત્રીજીની લીધેજ કાઠ પણ તેને પુછતું. છોકરાંઓને પણ દેસાઈ વદતા. છોકરીઓ સાસરે હતી. ગંભીર બહેનો કરતાં નાનો હતો. નાનપણથી પિતાનો ત્રાસ જોઈ તે સ્વભાવે ઘણો ગરીબ થયો હતો. તે શાંત તથા ઓછાબોલો હતો. અને પેટ બોલી વાત કરતો નહીં મનમાં ને મનમાં બોલ્યાં કરતો. કાઠની જોડે વધારે સમાગમમાં આવતો નહીં. ગંભીરની મા તથા બિરિજચંદ્ર દૂરના ભાઈ બહેન થતાં હતાં એટલે મિત્રમન અને ગંભીર. મામાફાઈના ભાઈ થતા હજા, નિશ્ચાળમાં સાથેજ ભણ્યા હતા છતાં ગંભીર તેને ઘેર ઝાઝું જતો નહીં. એનામાં અભિમાન છે એમ ધારી તેની જોડે કામ પાડતો નહીં. કાઠક વાર મેણાં મારતો.

મિત્રમનને તેના ગરીબ સ્વભાવને લીધે તેનાપર કાંઈક પ્રેમ હતો. પરંતુ તે બહાર કાઠ પણ રીતે જણાય એવું તેનું વર્તન નહોતું.

મિત્રમનને ઘેર જવાથી તેને વિપિન જોડે ઓળખાણ થયું. પહેલાં તો એણે તેને પણ અભિમાની ગણી લીધો. એ તો બી.એ. થયો છે એટલે હાલતેચાલને એની વિદ્યાનુંજ દર્શન કરાવશે એમએ માનતો. જેમજેમ સંમાગમ થયો તેમતેમ સંમજવા લાગ્યો કે બધા બી. એ. એવા હોતા નથી, વાતચિતમાં ફિલસુફી આગળ ધરતા નથી, પંડિતાઈ બતાવતા નથી. પોતે થોડાબોલો અને તેથી દુનિયાને અભિમાની ગણનાર ગંભીરનો પરિચય વિપિન જોડે વધી ગયો હતો. મિત્રમન વાસ્તે કંઈ લાગ્યું હોય તો અડધું તેને કહેતો અને અડધું પેટમાં રાખતો. વિપિનપર એને ઘણીકવાર ખોટું લાગતું, એ તો મોટાનો સોબતી એટલે આપણો ભાવ રેનો પુછે એમ મનમાં આવતું છતાં

તેના ઉપર એનો પ્રેમ હતો. મધિગૃહરી વિસરવી એતો કાઈ પણ વાર એનાથી બનતુંજ નહીં. એનો નાનો ભાઈ સાતેક વર્ષનો હતો. ગંભીરમે એના કાકાના ઊંઠરા જોડે બિલકુલ બનતું નહીં. બનેના સ્વભાવમાં બહુ ફેર હતો.

હુરિપ્રસાદની નોકરી મુંબાઈમાં હતી. દુનિયા ઉપાધિરૂપ છે એમ દિવસમાં ઓછામાં ઓછું એકવાર તો બોલ્યા વગર રહેતો નહીં. આમ બોલતો છતાં નકામી ઉપાધિ માથે વહોરતો. ઘરની એને બિલકુલ જાણ હતી નહીં, છતાં વાત કરતો ત્યારે નૂતનપુરનો વતનીઓનો ખર્ચ એને માથે હોય એવો ડાળ બાલતો. માતાને પણ પોતાની જોડે મુંબાઈ રાખતો નહીં. ઘરની બહુ ફિકર હોય એમ વાત કરતો. “આ બાનો વખત તો આખો દિવસ ને રાત વાત કરવામાં જાય, કાકાનો તો સ્વભાવજ ખગડી ગયો છે, ગંભીર મોંમાંથી મગ ન કાઢે, કામજ તો લખેજ શેનો, બહેનો સાસરામાં, નાનો ભાઈ બાળક અને કાકી ઘરઘંધામાં રોકાયલાં રહે એટલે આપણી તો કાઈને ફિકર કે ચિંતાજ નહીં. આપણે અહીં બેઠા એમની ફિકર કરવી અને શરીર ગાળી નાંખવું” વગેરે વગેરે.

પાણીમાં ચણો પુલેલો હોય તેવું એનું શરીર હતું. કામજ ધેરથી આવતો ને સ્વાર્થનો હોય તો તરત જવાબ લખતો, નહોતર જવાબ લખવો ભૂલી જતો. કાઈ પોતાનું સમું મળતું ત્યારે વાતો પણ સૌની ફિકરચિંતાની અથવા કાઈ એની દરકાર રાખતું નથી તેની. બહાર-જામથી પોતાને ત્યાં કાઈ આવ્યું કે પ્રથમ મુલાકાતેજ પોતાના કુટુંબ સામે ફરિયાદ, અને આવનાર માણસે કરેલી નાનીમોટી ભૂલોનું ચક્રવર્તી બાળ સાથે સરવાયું.

એની માતા બાળરાંડ હતી. ઘરમાં કામકાજ કરવામાં ઝાડું લક્ષ તે આપતી નહોતી. જેઠાણી સ્વભાવથી સારી હોવાથી તેને વધુ કહેતી નહીં. વાતચતુર મુંબાઈ કાઈકે વાર જતી પણ ત્યાં રહેવું તેને પસંદ પડતું નહીં કેમકે આતજાતની વાતો કરવાનાં ત્યાં સાધન તેને મળતાં નહીં. તેના વાતુડીયા સ્વભાવને લીધે ઘરમાં પણ જેઠાણી આમજ અને બત્રીજીઓ આમજ નવીનથી વાતો, પતિના ગામથી હમેશની દુખીયારી દેખાતી જેઠાણીને હસાવતી અને બધાને આનંદ આપતી. વાતચતુરમાં મોટામાં મોટો મુલુ મિલેલો કે આટલું આટલું બહાર જવાની, બટકવાની અપાટા મારવાની તેને કંઈવ હોવા છતાં તે એકમર્ગી હતી. તેનું હૃદય

પવિત્ર હતું, પ્રભુ ઉપર તેને ખરી ભક્તિ હતી. આ કટેવ અને ગુણ એક પાત્રમાં ભાગ્યેજ હોઈ શકે છે. વળી તેની જોડાણીનું કે તેના ધરનું કોઈ ભુંડું બોલતું તેના ઉપર વાધની માફક ફાળ મારતી. સભાકાકીએ બેએક વાર દાણો ચાંપી જોયો હતો, તેની જોડાણી બાબત ખોટું ભેરવવા પ્રયાસ કર્યો હતો, પણ બોળી વાતચતુરના મનમાં તે વસ્તુ નહીં અને ઉલટી તેની જોડે બાકી પડી. આવી શહેરખબરીની સંગતના લાલના કરતાં આ લાલ સભાકાકીના મનમાં એછો લાગ્યો અને એથી વાતચતુરના ઘર સંબંધી વાત તે છેડતી નહીં. વાતચતુરની આ ડહાપણભરેલી રીતને લીધેજ તે ઘરમાં ટકતી હતી. જો તે સભાકાકીના ચઢાવ્યાથી ચઢી હોત તો ઘરમાં કલેશ થતે અને મિનુજી કુબેરપ્રસાદ સાંખી શકતે નહીં.

વાતચતુર અને નિંદોતેજકબાના સ્વભાવમાં આટલોજ ફેર હતો. નિંદોતેજકબાના પતિને વેપારમાં ખોટ ગઈ, અને તેથી મુબાધમાંથી નાસવું પડ્યું. તે અત્રે બે વર્ષ થયાં રહેતી હતી. એકજ મહોલામાં રહેનાર સભાકાકી જોડે તેને ધીરેધીરે પરિચય થયો. તેના ધરના દરેક જથ્થાનું તે ભુંડું બોલતી, તેની માતા માટે પણ કહેતી કે એ તો નાની બહેનને વધારે લાક કરે છે, બાહીને બધું પહેરાવે ઓરાટે છે, મ્હાડે તો મોં જોતીજ નથી. ખરું જોતાં આટલું તે ટકી શકી હતી તેનું કારણ તેનું પીએર હતું. સાંથી પાંચ પૈસા મળતા હતા અને તેથી તેનું ધર ચાલતું હતું. હાલ થોડો વખત થયાં તેને પોતાની બહેન ઉપર અકળામણ આવવા માંડી હતી. તેની રીતભાતમાં ફેરફાર થયો તે તેનાથી ખમાયો નહીં. આતુરિકા બહેનને મળતી ત્યારે જોઈએ તેટલુંજ બોલતી અને તેમાં બે બોલ શિખામણના મોટી બહેનને આડકતરી રીતે કહેતી. આ બે બહેનોની કચકચનું ફળ વિપિન તથા શિશિરને ખમવું પડ્યું.

બોળી આતુરિકા વિપિન તથા શિશિર વચ્ચે જે વિનોદ થતો તે બહેનને નિર્દોષતામાં કહી દેતી. શિશિર પોતાની બાબી થાય એટલે નિંદોતેજકબાએ આ વાત કેટલોક વખત તો પેટમાં રાખી. બહેનની આવળ એાછી થઈ, બાબી તો કવચિતજ મળતી, એ અકળામણ બહેન ઉપર ન કાઢતા બાબી ઉપર નીકળી. એનાજ ચઢાવ્યાથી બહેન મારી પાસે નહીં આવતી હોય તથા આ રીતભાતમાં ફેરફાર પણ બધો એને લીધેજ છે એમ તેણે ધારી લીધું.

સલાકાકીને મોંએ એક દિવસે પોતાના દુઃખનો ઉલ્લેખ કર્યો. “ મુંબાઈમાં સહેલ કરનારાને તો આપણી ફિકર કે ચિંતા શેની ? અહિંયા સગી બહેન છે તો તેનેજ ક્યાં દરકાર છે ? જાણે હું એનું કાંઈ લઈ લેતી હોઈ તેમ મ્હારાથી નાસે છે. બાબી તો દિવાનની દીકરી એટલે પૂછવુંજ શું ? બાબીએજ એને આવી કરી મૂકી છે અને તેને શીખવનાર પેલો વિપિન. એ કાણ જાણે કેમ મ્હારી પુઠે પડ્યો છે. મુંબાઈમાં હતી તો ત્યાં પણ મ્હારા બાઈ જોડે તેણે વિરોધ કરાવ્યો, અહીં આવી તો ત્યાં પણ એ પીટ્યો તો ખરોજ. હું એ બધાંને ઓળખું છું. ડાહીડાહી વાતો કરે અને રમકઝમક કરતાં ફરે તેથી બહેને દુનિયા છેતરાય પણ હું છેતરાઈ એમ નથી. એ બધાં કેટલા પાણીમાં તરે છે તે મને અજાણ્યું નથી તો. ”

ઘણા વખતનો અભ્યાસ કરી, બહુબહુ પ્રયાસ કરી માણસને એક નવીન શોધ હાથ લાગે અને જે આનંદ થાય તે આનંદ આજે સલાકાકીને થયો. પોતે જાણે બધું જાણતી હોય એવો ડાળ ઘાલી, મલકાતી મલકાતી બોલી “ બહેન, તું તો બોળી બટાક છે. એ આજનાં બણેલાંઓને બરાબર સમજવાં એ બહુ અઘરું છે. એમને તો મારા જેવીજ ઓળખે. આ વાત કે દહાડાની હું જાણું છું પણ મારા મનને કે તને કહું તો તને ખોટું લાગે. મેં તો બીજું પણ કાંઈ સાંભળ્યું છે, પણ બા, તને કહું તો વધારે ખીજવાય. ત્હારા જીવને ઉકળાટ થાય એવું મ્હારે શું કરવાને બોલવું ? મ્હારો તો બહુજ જીવબળે છે. ”

“ કાકી કહો તો ખરાં શું સાંભળ્યું છે તે. ”

“ આને પણ ખબર હશે. એનો બત્રીજો ગંભીર વિપિનનો બાઈબંધ થાય છે, એટલે તેણે કાકીને કહ્યું હશે. પણ બહેન, એ કાંઈ આપણને કહે એવી છે ! આપણે કહીએ તે બીજાને કહે પણ આપણી આજ્ઞા દિલ બોલી કાંઈ પણ વાત કરે નહીં. ”

“ કાકી, ગંભીર મ્હારી જોડે પાંધરી વાત તો કરતો નથી, તો મને ખાનગી વાતો શી રીતે કહે ? મને તો તમે બોલો છો તેમાં કાંઈ સમજ પડતી નથી. ”

“ જવા દેની બહેન, વાત ખરી હોય કે ખોટી. મ્હારું અમથું નામ વગોવાય. કષ્ટદોષ છે. ”

“ તે હું ક્યાં તમારું નામ દેવા જવાની છું ? ” નિઃદોષેજાણે કહ્યું. રસ્તેથી પસાર થનાર વખતે સાંભળે એવી બીકથી વાતચતુર

તથા નિંદોત્તેજકમા જરા પાસે આવ્યાં અને લોકનાં વગોણાંથી ડરીને ચાલનારી બિચારી સભાકાકીએ કાને હાથ ઢંધીને કહ્યું “ બહેન મેં તો એમ પણ સાંભળ્યું છે કે તારા ભાઈનો વિવાહ તોડી નાંખાવાનો છે અને તે વિપિન જોડે થવાનો છે; પછી તો આ રામ જાણે. મ્હારે એમાં શું ખાવાનું છે ! ” આંખમાં ઝળઝળાયાં આણી બોલી “ મ્હારો તો આ બહુ જીવ દુઃખાય છે. હું તો એવું કરનારને ચકલેજ મૂકું. ”

“ કાકી, હું પણ કાંઈ જાહેર એમ નથી તો. મ્હારા મોજાલાલ-જાઈને બીજી સત્તરસો મળશે. ”

“ હારતો બહેન, એને ક્યાં ખોટ છે ? ” મોજાલાલની ચાલપર એણે ટકાર મારી. “ બર સાહે, પાસે પૈસો, પછી વાંધો શું ? મ્હારા જેવાને દુઃખ, મને આશ્વા આપીને એમણે ફસાવ્યાં, તમને હાથતાળી આપી હવે રાવડાવશે. હું તો એ બધાંને નસેનસે ઓળખું છું. ”

“ વગોણા ગેઝેટ ”ના તંત્રીનું કામ સભાકાકીનું અને તેને છાપી પસિદ્ધ કરવાનું નિંદોત્તેજકમા તથા વાતચતુરનું. એક નકલ છપાઈ કે પછી યંત્ર તેનું કામ કર્યાજ કરે. આ પ્રમાણે એ ઑફિસમાં કાંઈકાંઈ નવી ખબરો છપાતી, નવાખવા તારો મૂકાતા, તાજ સમાચાર જાહેરમાં આવતા, ઠેકઠેકાણે વંચાતા. ‘ પેટનું બહુ ગામ બાળે ’ એવી સભાકાકીએ બળતામાં ઘી હોમ્યું અને નિંદોત્તેજકમાને તેના પોતાનાજ ઘરની ફેજેતીનું સાધન બનાવી. સભાકાકીને એમાં રજ પણ નુકસાન નહોતું. એ પાત્રોને આગળ કરી પોતે આઘી બેઠી. ‘ લડાઈ લગે તો પેસા દઉં ’ એ તેનું હમેશનું કાર્ય હતું. કંઈકંઈના ઘરમાં તે આમ હોળી સળગાવતી, ભાઈ બહેન, સાસુ વહુ, નણંદભોજાઈ વચ્ચે વિરોધ પડાવતી. કોઈનું સાહે તો તેનાથી ખમાતુંજ નહીં. દરેક જણના કામમાં, વર્તનમાં ખામી કાઢતી અને પોતાના દુર્ગુણનો તો ખ્યાલજ કરતી નહીં.

પ્રથમ આ ખપગોળો વાતચતુરે પોતાને ઘેર આવી પોતાની જોડાણી તથા ભત્રીજી આગળ મૂક્યો. ગંભીર હીંચકા ઉપર બેઠોબેઠો કંઈ વિચાર કરતો હતો તેના કાનમાં આ શબ્દો પડ્યા અને તે ચમક્યો. વિપિન શિશિર તરફ પ્રેમદષ્ટિથી જોતો હતો તેની તેને ખબર હતી; પણ આ તર્ક કોણે ઉઠાવ્યો હશે તે તે સમજી શક્યો નહીં. પોતાના બવિખ્યના વિચાર કરનારનું ખ્યાન બીજી દિશામાં દોરાયું. મોજાલાલ જોડેનો સંબંધ તુટશે એ સમાચારથી એ ખુશ થયો. શિશિર પ્રતિ તેને સહભાવ હતો. શિશિર મિત્રમનની માફક ચોડાબોલી નહોતી.

ગંભીર જ્યારે ઘેર આવતો ત્યારે તેનો સત્કાર કરતી; કેટલીકવાર તેની ગંભીરતા વાસ્તે એ બોલ મસ્કરીના કહેતી. એ શિશિરનું લગ્ન વિપિન જોડે થાય એથી વધારે સારી ખુશખબર ગંભીરને ખીજી શી હોઈ શકે? પણ આ વાત તેને પાયા વગરની લાગી. ધણુંખઈ તે મિત્રમનને ઘેર જતો, બધાને મળતો; છતાં કોઈએ એ વાતનો અણસારો કર્યો નહોતો. પહેલાં તો બધા ઉપર તેને ખોટું લાગ્યું કોઈએ ના કહ્યું તો ભલે, પણ વિપિને તેનાથી છુપું કેમ રાખ્યું, એમ વિચાર આવ્યો.

ખઈ જોતાં આ વાત મિત્રમનના ઘરના કોઈ માણસના ખ્યાલમાં પણ નહોતી. શિશિરના ખ્યાલમાં હશે કે કેમ તે તો કોઈ કહી શકે એમ નહોતું. વિપિન, શિશિરનો સંબંધ બોજાલાલ સાથે થાય તેથી રાજ્ય નહોતો. પણ તેમાં તેનો અભિપ્રાય કોઈ પૂછે એમ નહોતું. ગંભીરને દરેક બાબતમાં આ પ્રમાણે આંધું લાવવાની ટેવ પડી હતી. તે બાબતનો ખુલાસો થાય પછી પણ સહેજસાજ અસર તેના મનમાં રહી જતી. આવું સંભારી રાખવાની સ્મરણશક્તિ તેનામાં અજગ હતી.

કાકીએ કંઈ વિશેષ કહ્યું નહીં એટલે હીંચકા ઉપરથી હિંચ પોતાને કામે વળગ્યો, તથા સાંજ પડે વિપિનને મળવા તેણે નિશ્ચય કર્યો. વિપિનને મળ્યો પણ થોડાબોલા ગંભીરે વગર પૂછે કંઈ કહેવું નહીં એવો સિદ્ધાંત માનનારાએ આ વાત વિપિનને કહી નહીં અને આ વાત ચકડોળે ચઢી.

પ્રકરણ ૨૩.

નવા રાજા નવાં પ્રકરણ.

“વનરાજ ગયો! શૂર, હાય, ગયો!”

વન શૂન્ય હવે વનરાજ જતાં.” (ગો. ધર્મરામ.)

નૂતનપુરથી બાર ગાઉ દૂર કોટેશ્વરનું દહેરું હતું. આ દહેરું બહુ પ્રાચીન હતું, જે રસ્તે થઈને ત્યાં જવાતું હતું ત્યાં કુદરતનો બહાર એવો તો સરસ હતો કે દહેરાનો મહિમા વધારવામાં તે સાધનભૂત થતો. રસ્તાની બન્ને બાજુએ લાલોતરી આવી રહી હતી. નાનાંમોટાં વૃક્ષો એ શોભામાં વધારો કરતાં હતાં. આ જગ્યાની અનુપમ શોભા જોઈ તેને લીધું વન કહીએ તો તે અતિશયોક્તિ ન કહેવાય. દહેરાની

આસપાસ એક મોટો બાગ સુજનસિંહ મહારાજે બનાવ્યો હતો. લોકો ત્યાં બે રાત વાસો કરી શકે એ ઉદ્દેશથી એક ધર્મશાળા બાંધી હતી. આ જગ્યાએ સુજનસિંહ મહારાજનું આવવું ઘણીવાર થતું. પોતાને રહેવાને વાસ્તે નાનો પણ બધી જાતની સગવડવાળો એક મહેલ બાંધ્યો હતો. દહેરાનો ઠાઠ જૈન દહેરાસરને મળતો આવતો હતો. પ્યારસના પથરોનો ઉપયોગ ત્યાં વિશેષ કરવામાં આવ્યો હતો. ધુમટ કાળા પથરોનો બનાવવામાં આવ્યો હતો અને તેના ઉપર નાનો સોનાનો કળશ મૂકવામાં આવ્યો હતો તેથી તેનો દેખાવ સુંદર સ્ત્રીએ કાળા બ્રમર જેવા તેના કેશમાં અંબોડો વાળા વેણી પહેરી હોય એવો આવેશી લાગતો. નીચેના ભાગમાં બધે સફેદ આરસ જડી લેવામાં આવ્યા હતા. જગ્યાનો મહિમા વધારવા પૂજારી કંઈકંઈ રસની લારેલી જૂની વાતો મંડાદેવનું માહાત્મ્ય બતાવવા દર્શન કરવા આવનારને કહેતો. ફૂલની તથા પૂજનના ઠાઠની રચના એવી સરસ કરતો કે નાસ્તિક માણસને-કુદરતનેજ માનનારને-પણ ત્યાં નમન કરવું પડતું.

આજે એ દહેરાના યોગાનમાં જરા વધારે જમાવ થયા હતા. ત્યાં આવનાર બધા એકજ જગ્યાએથી આવ્યા હતા છતાં તેઓ જુદા જુદા દેશના હોય એવું તેમના માથાની પાધડીઓ ઉપરથી લાગતું હતું. જુદાજુદા રજવાડાના નોકર હોય એવું તેમના સિપાઈઓના પટા તથા પોશાક ઉપરથી સમજાતું. કોઈનો રજપુતનો, કોઈનો મુસલમાની તો કોઈનો કાઠીયાવણી હતો. આ પ્રત્યેકમાં પણ પાછી ભિન્નતા જણાઈ આવતી હતી. એક સિપાઈને માથે જાણે ઉતરડ મૂકી હોય તેમ તેના ફેંટાનું ગોળ ચક્કર ઉપર ચઢતું હતું અને ટોચ ઉપર છેક નાનું ચક્કર જતું હતું; તો બીજાની પાધડી બેઠા આકારની હોઈ જમણા લમણા તરફ જરા ઢળતી હતી.

આ જુદાજુદા રજવાડાનું મંડળ એકજ જગ્યાએ સાથે દેખી કોઈને અચંબો થાય. મોટી મસલત કરી એ બધા રજવાડાઓ કંઈ વિચારપર આવવા ધારતા હોય અને તેમ કરવા અહીં મળ્યા હોય એવું વહેમની દૃષ્ટિથી જોનારને લીગે. આ ભેમા થયલા...એજન્સીના બનાનામોટા રજવાડાના વડીલો હતા. એ વડીલ મંડળમાંનો એક સૌથી અમર્યાન ભોગવતો હોય, બધાને પોતાની મરજી માફક દોરતો હોય, બધા તેને રાજી રાખવા મમતા હોય એમ લાગતું. આમ થવાનું કારણ એ હતું કે તેને અંગ્રેજ આવડતું હતું, સાહેબને તેથી તે ઝટ

કંઈ પણ વાત સમજવી શકતો. બીજા વકીલો! અંગ્રેજી ભાષાથી જરા અજાણ હતા અને તેથી સાહેબના મિત્રજનો ભોગ થતા. સાહેબને આથી વિરિંચિલાલ પર ખાસ મહેરબાની હતી. સાહેબને ખુશ રાખવા વિરિંચિલાલ સાઈ નરસું જે કામ સોંપે તે કરવા તૈયાર થતો. સાહેબને આં તેની આવજા પણ વિશેષ હતી. આથી કરીને બીજા વકીલો ઉપર તે સત્તા ભોગવતો હતો. જેને દાદમાં લાવતો તેને છુદી નાંખતો. કામની તેનામાં સારી આવડત હતી, અને તેથી તેના સમાગમમાં આવનારને તે પ્રિય થઈ પડતો; પણ આટલેથી તેને સંતોષ નહોતો; ધુમણી કરી, બગથી વા જગથી સંપત્તિ મેળવવાની તેને લાલચ હતી. ધારેલી ધંધા પાર પાડવા હલકામાં હલકું કામ કરતાં તે અચકાતો નહીં. વકીલમંડળ તે હોય ત્યારે તેને માન આપતું, પણ પાછળથી તેની નિંદા કરતું; પોતાના ઘરની આમર કરતાં પૈસાને વિશેષ વલ્લો ગણનારની અવગણના સૌ કોઈ કરતું. વિરિંચિલાલના સાધારણ સમાગમમાં આવનારને તેની કળાનું ભાન આવે એમ નહોતું. તે બહુ બોળાબટાક દેખાતો, કાલોથેલો થઈ જતો પણ બીતર બહુ ઉંડું હતું. પોતાનો સ્વાર્થ સાંઘવામાં પાંચી પાની કરતાં તેને આવડતું નહીં. જ્યારે જેઈએ ત્યારે તે કામમાં મશગુલ રહેતો, દુનિયા શું કરે છે, શું બોલે છે તે જાણ તથા સાંભળવા તેની આંખ તથા કાન હંમેશા તરફ રાખતો અને પોતે ક્યાં જાય છે, શું કરે છે તે છુપું રાખવા મથતો. આવા માણસો શરીરે ઘણુંખરું દુર્બળ હોય છે કેમકે તેઓ ક્યંતાના ભરેલા હોય છે. પણ વિરિંચિલાલ શરીરે સુખી હતો અને તેનાં બે કારણ હતાં. તેનું વન ગામડામાં હતું અને ગામડાના રહીશો સુકાં બાગ્યેજ હોય છે. બીજું તેનું જીવન બહુ મોડું થયું હતું કેમકે તેનો જેની જોડે પ્રથમ વિવાહ થયો હતો તે છોકરી મરી ગઈ હતી અને ન્યાતમાં કન્યાની અછત હતી. નાનપણથી સારી રીતે બંધાયેલું શરીર મોટપણે તેવુંજ રહ્યું. તે હલકા ખાનદાનનો તથા કુદ્ર વૃત્તિનો હતો. તેના ગામમાં ભણેલાઓની સંખ્યા ઓછી હોવાથી તેને દરબારમાં નોકરી મળી અને થોડા વખતમાં તે એ દરબાર-તરફથી વકીલ નીમાયો. પોતાને પૈનું હાંસલ થાય, અને રાજ્યને રૂપીઆનું નુકસાન થાય તો તેની પરવા ન રાખતો; ને પોતે નિર્મકહલાલીથી બહુ પ્રયાસ કર્યો પણ કંઈ વળ્યું નહોં એવો ડોળ ધાલતો.

એજન્ટ સાહેબની મહેરબાની થઈ ત્યારપછીનો તેનો તોર કંઈ આરજ હતો. બીજા વકીલોને હરથ ડીએ સતાવતો. સાહેબે કંઈ કહ્યું

ન હોય છતાં તેની મરજીમાં આવે તેને “ સાહેબ આજે તમારા કામથી બહુજ નાખુશ થયા છે તથા તમારા દરબારને તમારે વિષે ઠપકો લખવાના છે ” એવું કહેતો. આથી સાહેબનો તેને ખાનગી માણસ મણી ધણાખરા તેનાથી ડરતા. સઘળા વકીલો એકઠા થઈ દહેરાના ઓટલા ઉપર ચઢ્યા. સૌથી આગળ વિરિચિલાલ ચાલતો હતો તેણે પાછું ફરી કહ્યું “ આજે જરૂર મને કંઈ લાભ થવાનો; દહેરાના ઓટલા ઉપર ચઢતાંજ મહારી જમણી આંખ ફરકવા માંડી છે. ”

એક પુશામતીઆએ કહ્યું “ સાહેબ તમારા ઉપર પ્રસન્ન થશે અને તમારા રજવાડા પાસે કંઈ સરપાવ અપાવશે. ”

બે બીજા વકીલો પાછંજથી ચાલતા હતા. તેઓ વિરિચિલાલને કંઈક પૂરા પડતા. તેમણે માંહોમાંહે કહ્યું “ એને લાભ થવાનો તે કોઈને મોઢું નુકસાન થવાને વાસ્તેજ. એને જય મળશે અને કોઈનો નાશ થશે. ”

વકીલમંડળ મહાદેવનાં દર્શન કરવા ઉભું અને બહાર ઘોડાનાં પગલાં સંભળાયાં. ધૂળ પણુ ધણી ઉડતી હતી. કોણ આવતું હશે તેના તર્ક બાંધવામાં આવે તે પહેલાં ઘોડેસ્વાર તથા ચોખ્ખદાર દાર્ખલ થયા અને ચોખ્ખદારે રાણા મનોજકુમારની સલામતી પોકારી. રાણો પોતાના દિવાન વગેરેને સાથે લઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યો. સૌ સૌના ઘોડાપરથી ઉતરી મહાદેવનાં દર્શન કરવા વળ્યા. વકીલમંડળ ખસી ગયું તથા તેમાંના દરેકે મહારાજને ત્રણવાર મુજરો કર્યો. દર્શન કરી રાણો પોતાના માણસો સાથે બંગલામાં ગયો. “ દિવાનજી, આ બધા એજન્સીના વકીલો લાગે છે. એમાં પેલો કદાવર દેખાતો બધાના કરતાં આગળ ઉભેલો કોણ છે તે જરા ખબર કઢાવો તથા તેને અહીં બોલાવો. ” ધિરિજ્યંદ્રને તે કોણ હતો તેની ખબર હતી કેમકે તેને આસપાસના રજવાડાઓં જોડે અનેકવાર પ્રસંગ પડતો. તેનું નામ હામ પ્રખ્યત હતું. મહારાજને તેના તરફ આકર્ષણ થયું એમ તે સમજી ગયો. “ હું તેને બોળખું છું; તે બહુ ખટપટી માણસ છે ” એ ઉત્તર મહારાજને દેવાય તેમ નહોતું; કેમકે મહારાજને તેથી દિવાન ઉપર વહેમ આવે. મહારાજ એક વાત કહેતા તે તો કદી ભૂલતા નહીં એટલે તે વાત ઉડાવી દેવી ફાવે એમ નહોતું. હુકમ તરતને તરત અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો ને દિવાને માણસને ખબર કાઢવા મોકલ્યો. દિવાનને અસત્ય માર્ગે મિલકુત પસંદ નહોતો આફી એણે ધાર્યું હોત તો જે માણસને

ખબર કાઢવા મોકલ્યા હતા તેને સમસ્યામાં સમજાવત, અને વકીલમંડળ તો તેને પંથે પડ્યું એમ આવી માણસ કહેત. વકીલમંડળ જવાની તૈયારીમાં હતું કેમકે બહાર તેમના ગાડીચોડા તૈયાર હતા અને તે ચતુર દિવાનની નજરબરહાર નહોતું.

માણસ જઈને વિરિંચિલાલને પોતાની સાથે તેડી લાવ્યો. મહારાજે તે કયા દરબારના વકીલ છે વગેરે પ્રશ્નો પૂછ્યા. તેના જવાબોથી ખુશ થઈ તે નૂતનપુરના રાજ્યની નોકરીમાં દાખલ થવા રાજ છે કે કેમ તે જાણી લઈ તેને રજા આપી.

વિરિંચિલાલની વાતચિત ઉપરથી મહારાજ ખુશ થાય એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નહોતું કેમકે સમ્યક્તાથી તે બરપૂર હતી. તેના ગયા પછી રાણાએ દિવાનને એજન્ટને વિરિંચિલાલ બાબત લખવાનું કહ્યું.

સુજનસિંહના વખતથી દિવાનને રાણા સાથે છુટથી બોલવાની તથા તેની ભૂલ હોય તો તે કહેવાની ટેવ હતી. એ ટેવ સુજનસિંહ સાંખી શકતા તથા અધિકારી તેના મત ખરો ઠેરવી શકે તો પોતાનો મત ફેરવતા. મનોજકુમારમાં સુજનસિંહના બધા ગુણ હતા પણ માત્ર એકજ અવગુણ હતો. તે બહુ હડીલા સ્વભાવનો હતો. રાજનો દિવાન આ વાતથી શી રીતે અજાણ હોઈ શકે ? છતાં તેણે કહ્યું “મહારાજ, મને પણ આ માણસ વાતચિતપરથી તો હોશયાર લાગે છે; પણ એ કારણસર એને આપણે ત્યાં નોકરીએ રાખવા હું રાજ નથી. પછી આપ જેમ ફરમાવશો તેમ કરીશ.”

રાણાએ ભવાં ઉંચાં ચઢાવી પૂછ્યું “કયા કારણને લીધે તમે ના કહો છો ?”

“એક તો આપણને એજન્ટને લખવું પડશે, તે આપણા ઉપર મથુનો પાડ મૂકશે અને આપણને તેમાં ગાનમ છે. બીજું વિરિંચિલાલની પરીક્ષા આપે બરાબર કરી નથી. એ સારો માણસ હોય એમ આપના જાણવામાં આવે તો ભલે એને બોલાવવો, અને તેમ કરવા વાસ્તે એને બહારોબહાર લખવું કે જેથી ત્યાં રાજનામું આપી આપણે ત્યાં એ નોકરીમાં દાખલ થાય. બાધચિરાથી એના દરબારને લખો તો તે પણ ચાલે. જો કે આપણા કરતાં નાનું રાજ્ય છે.”

“માણસની પરીક્ષા કરવી એ મહાર્ કામ છે. એ પરીક્ષા મેં મથી કરી એમ તમે ધારી લો છો એ તમારી ભૂલ છે. બાધચિરાથી

દરબારને લખતું તેના કરતાં તેરાજ સંબંધે એજન્ટને લખતું એ વધારે યોગ્ય ધારે છું; કેમકે દરબાર ના કહે તો આપણને અપમાન લાગે અને એજન્ટને ના કહેવાનું કારણ નથી. ”

ખિરિજિયાંદ્રે જોયું કે વિશેષ કહેવામાં માલ નથી. વિરિચિત્રાલને રાજ્યમાં લેવા એ રાજ નહોતો, કારણકે તે બહુ ખટપટી હતો. વળી તેને રાણાની નોકરીમાં લેવા જે રીત રાણાએ પસંદ કરી હતી તે એને બિનકુલ પસંદ નહોતી. એજન્ટ ખિરિચિત્રાલના દરબારને લખશે. એટલે મરજી હોય કે ન હોય પણ તેનાથી ના પડાશે નહીં. પારકાની સત્તા પોતાના ઉપર છે એ બતનાવવાના કારણરૂપ રાણો થશે.

વિરિચિત્રાલ સારા માણસ હોય અને તેથી દરબાર તેને આપવા રાજ ન હોય તો દરબારનું મન-પોતાના રાજ્યબંધનું અને સ્વદેશબંધનું મન-દુઃખી કરવાનું કારણ રાણો અને સાધન એજન્ટ. તેની નોકરીની મુદત પૂરી થઈ એટલે તે તેને પથે પડે અને જે રાજ્યને જન્મ સુધી દેશમાં તે દેશમાં વેર રહે. રાણાનુંજ એક માણસ સાફ હોય અને તેને વાસ્તે કાંઈ માગણી કરે તો રાણાને કેવું લાગે એ વિચાર રાણાના મનમાં આવ્યો નહોતો. ખિરિજિયાંદ્રે મન સાથે બોલ્યો “ધણીને સુઝ્યું તે ઢાંકણીમાં; બાપી વિરિચિત્રાલ વગર નૂતનપુરનો કારબાર ચલકવાનો નથી. એને વાસ્તે ખાતી જમ્યા પણ નથી. વળી એને આપણી રૈયતની ઢાઝી દરકાર હોવાની નથી, કારણકે એ આપણે ત્યાંનો વતની નથી. વતનમાં રહેવું હોય તેને દુઃખ. આ તો કામ પડે એને રસ્તે પડવાનો. સુજનસિંહ મહારાજ એજ કારણસર મોટી નોકરી નૂતનપુરના રાજ્યના વતનીઓને આપતા તથા બહારનાઓને નાના હોદ્દાપરથી લાયકાત મુજબ ઉપર ચઢાવતા, અને લાંબી મુદત પછીજ કુલ અધિકાર કાઢી પણ ખાતાંનો સોંપતા. નોકરીના સંબંધમાં મનનું બહુ સાંકડાપણું રાખવાનો આ વખત નથી છતાં પણ ચોકસાઈ તો બહુજ સારી રીતે થવી જોઈએ.” વળી આપણાં નાનાં મોટાં દેશી રાજ્યોનો સંબંધ જેમ બને તેમ ગાઢો થવો જોઈએ તેને બદલે આવા નહીં જેવા પ્રસંગોથી તેમનાં મન ઉંચાં થાય ને તેઓ જેમ બને તેમ અળગા રહે. આરા વિચાર નકામો છે કારણકે બાપી પ્રબળ છે. આપણાં રાજ્યો તથા હિંદના વતનીઓ અન્ય દેશમાં કરતાં એક સૈકા પછાત છે. પોતાનું શું, પારકું શું સંપ શું, કુસંપ શું તે સમજશે નહિ ત્યાં લગણુ સારા પરિણામની આશા ફેગટ. લાંબા લાંબા તડાકા મારવા નકામો.”

એજન્ટને કાગળ લખાવ્યો, રાણાનો સીક્કસિક્કો થયો, જવાબ એ દિવસમાં પાછો વળ્યો અને વિરિચિલાલને રાણાની નોકરીમાં દાખલ થવા હુકમ મળ્યો. વિરિચિલાલને વધુ પગાર મળે તેથી એજન્ટ ખુશ હતો. બાકી એની મરજી ન હોત તો જવાબ ગોળગોળ આપવામાં આવત અને રાણાને એના વગર કારભાર ચલાવવો પડત.

રાજ્યના કોઈ ખાતામાં તથા મુમાઝના મોટા શ્રોમતોને ત્યાં કોઈ જગ્યા બાકી ન હોય અને નવું માણસ રાખવામાં આવે તો તેને વાસ્તે ખાનગી સેક્રેટરી, શિક્ષક કે સલાહકાર એ ત્રણમાંનો એક હોદ્દો. વિરિચિલાલની કુમારના શિક્ષક તરીકે નીમણૂક થઈ. આ નીમણૂક દિવાનને પસંદ પડી કેમકે કુમાર તેના માથાનો હતો. તેના આચાર-વિચાર મુજબસિંહ મહારાજને મળતા આવે એવા હતા. વિપિન તથા મિત્રમનના વારંવાર થતા સમાગમને લીધે તેના એ વિચારને પોષણ મળતું હતું. કુમારને વિપિનને પોતાના શિક્ષક તરીકે રાખવાનું મન હતું અને એ વિચાર તેણે તેને જણાવ્યો હતો. વિપિનની મરજી હોત તો તેમ જરૂર ઝટ નક્કી થાત. પણ તેની પ્રકૃતિ ઠીક ચાલતી નહોતી, તેના પિતા ક્યાં છે તેની ખબર કાઢવાની હતી, આથી કુમારને એ વિચાર આગળ ઉપર લખાવવો પડ્યો અને વિરિચિલાલ શિક્ષક નીમણૂક થયો. કુમારને પહેલેજ દહાડેથી તેના ઉપર અણુગમો થયો. તેના ખુશામતીયા સ્વભાવ તરફ તે તિરસ્કારની નજરથી જોતો. વિરિચિલાલને જૂની નોકરી છોડ્યાનો પસ્તાવો થયો પણ તે હિંમત હાર્યો નહીં કેમકે રાણાની તેના ઉપર મહેરબાની છે એમ તે ક્યારનો કળી ગયો હતો. તેનું નામ જૂનનપુરના વતનીઓને અટપટું લાગતું. દરેક હોદ્દેદારને રાજ્યમાં તેમના હોદ્દાના નામપરથી તેઓ ઓળખાતા. આથી વિરિચિલાલને કેટલાક માસ્તર નામથી સંબોધતા, કેટલાક પરદેશી કહેતા. તેને વિશેષ કામ ન હોવાથી રાણા તેને પોતાની પાસે વારંવાર બોલાવતો અને પુરસદનો વખત વાતચિતમાં ગાળતો એટલે તેના પગપેસારો વધારે થયો. થોડા મહિના વીત્યા બાદ પોતે નવરો એસી પગાર ખાપ છે અને તેથી કોઈને ઈર્ષ્યા કરવાનું કારણ મળે માટે રાણા પાસે પુરસદની વખતે રાજ્યનાં નાનાંમોટાં ખાતાં ઉપર દેખરેખ રાખવાનું તેણે માગી લીધું. માસ્તર ઉપરીત તેના નામ સાથે એક નવો હોદ્દો જોડાયો. જ્યાં કામનો બોજો વધારે હશે ત્યાં પોતે કામમાં મદદ કરશે એવો પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો. રાણાએ તે વાત કબૂલ કરી અને

વિરિચિલાલ એ બહાને ખાતાંઓમાં થતી કસુર આગળ કરવાને સંજ્ઞ થયો. એજન્સીમાંથી છુટા થતી વખતે અત્રે રહેતા બે સરકાર તરફના અંગ્રેજ અધિકારીપર એજન્ટની ચીફી લાવ્યો હતો અને તેથી ત્યાં પણ તેની આવળ થતી. તેને દિવાન થવાની લાલસા હતી. દિવાન ઓફિસમાં કામકાજ કેમ ચાલે છે તે જોવાનો તેને અધિકાર મળ્યો નહોતો; આથી દિવાનના પોતાના માણસો કાણુ છે, તે ક્યાં રોકવામાં આવેલાં છે તે જાણી લઈ તેમના કામમાં ખામી કાઢવાનો વિચાર કર્યો. ચતુર દિવાન તેની કળા કળી ગયો પણ તેનાથી કંઈ બને તેમ નહોતું. તે ધારત તો તેને ચપટીમાં ચોળી નાખત પણ તેના પવિત્ર અંતઃકરણને તેમ કરવું ગમ્યું નહીં. વિરિચિલાલની ભૂલ થવાનું કંઈ કારણ નહોતું, કેમકે તેને કામ કંઈ હતું નહિ. તેને ફાંસામાં લેવા છળ પ્રપંચ વાપરવો પડે ને દિવાનનું મન તેમ કરવા તરફ નહોતું. આથી કરીને વિરિચિલાલ જ્યની આશા રાખતો, હરખાતો ને પુલાતો, રાણાની લલાઈનો લાલ લઈ દિવાન તથા તેના માણસોની સત્તા તોડવા, નૂતનપુરને કનકરહિત કરવા, તેના રત્નોમાં ઉંદરની માફક છિદ્ર પાડવા, તેની પ્રજાનું લૂણુ ખાધ તેને સંતાપ આપવા રાતને દિવસ મથન કરતો અને દિવાન થવાની રાહ જોતો.

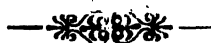
કોઈને સત્તાની અભિલાષા તો કોઈને લક્ષ્મીની; વિરિચિલાલને બન્નેની હતી. એ સત્તા ધિરિજયંદ્રના જેવાં પ્રામાણિક, રાજ્યભક્ત, પ્રજારક્ષક દિવાનની ડગમગવા માંડી તો વિરિચિલાલ જેવાની શી રીતે ચિરંજીવી રહેશે કે મેરૂપર્વત અચળ ન રહી શકે તો વિરિચિલાલ જેવી રજકણો પવનના ઝપાટા અને વિજળીના કડાકા આગળ શી રીતે સ્થિર રહી શકે? વિરિચિલાલ, ધાર કે એ સત્તા ચિરંજીવી રહી તો પણ તેમાં તું શી ખરી નામના મેળવવાનો? ત્હારા હાથ નીચેના અધિકારીઓ ત્હારી વાલવાલ કહેશે, ત્હારી ખુશામદ કરશે, સીધા રસ્તાનો માણસ કદાચ એમ નહિ કરે તો તેને તું કચડી નાંખશે, તેને બદલે તને પસંદ પડે એવાને મૂકશે, પણ તેથી શું ત્હાં નામ અમર રહેશે? તું ગર્વ અને મદમાં તણાઈ જઈ વીસરી જાય છે કે ખરા મોટા માણસો, રાજ્યને સ્થાપનારાઓ, ચલાવનારાઓ, ધર્મ સ્થાપનારાઓ વિખ્યાતિ મેળવી ગયા તેમના પ્રમાણમાં તું રજ પણ કરતો નથી. માત્ર એક પણ તું તેમનો વિચાર કર. તેમણે શાશાં કામો કર્યા તે ત્હારી નજર આગળ લાવ અને તને તરતજ યશે કે તો કંઈ ધાડ મારી નથી; પુલાય છે તે ખકામો. લક્ષ્મી કોઈની ચઈ છે કે ત્હારી ચઈ રહેશે?

એકને બીજો વસડી જાય તો તેના પર ત્રીજો તરાપ મારે અને તે વખતે ન બોલાય કે ચલાવ. પિતાએ મહા મહેનતે રહેલું અને સંચિત કરેલું ધન પુત્રો માહિમાંહે સમજી વહેંચી ન લે તો લાઈઓમાં કુસંપ થાય, લોકમાં હાંસી થાય, દુશ્મન રાજ થાય, વકીલનાં ખીસાં ભરાય અને કોર્ટની ત્રીજેરીમાં નાણાં વધે. એ અસ્થિર સત્તા, ચલિત લક્ષ્મી મેળવવાને હજાર જાતનાં કુડકપટ, કાવાદાવા, લાખોની ખેડૂદી ખુશામદ, પોતાના સહોદર પર જય મેળવવા પારકાની મદદ. રાતના ઉઘમાં પણ જય નહિ. ધારણા પાર પડતે પણ અસંતોષ, વિશેષ મેળવવાની લાલસા, અને એ લાલસા પૂરી પાડવા આવી રીતે મળેલી સત્તાનો ઉપયોગ કે દુરુપયોગ, તેથી થતો બનેનો નાશ, ભવિષ્યમાં દુઃખી જીવન, અને આખરે તો—

“ચુનચુન કરેકે મહેલ બનાયા, લોક કહે ધર તેરા હય,
ના ધર તેરા, ના ધર મેરા, ચીડીઆ રેન બસેરા

રે ધર્મકે પ્યારે!”

પ્રકરણ ૨૪

અંધારી રાત, આશાપુત્રી.

“અંધાર પડેડી ઢાંકી વિશ્વ લેતો ઘેરી,

અમકારા વૉજળીતણા મહિં દેતો વેરી;

કરતો અજન કંઈ ઘેર મેઘ નજમાં ચડાલે,—

તહેને પૂછું એ પ્રશ્ન—ભાવિ ફોહું કો કાળે?” (નરસિંહરાવ.)

“આ દુઃખ આપણે કર્મે લખ્યું ‘તું’ બહાલી, તેનો કરતી ના ‘તું’ કલેશ,
તું કલેશ તું કલેશરે.

મેળવશે જગદીશ તો મળશું બહાલી, આજે તો નહીં તજ દેશ,
તજ દેશ તજ દેશરે.”

“બા, માસી આવ્યાં” એટલું કહી શિશિર એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં જતી રહી.

મુદ્રિકા—“આવો બહેન, આજે કંઈ ધણે દિવસે મોં દેખાડ્યું.”

વાસ્તવતુર—“આ ઘરમાં જરા કામકાજ વિશેષ છે, કેમકે જેઠની તખીયત સારી નથી.”

મુદ્રિકા—“ભાઈ તો મુખાઈજ છે કેની?”

વાતચતુર—“હા, અહીં કાકાની તખીઅતને લીધે આવવા લખ્યું છે, પણ રજા નથી મળતી એમ લખે છે.”

મુદ્રિકા—નોકરીયાતને એજ કુખ છે તો. ગમે તેવું અગત્યનું કામ હોય, પણ રજા મળવી મુશ્કેલ. આ એ પણ ક્યારનું જાઉં જાઉં કરી રહ્યા છે, પરંતુ આ ખટપટમાંથી બિલકુલ ક્ષુદ્રાં નથી થવાતું. બોલો, આજે શી નવાજૂની લાવ્યાં છો; તમે નહોતાં આવતાં એટલે અમને તો કંઈ ન્યાતજાતની ખપ્પર અંતર મળતી નહોતી.”

વાતચતુર—“કેમ માણ, તખીઅત તો સારી છે કેની? તમે તો કંઈ બોલતાંજ નથી.”

માણ—“તમે બે જણાં વાત કરો તેમાં મ્હારાથી કેમ બોલાય? પરમ દિવસે સાંજેજ તમને સંભાર્યા હતાં.”

વાતચતુર—આ સાંજ પહોરનાં તો દેવદર્શને જાઉં છું એટલે પછી કશે જવાતું નથી. આજ તો બહેન, હું ત્હારી જોડે લડવા આવી છું. હું ત્હારી બહેન થાઉં છતાં મ્હારાથી બધી વાત તું છાની રાખે અને લોકો મને ધરની સમજી પૂછે ત્હારે મ્હારે વીલા પડવાનું.”

મુદ્રિકા—“બહેન, મેં શું ત્હારાથી છાનું રાખ્યું તે તો કહે.”

વાતચતુર—“મેં સાંભળ્યું છે કે શિશિરનો વિવાહ માણલાલ સાથેથી ટાળી વિપિન જોડે કરવાનાં છે. હારતો બા, અમને કંઈ કહેવાય? શિશિરનો વિવાહ પહેલાં ક્યો ત્યારે પણ મને અજાણ રાખવામાં આવી હતી.”

મુદ્રિકા—“બહેન, એટલું સાફ છે કે આપણે જાતે અજાણ હોઈએ અને લોકો તેમને મનગમતું ચોકડું બેસાડી દે અને બોળાં હોય તેની પાસેથી હાથ વલોવી માખણ કાઢી લે. આ વાત અમારા ઘરમાં રહેનાર કોઈના સ્વપ્નમાં પણ નથી છતાં લોકોને ઠીક ખપ્પર પડી ગઈ તને કાણે કહ્યું?”

વાતચતુર—“ઉડતી વાત સાંભળી છે,”

ચતુર માણ આ વાત ખૂણામાં બેઠાં બેઠાં મૂઝે મોઢે સાંભળ્યાં કરતાં હતાં. સભાચતુર જેવાં સત્તરને ગળી જાય એવાં માણએ તર્ક પહોંચાડી કહ્યું “સભાકાકાને ત્યાંથી વાત જાણી હશે.” વાતચતુરે જવાબ દેતાં ગાંગાંતણાં માર્યા અને માણનો શક દહાડો થયો, માણને ખપ્પર હતી કે સભાચતુરના ઓકરાનો વિવાહ શિશિર જોડે ન થાયે

તેથી તેને તેમના ધરપર અકળાયાથી એ વળી અંધ અને ચાતુરિકા પશુ પહેલાંની માફક મળતાં નહોતાં. અંધ, ક્ષણભિતર તથા ચાતુર્યપૂર્વક સામે બેસી ઈશાન નવી બેસે પડાવતાં તેથી તેને સખર હતી.

મુદ્રિકાની દલીલોની અસર વાતચિત્ત ઉપર થઈ નહિ અને બહેન પોતાને ઉડાવતી હશે એવા દૃઢ નિશ્ચય સાથે ઘેર બેઠી.

ચિરિન્દ્રચંદ્રના ધરનો કારભાર તેની માતા ચલાવતી હતી. વયે વૃદ્ધ હતાં શરીર સુખી હતી. વહુ સ્વભાવે ગરીબ હતી એટલે ચાકર માણસ પર નજર પોતેજ રાખતી. કોઈ કંઈ બૂલ કરતું યા અપ્રાણ-શુક રીતે વર્તતું તો માણ તેને પાણીથી પાતળો કરી કરી નાંખતાં અવહાર સાચવવામાં પશુ માણ એકો હતો. રાજ્યખટપટમાં પડેલો પુત્ર તે ઉપર લક્ષ આપતો નહિ, અને વહુ તે બાળતની ઝાઝી દરકાર રાખતી નહિ, આથી દિવાનના ધરકારભારનો સમજો બેઠો માણ જીલતાં અને ચેતનાના આપ્તમંડળ તથા કુટુંબીઓને અને તેટલો સંતોષ આપતાં. વહુને પશુ તેની ખિનકાળજી વારતે કેટલીક વાર દપકો આપતાં.

બિપિન તથા શિશિર સંબંધી વાતો ટુંક સમયમાં જુદી. જુદી

રીતે આવી અને માણએ રાજ્યખટપટમાં પડેલા પુત્ર આગળ તે સંબંધમાં વાત કરવા નિશ્ચય કર્યો.

ચિરિન્દ્રચંદ્ર પહેલાં કરતાં કામમાં વિશેષ રોકાઈ રહેતો, તેનું ચિત્ત સ્વસ્થ નહોતું. ચિરિચિલાલ આવ્યો ત્યારથીજ રાણાની રીતભાતમાં તેને ફેર પડેલો દેખાયો. આ વાત તે કોઈને કહી શકે, એ સંબંધમાં કોઈની સલાહ લઈ શકે એવું માત્ર તેને એકજ સ્થાન હતું. અંદરાવની સલાહનો લાભ તેને મળી શકે એમ નહોતો કેમકે તે ક્યાં ગયો છે તેનો પત્તોજ નહોતો. રાતના તેને ઉંઘ પશુ ખરાબર આવતી નહિ. અંબે મનની વાતનો ખુલાસો માતા આગળ કરવા વિચાર કર્યો અને અરસપરસ મળવાનો ઉત્સુક બનેલાં માતા તથા પુત્રને રવિવારે વાત કરવાનો અવકાશ મળ્યો,

માણ—“ બાઈ તું હમેશા ચિંતાવુર રહે છે તેનું કારણ શું ? રાણાની કંઈ અવકૃપા થઈ છે કે કામનો બોલો વધી પડ્યો છે ? હમણાં તું ખરાબર આતો પશુ જાણી. ” પુત્ર હમણાં ધરમાં એટલો રહેલો કે તે બાળત તેને કંઈ ચિંતા હોય એમ ધારવાનું કારણ નહોતું. વળી એવી બાળત હોય તો તે તરતજ માની સલાહ લેતો.

ખિરિજ—“ના, વિરિચિલાલ અવ્યે છે ત્યારની મને કંઈ કળ પડતી નથી.” વિરિચિલાલ કાણુ તે ઝોળખાવાની તેમ જરૂર પડી નહિ, કેમકે તેની માતાને રાજ્યની તમામ અમલોની રાજ્યના માણસો તેની પાસે મળવા આવતાં તે દારે મહત્તી મળતી. દિવાનને મળવા આવવાના દરેક નાનોમોટો અમલદાર તેની માને ઝોળખતો તથા પોતાની હાજરી તેની આગળ આપ્યા વિના જતો નહિ. એ અમલદારો પણ તેની હોશપાસી પર શીદ થતા તથા તેના વખાણુ કરતા.

માણુ—“કેમ બાઈ, તે કંઈ ત્યાર કામમાં આડે આવે છે ?”

ખિરિજ—“ના, આડો તે નથી આવતો, પણ ભવિષ્ય સાંકે ભાસતું નથી. એ ખલ્લડી તથા અમામશિક છે, રાણાજી એનામાં ઝોળખાયા છે એટલે એ ઝોળખાત અક્ષય વગર રહેવાનો નહિ.”

માણુ—“બાઈ, વ્યવ આવે થઈ રહેશે. આમવથી પણ ખાંધવી નકામી છે, કેમકે એ શું દાવ નાંખે છે તે સચળ્યા વગર શું કરીશ ?”

ખિરિજ—“બા, આટલી તું ઝોળી; એને દાવ નાંખતા પહેલાંજ અટકાવવો જોઈએ. રાણાએ એને જે કામ સોંપ્યું છે તે નહિ જેવું છે તેથી એ વધારે વખત નવરો રહે છે અને રાણા પાસે ઝોળી બેઠક વધી પડી છે. વળી હાલ તો એને બધાં ખાતાં તપાસવાની સત્તા મળી છે. મને એમ થાય છે કે કોઈપણ એવી જગ્યા એને આપવી કે જેથી કામના પોજનને લીધે એને ખીજું કંઈપણ કરતા તથા રાણાજીને વારંવાર મળવા વખતજ ન મળે. અને આંતે કામને લીધે કંટાળા એની મેળેજ રાજ્યનામું આપી આવતો જાય.”

માણુ—“આમ કરવામાં ત્યારે વિલાંજ કેશ કરે છે ?”

ખિરિજ—“એને લામક જગ્યા ખાલી નથી; એક જગ્યા વાસ્તે રાણા આગળ એની મેં માગણી કરી ત્યારે તેણે તો હા કહી, પણ વિરિચિલાલે રાણાને સમજાવી તેવી ના ઠેરવી, અને બધાં ખાતાં નવરાજાની વખતે તપાસવાની સત્તા મળી લીધી. એ સત્તાનો જરૂર એ દુરખયામ કરશે અને તેથી હજી પણ કોઈ જગ્યાએ એને ખસેડાય તે સાંકે બા, તું શા કામ સારુ બોલાવવી હતી ?”

માણુ—“બાઈ, આપણા ન્યાતીઓ એવી કંપનાને કોઈ પહોંચા શકે તેમ નથી. એકરે કહેવાનું એટલુંજ કે વિરિચિ તથા શિશિરને બુદ્ધિ કરવાં જોઈએ.” આ વાત કહી પીતેથી થઈ ખતાં પાસેના

ઝોરડામાં બેઠેલા એક જથ્થુને કાને પહીં ધિરિજયંદ્ર આ વાતનું તાત્પર્ય સમજી ગયો. જમવા બેસતી વખતે તેણે પોતાની પુત્રીની તથા વિપિનની ચિકિત્સા બોધ. રાજ્યખટપટના બોબથી કંટાળેલાને આ ખિનાથી વિશેષ દુઃખ થયું. પહેલાં તો તે જરા અકળાયે જમી ઉડી પોતાના શયનગૃહમાં ગયો; જરાક વાર સુતો ને નિદ્રાવશ થયો, વિરિચિલાલને ખસેડવાના વિચાર સ્વપ્નને સોંપવામાં આવ્યા. વિચિત્ર સ્વપ્ન એક પછી એક આવવા માંડ્યાં; તેમાં રાણો, વિરિચિલાલ, ચંદ્રરાવ, વિપિન, શિશિર એમ કંઈકંઈ જણાઓએ ભાગ લીધો. પા કલાકની આવી જંપ વગરની નિદ્રા ભોગવી ધિરિજયંદ્ર પથારીમાં બેઠે થયો સ્વપ્નને કંઈ અર્થ આપવા તેણે પ્રયાસ કર્યો પણ તે ફેગટ ગયો; કેમકે એક પણ સ્વપ્ન પૂરુંપાકું આવ્યું નહોતું. એક બીજા સાથે એવું તે મિત્ર થઈ ગયું હતું કે તેમાંથી કંઈ તારણ નીકળે નહિ. અતે આવા વિચિત્ર સ્વપ્નથી કંટાળી, પલંગ ઉપરથી ઉતરી સંસારની રૂએ મનાતી જાગૃત્ત અવસ્થામાં દેખાતો છતાં માયાના સ્વપ્નમાં લપ-ટાયેલો ધિરિજયંદ્ર દિવાનખાનામાં જઈ પોતાને કામે વળગ્યો. એ દિવાનખાનામાં દાખલ થતાં જ રાજ્યના વિચાર પાછા તાજ થયા અને સ્વપ્નની વાત ભૂલાઈ ગઈ.

ધિરિજયંદ્ર તથા તેની માતા વચ્ચે થયેલી વાત સાંભળનાર કોણ હતું, એ વાત સાંભળી તેને ખુશી થઈ કે દિલગીરી, તે વિપિનનું હિતેચ્છુ હતું કે કેમ, ઉપરની વાતથી તે છેક અજાણ હતું કે 'કેમ, તે જાણવા વાંચનાર, તું ઉત્સુક હશે. આ વાત સાંભળનાર મિત્રમન હતો. તે અત્યારે પણ પોતાના ઝોરડામાં જ હતો. તેની બહેન તથા વિપિન વચ્ચેના પ્રેમથી તે અજાણ્યો નહોતો. તે જેમ વધે તેમ કરવા તે રાજી હતો. મોજલાલ બાબત તેણે અન્ય સ્થળે પણ ખરાબ વિવેચન સાંભળ્યું હતું. બિહારી રાત્રે બંગલામાં આવ્યો તથા તેણે માર ખાધો ત્યાર પછી મોજલાલ બહારથી આવ્યો, બન્નેનો પહેરવેશ બદલાયો હતો વગેરે વાત મુંબાઈથી વધીને જૂતનૂપુર આવી હતી. વિપિન જેવું યોગ્ય પાત્ર તથા વળી પોતાનો જ મિત્ર પોતાની બહેનને મળે એ વાસ્તે તે પ્રયાસ કરવા ધારતો હતો. આ વાત સાંભળી તે દિલગીર થયો; પહેલાં તો તેણે વિપિનને ચેતાવવા ધાર્યું. એ વિચારે તેના મનમાં અનેક તર્કો ઉભા થયા; “ એને હું શી રીતે જણાવું ? મારે ને એને મિત્રતા છે પણ આ બાબતની વાત એને હું શી રીતે કહી શકું ? જેના ઉપર એને પ્રેમ છે તે મારી બહેન તથા એ મારો

મિત્ર. બહેનને તો કહેવાયજ નહિ, કેમકે તેને તો મરણુ તુલ્ય દુઃખ થાય, વિપિન ક્યાં જશે. ? જશે ત્યારે મને તથા બહેનને કેમ ગમશે? બહેન પણ એને ચઢાય છે એ નક્કી. પરંતુ એ પ્રેમ કેવી જાતનો છે તે સમજાતું નથી. એના પિતા ક્યાં છે તેની એને ખબર નથી. પિતાનું દુઃખ કંઈ બૂલાયું હતું તે પાછું તાજું થશે અને તેમાં વળી નવું હિમેરાશે. એને ચેતાવ્યા વગર ચાલે તેમ નથી. પિતાજી આજે જન્મવા બેઠા હતા ત્યારે પણ એમની નજર વિપિન તથા બહેન ઉપર હતી. એમના મગજ ઉપર કામનો બોલો વિશેષ છે અને અકળાયા તો ગમે તેમ...” છેલ્લું વાક્ય પૂરું થયું તે પહેલાં, વિપિન ઓરડામાં દાખલ થયો.

વિપિન—“કેમ બાઈ શા વિચારમાં છે ?”

હડા વિચારમાં પડી ગયલા મિત્રમનથી બોલાઈ ગયું કે ‘તમારાજ’.

વિપિન—“ મ્હારો શો વિચાર કરો છો તે કહો તો ખરા એટલે તમારો સુચવાડો કાઢી નાખું. તમને શું એમ થાય છે કે ગંભીર તરફ હું લક્ષ આપું છું અને તેનાપર જેવો પ્રેમ રાખું છું તેવો તમારાપર નથી રાખતો ?” એમ હસતાં હસતાં તેણે કહ્યું.

“ ના, ” નિઃશ્વાસ નાંખી મિત્રમન બોલ્યો. “ મ્હારા કરતાં મ્હારી બહેનપર વિશેષ પ્રેમ રાખો છો અને તે બાબત ચર્ચા થાય છે” એમ મનમાં ગણગણ્યો. “ જેમાં તેમાં કુડાં પાડવાનું ગંભીરને સોંપ્યું. તમે આખી રાત તેની સાથે વાતો કરો અને મ્હારી જોડે પા કલાકજ બેસો તોપણ મને તો કંઈ આજી આવે નહિ. ”

વિપિન—“ ઠીક ત્યારે, હવે એમ કરીશ કે જેથી તમારા બહેનનાં મન સચવાશે. પણ વારુ, મ્હારો શો વિચાર કરતા હતા ? ”

મિત્રમન—“ તમે બોલું ન લગાડો અને દિલગીર ન શાઓ તો કહું. ”

વિપિન—“ બોલું તો નહીં લગાડું પણ દિલગીર થઈશ કે નહિ તે શી રીતે કહી શકું ? ”

જોડેના ઓરડામાં ચપલી વાત મિત્રમનને જેમતેમ લોચા પાળી વિમિનને કહી અને વિપિન મમક્યો. તેનો ચહેરો શીઘ્રે પડી ગયો; તેનાથી ન બોલાય કે ન ચલાય. થોડો વાર સુધી તો પૃથ્વી સામુંજ જોઈ કમું. હાથેથી જમીનપર કંઈ એટા કરી. જે વાતથી તે બધાંને અજાણ્ય બોલતો હતો તે શી રીતે બહાર આવી તે તે સમજી શક્યો નહીં. મિત્રમનને જાણ્યો બોલું લાગ્યું હશે એવી તેના મનમાં ધાસતી

હતી. ધરનાં મણસો પેતાને સારું શું ધારતાં હશે તે તે કળી થયો નહિ. આખમાં પાણી બરાઈ આવ્યાં. “માતા ગઈ, પિતાનો પતો નથી. ત્યારે મહાઈ જગતમાં શું કામ હતું? મહારા જીવ્યાનું સાર્થક શું?” વિચારનું બહાણ ચાલવા માંડ્યું અને પવનનું જોર વિશેષ હોવાથી તે ડુબશે એવું મિત્રમનના મનમાં થયું.

‘ભાઈ’—મિત્રમન બોલવા જતો હતો એટલામાં મસ્તક લમી જવાથી વિપિન જમીન ઉપર ઉડ્યો અને બોલ્યો,

“ભાસે દિશાઓ, શુનકાર સર્વથા!

આ ચિત્તવૃત્તિ બમતી ધરે વ્યથા!

થાયે કંઈ કાળજડે, ના જાણું કું,

ગાત્રો નિરુત્સાહ! ન જૂર દષ્ટિનું.”

મિત્રમનને ઓરડાને સાંકળ ચઢાવી દીધી, પાણી લાવી વિપિનના મોંપર છાંટ્યું. ગુજરાતી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજીમિશ્રિત થોડુંબણું વિપિન લખ્યો. મિત્રમન તથા તેના કુટુંબનો થયલો ઉપકાર ગણાવી ગયો. માતા સાંભરી આવતાં બહુજ રડ્યો, પિતા ક્યાં હશે, એ વિચારથી હાથપગ પછાડ્યા; એટલામાં ગંભીર યાદ આવ્યો એટલે ખડખડ હસી પડ્યો. આમ એક અવસ્થામાં અનેક અવસ્થા ભોગવી થોડી વારે વિપિન સ્વસ્થ થયો. તેને પીવાને પાણી આપ્યું. મોં સાફ કરી તે પાછો પોતાની જગ્યાએ બેઠો એટલે મિત્રમને કહ્યું, “તમે મુઝાતા ના, મને તમારાંપર ગુસ્સો નથી લાગ્યો; તમારે તથા બહેનને સંપૂર્ણ થાય એમાં હું રાજ છું, તેમ કરવા હું પ્રયાસ કરીશ માટે ગભરાશો ના. પણ હાલ તમારે અન્ય સ્થળે રહેવાની આવશ્યકતા છે. અહીં રહી બીજી જગ્યાએ રહો એ ઠીક ન લાગે માટે મુઝાઈ કે બીજી દેશ જવા મનસુબો કરો.” વિપિનના મનમાં એક શંકા હતી. મિત્રમનની ઇચ્છા જેમ તેનું લમ શિશિર સાથે થયલું એવા છે તેમ શિશિરની છે ખરી? આ પ્રશ્ન તે પૂછી શક્યો નહિ. મિત્રમનને તેણે કંઈ જવાબ દીધો નહિ. શું કરવું, ક્યાં જવું તેના વિચારમાં પડ્યો. પાંચસાડાપાંચને પહોંચીને વિચારમાંથી મિત્રમને સિને જમાડ્યો. “વિપિનભાઈ, આજે મુવિદાર છે, આશરુદ્ધી માંગવું છે કમી!” આ બોલે. “જાણીર માંગવાનો છે?” “ના જાણીર તો મોડેથી લેર આવવાનો છે.” અને ત્રિયો બોલે. હર બહેનના અને આકાશ ઉપર એકમ પાછળ ચઢી આવ્યું. મનને સપાટી વધવા માંડ્યો. કિન્નરીના અમરના અને કઠાક ચારે દિશા તરફ થઈ ગયા. પશુપત્ની વિજયારણનો આ

ફેરફાર જોઈ ચોતાના રહેઠાણમાં જરાવા લાગ્યાં. વૃદ્ધોની ડાબો હાલવા માંડી, કેટલાંકની પડી ગઈ અને કેટલાંક નાનાં વૃદ્ધો તેં જમીનદોસ્ત થઈ ગયાં. રસ્તાએ બહુ બીકામણું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું છતાં સહસારી નિડરમણે પસાર થતા હતા જ્યારે કેટલાંક કેમળો અંતઃકરણનાં ધરમાં ભેંસાં પણ આ અમકાટ તથા ગંડગડાટથી મલરાતાં હતાં. આગાપુરીનો રસ્તો ગામથી લગભગ એક માઈલ દૂર હતો છતાં છેક ઉજ્જૈન નહોતો. રવિવારે ત્યાં માણસની આવજા વિશેષ થતી. વિપિન તથા મિત્રમન દરે રવિવારે તે તરફ નીકળી પડતા. મિત્રમન આમાં બે લાલ ભેતો; એક તો દર્શન થાય અને બીજું એ બહાને જરા કસરત પણ થાય. વિપિન એના કરતાં વિશેષ શ્રદ્ધાળુ હતો. આજે બન્ને મિત્રો લગ્ન હોય તેમ એકએકથી છુટા ચાલતા હતા. મંલીર સાથે હતો નહિ, બાકી તે જ્યારે સાથે હોય ત્યારે અમુક નિયમો સારી રીતે પાળવામાં આવતા. વિપિન તેનાથી અચાનક છુટો પડી મિત્રમન સાથે વાત કરતો કરતો ચાલતો હોય તો તેના મનમાં એમણું આવતું, આજે તે નહોતો છતાં વિપિન મિત્રમનથી દૂર ચાલતો હતો. તે ઉંડા વિચારમાં હતો. તેથી આજીબાજીની સૃષ્ટિનું તેને જ્ઞાન હતું નહિ. વરસાદ ઝરમર ઝરમર વરસવા લાગ્યો છતાં પવનનો સપાટો ઓછો થયો નહિ. તેની બન્ને બાજુનાં વૃદ્ધો તથા ડાળીઓ, કોઈક તેના વિચારને પુષ્ટિ આ અનુભવન આપતાં હોય તેમ હા કહેતાં હતાં, કેટલાંક બહુજ જોરથી ના કહેતાં હતાં, કેટલાંક તેનો સત્કાર કરતાં હોય તેમ નમન કરતાં હતાં, કેટલાંક તેમની ધટારૂપી છત્ર વડે તેના શરીરનું વરસાદથી રક્ષણ કરતાં હતાં, કેટલાંક ખંડખંડ હસતાં હતાં, જ્યારે કેટલાંક જાનાંજાનાં અમુ પાડતાં હતાં. એ કુદરતની ખુબી નીહાળતો મિત્રમન પાછળ ચાલતો હતો. વિપિનના વિચાર આ કુદરતની બલિહારી ખસેડી શકી નહિ. મિત્રમનની નજર વિપિનપર પડતાં તેણે જોયું કે તેની પાસે જીની નહોતી. તેથી ઉતાવળે પગ ચાલી તે વિપિન કને આવો પહોંચ્યો.

“ભાઈ, બહુ વિચાર કરેશો તો ખાડા થઈ જાયશે. વરસાદ આવે છે તો જરાક મુદ્દર ખાસ્તે ઉભા તો રહેવું હતું.”

“બહુ જોશમાં નથી આવતો એટલે ડીક લાગે છે. મનનો કંકળાટ જરા શાંત છે.”

“જ્યારે તમે જુઓ તો જરા, મનને પુનઃવર્ણવો આવજ.” વિપિને જણાવ્યું. જ્યારે રમણીયા કંઈ જોવાનું નહોતું.

નજીક હતું તે વિપિને હમણાં જ જાણ્યું. આસપાસના દેખાવની બલિહારી વિપિને જોઈ ન જોઈ અને એકાએક સર્વનું ધ્યાન દહેરા તરફ ખેંચાયું. દહેરા તરફ કંઈક ચમત્કાર થયો; એ ચમત્કાર એક પણ ભાષ્યે રહ્યો હતો. વિપિને જેવા ધણાઓએ આ ચમત્કાર કાઠપણ જાણ્યો નોંધ્યો નહોતો. ચમત્કારે બધાને ચમકાવી મૂક્યા; કેટલાક જ્યાંના ત્યાં ઉભા રહ્યા, કેટલાકે પોતાનું માથું નીચે કરી હાથ તેનાપર રાખી જાણે તેથી બચી શકાતું હોય તેમ કીધું. કેટલાએક તો આમ કે તેમ, ઉંચે કે નીચે જોઈ શક્યા નહિ. રાહદારીમાંનો મોટો ભાગ દહેરામાંથી પાછા ફરનારાઓનો હતો. તેમની પાછળ આવી કાઠ તેમને પકડી પાડશે એવી મનમાં ધાસ્તી હોય તેમ તેમણે ઉતાવળે પગલે ચાલવા માડ્યું. દહેરા આગળ એક ગાડી ઉભી હતી; તેના ઘોડાએ આ ચમત્કારના પરિણામે તોફાન કરી મૂક્યું અને તેના પટા તૂટી ગયા. ગાડીને પણ સહેજસાજ નુકસાન થયું. વિપિને તથા મિત્રમનના મન ઉપર આ ચમત્કારની જુદી અસર થઈ, લોકો જે દિશા તરફથી નાસતા હતા, દર્શન કર્યા વગર પણ પાછા ફરતા હતા તેજ દિશા તરફ બંને જણા દોડ્યા અને એકદમ દહેરામાં દાખલ થયા. બંનેની ગભરામણીનો પાર નહોતો. દાખલ થતાંજ તેમણે જોયું કે દહેરાને નુકસાન થયું નહોતું પણ પાસે આવેલી દીપમાળા વિજળી પડવાથી જમીનદોસ્ત થઈ ગઈ હતી. માણસને ધ્વજ થઈ હોય એવું લાગ્યું નહિ. વિપિને સહેજ આગળ હતો. મિત્રમને કહ્યું “તમે અંદર જાઓ, હું અહીં સંભાળી લઉં છું.” વિજળીના કડાકાને લીધે દહેરાની નજીકનો ભાગ ધ્રુજ ગયો હતો અને દહેરામાં દાખલ થયલાપર તેની અસર જણાઈ હતી. પુરુષો હિંમત કરી બહાર દોડી ગયા હતા. અંદર બે સ્ત્રીઓ જ હતી. એક બહાર યોગાનમાં બેસી પડી હતી અને બીજી માતાના મંડપમાં પડી હતી. મિત્રમન ચાતુરિક પાસે રોકાયો. વિપિને શિશિર કને ગયો.

શિશિરનું માથું ખોળામાં મૂકી વિપિને પવન નાખવા માડ્યો. થોડી વાર તો ઢગરઢગર તેના સામું જોઈ રહ્યો, અને શરીરમાં રોમાંચ ખડા થયાં. “આ પ્રેમમૂર્તિનો ભોક્તા હોલ મોજલાલ ! અહા ! શી મોંપર નિહોળતા છે.” વર્ષાણુ કરતાં મન ચલિત થયું; એટલામાં માતાની પ્રચંડ મૂર્તિ ઉપર નજર પડી. માતાને આંકે હાથ હતા જે મરહુ બાપ વગેરે હથિયારોથી રોકાયલા હતા. માતાના અંગ તળે બેત્રણ રાક્ષસો કચડાયલા લોહીભર્યા પડ્યા હતા, ત્યાં સુધી

દષ્ટિથી જોનાર નરપુરુષને પિશાચ પુરુષને કુંડી નાખવાનું-મારી નાખવાનું-ભાન આપતા હતા, પ્રભુપુરુષનો પિશાચપુરુષપર જય થયો એમ બતાવવા હતા. માતાની પ્રતિમા એક પશુપર વાહન કરવી હતી, અને તેને એક હાથથી પોતાના કબજામાં રાખતી હતી-પશુ પુરુષને લગામમાં રાખતી હતી. એ પ્રભુ પુરુષને-એ માતાની પ્રતિમાને-વિપિને નમન કર્યું અને તે બોલ્યો “આ પવિત્રસ્થાનને હું બાંધ નહિ કરીશ. હું અહીં માતાના દર્શન કરવા આવ્યો છું, નહિ કે શિશિરને મળવા કે માણસની ગેરહાજરીનો લાભ લેવા. આ પ્રતિમામાં કેવો સરસ બોધ છે! સમજીને એના પ્રતિ ભક્તિ છે અને એમાં ખરું તત્ત્વ શું છે. તે શાંધી કાઢવાની, જાણવાની અથવા સાંભળવાની દરકાર ન કરનારાઓ તથા પાશ્ચાત્ય શિક્ષણમાંજ સુધળું આવી ગયું એમ માનનારાઓને એના પ્રતિ અભાવ છે. કેટલાકોનું કહેવું એમ છે કે અમે તો અંતરના આત્માને ભજીએ છીએ. બોલવું તો ધણું સહેલું છે; હું તો ધારું છું કે એટલી બધી તેમની વૃત્તિ પવિત્ર થઈ ગઈ હોય તો મૂર્તિપૂજકોપર તેમને તિરસ્કાર તો રહેજ નહિ. બહુ થાય તો તેમને અણસમજી ગણે. વળી ખરું જોતાં બહાર હોય તોજ અંદર આવી શકે. ગાયના અંતરભાગમાં રહેલું દૂધ દુર્બળ હોવાથી આપણને મળી શકતું નથી. તેને પૌષ્ટિક ખોરાક આપવામાં આવે સારેજ તે આપણને મળી શકે છે. મૂર્તિની સ્થાપના તે એ દૂધનું દોહન, સ્નાન વગેરે કર્મો તે એનું મંથન તથા તેમાંથી નીકળેલું તત્ત્વ, ધી જો કહો તે જોથી એ બળવાન બને છે તે એનું પાન અને આપણું ખ્યાન. મલય પર્વતપર બધાંજ ચંદનનાં વૃક્ષ હોતાં નથી; નિંબનાં પણ હોય છે પણ તેમાં ચંદનનો ભાવ હોય છે; તેઓ ચંદનરૂપ હોય છે. ખરાં ચંદન વૃક્ષ પાસે જવું તો અતિ દુર્લભ છે; કોઈકજ ત્યાં જઈ શકે.

“વાર ધણી થઈ, શિશિરને હું ઝટ ઉઠાડું” એમ વિચાર કરો તેણે જરા તેને હલાવી તથા ખૂમ પાડી. શિશિર એક બચંકર સ્વપ્નમાંથી

*આપણા હિંદુ યાત્રા પ્રમાણે મનુષ્યના મન ઉપર ચાર પ્રકારની વૃત્તિઓ સત્તા ભાગે છે. (૧) પિશાચ:—કામ ક્રોધ વગેરે જેને મારી નાખવાની જરૂર છે; (૨) પશુ:—આહાર, વિહાર, નિદ્રા, જેને અંકુશમાં રાખવાની આવશ્યકતા છે; (૩) નર:—જેને જૂન બન તેમ શુદ્ધ કરવા, જે પંથથીએ લઈ જવાની અગત્ય છે, (૪) પ્રભુ:—જેને પૂજવામાં બધું છે. ફારસી લેખકો પ્રથમ બે વૃત્તિઓને, પિશાચ તથા પશુ ગમે તે એકનાથીજ સંબોધે છે એટલે તેમના મંથનમાં તથા વૃત્તિઓ બાબતે કશુંકે હોય છે.

હી હોય તેમ ગભરાયલી અમલોમ જોયા માંડી. તે ક્યાં હતી કામડી
ખોળામાં હતી તેમું તેને જાન નહોતું.

“ભાભી એમ કહી ખૂમ પાડવા જતી હતી અને તેણે વિપિનને
પોતાની પાસે બેઠેલો જોયો, તે ચમકી ખોળામાંથી હી બેઠી થઈ.

“તમે અહીં ક્યાંથી ?”

“ભાઈ જોડે અહીંયા આવ્યો; દહેરાથી અમે જરા દૂર હતાં ને
વિજળા પડી. આપણી ગાડી બહાર ખાલી ઉભી હતી એટલે તમે
અંદર હશે એમ ધારી અમે બન્નેએ દોટ મૂકી. ભાઈ આતુરિકા પાસે
રોકાયેલા છે, કેમકે તે પણુ બેશુદ્ધ છે.” મંડપમાંથી બહાર નીકળતા
બન્ને જણાએ સાથે માતાને નમન કર્યું. આતુરિકા હજુ બેશુદ્ધ
હતી. તેનામાં કામળતા વિશેષ હતી. વિપિન પાણી લઈ આવ્યો અને
તે છાંટી તેને શુદ્ધિમાં આણી. મિત્રમન દર્શન કરી પાછો ફર્યો. બહાર
આવી જોતાં માલુમ પડ્યું કે ગાડી જેડાય એમ નથી. ગામમાં જઈ
ગાડી લઈ આવે તો વાર બહુ થાય અને ઘેર સૌ ફિકર કરે, તેથી
આતુરિકા અને શિશિરને પણુ ચાલવાનું આવ્યું. કંઈ પણુ અગત્યના
કામ વગર કાફડ મારકીટથી બોરીઅંદર ટ્રામેમાં બેસી જનાર મુખાઈના
સુખવાસીઓમાં રહેલી આતુરિકાને જરા અધર લાગ્યું પણુ બીજી
ઉપાય હતો નહિ એટલે ચાલવા કબૂલ કર્યું.

ચારે જણાં વાત કરતાં કરતાં સાથે ચાલતાં હતાં. પણુ
આતુરિકાની મંદ ગતિને લીધે તે તથા મિત્રમન જરાક પાછળ રહ્યાં અને
વિપિન તથા શિશિર આગળ ચાલતાં હતાં.

શિશિર—“આજે તમે શા ઉંડા વિચારમાં છો ?”

વિપિન—“મ્હારે આ અઠવાડીયામાં તૂતનપુર છેલ્લો અન્ય

સ્થળે જવું છે અને તેનો હું વિચાર કરું છું.”

‘ક્યાં જવાના છો ?’ અચાંખે પાછી શિશિર બોલી.

“તે કાંઈ નક્કી નથી.”

“ક્યારે નક્કી થશે; મુખાઈ જવાના છો ?”

“મુખાઈ તો હાલ નહિ જાઉં, પિતાની કંઈ બાળ લાગે
માટે બીજે તપાસ કરીશ.”

“જવાનો વિચાર ક્યારથી થયો છે ?”

“આજેજ.”

“કેમ એકદમ ?”

“કંઈ કારણ મળી આવ્યું.”

“મને કહેવામાં હરકત છે?”

“હા, તમે જાણીને ખુશ નહીં થાઓ; હું જાઉં પછી ભાઈને પૂછજો. તેને યોગ્ય લાગશે તો કહેશે.”

“મને સંભારશો ખરા કેની?” ગદગદ કંઠે તે બોલી.

“મોઝે કહેવામાં શું ફળ છે? મ્હારે કંઈ એવાં સગાં સંબંધીઓ નથી કે જેમાં રહેવાથી તમને બૂલવાનું સહેજસાજ પણ કારણ મળે. સંભાળવાનું તમારે છે.”

• શિશિરનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. શો જવાબ દેવો તે કંઈ મુશ્કેલી નહિ.

“તમે ક્યાં છો તેના પતો ભાઈને તો લખતા રહેશો કેની?”

“હા; પણ મને ઉત્તર ખરાખર મળ્યો નહિ.”

“તમેજ કહો છો ને કે કહેવાથી શું વિશેષ છે. વિપિન—”

અગળ કંઈ કહેવા જતી હતી પણ અટકી.

“હવે સ્વસ્થ થાઓ આપણે ગામની હદમાં આવી પહોંચ્યાં છીએ.”

મિત્રમન તથા અતુરિકા પણ જરા વારમાં આવી પહોંચ્યાં અને ગાડી કરી ચારે જણાં ત્યાંથી ઘેર ગયાં.

ગંભીર ઘેર આવી પહોંચ્યા હતા અને વિપિન તથા મિત્રમનની રાહ જોતો હતો.

“કેમ ગંભીર આજે આશાપુરી આવ્યો નહીં?”

“તમારી વાતચિતમાં ખલલ ન પડે માટે.”

“ત્હારે તો પાધરું બેલવુંજ નહીં.”

“આજે પિતાજીની તખીઅત વધારે બગાડી છે.”

“પહેલેથી આ જવાબ દીધો હોત તો?”

“એના જીવને સંતોષ નહિ થતે” વિપિને કહ્યું.

“તમે બન્ને જણા નિરાંતે વાત કરો; હું જરા જાઉં છું. ગંભીરે મને તક આપી તો હું એને તક આપું છું.” એટલું કહી મિત્રમન ઓરડામાંથી ચાલ્યો ગયો.

“કેમ ગંભીર આજે પિતાની તખીઅતમાં શું વિશેષ બગાડો થયો છે?”

“એમની તખીઅત વિશેષ બગાડવાનું કારણ એમનો સ્વભાવજ છે. બા બિચારી પૂરું ખાતી પીતી પણ નથી, વૈતરું કરતાં મરી જાય છે છતાં એમને વાંકું પડતાં વાર નથી લાગતી; અને પછી ધાંટાધાંટ કરી મૃત્યુ એટલે ખરાખર કરતું હોય તે પણ બૂલ કરે. બહેનોને

આવતાં મોડું થાય છે તો તેને પણ સૌ વાનાં સંભળાવે છે ” ‘તમે તો સાસરાઈમાં થયાં’ જાણે સ્ત્રીઓને સાસરાઈમાં થવામાં પાપ હોય. તમને તમારો બાપ મરવા પડ્યો હોય તેમાં શું ? વખતસર જવું, વખતસર આવવું પછી અમારું જે થવાનું હોય તે થાય. ”

બા તો ચોધાર આંસુએ કાઠકિવાર રડે છે, કેમકે કાઠની કસુર થાય તોપણ એને સાંભળવાનું તો ખરુંજ. ‘છોકરાંને તેજ કટાવી મૂક્યાં છે’ એ વાક્ય તો હઠાડામાં બેચાર વાર સાંભળવાનુંજ. એમના કહેવાથી નોકરી છોડી એમની સારવાર કરવામાં રોકાઈ ખું છતાં મ્હારો તો કાંકરોજ કાઢી નાખે છે. કેટલીકવાર કહે છે કે ‘જા બાઈ, તું ત્હારે નોકરીએ વળગ, મ્હારે ત્હારું કામ નથી.’ જ્યાં પ્રયાસ કરે છું ત્યાંથી પાછો ફરે છું. દુનિયા મારો વાંક કાઢતી હશે પણ,

“ દિલમાં જાય ડહાપણ કુલી

તગદીર આગળ તદખીર લુલી. ”

“ મંબીર, આપણા કરતાં વિશેષ દુઃખી હોય તેને સંભારવું એટલે આપણું દુઃખ એણું થાય. હજારો લુલાં, પાંગળાં, રક્તપીતીયાં નજરે પડે છે તેનાથી આપણે સુખી છીએ. વળી દેશને માટે થોડેથી સંતોષ માનનારાના કરતાં આપણે આછા સુખી છીએ ? તેમનાપર સરકારની પણ ચાર આંખ, બૂલેચૂકે કંઈ તેનું વાંકુંચુકું બોલાયું કે તેમનાપર કાયદાનો અમલ અને તેમને સખ શિક્ષા. નોકરીનો હાડમારી પહોંચે એમાં નવાઈ નથી. આપણામાંજ આપણાપણું છે નહીં, બધી વર્ણોને નોકરી જોઈએ. જે વૈરયો અને શત્રો પોતાના અસલ ધંધાને વળગી રહ્યા છે તે તેમની વર્ણના નોકરીયાત વર્ગના કરતાં ઘણે ભાગે સુખી છે. આપણને દાસત્વ ગમી ગયું છે અને તેથી શત્રુની પંક્તિમાં રાજ પુરુષથી જળાએ છીએ. આપણા અસલના દુનરહિયોગ ભાંગી પડ્યા છે, કેટલાક બૂલાઈ ગયા છે. ખરા શત્રુની વેદાંતી પણ જવલેજ મળી આવે છે કેમકે તેમના છોકરાઓને પણ સંસ્કૃત શિક્ષણ આપવા કરતાં પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ આપવામાં વધારે ધ્યાન આપવામાં આવે છે. મ્હારું કહ્યું માનતો હોય તો કાઈ સ્વતંત્ર ધંધો ચલાવવા પ્રયાસ કર; નસીબ તો બધે જેનું તેજ છે. ”

“ બાઈ, તે તો ખરું, પણ અહીં રહી મ્હારાથી વેપાર થાય. તેમ નથી; કારણ પિતાજી કાઠકિવાર ચીંટવાયા તો દહેશો કે દુકાનને માલ હરોજ દરી નાખ. ” વિપિનને હસવું આવ્યું પણ તેણે રાક્ષી

ચાખું. દેસાઈનો પરિચય લેને કોઈકઈકિવાર ચતો હતો અને તે જાણતો હતો કે દેસાઈનો મિત્રજ નવ લારે તે કોઈનું પંથુ માંલજે એમ નહોતું.

“ નોકરી પણ જ્યાં મળે ત્યાં પણ હવે તો બહારમાં જવાનું થાય તો સાહે. વિપિન, કળવણી ખાતામાં મળી જાય તો કેમ?”

“ મુલકી ખાતાના સપાટા તો જોયા, પરીક્ષાઓ આપી હવે જળી કળવણી ખાતું બાકી રહ્યું ત્યાં પણ પાછી પરીક્ષા; જીવતા સુધી એ તો ચાલુજ. એ પરીક્ષામાં પાસ થયેલો મ્હારો એક મિત્ર છે તેનો આજેજ પત્ર આવ્યો છે, તે વાંચ; એટલે તે ખાતાનો તને થોડો ધણો અનુભવ મળશે. ”

અંબીરે પત્ર વાંચવા માંડ્યો:—

સુહૃદ,

પત્ર મળ્યો છે; એ મુજબ હમેશા લખતા રહેશો. તમારું કહેવું ખોટું નથી; બીજી વસ્તુ હાથમાં આવ્યા વગર હાથમાં આવેલી વસ્તુ છોડી દેવી એ સૂત્ર સાહે નહીં. હું પણ તે જાણું છું. પરંતુ મ્હારા ખાતામાં હાલ જે રીતિ ચાલે છે તેનાથી તમે પૂરેપૂરા વાકેફ હો તો તમે પણ મ્હારાજ રસ્તો પસંદ કરો. પરીક્ષાનું લક્ષ્ય તો તમે જાણોજ છો. પુસ્તકો વાંચવાનાં છે તે સારાં છે, પરંતુ તેમાં લખેલા ધણાખરા નિયમો અમારે ત્યાં પળાતા નથી. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ આવ્યા, અડધા કલાકમાં વર્ગના છોકરાઓની, માસ્તરની પરીક્ષા લઈ નાખી. ખાતાંઓની તપાસ રૂપી તમાસો જેમ બધે ચાલે છે તેમજ આ પણ એક તમાસોજ છે. ખરી ભૂલ જોનાર તો ભાગ્યે કોઈકજ. બાકી બહારની ટાપટીપ વગેરે જોવાઈ, વિદાય થતાં હારગોટા અપાયા અને ભિતરકી તો રામ જાણે. છોકરાઓ ઇન્સ્પેક્ટરનું બોલ્યું પૂરેપૂરું સમજે નહિ અને શિક્ષકને કોઈ પણ રીતે વચ્ચે બોલવા અધિકાર નહિ. સાહેબ પ્રશ્ન પૂછે તે પણ કેટલીકવાર તો છોકરાઓને હંકારવા ખાતરજ. મ્હારા વર્ગના પહેલા છોકરાને સાહેબે પૂછ્યું “ તમે આ વર્ગમાં છેલ્લા છો, ખરું કેની?” હવે, આ સત્તાલના જવાબમાં છોકરાએ ‘હા’ કહી કે ‘ના’ કહી પરંતુ તેમાં તેની પરીક્ષા શું થઈ? કદાચ પૂરેપૂરું ન સંભળાયાથી અથવા તો આવા ક્ષુલ્લક સવાલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ જોવા વિદ્વાન માણસ પૂછેજ નહિ એમ સમજી છોકરો ખોટો જવાબ આપે તો તેમાં નવાઈ શી? બેત્રણ વાર આવી તપાસનો

અનુભવ છોકરાને થયલો એટલો તેણે જવાબ આપ્યો. ખોટો આપ્યો હોય અને સાહેબનો મિત્રજ એકવાર જાય ત્યાં સાધારણમાં સાધારણ નિયમ જે એમની ચોપડીઓમાં ન લખ્યો હોય તોપણ ચાલે તે નિયમનું સાહેબને ઉલ્લંઘન કરતાં વાર નહિ, શિક્ષકને બધા છોકરાઓનાંજ દેખતાં ઠપકા અને હેડમાસ્તર ત્યાં હોય અને તેમનું માન જળવાય તો મોટું નસીબ, એક વર્ષ તન તથા મનથી શિક્ષકે કામ કર્યું તેના સરપાવ બધી ચૂક્યો, મ્હારાથી તો એ ઠપકા છોકરાઓ આગળ સંખ્યાજ નહિ. જાતિબડાશ મારવામાં તો બાકીજ નહિ. એકવાર વર્ગ તપાસતાં સાહેબે કહ્યું કે 'હું' તમારી નિશાળોના સારામાં સારા શિક્ષક કરતાં, થોડા વખતમાં અને વધારે સોફ્ટ શીખવી શકું.' જોગ પણ તે દહાડે એવો આવ્યો કે 'કોપી' તપાસતાં એક ગામડાના છોકરાને સાહેબે સ્વિટ્ઝરલેન્ડ'નો ઉચ્ચાર કરવા કહ્યું. છોકરો ગમેતેમ ભાર મૂકી એવો ઉચ્ચાર કરે કે સાહેબે પાંચસાત વાર ઉથલાવી કહ્યું પણ પત્તો લાગ્યો નહિ. મિત્રજ તો ગયો પણ કહે કોને? મ્હારા વર્ગમાં આમ બન્યું હોત તો જરૂર સાહેબને કહેતે કે 'સાહેબ, આવા ઓની જોડે પણ અમારે કામ પાડવાનું છે; અને દરરોજ આમ વખત ગુમાવીએ તો અભ્યાસ શી રીતે પૂરો કરાય? અત્રેના કામથી, પદ્ધતિથી બિનવાકેફગાર જુવાન અને નવીન માણસ મોટે પગારે આ શાખામાં કામ કરે છે તેને બદલે આપણા પોતાનાજ દેશીઓ કાઠવાર એ અધિકાર ભોગવે છે ત્યારે તેમના કરતાં કામ બધી સારી રીતે કરે છે, ખુબી એ છે કે એ જગ્યાઓ આપણને કાયમની કાઠ રીતે મળે નહિ અને વિદેશીઓ, તેમનામાં ઝાઝું તત્ત્વ હોય નહીં, છતાં પોતાને મનગમતી અનેક શરતો સાથે ભોગવવાને ભાગ્ય-શાળી બને. વધારે દૃષ્ટાંત આપવાં નકામાં છે. ટુંકમાં પરિણામ એ આવે છે કે ખરી દરકાર રાખનારા પણ બેદરકાર બની જાય છે અને સારા માણસ આવતાં અચકાય છે. મ્હારે રાજ થવાનું માત્ર એટલુંજ છે કે મ્હારી પાંચ વર્ષની કાર્કીદીમાં શિષ્યો, શિક્ષકો અને હેડમાસ્તરો તરફથી મેં પ્રીતિ તેમજ કીર્તિ સંપાદન કરી, શિષ્યવર્ગ વાસ્તે તો એટલુંજ કહેવું બસ છે કે મ્હારા હાથ તળે જે બાધ્યા હશે તે મને બાધીવાર સંભારશે. તને કદાચ આ બડાજી લાગતી હોય તો તેને માટે બેજ દૃષ્ટાંત બસ છે. નોકર તથા કાઠને ન ગણકારે એવા તથા નીતિથી આડે માર્ગે ચાલનારા એક જગ્યાના મ્હારા શિષ્યો મ્હારાથી જુદા પડ્યા ત્યારે તેમણે મને કહ્યું કે 'સાહેબ, પ્રામાણિકતા શું છે, નીરિથી ચાલવું

કેટલું જરૂરનું છે, એ તમારા શિક્ષણથી અમે શીખ્યા." ઇન્સ્પેક્ટર
સો સારી ટીકા કરે તેના કરતાં આ એક ટીકાથી હું વધારે પ્રસન્ન
થયો છું અને તેથીજ આ આત્મ-લાઠા હોવા છતાં મહારાથી તને લખ્યા
વગર રહેવાનું નથી. વિશેષમાં મહારા હાથ તળે લણી કાલેજમાં
અભ્યાસ કરતા, હમેશ ઉપર નામ રાખનાર શિષ્યનો પત્ર મહારા રાજ
નામાની વાત જાણ્યાથી આવ્યો છે તેમાંથી એક ટાંચણ કંઈ છે:—

“આ ખાતામાં રહીને તમે ઘણા શિષ્યોનાં લાખ્ય સુધારી શકતા
તમારા શિક્ષણથી ઘણાને બાલ્ય તેમજ આંતરિક લાભ મળે. અમને
આપેલાં એ લાભ માટે અમે તમને કદી પણ વીસરવાના નથી. એ
લાભ મને તો આપનાર કોઈ પણ શિક્ષક તમારા સિવાય મળ્યો નથી
એમ લખવામાં હું અતિશયોક્તિ કરતો નથી.” વિપિન મહારા લાંબા
લખાણથી તને વધારે કંટાળો આપવા માગતો નથી આ ખાતું મેં
અનેક કારણસર પસંદ કર્યું હતું. આ પત્રના લખનારનું કહેવું ખરું
છે. તું જાણે છે કે રાષ્ટ્રના બંધારણનો આધાર હમેશ નિશાળો તથા
પાઠશાળાઓમાં અપાતા શિક્ષણપર રહે છે. મહારા શિષ્યો જ્યાં જાય
ત્યાં પંકાય, જાતિ બંધુ તથા દેશબંધુ તરફ સારી લાગણી ધરાવતા થાય
એ બાબતપર મહારા લક્ષ રહેતું તેમ દરેક શિક્ષકનું હમેશ રહેવું જોઈએ.
મહારી મહેનત પાર પડી કે નહિ તે હું કહી શકતો નથી. આવા ખીજ
પણ મહારા જાણીતા શિક્ષક છે, પરંતુ ખાતાના ત્રાસને લીધે અને
હલકા પગારને લીધે નવીન સારા થોડા આવશે એમ મહારા ધારવું છે.
આ શિષ્યનો પત્ર વાંચી મને એમ પણ થયું કે મેં રાજનામું
ન આપ્યું હોત તો સાઈ થાત. પૈસાના લાભની મને ઝાઝી દરકાર
નહોતી. અધિકારીના કડવા બોલ સાંભળવા હું તત્પર થઈ ગયો
પરંતુ એટલામાં રાજનામું મંજૂર થયાના સમાચાર ફરી વળ્યા તેથી

“હવે આવ્યા નવે દેશે,

હવે ફરીયે નવે વેશે.”

વિશેષ શું લખું? મહારી કોઈ પણ જાતની ફિકર કરતો નહિ;
આવી પ્રવ્રણ છે અને તેનાપર મને કંઈ અજબ બરોસો છે. તું
જુલાઈ ક્યારે આવવા ધારે છે?

હારીજ

આર્ચકર.

વિપિન—“ આ પત્ર વાંચી મ્હારો તો ત્હારે વાસ્તે એમ વિચાર મ્યો છે કે કંઈ ધંધા બાબત તું વિચાર કર. પ્રસંગ આવે ત્હારે પિતાને કંઈ પણ સમજાવી શકશે. ”

“ હું એ બાબત વિચારમાં જ છું. ચાલ, હવે હું જઈ, વખત બહુ થઈ ગયો. ”

“ ત્હારી વાતમાં મ્હારું કહેવાનું રહી ગયું. તું પાછળથી જાણશે તો તને વળી ખોટું લાગશે. આ અઠવાડિયામાં મ્હારે ચૂતનપુર છોડવાનો વિચાર છે. ”

“ કેમ, ત્હારો પિતાનો કંઈ પતો લાગ્યો ? ”

“ ના, પતો તો નથી; પણ મને એકલા જવાની અત્રેથી ના કહેતાં હતાં તેમ હવે લાગ્યેજ થશે. ” આ શબ્દો વિપિનના મોંમાંથી નીકળ્યા ને તેણે નિશ્વાસ મૂક્યો. તે ગંભીરને ગળે બાંધી પડ્યો, રાઈ પડ્યો. ગંભીરની આંખમાંથી પણ પાણી પડવા માડ્યું. ગંભીરે ખરું જાણવા હઠ લીધી અને વિપિને ઘરમાં થયેલી વાતચિત તથા તેના શિશિરપરના પ્રેમની હકીકત કહી.

ગંભીર નીચું જોઈ રહ્યો. “ વિપિન, તું તેને ચકાસ છે એ તો મ્હારો મનમાં પણ હતું; પણ મેં તને વખતસર ચેતાવ્યો હોત તો સાફ થતે. આવો વિચિત્ર વખત આવત નહિ. ત્હારો વિચાર ડાહ્યો છે; અહીંથી તું દૂર જઈશ તેમાંજ સાફ છે. ” ઘેર કાઢીએ કહેલી વાત પણ તેણે વિપિનને જણાવી.

“ ત્હારા સ્વભાવને લીધે મ્હારે ખમવું પડ્યું. હશે, હવે તેનો ઉપાય નથી. એ બાબતનો વિચારજ ન કર. ”

ગંભીર પોતાનાથી થયેલી ભૂલનો પશ્ચાત્તાપ કરતો ઘેર ગયો અને વિપિન ઓરડામાં એકલો પડ્યો પડ્યો ગણગણ્યો.

“ ખરી ગંભીર ! ભૂલ કીધી,
જણાવી વાત ના દીધી;
પ્રથમથી જાણ્યું નો હોતે,
ન અફવા આ કદી ઉડતે;
મરી ગઈ માત મુજ શાણી,
પિતાની ‘ભાળ ના આવી;
પિતા ! આ કેર શો કીધો,
વિચિત્ર માર્ગે જરે લીધો. ”

નમાયા સામું ના જોયું,
 નથી મુજ ઠમ ઠેકાણું;
 નથી સુઝતું કહીં જાવું,
 ન જો રેવું અહીં બનતું.
 કરે થું હું કહીં જાઉં,
 નકામો દેહ પાડું હું;
 જીવન ના મૂળને વ્હાણું,
 શિશિર વણ વ્યર્થ થાવાનું.”

વિચાર બદલાયો; શિશિરને તો હૃદયમાંજ રાખવી પરંતુ જીવન
 દુઃખી હિંદનું બહુ કરવામાં ગાળવાનો વિચાર એકદમ સ્તુર્યો.

“ શિશિર કુમુદની વેરી,
 શિશિર મુજ ઊરની દેવી;
 શિશિરમઠ હું હવે બાંધું,
 શિશિરવિલાસ સ્થાપું.
 પડ્યા હિંદે, દુઃખી જીવ,
 બહુ દુઃખી સુખી કોક;
 દુઃખીના દુઃખ ના ટાળું,
 જીવન હું વ્યર્થ શીદ ગાળું.”

મત્ત મોજશોખ પાછળ ખર્ચ કરતા, હિંદની દાઝ જરાએ ના ધરનાર
 કેટલાક ધનાઢયનાં દષ્ટાંત આંખ આગળ આવ્યાં; ગાન ચાલ્યું—

“ જાણ્યાનું દુઃખીનાં દુઃખ,
 દુઃખી છું તો, મને છે સુખ;
 સુખી હોતે, ચમન કરતે,
 ગરીબની દાઝ, ના ધરતે.
 બલે દુઃખી, ધણું આવે,
 ન તેની કાંઈ પરવા છે;
 લડીશ હું તેની સંભાલે,
 કરીશ હું તેહને મ્હાત.”

ઉપાય કંઈ સુઝી આવ્યા અને આગળ લંબાવ્યું.

“ પિતાની શોધને બહાને,
 રજળવું શહેર ને ગામે;

સુતેલા મુજ બ્રાતોને,
જગાડું હું, ઉઠાડું હું.
દધની ઐક્યની શિક્ષા,
કુસંપોને નસાડી હા;
દધ દષ્ટાંત વીરોનાં,
જગાડું હું, ઉઠાડું હું.”

હિંદની આગલી સ્થિતિ સાંભરી આવી, આંખમાં પાણી આવી.
મળ્યાં પણ ગાન અટક્યું નહિ.

“સ્થિતિ”પ્રાચીન સંભારો,
દુઃખદ આ હાલ સરખાવે;
હવું તે શું, થયું છે શું,
સમય છે તો સમાલી લો.
રહ્યું છે શું, હવું શું ને,
ગયું તે ક્યાં વિચારોને;
થયા શા હાલ, રહ્યા શા માલ,
ન ચેતો હાલ, થશે બેહાલ.”

પ્રથમ લડાઈઓ જ્યાંત્યાં જર, સ્ત્રી વા જમીનની કહેવાતી.
હવે આત્મમંડળમાં યા સભામાં. દરેક વિષયમાં ને ચર્ચામાં ‘હું’પર.
આવી ગઈ છે તે સાંભરી આવ્યું અને બોલાઈ જવાયું.

“સુતો મુજ હિંદના શર,
ધરો દિલ આ, મીઠું સૂત;
મમત મૂકા અને ચેતો,
ખિરદ ભૂમિતાણું ધારો.
રે બાંધી ઐક્યની રક્ષા,
મમત મૂકીને બાબુ હા;
ધરો દિલ સંપત્તિ દીક્ષા,
કઈ બસ એટલી બિક્ષા.”

“ઓ હિંદ! કુસંપ તથા મમતે ત્હારું સત્યાનાશ વાળ્યું. એ
મમત અન્ય દેશમાં પણ છે, છતાં પ્રસંગ આવે ત્યાં કાણુમાં રાખી
સમય છે. પરિણામ આવ્યા પહેલાં માથુસે શા વાસ્તે પોતાના મતને
ખરો કહેવો, તેને ટેકા ન આપનાર પોતાનાજ બાઈઓ ઉપર માળનો
વરસાદ શું કરવા વરસાવવો? તું ખોટો ના થયો તો કાઈને હસવાનું

કારણ નહીં મળે, ખરો હોયો તો બમણાં વખાણુ થશે. લક્ષ્યખિંદુ એક રાખી તને પસંદ પડે તે માર્ગે ચાલ્યો જ. આકી બૂલ તો કાણે નથી કરી? જીદમાં તણાવામાં, માંહેમાંહે લડવામાં શો ફાયદો? સાચે રહી કામે ના બનતું હોય તો પણ અન્યોન્ય બાતબાવ શા માટે બૂલાવવો જોઈએ?” કવિતાની છેલ્લી બે કડી યાછી ગવાઈ, કાગળપર આખી કવિતા લખી લેવાઈ. જમવાપર રુચિ ન હોવાથી વાળુ કરવાની નાં કહી પથારીમાં જઈ સુતો; પણ ઉંઘ આવી નહિ. ઘણી જાતના વિચાર મનમાં ઘોળાયાં કર્યાં. કાંતો દુનિયા પોતાને માટે લાયક નથી અથવા તો પોતે દુનિયા માટે લાયક નથી એમ અનેક વાર વિચાર આવ્યો. કવિતા ફરીફરી ગવાઈ. આખરે મોડી રાતે આંખ મળી. સ્વપ્નમાં પણ એનું એ લવ્યો અને આવી કાંચી ઉંઘમાં રાત પસાર કરી, વહેલો ઉડી સવારે ઉન્મતિ ફાઈ તથા તાદરાને મળવા ગયો. ફાઈનું ધર પહેલું આવતું.

“ વિપિન, હમણાંજ તને તેડવા બુકુલને મોકલતી હતી. આજે મુંબાઇથી કાગળ આવ્યો છે, તે ઉપરથી લાગે છે કે ચંદ્રબાઈકાશીમાં હોવો જોઈએ. ”

“ પુઆ મુંબાઇમાં છે ? ”

“ હા, ક્યારના ત્યાંજ છે. તને કંઈ ફાઈની ફિકર છે? તું તે મોટો થયો ને વળી બપ્પો. ”

“ બેચાર વાર આવવાનો વિચાર કર્યો પણ— ”

“ કામમાં રોકાઈ ગયો, ખરું કેની ? ”

“ ના, આજસી ગયો. ”

“ છે તો તારા બાપ જેવો સસવાદી. આ ખખર એમ મળી આવી કે જે ચાલીમાં તમે રહેતાં હતાં, ત્યાંનું બાડું તારા પિતાએ ચૂકવ્યું નથી. તારા પુઆ ધરધણીને મળ્યા અને તેણે કહ્યું કે ચારપાંચ દિવસ પરજ મહારાપર કાશીથી મનીઓડર આવ્યો છે. ”

“ ઠીક ત્યારે તો, હું કાશીજ નજીક બે માસ થયાં પિતાની બાજુ ન આવી એટલે જેમ ખમે તેમ જસદી ખિત્રેથી નીકળવા મેં વિચાર કર્યો હતો. તેથીજ હું તમને મળવા આવ્યો હતો અને એટલામાં આ ખુશીની સમાચાર જાણ્યા. ”

ત્યાંથી નીકળી બહેનને મળ્યો અને આ સમાચાર નિવેદન કર્યો. તેને હર્ષ માયો નહિ. તારાને ભાઈ સાથે જવાનું મન હતું પણ વિનોદચંદ્રને કામનો બોને વિશેષ હતો એટલે વિચાર માઢી વાળ્યો. રાજમાં ચાલતી ખટપટની વાત વિપિને બહેનને કહી, તથા વિનોદચંદ્રને પ્રસંગ આવે, ધીરજ આપવાનું સૂચવ્યું. વિનોદચંદ્રને મળી ઘર તરફ વળ્યો.

આમ ધૈર્યની શિખામણ આપનાર, વિનોદચંદ્રને ધીરજ આપવાનું કહેનાર, ગંભીરને ધીરજ રાખવાનું સૂચવનાર વિપિન ઘણીવાર અકળાતો, પિતાનો શાંત સ્વભાવ સંભારી પાછો શાંત પડતો. ધૈર્યવાળા માણસ શરીરે સુખી રહે છે, તેના મનને બળાપો રહેતો નથી, એમ કહેનાર ઘણા છે, તે પ્રમાણે કરનાર બહુજ થોડા છે. માથે પડી વિશ્વદેવા, એ તો વિરલાનુંજ લક્ષણ છે. અસંખ્ય કષ્ટો વેઠી જંગલમાં પૂરું ખાવાનું કે પીવાનું મળ્યા વગર પોતાના કુટુંબ સહિત રઝળી કાર્ય સાધ્યામિ વા દેહં પાતયામિ. એ સિદ્ધાંત આગળ કરી પ્રતાપ, -શૂરવીર પ્રતાપ-ધારેલું કામ પાર પાડવામાંથી ડગ્યો નહિ, હિંમત હાર્યો નહિ. શિવાજી એક સાધારણ સરદાર હતો, છતાં એ ધૈર્યના પ્રતાપે તેણે ઔરંગઝેબની સામે થવા હિંમત કરી, અન્તે જય મેળવ્યો, અને જનસમૂહના મોમાંથી કહેવડાવ્યું કે શિવાજી ન હોત તો સુન્નત હોત સળકી. સાફ, સરળ, ખાડાખાખોચીઆ વગરનો રસ્તો કોને નથી ગમતો? એ રસ્તાપર પણ કોઈવાર કાચ કાંટા રહી જાય છે અને વાગે છે. કાયર ન બનતાં તે કાઢી નાખવા, ફેંકી દેવા. પાણીની સપાટીપર એક નાનામાં નાનો કાંકરો પડે અને તે જેમ પાછું હટે તેમ કાયર માણસ હિંમત હારી જાય છે અને સંસારી પૂછે છે કે વધુ દુઃખી કોણ? ગંભીર કે વિપિન?

મકરણ ૨૫.

કમિશન.

પત્ર નૈવ યદા કરીરવિદપે કોષો વસન્તાસ્ય કિ
 નોલૂકોવ્યવલોકતે યદિ દિવા સૂર્યસ્ય કિ દૂષણમ્
 ધારા નૈવ પતન્તિ ચાતકમુક્તે મેઘસ્ય કિ દૂષણં
 યત્પૂર્વે વિધિના લલાટલિખિતં તન્માર્જિતું કઃ ક્ષમઃ॥*

મર્ત્યહરિ:

* કંઠકવૃક્ષ ઉપર વસતે રતુમાં જે પત્ર ના દેખાય તો તેમાં એ રતુનો શો દોષ? દિવસે જે ધ્રુવડ પક્ષી જેઈ ના શકે તો તેમાં સૂર્યનો શો અપરાધ? વરસાદની ધારા જે ચાતકના મોઢાં ના પડે તો તેમાં મેઘનો શો વાંક? વિધિએ લલાટમાં જે જે કંઈ પહેલેથી લખ્યું હોય તે અન્યથા કદાચ કોઈજ સમર્થ નથી.

વિપિન નૂતનપુર છોડી જવાનો છે એ પ્રધુની જાણમાં આવ્યું. ક્યાં જવાનો છે, એકદમ વિચાર કેમ થયો, તેની ઘોડાનેજ ખબર હતી. શિશિર તે જાણવા ઉત્સુક હતી. બાઈને પૂછી વાતમાં ને વાતમાં જાણી લેવા વિચાર કર્યો અને વિપિન ગયા પહેલાં તેના જવાનું કારણ કંઈક જાણી લીધું. પોતાને લીધે તેને આ વખત આવ્યો તેથી નરમ થઈ ગઈ.

વિપિન એકલવાયા છે, ક્યાં જશે, એના વગર અને ચહેત કેમ પડશે? પિતાને કહું કે એને નોકરી અપાવે? હવે તેમ કહેવાય એમ નથી. પિતા મહારાપર રોષે ભરાય. બાઈને કહું? બાબીદારા બાઈને ખબર કરે? બાબીને કેમ કહેવાય? આવા વિચાર હિંચકા ખાતી શિશિરના મનમાં ધુટાતા હતા. હિંચકાપરથી ઉઠી ખુરસીપર જઈ સૂતી. વળી ઉઠી ઓરડામાં દારમોનિયમ પડ્યું હતું ત્યાં ગઈ. પાછું વિપિનનું સ્મરણ થયું, કેમકે તેણેજ એને એ વગાડતાં શીખવ્યું હતું તેનાપર મન લાગ્યું નહિ, અને ફરી હિંચકાપર જઈ સૂતી. પડ્યા પડ્યાં ગાયું. વિપિને માથેરાનમાં પ્રથમ સાંભળેલું, તેને ગમતું ગીત-ગોવિંદમાંનુંજ આ ગાયન હતું.

‘તે તલપે, કલપે, વિલપે, વળી પ્રલપે પીડ વિસાદી.’

એટલું જોમ તેમ બોલાયું ને કંઈ ગદગદ થઈ ગયો. આંખમાં પાણી આવ્યાં, છેલ્લી કડી બોલાઈ નહિ અને ઓરડાનું પારણું ઉઘડ્યું.

“ભાઈ અહીં નથી?”

“ના.”

“ગાતાં કેમ અટકો ગયાં?” આ વાક્ય શિશિરે ખરાખર સાંભળ્યું નહિ.

“વિપિન, ક્યારે જવાનું હયું?”

“કાલે જઈશ.”

“એ તમને દુઃખી કર્યો; તમે જવાનો વિચાર એકદમ કેમ કર્યો તે મહારાથી અભણ્યું નથી.”

“એ વિચાર મૂકી દો અને મને જવા દો. કોઈ આવે તો બહુ બોલું લાગે.”

અડધી બેઠેલી અડધી ઉભેલી પશ્ચાત્તાપ કરતી શિશિરનો હાથ પકડી તેને ઉભા થવા કહ્યું. શિશિરને શરીરનું ભાન નહોતું. વસ્ત્ર જરા અવ્યવસ્થિત હતું, તે ઠીક કરવા-શિશિરને સતેજ કરવા વિપિને હાથ લંબાવ્યો. વદન કમળ સ્તંભે જોતાં માલૂમ પડ્યું કે તે અશ્રુ પાડતી હતી. આંસુ લુછા તેના હાથમાંથી રૂમાલ લીધો. શિશિરને ભાન આવ્યું. શરીરને વિપિનના હાથમાં રમતું જોયું. ઉભી થઈ ગઈ અને બોલી,

“હવે પાછા ક્યારે મળશે ?”

“પ્રભુઆધીન વાત છે, શાંતિ રાખવાનું કહી વિપિન ઓરડામાંથી ચાલ્યો ગયો. શિશિરનો રૂમાલ બૂલથી સાથે રહી ગયો. શિશિરને પણ સાંભર્યો નહિ. ઓરડાને સાંકળ ચઢાવી તે સુતી અને હૃદય ખાલી કર્યું.

ઓરડામાંથી બહાર નીકળતાં વિપિનને મિત્રમન મળ્યો.

“કેમ આજે આપણે નાટક જોવા જઈશું કેની ?”

“ના, મને માફ કરો. કાલે જવું છે અને આજે ઉભગરો આં કરું ? વળી તમે જણો છો કે મને આજના નાટકોમાં રસ પણ નથી પડતો.”

વિપિન આ નાટકો તરફ અભાવ હતો. અને તેને એક જાતનો શરસ બળવી પૈસા રળવાનું સાધન કહેતો. સારા લેખક અને બજવનાર છે પણ ધણાને આવું જીવામાં મઝા પડે છે; અનીતિ અને અધર્મ દેખાવોને લીધે નીતિનું શિક્ષણ દબાઈ જાય છે; ખરા ઉદ્દેશથી બજવામાં નાટક દેશને સુધારવામાં સાધનભૂત થાય એમાં શી ત્રુટિ ?

પણ આજ તો મહેતેમે લાકડે માંકડું વળગાડતાં ઘણીની આવડે છે એમ તેના મનમાં હતું. મિત્રમને તેમો દખાણુ કર્યું નહિ, અને પોતે પણ જવાનો વિચાર માલી વાળ્યો.

ખીજે દહાડે ખિરિજ્યંદ્રનું ચર વિપિન વિના ઘણાને મુનુંમુનું લાગ્યું. બધાને એના પર પ્રેમ હતો. કેમકે નાનાથી મોટા બધા જોડે તે વિનયપૂર્વક વાત કરતો. સ્વભાવે આનંદી હતો, મિત્રમન તથા શિશિરના મનમાંથી ખસ્યો નહિ. રાજ્યખટપટમાં રોકાયલા ખિરિ-જ્યંદ્રને પણ તેની ખોટ લાગી. કારણ ઘણીવાર તે વિપિન સાથે ધિનોદમાં ઉતરતો રાજ્યચર્ચા ચલાવતો, વળી તે પોતાના મિત્રનો પુત્ર હતો. રાજ્યખટપટમાં રોકાવાથી મિત્રનો પત્તો મેળવવામાં મદદ થઈ શકી નહિ, એ વિચારથી મનમાં બહુ દુઃખ થયું. રાજ્યમાં એવો ગુંચવાડો થઈ ગયો હતો કે અધવચ ખસાય એમ નહોતું. બાકી વિપિનને સાથે લઈ, થોડોક વખત રજા લઈ, તેની શોધમાં નીકળવાનો તેના વિચાર હતો અને તેથીજ વિપિન આમ રોકાઈ ગયો. તેના હોદ્દા અને વગસગને લીધે તેને શોધવાનું કામ ઘણું સહેલ થઈ પડત. મિત્ર પ્રતિ ધર્મ હતો, તેમજ નૂતનપુરની પ્રજા પ્રતિ પણ ધર્મ બળવવાનો આ બારીક વખત હતો, આથી તેનાથી કેઈ બની શક્યું નહિ. ચંદ્રાવ કાશીમાં છે એ ખબર જાણ્યાથી તેને નિરાંત થઈ પોતાના એક વિશ્વાસુ માણસને વિપિન જોડે મોકલવા તેણે કહ્યું હતું પણ વિપિને ના પાડી.

વિપિન કાશી પહોંચ્યાના સમાચાર આવી ગયા તે આજે થોડાક દિવસ થઈ ગયા છે. શહેરના મધ્ય ભાગમાં આવેલી એક પેઢી આગળ એક અમલદાર ઉભો ઉભો વાત કરે છે, તેની આંખપરથી જણાઈ આવે છે કે તેને પેઢીનાં મુનીમપર બહુ ખોટું લાગ્યું છે; પોતાના કલ્યા મુજબ તેણે કરવાની હા કહી નહિ તેથી પિત્તો ઉછળી ગયો છે. મુનીમને તેણે દાદમાં લીધો. અંતે પેઢી આગળથી તે જતો રહ્યો. જતાં જતાં એક દષ્ટિ નાંખી તેમાં માર્મિક અર્થ સમાયલો છે એવું જોનારને લાગ્યા વગર રહે નહિ. 'તને છુંદી નાંખીશ ત્યારેજ જંપીને ખેસીશ' એવો અર્થ એ નજરમાં સમાયો હતો.

અમલદાર થોડેક ગયો અને બહુ ખુશ થયો હોય એમ તેની મુખમુદ્રા ઉપરથી દેખાયું. તેનો રોષ એકદમ કેમ ઉતરી ગયો ? તેનો રોષ ઉતર્યો નહોતો પણ મુનીમને હેરાન કરવાનું સાધન જડી આવ્યું તેથી જો ખુશ થતો થતો પોતાનાં ઘરમાં દાખલ થયો. આસપાસ જોઈ

કોઈ નથી એમ જાણી ખોલ્યો. “હાસ, હવે નિરાંત થઈ. મુનીએ હા કહી હોત તો આ દાવ આવત નહિ. એક દાવે જે સોઢી મરશે. કુદરતની કળા અગાધ છે. મ્હારી ઉમેદ પાર પાડવાનો વખત આટલો નજીક છે એમ હું ધારતો નહોતો. એક કાંઠો રહી જશે, તેનું થઈ રહેશે. તેનાથી મને શું થવાનું હતું?”

આ વિચાર કરનાર નવા રાણાનો માનીતો થઈ પડેલો વિરિચિલાલ હતો. રાણાની કાનભંભેરણી કરવામાં એણે બાકી નહોતી રાખી. કાચા કાનનો રાણો કેટલુંક ખરું માનતો કેટલુંક ખોટું ધારતો. વિરિચિલાલ તેના ઉપર કેટલે દરજ્જે અસર થાય છે તે જોઈ લેતો. સો કાંકરામાંથી પચ્ચીસ વાગતા તો ધારતા કે કોઈ દિવસ પૂરેપૂરા સો થઈ રહેશે. રાણાની તેનાપર મહેરબાની હતી. રાજ્યકારભાર ઉપર તેનું લક્ષ પહેલાં કરતાં ઓછું રહેતું હતું. જરા મોજલો થયો હતો. વિરિચિલાલ તેની સાથે વાત તો બીજી બાબતોની ખાસ કરતો પણ રાણો રાજ્યના મોકરની કે ખાતાની કંઈ વાત કાઢે યા પૂછે ત્યારે ધીરેધીરે મનમાં ધારેલું બધું કહી દેતો. “એ તો એમજ ચાલે, રજવાડાના તો એવાજ કારભાર” એમ વારંવાર બોલતો. રાણો આવા જવાબથી અમલદારોપર ગુસ્સે થતો. સુજનસિંહ મહારાજની શાંતતા અને ઠરેલપણું રાણામાં હોત તો તે સામો સવાલ પૂછતે કે તેણે કેટલાં દેશી રજવાડા જોયા છે? તે સિવાય બીજાં કેટલાં રાજ્યો તપાસ્યાં છે? તે કેટલે દરજ્જે આપણાં રજવાડા કરતાં ચઢીયાતાં છે? ત્યાં કેટલીવાર આપું કહોળું શાક થઈ જાય છે? ત્યાંના અમલદારોની વર્તણૂકથી પ્રજાને કેટલો સંતોષ છે? વળી આવો જવાબ સુજનસિંહ આગળ આપવાને કોઈ શક્તિમાનજ નહોતું, કેમકે રાજ્યમાં અંધેર કોઈપણ જાતનું ચાલે તેનો દોષ અમલદારોપર મૂકે તે પહેલાં તે પોતાનો દોષ ગણતા અને પોતાની ભૂલ સુધારવાનો પ્રયાસ કરતા. ખાતાંની તપાસ જાતેજ રાખતા. નવો રાણો અમલદારોની ભૂલ સમજતો જો કે વિરિચિલાલ જેવા બાહોશ, પ્રમાણિક, રાજ્યલક્ષ્મી તેમજ પ્રજાલક્ષ્મી, દિવાનની દેખરેખ દરેક ખાતાપર હતી. બધે પૂરતો ન્યાય અપાય છે, કામ પણ ધસારે પડતું નથી, એવી એવી ખબરો ગમે તે રીતે મેળવવા દિવાન ચૂકતો નહિ.

પ્રજાને પોતાનાપર વિશ્વાસ છે એ વાતથી તે બિનવાકેફગાર નહોતો. પ્રજાનો વિશ્વાસ તથા સંતોષ, એ સિવાય રાજ્યના અદલદનસાક્ષી તુલના કરવાનું બીજું સાધન શું?

વિરિંચિલાલ રાણાની પાસે બપોરે જતો, સાંજે તેની સાથે ફરવા જતો. બપોરને વખતે અમલદારો પોતપોતાના ખાતાના કામમાં રોકાયેલા રહેતા. એટલે એને કામથી આડે આવે તેમ નહોતું. એતો એમજ સમજતો કે રાણાની બપોરની દરરોજની થતી મુલાકાતની ખપ્પર અમલદારોને હતી નહિ. એ ધારણા એની ખોટી હતી, અંગ્રેજ કહેવત પ્રમાણે તો 'દીવાલને કાન હોય છે' પણ રાજ્યોના મથકોમાં તો કાંકરે કાંકરે અને રજો રજો કાન હોય છે. એક પણ વાત ત્યાં ગુપ્ત રહેવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ત્યાંની હવામાં પણ બમસુસ ફરતા રહે છે. આજનો બપોર ક્યારે પડે તેની સહ જોતો વિરિંચિલાલ બેઠો છે, અને દેશી પેઢી સાથે રાજ્યને શકિતનો સંબંધ હતો તે તપાસવા આપણે રાજ્યની એક તરફ વળીએ.

એક શહેરના મધ્યભાગમાં આવી હતી. વેપારીવર્ગનું ત્યાં મથક હતું. કંઈકંઈ જાતના વેપાર ત્યાં થતા. રેશમી કાપડ વગેરેની ત્યાં મોટો મોટો દુકાનો આવી રહી હતી. શહેરના કોઈ ભાગમાં કંઈ વસ્તુ ન મળતી હોય તો તે લેવા લોકોને અહીં આવવું પડતું. ચાંદી સોનાના દાગીના પણ વખતોવખત અહીં મળતા. તૈયાર ન હોય તો મરજી મુજબ બનાવવામાં આવતા. નાણાવટીની પણ ત્યાં ઘણી દુકાનો હતી. રાજ્યનું ચક્રણ કલદાર કરવાનું તેમનું કામ હતું. અને તેમાં કેટલાક લખપતિ પણ થયા હતા. એકનું કામ આથી નિરાળું હતું. ચક્રણના સિક્કા એક હસ્તક પડાતા. એ સિવાય એક ધીરધારનો ધંધો પણ કરતી હતી પણ લોકોનાં નાણાં વ્યાજે લેતી નહિ.

નાણાંની ભીડને લીધે વેપારીઓને અનેકવાર વેપારમાં ખોટ જતી, ખીજ દેશો સાથે હરિશ્ચંદ્રમાં ઉતરાતું નહિ, તેને લીધે સુજનસિંહ મહારાજે આ એક સ્થાપી હતી. રાજ્યનાં ખીજ સારાં મથકોમાં પણ ધીરનારનો ધંધો કરતી. એ સિવાય રાજ્યના હાકેમોને નાણાં મોકલવાની સગવડ પડે, દર વખતે અથડામણ પહોંચે નહિ, આગગાડીની સગવડ બધે મળવી મુશ્કેલ પડે, તેથી મહારાજે એવી સગવડ રાખી હતી કે હાકેમો તેમના તાખાના પરગણાની ઉપજનાં નાણાં રાજ્યના આશ્રયથી નીમાયત્રી પેઢીમાં ભરે અને હુંડી લઈ રાજ્યની એક ઉપર ખીડે; એ હુંડી, એક નૂતનપુરમાં રહેલી મુખ્ય પેઢીમાંથી કલદાર કરે. વિરિંચિલાલને એ મુખ્ય પેઢીના મુનીમ સાથે તકરાર થઈ હતી. મુનીમ બિરિંચિલાલની ન્યાતનો હતો; માથાનો ફરેલ હતો. પેઢી બહુ જૂની હતી, સ્થિતિએ બહુ સારી હતી. હાકેમ તરફથી

હુંડી આવતી કે તેનો દેખાડ પેઢીમાં કરવામાં આવતો અને પંદર દિવસ પછી બેંકમાં નાણાં ભરી જ્યાં એવો તેનો ઉદ્દેશ હતો. પંદર દિવસ પછી નાણાં ન ભરાય તો 'નકરી સકરી' એમ કરી તે હુંડી પાછી ખીડખામાં આવતી અને તેના પર 'દસ ટકાનું' વ્યાજ ચઢાવવામાં આવતું. આ બેંકનો ઉપરી હાલ વિનોદચંદ્ર હતો. તેની પહેલાના ઉપરીના વખતથી એમ ચાલતું કે હુંડીના નાણાં પંદર દિવસ પછી ન ભરાય અને રાજ્યને પૂછવામાં આવે તો એમ જવાબ વાળવામાં આવતો કે હુંડી પાછી મોકલવી નહિ, નાણાં થોડા વખતમાં આવી જશે. આમ કરવાનું કારણ માત્ર એટલુંજ કે રાણા મુજનસિંહને તેમજ લોકોને પેઢી ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો અને મહારાજ કોઈ પ્રમાણિત માણસની આજ્ઞાને જરા પણ આંચ આદે એવું કરવા માગતા નહોતા. નવા રાણાના વખતમાં પણ એ પ્રમાણે રાજ્યને પૂછાવવામાં આવતું અને જૂના રીવાજના આધારે આવોજ જવાબ મળતો. આથી કરીને બેંકમાં ન સ્વીકારાયલી હુંડી થોડી ઘણી દર વખતે પડી રહેતી.

વિરિચિલાલ આ વાતથી અનણ્યો નહોતો, જોકે રાજ્યને પૂછાવવામાં આવતું અને તેની તરફથી જવાબ વાળવામાં આવતો, તેની એને ખબર હતી નહિ, કેમકે તે બાબતનું લખાણ ખાનગી રાખવામાં આવતું અને દિવાનઓદિસ જોડે ચલાવવામાં આવતું. ત્યાં જવાની એને સત્તા નહોતી. પેઢી તરફથી જણીજોઈને ઢીલ કરવામાં આવતી નહિ, કેમકે વ્યાજ ચઢ્યા કરતું અને તે તેમને પોષાતું નહિ. પણ કેટલીક વાર પેઢીની અન્ય શાખાઓમાંથી નાણાં આવવાની ઢીલ થાય, આગગાડી જ્યાં ન હોય ત્યાંથી ઋતુ અથવા ખીજ કંઈ કારણને લીધે વિલંબ થાય, એટલે પૈસા ભરતાં કેટલીવાર વાર થતી. રાણા મનોજકુમારને બેંકની વ્યવસ્થા તથા કારભાર વિષે ખરાબર ખ્યાલ નહોતો. તે ગાદીએ બેઠા પછી આવો દાખલો પ્રથમ બનેલો ત્યારે તેની સહી લેવાયલી. વારેઘડીએ તેને પોતાને એ બાબત પૂછવામાં આવતું નહિ. વેપારની બાબતપર તેનું ઝાઝું લક્ષ નહોતું. વિરિચિલાલે રાણાના અનણ્યપણાનો લાભ લઈ એને ખબર કરી કે "લગભગ વીસ લાખની હુંડી ન સીકરાયલી પડી છે. પેઢી સારી હાલતમાં નથી. તે જો ચાદર ઓઢીને સુશે તો બેંકને નુકસાન થશે અને રાજ્યને વીસ લાખની ઉદ્દેશ. આજે અમારેજ હુંડી પેઢીપર ગયો હતો અને ત્યાંની રીતમાતપરથી મેં આ અનુમાન કર્યું છે. વખતસર ઉપાય લેવાય તો તેમ થતાં અટકે."

“ ઉપાય શું લખ્યો ? ”

“ પેઢીપર જમી બેસાડવી. ”

“ દિવાનને બોલાવી પૂછીશું ? ”

“ કેમ, હજુરની સત્તામાં એ વાત નથી ? વિનોદચંદ્ર એમના સગા તથા સ્નેહી છે; તેઓજ બેંકના ઉપરી છે, એટલે દિવાનજી જપ્તી બેસાડવા હા કેમ કહેશે ? વળી પેઢીના મુનીમ પણ એમનીજ ન્યાતનો છે. આ પ્રમાણે બધું વાળું એકજ છે. હજુરને હું વખતો વખત અરજ કરું છું કે અમલદારના પોતાના લાભતાવજાતાં વણી જગ્યાએ હોય ત્યારે તે અમલદારથી ચેતતા રહેવું. ”

ધિરિજયંદ્રના કારભારપર એણે ટકોર મારી. ધિરિજયંદ્રના પોતાના માણસમાં મોટા ઓદ્ધાપર વિનોદચંદ્ર સિવાય કાઈજ નહોતું. બીજો અમલદાર વર્ગ બધોજ એનો હતો, તેના કારણમાં માત્ર એની હોશયારી, પ્રમાણિકતા અને શુદ્ધ રાજ્યભક્તિ હતાં. પેઢીના મુનીમ તરીકેની નોકરી એના ન્યાતીલાના હાથમાં હોય તેમાં એ જોખમદાર નહોતો.

“ ત્યારે તો કદાચ દિવાનજી અને વિનોદચંદ્ર પણ પેઢીના શેકને મળી ગયા હશે. સત્તા ! હું મહારા રાજ્યમાં મહારી મરજી માફક કરું તેમાં મને અટકાવનાર કાણ ? ”

“ હજુર, એમ કેમ કહો છો ? મને નોકરીમાં ન લેવાને વાસ્તે દિવાનજીએ હજુરને નહોતું કહ્યું ? ”

“ બરાબર, હવે હું સમજ્યો. સધળાં એનાંજ કારસ્તાન છે. જમી નાખવી તો ત્રણે જગ્યા ઉપર. ”

“ પ્રજામત દિવાનજીની તરફેણમાં છે માટે હાલ એમને મુક્ત રાખવા. ”

“ મહારી ઇચ્છા, મહારો હુકમ, એજ પ્રમાણે પ્રજામત દોરાવો જોઈએ. તમે કિશોરીલાલને બોલાવી મંગાવો. ”

વિરિચિલાલ મનમાં બોલ્યો “ બાજી તો ઠીક રચાય છે. કિશોરીલાલ આવશે તો તેની આગળ પણ દિવાનની તરફેણમાં બે બોલ બોલીશું. કાણ જાણે કેમ, હું તેનાથી ગભરાઉં છું, રાજ્ય છોડી છે, એટલે કાઈનું સાંભળે એમ નથી. ”

હજુર હુકમ નીકળ્યો અને કિશોરીલાલ સહેલમાં હાજર થયો.

“કેમ કિશોરીલાલ, રાજ્યમાં બંદોબસ્ત કેમ છે ? કાંઈ પણ જગ્યાએ ભયનું કારણ તો નથી ને ? ”

“હજુર જેવા અમદાતા હોય અને ધિરિન્દ્ર જેવા દિવાન હોય, ત્યાં પછી ભયનું કારણ શું ? ”

“તમારાં માણસો હાલ કેટલાં તૈયાર થઈ શકે તેમ છે ? ”

“હજુરનો હુકમ હોય તેટલાં.”

“ત્રણસો માણસ એક પા કલાકમાં તૈયાર જોઈએ.”

“માણસોને હજુરમાં લાવું કે કશે જવાનો હુકમ છે ? ”

“ટુકડીના ત્રણ ભાગ કરવા; પોણોસો માણસ બિહારીલાલની પેટ્ટીની આસપાસ, પોણોસો વિનોદચંદ્રના ઘરની આસપાસ અને દોઢસો દિવાનજીના બંગલાની આસપાસ વીંટાઈ વળે. દરેક ટુકડીપર તમારા વિશ્વાસુ અને બાહોશ માણસને સરદારી આપવી અને તમારે ત્રણ જગ્યાએ જાપ્તો કેમ ચાલે છે તે પર નજર રાખવી. જેની કસૂર માલૂમ પડશે તેને ફાંસીની શિક્ષા થશે.”

“હજુર, દિ—”

“હા, હું સમજ્યો, દિવાનજીની શેઠમાં તમે તણાઓ છો.”

“કિશોરીલાલ શું કહેવા માગે છે તે સાંભળવા હજુરને મ્હારા નમ્ર અરજ છે.”

“પછી સાંભળીશ. હાલ વખત નથી. તમારા બન્નેનો અભિપ્રાય હાલ તેના મકાનપર જમી ન નાખવાની તરફેણમાં છે. તમે મ્હારા નોકર છો. તો મ્હારા હુકમ મુજબ કરવું. જાઓ, હાલ આ વાત શુભ રાખવાની છે. સાડાપાંચનો અમલ થયો છે; કચેરીમાંથી તેઓ ઘેર પાછા વળે તે પહેલાં બધો બંદોબસ્ત થઈ જવો જોઈએ. ટુકડી એક જગ્યાએ મૂકવામાં આવે ત્યારેજ તેમને તેમણે શું કરવાનું છે તેની ખબર મળવી જોઈએ.”

કિશોરીલાલ વિચારમાં ને વિચારમાં ચાલતો થયો. “રાણાની બુદ્ધિ બગડી છે; આપણી પણ રાજ્યમાં સલામતી નથી; ધિરિન્દ્રની ખોટ રાજ્યમાં કાણ પૂરી શકશે ? એના જેવો અમલદાર રાણાને ક્યાંથી મળશે ? સમાનતા, નિરબિમાન, રાજ્યભક્તિ, પ્રજા પ્રત્યે દિલસોજી, બધું એકજ પાત્રમાં. રાણાને કાંઈ એ ભંભેરી મૂક્યો છે. વિનોદચંદ્રની ભલમનસાઈથી તો હદ છે. દાવપેચ તો બિલકુલ જાણતાજ નથી. ન્યાયની ખુરશીપર હતા, તો ત્યાં પણ એકજ ધનસાક, એકજ

દષ્ટિ. કામ પ્રસંગે ત્યાં મ્હારે જીવું પડતું તો મને માનથી બેસાડત; અને ન્યાયાસનપર બિરાજે, તપાસ ચલાવવા માંડે ત્યારે જાણે મને ઓળખતાજ નથી, એવું વર્તન ચલાવતા. ધન્ય એવા ન્યાયાસન આપનારને ! જેકમાં પણ બધા જોડે લલમનસાધથી કામ લે છે; તોછડાઈ તો જાણતાજ નથી. રાણાને આવાની કદર નથી, તો ખીજા કોની કરશે ? એમને રાજ્યહુકમ ખતલાવતાં મ્હારી છાતી કેમ ચાલશે ? મ્હારા માણસોને હુકમ આપતાં જીભ કેમ ઉપડશે ? દાસત્વ અધમ છે. નોકરીના પરિણામેજ એક હલકું કામ મ્હારે કરવું પડશે. રાણાનું લુણુ ખાધું છે અને તેથી તે ફરમાવે તે માથે ચઢાવવું પડે છે. મ્હારી ઉમર વૃદ્ધ થવા આવી છે. રાણાની નોકરીમાં હવે વધારે રહેવું નથી. દિવાન જવાના અને નવા આવવાના. વિરિંચિલાલનીજ આ ખટપટ છે; આપણે હવે ઘેર બેસવું તેમાંજ સુખ સમાયલું છે.”

કિશોરીલાલ સુજનસિંહ રાણાના વખતથી મ્હોટા ઓઢાપર હતો. તેનો રૂઆપ કંઈ ઓરજ હતો. જરા હિંમતે પણ પ્રયત્ન છાતી તથા ભરાઉ શરીરનો હતો. કાળો પોશાક પહેરતો છતાં તેનું હૃદય કાળું નહોતું. નીચ કામ તેણે કોઈ દિવસ કર્યું નહોતું. લાંચ ખાતો નહિ, પ્રજને પીડતો નહિ. ચોરનું હૃદય પારખી લેવામાં પોતાની નજરનેજ વાપરતો. કોઈને પહેલેથી મારતો નહિ; પોતે જેમ પ્રામાણિકતાથી વર્તે, તેમજ પોતાના હાથ નીચેના માણસો પણ વર્તે છે કે નહિ તે ખાખત છાની ચિકિત્સા રાખતો. પોતાના ખાસ માણસ તરફથી એવી કોઈની ભૂલ જાણવામાં આવતી તો તેને નોકરીમાંથી દૂર કરતાં અચકાતો નહિ. એવા પોલિસ અમલદાર કેટલા હશે, ક્યાં હશે, એ વાંચનાર, તુંજ વિચારી લે તો સારું. રૈયતના રક્ષણાર્થે નીમેલા તેના ભક્ષક નીવડે તો તે રાજનોજ, તેની નીમણૂક કરનારનોજ દોષ, એવા સુજનસિંહ મહારાજના સિદ્ધાંતને લીધેજ નૂતનપુત્રની પોલિસ રૈયતને સતાવતી નહિ, એક પધનું પણ હરામનું ખાતી નહિ અને આથી કરીને રૈયત પણ પોલિસને ગુનેહગાર મેળવવામાં ખતતી મદદ કરતી. ગુનાહ, ટંટાપ્રીસાહ, આથી કરીને રાજ્યમાં બહુ જીજ્ઞાસા થતાં.

કિશોરીલાલ રસ્તામાં આવતો હતો છતાં એનું ચિત્ત ઠેકણે હોય એમ લાગતું નહોતું. કંઈ સલામ કરતું તો તે પૂરેપૂરી ઝીલતો પર્ણ નહિ. આખરે પોલિસલાઈન્સ આગળ આવી પહોંચ્યો અને માણસોને તૈયાર થવાનો હુકમ આપ્યો. ત્રણસો માણસોનો એકદમ શો

અપ પડ્યો તે કોઈને સમજાયું નહિ. એની સરદારી હેઠળ માણસો ગામમાં આવી મહોંચ્યા અને લોકોએ તર્ક બાંધવા માડ્યા. કેટલાક એ તર્કજ છે એમ સમજતા અને કેટલાક નહિ. કોઈ કહે કે મહેલ આગળ આજે "પરેલ" થવાની છે; કોઈ કહે 'કોઈ' ગામમાં ધાડ પડી હશે; કોઈ કહે 'મહારાજ શિકાર કરવા જવાના છે; કોઈ કહે પોલિસને આજે અમથા ગામમાં ફેરવતા હશે; કેટલાએક કંઈ ધાસ્તી જેવું હશે એમ ધારી તેમાંથી મુક્ત થવાને જલદી પગ ઉપાડી પોતાના ઘર તરફ પલાયન કરી જતા હતા. રસ્તાપર ખેચાર સાથે મળી પોતાનો તર્ક એકબીજાને કહેતા. કેટલાક તો એવું તાકીને જોતા કે જાણે તરતજ શા કારણસર આ માણસો જાય છે તે તેઓ સમજી ગયા. કોઈકનું મોં એવું રહેતું કે આમ અમને પૂછ્યા કર્યા વગર આ માણસો ક્યાં નીકળી પડ્યાં છે? અને કેટલાક મહા મહનતે પોતે કરેલો તર્ક કદાચ ખોટો પણ નીવડે તેથી અકબાઈને કહેતા 'આ રસ્તાપર માણસો આવે છે ને જાય છે, તેવા વળી આ જતા હશે. એમાં જોવાનું શું છે?'

કિશોરીલાલ પ્રથમ પેઢી તરફજ વળ્યો. પેઢી વાસ્તે એને માન હતું પણ તેની સાથે કંઈ સંબંધ નહોતો. પેઢી આગળ સિપાઈઓ આવ્યા અને કિશોરીલાલે "Halt" એમ સંજ્ઞા કરી. બધા એકદમ ઉભા રહ્યા. જોઈતા માણસો ત્યાં મૂકી વિનોદચંદ્રના ઘર તરફ તે વળ્યો. તારા બારીએ પોતાના બાળક સહિત ઉભી હતી, તેણે બાળકનું ધ્યાન રસ્તા તરફ દોરવ્યું. વિનોદચંદ્ર પણ શું છે તે જોવા બારીએ ઉભો. કિશોરીલાલે તેને આધેથી સલામ કરી. તે પાછી વાળવામાં આવી કે નહિ, તે જોવાની તેની હિંમત ચાલી નહિ. વિનોદચંદ્ર આમ થવાનું કારણ સમજી શક્યો નહિ. તેના વિચાર ક્યાં કુચ કરો છો એમ પૂછવાનો હતો. તેના ઘર આગળજ માણસોને થોભવાનો હુકમ મળ્યો. ત્યાં રાખેલા માણસોને રાણાનો હુકમ કહી દીધો. વિનોદચંદ્ર તરફ પાછી નજર કરી. 'રાણાનો હુકમ છે, બાકી આ કામ કરતાં મ્હારો જીવ ચાલતો નથી; મ્હારી લાગણી દુઃખાય છે' એમ એ કહેવા માગતો હતો. આનંદથી પોતાના બાળકને રમાડતી સ્ત્રી, જીવનસા સાથે બારીએ જોવા આવનાર વિનોદચંદ્રની કંપનામાં પણ આ પ્રાપ્ત હતી? પ્રભુની કળા અગાધ છે અને તે સમજવા કોઈ સમર્થ નથી.

પેઠી આગળ માણસો ગોઠવાયાં ત્યારથીજ ગામમાં અને ખાસ કરીને વેપારી મંડળમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. વિનોદચંદ્રના ઘર આગળ ખીજ દુકાડી રોકવામાં આવી અને તેમાં વધારો થયો. હજી કાણ બાકી છે તે કોઈ સમજી શક્યું નહિ. કિશોરીલાલ બહાર અમલદાર હતો, છતાં આજે કાયર લાગતો હતો. દરરોજનો તેનો કુઆખ આજે નહોતો. પકડીને જબરદસ્તીથી ઘોડાપર બેસાડ્યો હોય તેમ ડોસાની માફક તે બેડો હતો. દિવાનનું મકાન આવી પહોંચ્યું અને માણસોનો ભાંડો રોકવાનો તેણે હુકમ કર્યો. બારી તરફ નજર કરી નહિ; તેનો ઘાંટો બેસી ગયો. બદોખસ્ત રાખવાનો હુકમ આપી પોતાના ઘર તરફ વળ્યો. રસ્તામાં કેટલાક તેને સવાલ પૂછતા, પણ તેનો જવાબ દીધા વગર તે ચાલ્યો જતો હતો. થોડેક દૂર ગયો અને એકદમ ચમક્યો ઘોડો એકદમ ઉભો રાખ્યો. ભયનું નહિ, પણ હર્ષનું કંઈ કારણ મળી આવ્યું હોય, એમ તેના મોં ઉપરથી લાગતું હતું. તરતજ તેણે પોતાના હાથે ઇસારત કરી અને સામેથી આવતા અંગરક્ષકો તથા તેની પાછળ આવતી ગાડી ઉભાં. કિશોરીલાલે વાંકા વળી સલામ કરી.

“કિશોરીલાલ, આજે મોં ઉદાસ કેમ છે? આ પોશાકમાં ક્યાં જઈ આવ્યા? રસ્તાપર આટલી બધી ગરબડ કેમ છે?”

“આપ ક્યાં પધાર્યા હતા?”

“જરા કામસર કેમ્પ તરફ જવું થયું હતું.”

કેમ્પ નૂતનપુરમાં રહેતા સરકાર તરફના અંગ્રેજ અમલદારોનું મથક હતું, તથા બંગલાથી વિશેષ ભાંડો તેમના બંગલા નહોતા. કારણકે નૂતનપુરના દરબારમાં અંગ્રેજ અમલદાર કોઈ નોકરીપર હતો નહિ અને તેથી તેમની વસ્તી કેમ્પમાં વધારે નહોતી.

“તમે ક્યાં જઈ આવ્યા?”

કિશોરીલાલે પૃથ્વીપર નજર રાખી, ગજવામાંથી એક કાગળ કાઢ્યો, ધુળતે હાથે દિવાનના હાથમાં મૂક્યો. ખિરિજયંદ્રે વાંચ્યો અને તેના કપાળપર કરચલી વળી, ભાંસી ચઢી ગયાં.

“રાણીની ક્ષમ, પ્રામાણિક તથા નિમકહલાલ નોકરીનું આ પરિણામ, આ ફળ?” હાંત પીસીને બોલ્યો. “કાનાં કારસ્તામ છે તે જાણું છું. આ હુકમ તમને અપાયો તે વખતે એલો કુદ ભાંડો હતો કે?” સમસ્યામાં કિશોરીલાલે જવાબ આપ્યો.

“એને ઉઠરની ગત રમતાં આવડી છે તો મને એને રમાડતાં બહુ સાઈ આવડે છે. દુષ્ટને પહેલે ન પડવું એ મારા સિદ્ધાંતને લીધે એ ફાવ્યો. હજી પણ એને છુંદવા માગું તો શી વાર? પણ હવે રાણાની નોકરીમાં ફળ શું? એની દુષ્ટતાનો બદલો પ્રભુ આપશે અને રાણો એને ઓળખશે ત્યારે મને સંભારશે.” અંગરક્ષકોને જવાનો હુકમ કરી તેણે કહ્યું “કિશોરીલાલ, મને પકડવો હોય તો હું તૈયાર છું.”

“નોકરી છોડી ચાલ્યો જાઉં, પણ એ કામ મ્હારાથી જની શકે એમ નથી. વળી રાણાનો એવો કંઈ હુકમ નથી.”

“ઠીક ત્યારે તમે તમારે કામે જાઓ.”

ગાડીવાળાને નાયબદિવાનના ઘર તરફ ગાડી લેવા હુકમ કરી પોતે વિચાર કરતો બેઠો. તેનો ગુસ્સો ધીરેધીરે નરમ પડી ગયો; દૂધનો ઉભરો સમાઈ ગયો. “મારૂં તપોબળ હતું ત્યાં લગણુ હું ફાવ્યો; હવે વળી બીજો કોઈ આવશે. સંસારના ગાડાં એમજ ચાલે છે.” નાયબદિવાનનું ઘર આવી પહોંચ્યું અને બિરિજચંદ્ર તેમાં દાખલ થયો. રસિકલાલે સામા આવી તેનો સત્કાર કર્યો. “આજે કંઈ મ્હારૂં ઘર પાવન કર્યું?”

બિરિજચંદ્રે સઘળી હકીકત તેને કહી. રસિકલાલનું મૂગજ બહુ જીદી તરેહનું હતું, મગજનો બહુ કડક હતો.

“દિવાનજી, જુઓ છો શું? કાઢો હુકમ અને પકડાવો બિરિજિલાલને. પછી બધું થઈ રહેશે. તમે છુટા છો તો સઘળું જની શકશે.”

“કેમ લાઈ, જમાનાની તમને પણ અસર થઈ કે શું? તમે પણ મોગલાઈ ચલાવવાનીજ વાતો કરો છો?”

“એવા માણસને જે કરીએ તે ઓછું છે. તમારી ઇચ્છા હોય તો હું એને સપડાવું. તમારી લલખનસાઈનાંજ આ પરિણામ છે.”

“અત્યારે આવા વિચાર નકામા છે. રાણાજીની સંમતિથી આ કામ બંધું છે, તો છુટા કેમ થવું તેનો ઉપાય શાંતતાથી લેવાની જરૂર છે. હું છુટો છું, એવી એમને ખબર મળે તો બહુ ભારે થઈ પડે. અહીં છું એમ જાણે તો તમે પણ જોખમમાં આવી પડો.”

“મને તે વાતનો ડર નથી. બળથી યા છળથી બિરિજિલાલના તો રામજ રમાડી દઉં. નૂતનપુરનું નામજ બૂલાવી દઉં.”

“પણ હમણાં મ્હારે શું કરવું? રાત કાઢવી ભારે થઈ પડશે. ઘેર બધાં મુઝાતાં હશે વિનોદચંદ્રની શી સ્થિતિ થઈ હશે? મ્હારો

ન્યાય પારકાને હાથે કરાવવો મને પસંદ નથી. તમે કાલે રાણાને મળો અને ગમે લેમ કરી જમી હિંદાવવા સમજવો. જ્યાં લગણુ હું નિર્દોષ છું એમ સાબીત નહિ કરું, ન્યાયની બદલાતમાં એમ નહિ કહેવડાવું, રાણાના મોંમાંથીજ એ વેણુ ન કઢાવું. ત્યાં લગણુ મરી જઈશ તો બલે પણ અહીંથી ખસવાનો નથી, નાસવાનો નથી. જોઈએ તેવી જમીનગીરી આપજો, તે કહે તે શરત કબૂલ કરજો; ચિરિંચિલાલ રાજ્યમાં છે ત્યાં લગણુ આ રાજ્યની નોકરીનું પાણી મૂકી ચૂક્યો છું, એટલે કોઈ પણ વાતની પરવા રાખશો નહિ. રાતનો સમય અહીંજ કાઢીશ કેમ કે હું છુટો છું તો તમારો અભિપ્રાય જાણી શકીશ, મ્હારો કહી શકીશ. રાણો એકનો એ ન થાય તોજ રેસિડન્ટ આગળ વાત મૂકવી.”

ખિહારીલાલ વણિક હતો એટલે પેઢીમાં ગભરામણનો ખર રહ્યો નહિ. મહેતાઓ પણ બધા ગભરાઈ ગયા હતા. મુનીમ શેઠને શાંત કરતો અને સવારે બનેલા બનાવનું આ પરિણામ છે એમ ધારતો. કોઈક વાર પસ્તાતો, કોઈકવાર એમાં ગભરાવા જેવું શું છે એમ માનતો.

આણી તરફ એકમાર્ગી વિનોદચંદ્ર કંઈક વિચારમાં પડ્યો, કંઈક ગભરાયો, “આ પ્રમાણે થવાનું કારણ શું? મારા કામમાં ભૂલ તો નહીં થઈ હોય? ખરું જોતાં જોઈએ તે કરતાં હું વિશેષ સાવધ રહું છું. વળી દિવાનજીનો પોતાનો હું માણુસ છું. તેઓ આ કેમ સાંખી શકે? કોણ જાણે તેમના પર પણ આપત્તિ નહીં આવી હોય! કિશોરીલાલ એક ટુકડી લઈને પાછા ફર્યા. તે ક્યાં રોકાવાની હશે તે આ સિપાઈઓને ખબર નથી. કામ કરતાં નવનેજાં પાણી ઉતરે, વાંસો એવડ થાય અને તેનો આ બદલો! દિવસ કે રાત સામું જોયું નથી; જમીને કોઈ દિવસ બેડો નથી, રવિવાર પણ પૂરો પાળ્યો નથી.” તારાના જવાબથી સંતોષ નહિ પામેલો નિશાકાન્ત એના પિતા પાસે આવી પહોંચ્યો અને બોલ્યો “ભાઈ, ‘ત્રિજેરી સલામત હૈ’ એમ કહેવા તો બેજ માણુસ આવે છે અને તે તો સવારમાં, અસારે બાટલા બધા કેમ આવ્યા છે?”

“એ ત્રિજેરી આપણે ઘેર આવી છે એવું રાણાના મતમાં હશે” મરડાટમાં વિનોદચંદ્ર બોલ્યો.

ત્રિજેરી જોવા પુત્રે ઇચ્છા બતાવવી અને તારા તેને જોવા આરડામાં બઈ બઈ. તેની આજ્ઞા બીજી વાતો કરી આ વાત બૂલાવી

દીધી. નોકરને સોંપી પોતે પતિ પાસે આવી; તેનાં ગાત્ર પશુ શિથિલ થઈ ગયાં હતાં. તે સ્ત્રી હતી કામળ, અંતઃકરણની હતી. કાઠબાર અશુભ પાડતી પશુ પાછી હિંમત લાવતી અને પતિને ધીરજ આપતી. વિનોદચંદ્ર હિંચકાપર એક હાથ ગજ્યાપર લાંબાવી બીજા હાથની કાણી તાકીયાપર રાખી, કપાળપર હાથ મૂકી, આંખ મીચી બેઠો હતો.

“જરા ચાહ પીશો?”

“હા, મૂકાવ; એને ક્યાં મૂકી આવી?”

“એના અણુસમજી સવાલોથી તમને દુઃખ થાય, માટે અહીંથી ખસેડી ગઈ હવે રમવામાં પડ્યો છે.”

“એને અહીં લાવ અને તું પણ બેસ. તારા પિતાએ બનાવેલું પેલું સમયનું ગીત ગા. કાલે સવારે બધુએ જણાશે. વિચાર કરવા નકામ છે.”

દિવાન બિરિજચંદ્રના ઘરમાં આ બનાવને લીધે મુદ્રિકા અને આતુરિકા તો આલાંજ બની ગયાં. પતિનું શું થયું હશે એ વિચારથી મુદ્રિકાએ રોક્ષ કર્યું અને મિત્રમને તેને શાંત પાડવા પ્રયાસ કર્યો. મિત્રમનના કહેવાથી શાંત ન પડનાર સાસુના તડાકા સાથે મૂગી થઈ.

“એમ તમે હિંમત હારી જશો તો છોકરાંએને કાણુ શાંત કરશે? એટલામાં ગભરાઈ શું ગયા? રાજ્યના કામ કંઈ રમત નથી; માથું મૂકીને કામ કરવું હોય તોજ રાજ્યની નોકરી કરવી. ખોટાખોટા વિચાર કેવા લાવવા? એ એવો ભોળો નથી કે કોઈ એને સપડાવી શકશે. ઘરમાં હોત તેના કરતાં બહાર છુટો હશે તેજ વધારે સારું. પાંજરામાં પૂરાયેલો વાઘ શું કરવાનો હતો? બહાર છે તો બધાને હંકારશે. અપશકુનીયા ખ્યાલ કેવા લાવવા? તમારે તો બધાંને હિંમત આપવી જોઈ એ. ચાલો, મેં ઘોઈ નાંખી બેસો અને હું કહું તે સાંભળો.”

વડિલની સામું બધાં ગોઠવાયાં. માજીએ બોલવું શરૂ કર્યું, “ભાઈ છુટો હશે તો તમને છોડાવતાં તેને વાર નહીં લાગે; આપણા કરતાં ખરાબ હાલતમાં હશે તો છુટતાં વાર લાગશે. રાણાને વહેમ ભરાયો છે એટલે આપણા ઘરનો એક પણ ખૂણો તપાસાયા વગરનો રહેવાનો નહિ. મિત્રમન તથા અંબીરનું ઘરમાં કામ પડશે, આપણું પોતાનું ખરા પરસેવાનું મેળવેલું જે કંઈ હશે તેનાપર પણ રાણો વહેમની દૃષ્ટિથી જોશે, માટે નહિ જેવું અહીં રાખી, બાકીનું જરજેવર લઈ હું અત્રેથી પોઆર ગણી જઈશ.” અંબીર તો માજીની હેશચારી

નેઈ ચકિતજ થઈ ગયો. “આ આપણને કંઈ કામ કરવું હોય તો સત્તરસો વિચાર કરીએ, હજાર પાછા બદલીએ અને અતે ભાઈ જ્યાંના ત્યાં; પહેરો ચૂકાવી” એ શી રીતે જવાનાં?” મિત્રમનને એવી નવાઈ લાગી નહીં, કેમકે તેમની હોશયારીથી તે અબાણ નહોતો. તેણે કંઈ કંઈ આવા પ્રસંગો જોયા હતા.

“મા, ક્યાં જશો?”

“તે કંઈ કહેવાય નહિ. સંભાળવાનું તથા સૌને ધીરજ આપવાનું કામ ત્હાં છે. બિચારો ગંભીર આપણે લીધે સપડાયો; એ તને મદદરૂપ થઈ પડશે. શિશિરની બરાબર સંભાળ લેજો. આ પ્રસંગથી તેની તબીબતમાં વધારે બગાડો ના થાય તે જોજો. ગભરાવા દેશો નહિ અને આવી વાતો જેમ બને તેમ હાલ તેની આગળ કરશો નહિ, કોઈ આવ્યું ગયું તો તેને જવાબ દેવામાં મરદની જરૂર પડશે. માર્ટે તમારે અહીંજ રોકાવું સાડ.” બીજી કેટલીએક શિખામણ મિત્રમન તથા ધરનાએને આપી માજી જવાની તૈયારી કરવા મંડ્યાં.

રાતના બારેકનો અમલ થયો અને મિત્રમન વગેરે બેઠાં હતાં ત્યાં માજી આવી પહેાંચ્યા મુદ્રિકાની નજર પહેલી તેનાપર પડી અને તેનાથી બૂમ પડાઈ ગઈ. મિત્રમને પાછા ફરી જોયું અને કહ્યું “એ તો મા છે. તું ગભરાય છે કેમ?” સર્વ મંડળ માજીને જોઈને ચકિત થઈ ગયું. ગંભીરે ટગરટગર જોયાં કર્યું.

“મા, કોઈ બિચારાને ધાયલ કર્યો કે શું?”

“કેમ, આપણા દાદર આગળના નીચેના ઓરડામાં એકાદ બે પોશાક પડી રહે છે કેની? બીજી કોઈ પણ રીતે જવું ફાવે એમ નથી. કેમકે બધા જગતા છે. વળી આ પોશાકમાં બીજાં બે ગુણ છે. એક તો ઠંડી નહીં લાગે અને બીજું ગજવાનો ઉપયોગ સારી રીતે થઈ શકશે. આ પોશાકને લીધે હું પોલિસનોજ માણસ છું એમ ધારી મને રોકાણ કોઈ ભાગ્યેજ કરશે; આણી તરફ ‘રોન’ ફરવા આવ્યો હશે એમ ધારશે. ભૂલાવામાં નાંખતાં મને વાર નહીં લાગે. મિત્રમન, તું પાછલા બારણા આગળ આવી પહેાંચ. હું જઈ એટલે ધીરથી પાછું દઈ દેજો. હું સહીસલામત પહેરો વટાવી ગઈ કે નહિ તે ઉપરની બારીએથી જોવાનું કામ ગંભીરનું. ચાલો, ઝડપ કરો.” બધાને હોશયાર રહેવાનું કહી માજી નીચે ઉતર્યા. બારણું ઉઘાડ્યું તેઓ બહાર નીકળ્યાં અને પાછું દેવાયું. મા પહેરો વટાવી ગયાં કે કેમ તે જાણવા મિત્રમનને પણ ઇચ્છા હતી. તેથી ઝડપથી ઉપર

આવ્યો માણ્યો કાઈ સાથે વાત કરી, પહેરો ચૂકાવ્યો અને ગંભીર
તો રસ્તા સામુંજ જોઈ રહ્યો.

“ચાલ, હવે આવે છે કેની ? કાઈ જોશે તો તેને વહેમ આવશે.”

“આ હિંમત તારી ચાલે ખરી ?” ગંભીરે પૂછ્યું.

“એતો પ્રસંગ આવે જણાય.”

“મૂગોજ રહે એટલે થયું. આવું કામ કરતાં પહેલાં એટલી
અડચણો તું કદી લે કે તારાથી કંઈજ અને નહિ. વિપિન કહેતો
તેમ ‘આપણા ભણતરનાં પરિણામ.’ બાકી આવા પ્રસંગો દુનિયામાં
કોઈકવાર આવે છે અને તે વખતે આવા ઉપાયો લેવાની જરૂર પડે છે.”

અને જણા પાછા ફર્યા અને મુદ્રિકાને સમાચાર કહી દીધા.
રાત બહુ વહી જવાથી મને કે કમને બધા સુઈ ગયા.

સવાર પડ્યું અને રસિકલાલ રાણાના મહેલ તરફ ગયો,
વિરિચિલાલ રેસીડન્ટને બંગલે વળ્યો.

રસિકલાલ રાણા આગળ પણ પોતાનો સ્વભાવ બતાવવા
ચૂકતો નહિ. રાણાને મળ્યો અને તરતજ બોલ્યો ‘હજુરે બહુ
ઉતાવળું પગલું ભર્યું. સરદારે આ વાતથી અજાણ છે, તેમની
‘કોન્સિલ’માં આ વાત મૂકાઈ નથી. લોકોમાં હાહાકાર બહુ થયો
છે. કેમકે ગુનોહ શો થયો છે તેની કોઈને ખબર નથી.

“ગુનોહ બધાને ખબર પડશે ત્યારે બધા શાંત પડશે.”

“મને જણાવવામાં હજુરને હરકત છે ?”

“હા.”

“એના જેવા દિવાન ઘણી થોડી જગ્યાએ હશે, આ રાજ્યમાં
તો એનો બોજો કાઈ ઉઠાવી લે, એમ લાગતું નથી.”

રાણાથી દિવાનના વખાણ સાંખી શકાયાં નહિ અને તેથી
બોલાઈ જવાયું કે “તમે તમારે મોંએથી નાલાયક દ્યો છો. વિરિચિલાલ
તે કામ કરી શકશે.”

રસિકલાલ મનમાં બોલ્યો “ત્યારેજ રાજ્ય ઉધું વળશે.”
રાણાને ઉત્તર દીધો.

“सुखमाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः ।

अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥*

ત્રણે જગ્યાએથી જતી ઉઠાડી નાખવાની જરૂર છે. દિવાનજી તથા

* કડવું પાત્ર ખરું કહેનાર થોડા હોય છે અને સાલજીને સાંખી
કહેનાર તેથી પણ થોડા હોય છે. મોઢું મીઠું બેલનારા તો ઘણા નીડળી આવે.

વિનોદચંદ્ર કોઈ નાસી જાય તેને વાસ્તે હું જોખમદાર છું. પેઠી પણ ઘણી જૂની છે. બિહારીલાલ અહીંનોજ વતની છે, એમને તે નાસી ક્યાં જશે. ?”

“દિવાનને છુટો મૂકવા હું રાજી નથી. તે બહુ ખટપટી છે, તેને તેના જમીન થાઓ છો તો બલે; તમારા મનથી તેને નિર્દોષ ધારીને તમે મ્હારા હુકમનો અનાદર કરવા જેવી વનજીક ચલાવો છો. તમારા પણ દહાડાં ભરાઈ ચૂક્યા છે.”

• રસિકલાલનું મગજ કાણુમાં ન રહ્યું “હજુરની ખ્યાનમાં આંતરે” તેમ કરજો. જિવાનજી ખટપટી હતા તોજ પરહદની દરેક તકરીરમાં ખીજાં રાજ્યોને તેણે ફાવવા ન દીધાં. રાજ્ય તરફથી પૈ પણ આજીવન વગર રાજ્યને લાભ કરી આપ્યો અને અગ્રેજી અમલદારોને પોતાની ચતુરાઈથી આંજી નાખ્યા. ખટપટનો દુરુપયોગ તેમણે કર્યો નથી, જાતે રાજ્યની પૈ પણ ખેવફાદારીથી લીધી નથી.”

રાણો ઉકેરાઈને બોલ્યો, “તે તો બધું હું જાણું છું, તમારે સમજવાની જરૂર નથી.” રાણો ઉઠવા જતો હતો અને અકળાયેલો રસિકલાલ બોલી ઉઠ્યો “હજુરના મનમાં એમ હોય કે દિવાન છુટા નથી તો હજુરની ભૂલ છે. તેમને નાસી જવું હોત તો તેઓ કાલે રાતે પલાયન કરી જતે. તેમના ઘર આસપાસ જમી નાંખાઈ તે વખતે તેઓ ઘરમાં નહોતા.”

• રાણાનો મિત્રજી હાથથી જતો રહ્યો, તેનો પિતો ઉઝળી ગયો. મોં લાલચોળ થઈ ગયું, ભવાં ચઢી ગયાં. વાંક કોઈનો કમલ એવો નહોતું. બાજી હાથમાં ન રહી જાણી નવી ગત ચલાવવા મનસુબો કર્યો.

• “રસિકલાલ મ્હારી સાથે થયેલી વાતચિત્તપરથી તમારે સુઝાવું નહિ. ગઈ કાલની મ્હારી તખ્તીઅત ઠીક નથી ચાલતી. તમે તેના જમીન થાઓ છો તો જમી ઉઠવવામાં વાંધો નથી; વિનોદચંદ્ર તથા પેઠીને એમાંથી હું મુક્ત કરવા માગતો નથી. એમના હિસાબનાર ચોપડાઓ કમળે કરાવી લો, એમની તપાસ આજની આજ ચાલતી જોઈએ. તેટલા વાસ્તે મ્હારી સાથે સાત જણાનું કમિશન બેસાડવું. પડશે. કમિશનમાં તમે, વિરિંચિલાલ અને બીજા ચાર હું પછી નેહી કરીશ. બિરિંચિલાલ ગુનેહગાર ઠરશે તો તેની જગ્યાપર તમારોજ હક્ક છે.” મનમાં બખડ્યો “એ આપવો ન આપવો મ્હારી મહરબાની પર આધાર રાખે છે. આજની આની વર્તણૂકથી હું ગુસ્સે થયો છું,

મનુષ્ય એના પોતાના સ્વાર્થની ખાતર દિવાનની તરફેણમાં મત આપવાં
બુદ્ધિ કે માટેજ હું આને રમીડું છું.” રસિકલાલ રાણાના મનના
વિચાર સમજી ગયો હતો, તેની નોકરી ઉપરથી તેનું મન ઉઠી ગયું
હતું એટલે તે બેઠકેર હતો.

“હજુરનો ત્યારે શો હુકમ છે” ?

રાણાએ જોયું કે આવેશમાં અને આવેશમાં પગલાં તદ્દનજ
ખોટાં લેવાયાં હતાં. બેંકના ચોપડા કચળ કરવાની જરૂર હતી.
વિરિંચિલાલને એ સુઝયું નહિ એ તેને બહુ નવાઈ જેવું લાગ્યું.

“કિશોરીલાલપર હુકમ લખો કે દિવાનને ત્યાંથી જમી ઉઠાડે.
જમી તે માણસો બેંકની આસપાસ પહેરો રાખે; હું સહી કરી આપું છું.”

વિરિંચિલાલને આ કામમાં માત્ર એટલીજ ધમ્મજ હતી કે
કાઈ પણ રીતે દિવાનને કનડવા અને તે તેની મેળે અકળાઈને
રાણાનું આપે તે પ્રમાણે કરવું. તેણે કાઈપણ જાતનો ઘોટાળો કર્યો હશે
એવું તે ધારતો નહોતો. પરંતુ વહેમી અને અધિરા રાણાએ દિવાનના
બચાવ જમી બેસાડવા કહ્યું એટલે વિરુદ્ધ પડવું તેને ગમ્યું નહિ.
બેંકના સંબંધમાં તે કહેવા જતો હતો પરંતુ રાણાએ તેને બોલતો
અટકાવ્યો એટલે તે મૂગો રહ્યો.

કિશોરીલાલને ચીક્રી મળી. એક જમી ઉઠી અને નવી બેઠી.

રાઈટ સાહેબ રેસિડન્ટ હતા. ઈંગ્રેજી ભાષાથી અજ્ઞાન વર્ગ
તેમને ‘રેટ સાહેબ’ કહેતો. વિરિંચિલાલ પાસેથી રાઈટને રાજ્યના
સમાચાર મળ્યા અને તેનો હર્ષ માયો નહિ. વિરિંચિલાલને દિવાનપદ
અપાવવા તે રાજી હતો. એ બહાને તેનો પગપેસારો વધારે થાય એમ હતું.

બપોરના બે વાગતાને સુમારે કમિશન બેઠું. ગુનાહની વિગત
વિરિંચિલાલે વાંચી અને ધિરિજન્યંદ્રના મનમાં આનંદ થયો. તે
તરતજ કળી ગયો કે આ બાબતમાં ગુનેહગાર રાજ્ય સિવાય કાઈજ
નથી. પહેલા દલાડાની તપાસ દરમ્યાન તેણે વિનોદન્યંદ્રને ખાનગી રીતે
અમર પહોંચાડી કે હુંડી બાબત રાજ્યનો હુકમ શો છે તે વાત
કમિશન આગળ તેણે મૂકવી નહીં.

પેઠીના શેક, મુનીમ મહેતાઓ તેમજ વિનોદન્યંદ્ર તથા બેંકના
નોકરોની તપાસ, તેમના હિસાબી ચોપડાઓની તપાસ દસ દિવસ
પહોંચી. વિનોદન્યંદ્રે પે પણ હરામ કરી છે એમ તો સાબીત ન થયું.

પણ પેઢીની શરમાશરમીને લીધે યા ખાનગી મસલતને લીધે ખાખત ઢીલ રાખવામાં આવી એવો વહેમ ફર કરવાને કંઈ કારણ આપવામાં આવ્યું નહોતું. અગિયારમે દિવસે ધિરિજિલાલ તપાસ ચલાવવામાં આવી. એ તપાસ ઉપરજ ચૂકાદાનો બધો અધાર રહ્યો હતો. જે કનું કામ આ પ્રમાણે ચાલ્યું કીધું અને તે સર્વે દિવાન ઓફિસ તરફથી કંઈ પણ પગલાં લેવાયાં નહિ, તેને ધિરિજિલાલને જોખમદાર ગણવામાં આવ્યા, તપાસ દરમ્યાન ધિરિજિલાલને એક પુરસી આપવામાં આવી અને તેની પેઢીની નોકરી તરફ જોતાં તથા હજી તે દિવાનપદ ભોગવતો હોવાથી સોલમા ખાંજરામાં તેમને લઈ જવામાં આવ્યા નહિ. વિરિચિલાલના હાથમાં ન્યાયનું ત્રાજવું જોઈ તેનું મગજ કેદહાડાનું ફરી તો ગયુંજ હતું. એવો તે પુરસીપર જઈ બેઠો કે તરતજ તેણે એવી કોથબરી દષ્ટિ વિરિચિલાલ તરફ ફેંકી કે ત્યાંથી બહાનું કાઢી લેડી, તે પાસેના ઓરડામાં ગયો. સિંહ જેવું પ્રાણી, મનુષ્યની નજર જો તેની નજર કરતાં બળવાન હોય તો કરી ચાલ્યું જાય તો વિરિચિલાલના ચા બારી તેના ગયા પછી દિવાને રાણાની સામે જોયું. 'માણસની ફરિયાદો સારી કરો છો,' એવો એ નજરમાં અર્થ હતો. રાણાનો ગુસ્સો સહેજસાજ નરમ પડ્યો. તેણે એક નિશ્ચયી કરેલી નોકરીનો તેને અત્યાર આપ્યો. વળી કોઈ એ પણ ઉચાપત કર્યું છે, એવું અત્યાર લગભગ સાબીલ નહોતું થયું. ધિરિજિલાલે રાજ્યના હુકમના.....નંબરના કાગળો મેળવવા તથા કમિશન આગળ રજુ કરવા અરજ કરી.

રાણો જે દસે દિવસ પોતે ઘણાખરા સવાનો પૂછતો તેણે રસિકલાલને કહ્યું "એ કાગળોની આ બાબતમાં શી જરૂર પડશે તે પૂછી જુઓ." સવાલ પૂછાયો અને તેણે સપિસ્તાર હકીકત કહી દીધી. વિરિચિલાલ પણ પાછો આવીને બેઠો હતો. વચ્ચેવચ્ચે રાજ્યને તેમજ પ્રજાને કોઈને નુકસાન ન થાય તે વાસ્તે પોતે કેવી જાતનાં પગલાં લીધાં હતાં, પરહદની લડાઈમાં કેવી રીતે કામ કર્યું હતું. તેનો ખ્યાલ દિવાન આડકતરી રીતે આપતો ગયો તેનો આ બદલો એમ કહેતો ગયો તથા વિરિચિલાલ તો બહુ સારા માણસ છે એમ ટુકડા મૂકતો ગયો. રસિકલાલ સિવાય ત્યાં બેઠેલામાંના સવળાજ આ હવાલો સાંભળી ચકિત થઈ ગયા.

રાણાએ આ હકીકત સાંભળી કમિશન ઉઠાડવા વિચાર કર્યો. રાજ્યના હુકમો કમિશન આગળ રજુ ન કરાવવા તેણે ધિરિજિલાલને

સમજાવ્યો. “કમિશન અધવચથી ઉઠશે એટલે તમે નિર્દોષ છરી ચૂક્યા વધારે ચોળાચોળ કરવાની જરૂર નથી.” રાજ્યની ફરજતી થતી જાહેર માટે તેમ કરવાની જરૂર હતી. ધિરિજયંદ્રે આ વાત કમ્પ્લેટ કરી નહિ. વિરિચિલાલ હોય તો રાજ્યની નોકરી તેને કરવી નહોતી. અવેશમાં આવી જઈ તેણે કહ્યું “અમે ગુનેહગાર છીએ, રાજ્યનું અમે ઉચ્ચાપત કરીએ છીએ. એમ સલાહ આપનારને રાજ્યની નોકરીમાંથી ખસેડવામાં આવે તોજ અમે રૈયતની તેમજ ખીજની અંતરમાં બિનગુનેહગાર છરીએ. ખોટી સલાહ આપનાર શિક્ષાને પાત્ર છે. હજુરની તેમ કરવા મરજી ન હોય તો કાગળો કમિશન અગળ ચૂક્યા.” અમે નિર્દોષ છીએ કે નહિ, તે કમિશન ઠેરવે પછીજ તે જણી શકે એમ તેણે તેની ઈચ્છા દર્શાવી.

રાણાની પોતાની પથુ કસૂર હતી, એટલે વિરિચિલાલને ફરજતી થતી મરજી નહોતી. સુજનસિંહ આબૂલની શિક્ષા વિરિચિલાલને કરે તેના કરતા પોતાને વિશેષ કરતો. પથુ હઠીલા મનોજકુમારનો વિચાર વિરિચિલાલને બચાવવાનો હતો. ધિરિજયંદ્રપર તે ખુબજ અણગમ્યા પથુ સાદલાજ હતા. કાગળ કમિશન આગળ મૂકાયા; સર્વોનુમતે બધા નિર્દોષ હતા; ધિરિજયંદ્રની હુકમતનો છેડો આવ્યો. જ્યારે વિનોદયંદ્રે પથુ નોકરી છોડી તેની જોડે અન્ય સ્થળે જવા વિચાર કર્યો.

પ્રકરણ ૨૬

કાશી.

“ રહે ઉન્મત્ત સ્વાનંદે ખરું એ સુખ માની લે,
પીએ તો શી પ્રજુના પ્રેમનો પ્યાલો ભરી પીજે,
અંરે પ્રારબ્ધ તો વેણું, રહે તે દૂર માગે તો,
ન માગે દોડતું આવે, ન વિશ્વાસે કદિ રહેજે,
રહી નિર્મિહી શાંતિથી, રહે એ સુખ મહોદું છ,
જગત્ બાજમરીના ટું, બધા અજબજલ જવા દેજે,
પ્રજુના નામનાં પુષ્પો પરાવી કાવ્યમાલા ટું,
પ્રજુની ખારી ત્રીવામાં પહેરાવી પ્રીતિ દેજે ”

(બાળાશંકર.)

કાશીનું સ્ટેશન આવી પહોંચ્યું અને જત્રાણુઓ ઉતરી પોતાનો સામાન ઠાઠવા માડ્યા. માણસોની ધમાલ જરા વધારે હતી, કેટલાક

એકામાં અને કેટલાક હોડીમાં બેસી પોતાના મુઠામ વાસ્તે નીકળી પડ્યા. ચોપડાઓ લઇ ગોરો સ્ટેશનની બહાર ઉભા હતા, તથા જનત્રાણુએ તેમનાં નામદામ પૂછતા હતા. જનત્રાણુના ધરનું એક પણ નામ ન જાણતો કડવું મોં કરી ચોપડા બંધ કરતા હતા, તમારો ગોર ન હોય તે અમારું ફલાણું નામ અને ફલાણું રહેદાણું, એમ કહી પંથે પડ્યા હતા. કેટલાએક તો છેવટ લગી કેડો મૂકતાજ નહોતા. વિપિન પણ આ નવા આવનારમાંનો એક હતો, જોકે જનત્રા વાસ્તેજ તે ખાસ આવ્યો નહોતો. એની ત્યાં બહુ રમુજ થઈ. ચિત્ત સ્વસ્થ નહોતું; એ તરફ શિશિર વગેરેનો વિચાર તથા બીજી તરફ પિતા ક્યાં રહેશે હશે એ વિચારથી ભસ્તક ભમતું હતું. લાંબી મુસાફરીનો થાક તેને ઉમેરો કરતો હતો. એકામાં બેઠો હોત તો ગોર લોકો કંટાળો કંઈક ઓછો આપતે, પણ ક્યાં જવાનું તે નક્કી નહોતું એટલે પડેઆલતો હતો. જ્યાં લગણુ તેના ગોરનું નામ અથવા તો પોતાની ન્યાતનું નામ તે આપે નહિ ત્યાં લગણુ ગોર ગમ ખાતા નહિ. જવાબ ન દે તો તે બૂમરાણુ વધી પડે. તે કંઈ ન્યાતનો હશે તેનું અનુમાન કરીને ગોર લોકો થોડાંધણું નામ વાંચી જાય. તે બોલે તેને તમે સાંભળો કે નહિ તેના પૂછ્યાનો જવાબ આપો કે નહિ, તેને ગુસ્સો ખતાવો, તિરસ્કાર કરો, યા ચીઠવાઈને બે વાના કહો, પરંતુ તેમના શરીરપર અજબ થાય એમ નહોતું. નમ્રતાપુર્વક કહેવાથી પણ કંઈ વળે તેમ નહોતું. ‘ મહારે ક્યાં જહું તે નક્કી નથી ’ એમ વિનવી તે માક્યો. તેની ટીખળી સ્વભાવે અતે ગોરલોકોપર જય મેળવ્યો. જે કાઈ તેને પૂછે તેના જવાબમાં એણે ‘ પટપટારો ’ એટલોજ ઉત્તર દીધો. આ અર્થે વગરના જવાબથી વિપિન જવાબ દેવા રાજી નથી એમ સમજી કેટલાક તરતજ ચાલ્યા ગયા, થોડાક ગામનું નામ કહેશે તેમાં તમારું જશે એમ બેએક વાર બખડી જવાબ ન મળતાં દૂર રહ્યા અને ચારપાંચ ચીઠવાતા અને બખડતા અંગ્રેજી વિદ્યાને વગોવતા તેમને પથે પડ્યા. વિપિનને તેના પિતાની બાળ કેમ લાગશે, ક્યાં મળશે, તેના વિચાર કરવા કંઈક આરામ મળ્યો. તેમનો પતો ન લાગે ત્યાં જઈ ધર્મશાળામાં ઉતરવા નિશ્ચય કર્યો. ત્યાં સામાન મૂકી તેની ન્યાતના કોણે કોણે ગોર છે તેની બાળ મેળવી. સારે નસીબે તેની ન્યાતના એક લોકની મુંખ્યા બહુ નાની હતી. તેમના ધર તરફ કુચ કરવા વિચાર કર્યો, બહાર નીકળી પડ્યો; બેસાર ગલીઓ વટાવી અને એકઠા અટક્યો. “આ લો જ્યાં જાઉં છું ત્યાં ગલીજ ગલી. આ બધી યાદ

કેમ રહેશે અને ધર્મશાળામાં પાછા શી રીતે જવાશે? અત્યારેજ પાછા ફરવું હોય તો હિંમત ચાલતી નથી. ધરની બાંધણી પણ લગભગ સરખીજ છે. બેચાર ગલી હોય તો કંઈ નિશાની પણ ચાદ રાખું, આ તો તેનો પારજ નથી; છે પણ કેટલી સાંકડી? કુંજગલી નવીજ લાગે છે. આ તો બૂલબૂલામણી જેવોજ ઘાટ છે. રસ્તામાંથી આ શહેરના કોઈ જાણીતાને પૈસા આપવાનું કરી સાથે લઉં.” પૌત્રિક કલાક ઉભો અને એક માણસ મળી આવ્યો તેને સાથે લઈ ગૌર લોકના ઘર તરફ વળ્યો. મહા મહેનતે ચંદ્રરાવનો પતો લાગ્યો તેનો મુકામ ગોરને ત્યાં નહોતો તેણે એક જુદુંજ મકાન ભાડે રાખ્યું હતું. ત્યાં વિપિન પેલા માણસ સાથે આવી પહોંચ્યો. પૈસા આપી તેને ચાના કપો. અને પોતે ઘરમાં દાખલ થયો. એક માણસના કહેવાથી માલુમ પડ્યું કે તેના પિતા નીચે છે. મકાનના બે ભાગે હતા. બન્ને ભાગમાં દાખલ થવાનાં બારણાં જુદાં જુદાં હતાં. ત્યાંના ધરની બાંધણી એવી તરેહની હોય છે કે તેને બે જુદાં મકાન ગણીએ તોપણ ચાલે. વળી ઘરો એવાં ગીચોગીચ અને લાંબાં લાંબાં હોય છે કે એક બાજુએથી મકાન જોઈ, બીજી બાજુએ જઈએ તો તેજ મકાનની આ બીજી બાજુ છે એમ આપણને લાગે નહિ. વિપિન આમતેમ બધી જગ્યાએ તપાસ કરી ચૂક્યો અને અંતે વાડામાં દાખલ થયો. ત્યાં એક નાની સરખી ઝુંપડી મઠના આકારમાં ઉભી હતી. તોપણ રૂક્ષણ કરવાને ત્યાં વાળાની બે ટટ્ટી રાખવામાં આવી હતી. તેના પિતા તે ઝુંપડીમાં સંધ્યા કરવામાં રોકાયા હતા. તેમની આંખ મીચીલી હતી, સામે કેમડળ વગેરે પૂજા કરવાનાં સાધનો પડેલાં હતાં. સર્વાંગે ભરમત્રિપુટ કરી, મૃગચર્મ ઉપર પદ્માસન વાળી ધ્યાનમાં લીન થયેલા ચંદ્રરાવ એક મહાત્મા જેવો લાગતો હતો. તેને મળવા અધીરા બનેલા વિપિનને ત્યાંથી પાછા ફરવું પડ્યું. માણસને પુછતાં માલુમ પડ્યું કે, આ કલાકમાં તે હવે ઉઠશે. વિપિનને પા કલાક બહુ વસતો લાગ્યો. તર્ખઅત તો સુધરી છે, આ વિચારમાં પા કલાક કોઢી નાંખ્યો અને ચંદ્રરાવ બહાર આવ્યો. વિપિનને જોઈ તે ચમક્યો. “હું આવી છાત્રી?” વિપિન જવાબ આપી શક્યો નહિ. માતાની બેરહાબરી પિતાની તેને નૂતનપુરમાં જવાની સલાહ, ત્યાં રહ્યાનું પરિણામ, પોતાને ફરકાદી ચંદ્રરાવનું અત્રે આગમન અને તે બાબત કોઈને કંઈ જણાવ્યું નહિ, એવા વિચારોથી તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. થોડીક વાર પછી તે ગદગદ કંઠે બોલ્યો, “પિતાજી, પત્ર પણ ન લખ્યો.”

મારી એવી શી ચૂક થઈ કે છેક મને મનથી ઉતારી નાખ્યો. તારા પણ અહોનિશ ફિકર કરે છે. ઉન્મતિ ફેાઈની તમારા તરફની લાગણી તથા કાળજીને પરિણામે હું તમારો પ-તો મેળવી શક્યો.”

“ભાઈ, વેરાગી કહે માણસ વેરાગી નથી, લગવાં પહેરે સાધુ નથી. મુંબાઈની પ્રવૃત્તિથી હું છેક કંટાળી ગયો, શેઠને લાંનું કામ પતાવવામાં મારો દમ નીકળી ગયો. મને નિરાંતની જરૂર હતી. એ નિરાંત મને નૂતનપુરમાં મળી શકત નહિ, કેમકે લાંની ખટપટના સુર મુંબાઈમાં થોડાઘણા ત્હારા તથા ધિરિજના પત્રમાં આવતા હતા મારે શું કરવું, ક્યાં જવું તે નક્કી નહોતું. એક વાર તો કાઈ જંગલ, ઝાડી યા ગુફામાં “રહેઠાણ કરવા વિચાર કર્યો; હાથિકેશ જવા મનસુબો કર્યો, પણ એમ એકાએક જવાથી તમને દુઃખ થશે એ વિચારે મને રોક્યો. વળી કાઈના ધારવામાં પણ આવે નહિ એવી શેઠના કુટુંબને પૈસાની મદદ મળી આવી, એટલે મારી પાસે મુડી થોડીઘણી રહી. વિપિન, એ મદદનો મને વિચાર આવે છે અને મને પ્રભુની કળાનું લાન થાય છે. મારી મુડી જેટલી ખપમા આવવાની હશે તેટલી આવી, ચારેક હજારની સીલક રહી અને એક માણસ બહારગામ રહેતો હતો તેને શેઠના મૃત્યુની ખબર થઈ. તે બેત્રણ માસ વીસા બાદ મને મળ્યો. વાતચિતપરથી શેઠના ધરની હકીકત તેણે જાણી લીધી, કેવું બાકી છે પણ લહેણું પૈનું પણ બાકી નથી, એમ વાતમાં કઢાવી લીધું. શેઠની પ્રશંસા કરી અને ગજવામાંથી એક નોટનું પોટલું કાઢી મ્હારી આગળ મૂક્યું. મેં તેની મદદની ના કહી અને તેણે એક ચોપડી કાઢી મને કહ્યું ‘મુનીમજી, તમે હિંદુ શાસ્ત્ર જાણતા હશે અને માનતા હશે; તેમ હું પણ કંઈ જાણું છું. માનું છું. શેઠનો હું દેવાદાર છું, શેઠના મ્હારી પાસે રૂપિયા લહેણું છે, પછી ભલે તે તમારા ચોપડામાં ન લખાયા હોય, પણ તેથી હું દેવામાંથી મુક્ત નથી થતો. મ્હારે ત્યાં એ રૂપિયા જમા થયા છે તો હું કે મ્હારા વારસો એ આપવાને બંધાયલા છીએ.’ ભાઈ, અર્જુનને જમરે અલિમાન આવી જતું. ત્યારે કૃષ્ણ પરમાત્મા તેનામાંથી ચોટ આપેલી શક્તિ એથી લેતા. એ બેંચવાને બોળાર કે કંઈ બોધ્યો. મહિ મદ આલ્યો એટલે તેના બારમાં ચક્રવાથી માણસ કર્તવ્ય બૂલી જાય અને કામમાં પાછો પડે. હું છલકઈ ન જઉં મારેજ પ્રભુએ આ પારસીને મોકલ્યો. બાકી જમાનો તો એવો છે કે પારકાનું બાઈ જમ રાજી થાય અને આપણું માગતું હોય તે માગવા બોધ્યો તો

કાષે બરાબ અથવા તો સામી ગાળ દે. વાંક કળબુગનો નથી કમકે એ કળબુગમાં પણ આવું રત્ન પાકે છે ખરું. અચાનક પૈસાની છુટ થઈ અને મેં કાશીમાં નિવાસ કરવાનો વિચાર રાખ્યો. અહીં આવ્યા પછી રહેઠાણ શોધતાં વિલંબ થયો; વળી થોડોક સમય એકલાં રહી શું ધોરણ પકડવું તે પર વિચાર કરવાનો હતો.”

“મને ખબર કરી હોત અને તમારા હુકમ વગર કાશી આવવા ના કહ્યું હોત તો હું આવવા વિચાર પણ કરત નહીં.”

“તને જણાવવામાં હરકત નહોતી, પરંતુ તેમ કર્યાથી ખિરિજ આડો પડતે અને મને નૂતનપુર આવવા કહેતે. તમને કોઈ પણ રીતે દુઃખી કરવા મ્હારી દૃષ્ટિ નહોતી. તું ત્યાં હતો એટલે મને ત્હારી ફિકરચિંતા નહોતી; તારાને પણ ત્હારે લીધે આશ્વાસન મળે એમ હતું. જોઈ તો આરામ મને મળ્યો, સંપૂર્ણ વિચાર કરવાને તક મળી અને મેં મુંબાઈ બાડાનું બિલ મોકલી આપ્યું, જેથી તમને હું અત્રે છું એમ ખબર મળી. ચાલો, હશે, બનવા કાળ બની. મેં તને જણાવ્યું નહિ તેની પ્રભુએ મને શિક્ષા કરી. મેં લખ્યું હોત તો તું હાલ તુરત આવી શકત નહિ. નૂતનપુરના શા રંગ છે ?

વિપિને ત્યાંની ખટપટથી ચંદ્રરાવને વાકેફ કર્યો.

ખિરિજચંદ્ર બહુ ચિંતાતુર રહે છે જાણી ચંદ્રરાવે કહ્યું “મુંબાઈમાં હું હતો અને આ વાતની મને એના પત્રથી ખબર મળી ત્યારે એએક વાર મેં લખ્યું હતું કે હવે એ નોકરી છોડી નિરાંતે ઘેર બેસવું. ગામમાં ન ફાવે તો થોડે દૂર જઈ વસવું ને વખતોવખત ત્યાં આવવું. પણ એ જાણના કીડાઓ જાણમાં ને જાણમાંજ મરે. મુંબાઈના શેઠીઆઓ અને રાજ્યનાં મોટા ઓદ્દેશોરો વખત આવે સમજી જાય નહિ. પૈસા રળી ઘેર જમીને બેસે નહિ. એક લક્ષ્મીના જુખ્યા, ત્યારે બીજા અધિકારના. વેપારમાં કે સદામાં કમાયા પણ સતોષ માની ન લે ને નસીબ આવે હિંધા પડે. અધિકારની સીમાએ પહોંચ્યા, દિવાન થયા અને આવો સમય આવે આધા બેસે નહિ. ખુશામતીઆની ખુશામદ અને તહેનાતદારની જોહકમી વગર તેમને ધડી ચાલે નહિ. એ સિપાઈસપરા આપણને ક્યાં મળવાના છે એવો ખ્યાલ લાવે. જાણે એટલા નોકરચાકર હોય નહિ ને એમના ધરનો કારભારજ અટકી પડતો હોયની ! શેઠને ઘણી વાર આજીજી કરી પણ માન્યું નહિ અને અંતે આ વખત આવ્યો. ખિરિજનું શું થાય છે

તે જોવાનું છે. રાણો આમ બંભેરાયલો છે તો જરૂર એને ખસવું પડશે. વિરિંચિલાલ અનેક કળાઓ વાપરશે અને તેમાંની એકાદથી રાણો ભોળવાયો તો બિરિજને માથે ભારે સકટ આવી પડશે. નસીબ કરે તે ખરું જા, ગંગાજીમાં સ્નાન કરી આવ, અને જમવું હોય તો જમા લે; પછી આપણે કાશીવિશ્વેશ્વરના દર્શન કરવા જઈએ.”

વિપિન સ્નાન કરી આવી પાછો ફર્યો. કાચુંકાંચું ગાડીમાં ખાધું હતું એટલે રાતે પિતા જોડે જ જમવા મરજી ખતાવી. પિતાપુત્ર સાથે દર્શન કરવા નીકળી પડ્યા. ઘાટે ઘાટે તેઓ ચાલવા માંડ્યા. રાધાકૃષ્ણ વજેરેનાં દર્શન કરી વિપિનનું મન પ્રસન્ન થયું. હિંદના રજવાડાઓના નામ એ ઘાટને આપેલા જોઈ તે વિસ્મિત થયો. અહલ્યાબાઈનો ઘાટ ઘણો જ ભવ્ય દેખાતો હતો. કારીગરી ધણું ઉંચા પ્રકારની હતી; એ કારીગરીનું સત્તાનાશ વળી ગયું એમ વિચાર આવતાં વિપિન દિલગીર થયો. આ ઘાટની નજીક સિંધિયાઘાટ બેહાલ પડ્યો હતો.

“આ ક્યો ઘાટ છે? આવા ગંભીર પથરથી ચણેલા ઘાટની આવી સ્થિતિ શી રીતે થઈ હશે? બહુજ અવળાસવળી થઈ ગયું છે.”

“એને સિંધિયાઘાટ કહે છે. લોકોના કહેવાપરથી એમ સમજાય છે કે પાણીના જોસે કરીને આમ થયું. પછી કદાચ પાયો પલ્લુ નબળો હોય.”

“ઓહો! સિંધિયાનું પલ્લુ અહીં નામ છે ખરું કે? અહીં જેમ સાથે બેઠા છે તેમ ભાતુભાવ હમેશ રાખ્યો હોત તો હિંદની આ સ્થિતિ ભાર્યે જ થતે. હાલના કાઈ રાજવંશીએ ખંધાવેલા ઘાટ અહીં છે કે નહિ?”

“મહારાજ જણ્યામાં તો નથી.”

“ખરાખર, હિંદવાસીઓતે સમગ્ર કરી આપવી તેની એમને શી દરકાર? પાશ્ચાત્ય દેશ જઈ...હોલમાં આટલા આખ્યા,..... ખાગમાં આટલા ખરચ્યા,.....પુસ્તકશાળા સ્થાપી પોતાનું નામ અમર કર્યું એટલે ખસ. ઘરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટે અને ઉપાખ્યાયને આઠો, ત્યાં દસ. હજાર આપતા હશે અને તેમની ગણના પલ્લુ નહિ થતી હોય, અને અહીં-પોતાના રાજ્યમાં જ એટલા જ પૈસામાં બુદ્ધે બુદ્ધે અમી પુસ્તકાલય વગેરે સ્થાપે તો તેમની રૈયત દેવની માફક પૂજે. આવી જગ્યાઓમાં જત્રાણુઓને અને મુસાફરોને સમગ્ર કરી આપવાની તો તેમને દરકાર શી?”

આમ વાત કરતાં કરતાં એક સાંકડો રસ્તો આવ્યો. રસ્તાની બે પાસે મુગનારાઓની હારની હાર બેઠી હતી. તેમાંનો મોટો ભાગ

હરીરે અજ્ઞાત હતો. અંદરાવને તે તરફ વળતો જોઈ તેમનો હર્ષ માનો નહિ, કેમકે જ્યારે તે આણી તરફ આવતો ત્યારે દરેકને કંઈ પણ આપી જતો. વિપિને કહ્યું “ગરીબો વાસ્તે અન્નક્ષેત્રો ઉઘાડે અને લાયકનેજ મદદ આપે તો આપણા રજવાડાઓ ગરીબ ન થઈ જાય.”

“ભાઈ, દેખનેકા પણ ચખનેકા નહિ. તેમ ત્યાં જઈ આવ્યા, જોઈ આવ્યા અથવા તો અહીં રહી એવા અન્નક્ષેત્રની વાત જણી, પણ કંઈ કરવાનું નહીં તો. ત્યાંના અન્નક્ષેત્રમાં મદદ કરી હશે. જેમની તરફથી લાંબો કાળ થતાં ચાલુ છે તે બંધ ન કરે એટલે થયું; બાકી હાલમાં તેમના તરફથી નવું તો થવાની આશા નથી.”

કાશીવિશ્વેશ્વરનું દહેરું આવી પહોંચ્યું, અને બન્ને જણા તેમાં દાખલ થયા. દહેરામાં બીડ હમેશ થતી; દર્શન કરી બહાર નીકળી એક સાંકડી ગલીમાં થઈને તેઓ બહાર આવ્યા. એ જગ્યાપર પણ મહાદેવનાં ઘણાં લિંગ હતાં. ચાલતાં ચાલતાં અંદરાવે કહ્યું,

“વિપિન, આ દહેરું નવું બંધાયલું છે, દેવ પણ આ નવાજ પધરાવવામાં આવેલા છે.” જૂના દહેરાનું સ્થાન આવ્યું અને તેણે તે બતલાવ્યું. તે જગ્યા છેક જીર્ણ અવસ્થામાં હતી; ત્યાં અસલ દહેરું હતું તેની સાખીતીમાં પોઠીયોજ માત્ર રહ્યો હતો. તે દહેરાની સામે મસ્જિદ હતી. વિપિનથી આ દેખાવ સહન થઈ શક્યો નહિ; “આટલી આટલી ગલીકુંચી વટાવી મુસલમાનો આવી પહોંચ્યા ત્યાં લગણુ તેમને કોઈ રોકી ના શક્યું? આ ગલીકુંચીઓ ખરું જોતાં એવી વિચિત્ર છે કે જરૂર તેઓ ગોથાં ખાઈ જાય. આપણામાંથીજ કોઈ અકર્મી દેશદ્રોહી, જાતદ્રોહી-તેમને મળી ગયો હશે અને તેણે આ રસ્તો બતલાવ્યો હશે; બાકી, બધાઓએ સંપ કરી, આ સાંકડા રસ્તાનો લાભ બંધ, થોડાકે સામા થઈ પોતાનો ભોગ આપી, તેમને પાછા કાઢવા ધાર્યું હોત તો અધરું પડતે નહિ. પણ એ દહાડો ક્યાંથી? આપણે કી દહાડે એક થઈશું, સંપીને રહીશું અને દેશના ઉદ્ધાર કરીશું?” તે બોલતો હતો ત્યારે એનું લોહી ઉછાળા મારતું હતું. તેની આજપરથી તે હિંદુ મિત્રારમાં પડ્યો હોય એમ જણાઈ આવતું હતું.

અંદરાવ તેને શાંત પાડવા મથતો હતો. તેણે કહ્યું, “ગઈગુ-જરી વીસરી આપણે તથા તેઓ, તેમજ હિંદની દરેક કોમ સંપીને રહીશું, નહીં જેવા લોભથી ભોળવાશું નહીં તોજ આપણો ઉદ્ધાર કરી શકીશું.”

ધરે આવી પહોંચ્યું અને સ્નાનાદિ કર્મ કરી જમી પરવાસી બનને જણા અગાસીમાં બેઠા. કાશીના ધરને છાપરાં જવલ્લેજ હોય છે અને અગાસી લગભગ અધાનેજ હોય છે.

“ અહીં ક્યાં સુધી રહેવાનો વિચાર છે ? ”

“ મને તો અહીં બહુજ ગમી ગયું છે. મ્હારું બાકીનું જીવન અહીંજ ગાળાશ. પ્રસંગ વગર મુંબાઈ કે નૂતનપુર જવાનો વિચાર નથી. તને ગમે ત્યાં લગણુ અહીંજ રહેજે અને પછી જવું હોયત્યારે જાજે. તે ત્હારા ભવિષ્યનો શો વિચાર કર્યો ? ”

“ તમારી શી સલાહ છે ? ”

“ મેં એ બાબત વિચાર નથી કર્યો. ”

“ હું પણ હજી વિચારમાંજ છું; મુંબાઈની ઓરડીનું શું કરવું છે ? ત્યાંનું ભાડું ચઢાવી શું કામ છે ? ”

“ હા, તે તો હવે ઉઠાવી લેવાનીજ જરૂર છે. થોડો વખત હજી અહીં કાઢવા મ્હારો વિચાર છે. પછી આમ તેમ જત્રાના સ્થળો છે તે જોવાં છે; પછી મુંબાઈ જઈશું. ત્યાંથી ઓરડી ઉઠાવ્યા પછી મ્હારે ખિરિજને મળવું છે. ”

અંદ્રાવનો ધણોખરો વખત પાઠપૂજામાં જતો; કોઇ વિદ્વાન સાધુ યા સન્યાસી તે સ્થળે આવ્યો હોય તો તેના દર્શન કરવા બપોરને વખતે જતો; અને કંઈક જાણવા જેવું શીખી લાવતો. તે હમેશ કહેતો કે “ મ્હારી અડધી ઉપરાંત જીંદગી મુંબાઈની પ્રવૃત્તિમાં ગઈ, ઉંઘમાં તો સૌની થોડી યા ઘણી જાય છે, માટે ધર્મધ્યાન હવે જેટલું થાય તેટલું કરી લેવું. ”

સવારના પાંચથી નવસાડાનવ સુધી તે સંધ્યાદિ કર્મોમાં રોકાતો. સંધ્યાકાળે પણ બેએક કલાક તેમાં જતા.

વિપિનને કાશીમાં રહેવું પસંદ પડ્યું, કારણ તે બધી રીતે પવિત્ર સ્થળ હતું. નિર્મળ અને સ્વચ્છ પાણી ધારણ કરતી ગંગાનદી પર આવવાથી તે તીર્થ હતું, તેની રસાળ ભૂમિને પ્રતાપે તે ક્ષેત્ર હતું અને તેમાં આવી રહેલા અગણિત દહેરાઓને લીધે તે એક પવિત્ર ધામ હતું. એને ત્યાં ઘણું જોવાનું અને જાણવાનું મળી આવ્યું. પોતે શો માર્ગ લેવો તેનો વિચાર કરવા એને પુષ્કળ વખત મળ્યો અને છેવટે મન સાથે કંઈક નિશ્ચય પર આવ્યો. અંદ્રાવના અનુમોદનનીજ માત્ર વાર

હતી. મિત્રમનના પત્ર એને ધણુંખડું મળતા. શિશિરની તખીઅત સારી નથી એમ તે પરથી જણાતું હતું. આ સમાચારથી એને બહુ દુઃખ થતું. તેને મળવા, નૂતનપુર જવા મન બહુ અધીરૂં બન્યું. ત્યાંની રાજ્યખટપટના પણ સમાચાર થોડાધણું આવતા અને પિતાને તે હંમેશાં નિવેદન કરવા તે ચૂકતો નહિ. આવા વખતમાં પોતાની સલાહનો ઉપયોગ ખિરિજને આપી શકાય એ વિચારથી ચંદ્રરાવે અતે કાશી છોડવાનો વિચાર કર્યો. વિપિને મિત્રમનને એ સમાચાર લખી દીધાં. અચોક્કસ સરનામ્નાને લીધે તેની તરફથી પત્ર આવતા બંધ થયાં, પરંતુ વિપિન જ્યાં જતો ત્યાંથી તેને પત્ર લખતો ખરો. કેટલીક જોવા લાયક જગ્યાઓમાં ફરી ચંદ્રરાવ તથા વિપિન મથુરા આવી પહોંચ્યા. ક્યાં ક્યાં હજી ફરવું, ક્યારે મુંબાઈ જવું, તે અત્રે નક્કી કરવાનું હતું; કારણ થોડા વખતમાં વધારે મુસાફરી કર્યાથી બન્નેને થાક લાગ્યો હતો. જોકે આવી જગ્યાઓમાં પડતા આનંદ આગળ તે જણાતો નહોતો. વૃંદાવનની રમણીયતા તો કંઈ ઓરજ હતી. જુદા જુદા દેશના વતનીઓ, તેમની રીતભાત વગેરેમાંથી તેમને ધણું શીખવાનું મળ્યું. આપણાં પ્રાચીન શહેરો, તેમાં થઈ ગયલા રાજ્યોના કીર્તિસ્તંભો જોવાથી વિપિનની આંખ આગળ ભારતવર્ષનો જૂનો ઇતિહાસ ઘણીવાર તરી આવતો, તેનો પિત્તો ઉજળી જતો અને તે બોલી ઉઠતો:—

“ આ ચણુચણુચણું લોહી બળે દુઃખ તુજ જોતાં.”

આખરે ચંદ્રરાવ એવા વિચાર પર આવ્યો કે આગ્રા, જયપૂર તથા અજમેર ચાર દિવસમાં જેમ તેમ જોઈ અજમેરથી બહારોબહાર મુંબાઈ જવું. વિપિનને એ વિચાર બહુ પસંદ પડ્યો, કેમકે રંગરાવ વિનાયતથી પાછો ફરવાનો છે, એવા સમાચાર વર્તમાનપત્રદ્વારા એને મળ્યા હતા. વળી મુંબાઈથી નૂતનપુર જવાની પણ પિતાની ઇચ્છા હતી. નૂતનપુર યાદ આવતાં શિશિરનું સ્મરણ થયું, તેની તખીઅત કેવી હશે તે જાણવા ઇચ્છા થઈ, ઇચ્છા થતાં મિત્રમનને પત્ર લખ્યો. છઠ્ઠે દિવસે મુંબાઈમાં પોતાને પત્ર મળવોજ જોઈએ, એવી મરજી બતાવી. મનમાં વિચાર આવ્યો. “ શિશિર બહુ સોસવાઈ ગઈ હશે; મેં એને દુઃખી કરી. પ્રથમ મળતો હતો તેમ એને શી રીતે મેળી શકીશ. બધાં બેઠાં હશે અને ‘ તખીઅત કેમ છે. ’ એમ પણ શી રીતે પૂછી શકીશ ? ” શિશિરની સ્વાભાવિક માંદગી પ્રેમીએ ગો-

તાના વિયોગને લિધે આવી એમ માની લીધું. આગ્રા જવાની તૈયારીમાં વધારે વિચાર મોકૂફ રહ્યા.

આગ્રા, જયપૂર, અજમેર જોવાયાં અને ચંદ્રાવ તથા વિપિન પાછા મુંબાઈ આવી પહોંચ્યા. મિત્રમનનો પત્ર વખતસર આવ્યો નહિ અને વિપિનની ચિંતા વધી. તર્કશાસ્ત્રના પંડિતે તર્ક બાંધવામાં ક્યારેય ન રાખી. “શિશિરને ગમે તેમ થયું હશે અને તેથી મિત્રમન મને લખતો નહિ હોય, મ્હારાથી એ દુઃખ સહન ન થાય માટે છુપું રાખવા મથતો હશે. વહેલીમોડી મને ખબર તો પડશેજ, ત્યારે મને અંધારામાં રાખ્યાથી શો ફાયદો? કદાચ બીજાનું કંઈ. કારણને લીધે પત્ર નહીં લખ્યો હોય, કદાચ ભૂલી પણ ગયો હોય.” આમ તર્કમાંને તર્કમાં રાત પડી, રાતના ઉંઘ બરાબર આવી નહિ. ચમકી ઉઠી, અડધો જાગતો અડધો ઉંઘતો ગણગણ્યો.

“ઉત્કલથી પૂજન કરતી, તેહ તુંને જણાશે,
કિંવા કલ્પી કૃશ વિરહથી કાઢતી ચિત્ર મ્હાં;
કે મેના જે મધુરવચની પાંજરે કહેતી તેને
છે ભર્તાનું સ્મરણ રસિકે માનિતી તેમની તું?
કે, ખોળામાં મલિન લુગડાંમાલ્ય સારંગી મૂકી,
ગાવા જતી ગીત રચિયું, જ્યાં નામ મ્હાં મુકેલું,
લૂછી નાંખી નયન જલથી, તાર બીના થયેલા,
વારે વારે સુર શર કરી, મૂર્ચ્છના ભૂલી જતી.”

બીજે દિવસે સવારમાં વહેલો ઉઠ્યો તથા ચોપાટીપર ફરવા જવા નિશ્ચય કર્યો. રસ્તાપર ચાલતાં પણ શિશિરનાજ વિચાર કર્યા કીધા, ઉપરની કવિતા બેત્રણ વાર બોલી નાખી. મંગળવાર હોવાથી ‘રિટર્ન’ ટિકિટને પરિણામે ઘણા લોકો નૂતનપુર જતા આવતા કોઈ પણ ઓળખીતું સ્ટેશનપર મળી આવવા સંભવ હતો અને દિવાનના ઘરની વાતથી કોઈ અગ્નણ્યું હશે નહિ એવા વિચારથી ચોપાટીપર ન જતાં ચર્નરિડના સ્ટેશન પર જવા ધાર્યું.

વાંચનાર, પોલિસને પહેરવેશ પહેરી નીકળી પડેલાં ચતુર માણસો રાતનાં ઘરમાંથી શા ઇરાદાથી નીકળી પડ્યાં? મિત્રમને, ચંદ્રાવ તથા વિપિન અમુક દિવસે મુંબાઈ જશે અને ત્યાંથી ટુંક સમયમાં નૂતનપુર આવશે એ ખબર બધાં બેઠા હતાં ત્યાં આગળ કહી હતી અને તે માણસો સ્મરણશક્તિની બહાર નહોતું. ઘરમાંથી નીકળ્યા પહેલાંજ મુંબાઈ ચાલ્યા જવું એ મનસુબો તેણે કર્યો હતો. પોશાક બાબત શું

કરવું તેનોજ વિચાર માત્ર કરવાનો હતો, રાતના વખતનો લાભ લઈ પહેરવેશ બદલી નાખી ગાડીમાં ચઢી બેઠા અને મંગળવારની સવારે મુંબાઈ આવી પહોંચ્યાં.

સ્ટેશન આવ્યું છતાં ગાડીનો વેગ જોઈએ તેટલો ધીમો ન પડ્યો. વિપિન સ્ત્રીઓના ડબ્બા આગળ આવી ગયો, તે આગળ કુચ કરવા જતો હતો અને બારીએ બેઠલાં માથાએ તેને ખૂમ પાડી અને તેની નજર તેમનાપર પડી. તે ચમક્યો, “તમે અહીં ક્યાંથી? બધા ની તખીયત તો સારી છે કેની!”

“હા, હા,” માથાએ ઉતાવળથી જવાબ આપ્યો. વધારે વાત ઘેર ગયા પછી થઈ રહેશે.”

વિપિને તેમને જોઈતી મદદ આપી. “એવી તેથી ગુસ્સા વાત હશે કે જે મને અહીં ન કહેવાય? એટલું તો જરૂર કે માથા દિલગીર છે તેની સાથે ખુશ પણ દેખાય છે. પોતે કંઈ ધારેલું કામ પાર પાડ્યું હોય એવું તેમના મોંપરથી સમજાય છે, વળી એમણે ના કહી છે અને પૂછીશ તો બરાડો પાડી મૂકશે. આગગાડીમાં બેઠલાં અભણ લોકો જેમ પોતાનું એક પોટલું હોય તેને જીવની માફક સાચવે છે તેમ માથા પણ આને વીડું પડવા દેતાં નથી, ગાડીવાળાને મેં આપવા કહ્યું ત્યારે પણ ના કહી. હમણાં ઘર આવશે એટલે બધુંએ સમજાશે.”

માથા આવી પહોંચ્યો અને વિપિન તથા માથા ઉતરી પડ્યાં. ચંદ્રરાવ તેને જોઈ વિચારમાં પડ્યો.

“કાફી તમે કેમ એકદમ એકલાં આવી પહોંચ્યાં?”

“ભાઈ જરાક નિરાંતે બેસું પછી બધું કહું. આ પોટલું જરા સાચવીને મૂકી દે.”

“કંઈ ચાલ આ પીસો?”

“ના, એ ગાડીમાંથી ઉતરી નાલાયોયા વગર મદારા મોંમાં તો કંઈ જશે નહીં. છેકજ આભટછેટ; એ ગાડીને લીધે મોંઘવારી પણ ગામેગામ વંચી ગઈ અને ધર્મને પણ નુકસાન પહોંચ્યું.” એ ગાડીનાજ પ્રતાપે પોતે મુંબાઈ એકદમ આવી પહોંચ્યાં એ વાત માથા ભૂલી ગયાં નહોતાં, પણ તેમના જૂના વિચારને ઉપલા એ નુકસાન સાલતાં હતાં.

થોડીકવાર પછી માથાએ ચંદ્રરાવને બંધી હકીકત માહિતી કહી મિત્ર તથા જમાતુના ઘરપર જઈતી નંબાઈ બહાર ચંદ્રરાવ દિલગીર થઈ ગયો. વિપિનનું મોં ઉતરી ગયું.

વિનોદ્યંદ્ર તથા તારાને ધીરજ આપનારું વડિલ કોઈ ધરમાં હતું નહિ. તારા જો કે ઉમરે લાયક હતી પણ વિચારે બાળક હતી. ચંદ્રરાવનો વિચાર વિપિનને મુંબાઈમાં રાખી એકદમ નૂતનપુર જવાનો થયો પણ તેમ કરતાં કાકીએ :તેને અટકાવ્યો. “ત્હારું જવું ત્યાં નકામું છે, કેમકે ત્હારાથી કોઈને પણ મળી શકાશે નહિ, વળી ઉતાવળમાં એક વાનું તને કહેવાનું રહી ગયું. જમ્મી નાંખાઈ તે વખતે બિરિજ ધરમાં નહોતો. એ છુટો છે એટલે બધાને પૂરો પડશે.”

“ત્યારે ત્યાંની હકીકત ગંભીરને તાર મૂકી પૂછાવું તો કેમ,” વિપિને કહ્યું.

“જમ્મી નાંખાઈ ત્યારે ગંભીર આપણે ત્યાંજ હતો એટલે તે પણ સપડાયલો છે.” વિપિનને આ ખબર જાણી જરાક હસવું આવ્યું. મનમાં બોલ્યો “એને કોર્ટમાં કે રાણાની સન્મુખ લઈ જાય તો ત્યાં પ્રાધરો જવાબ દે ખરો?”

ચંદ્રરાવે ઉન્મતિને ત્યાં તાર મૂકવાનું કહ્યું. તાર મૂકાયો અને જવાબમાં આવ્યું કે જમ્મી ઉડી છે અને કમિશનથી આજે કામ ચલાવશે. વિપિને તરત ને તરત મિત્રમતને કમિશનનો દરરોજનો હેવાલ જણાવવા કાગળ લખ્યા, ચંદ્રરાવે થોડીક લીટી તેના મિત્ર પર લખી. અંતે બધા નિર્દોષ છ્યાં છે એવી ખબર આવી પહોંચી અને સઘળાનો હર્ષ માયો નહિ. વળી નોકરીનું રાજીનામું આપી બધા મુંબાઈ આવવા ધારે છે એ ખબર પણ બિરિજે લખ્યા. બિરિજચંદ્રને રહેવાને વાસ્તે સારો બંગલો શોધવાનું કામ ચંદ્રરાવને માથે પડ્યું કેમકે એને ઘણા શેડીઆઓમાં ઓળખાણ હતું, જો કે કોઈને ત્યાં એની હવે આવજા નહોતી. એના ઉમદા ખવાસને લીધે, એની બુદ્ધિના પ્રતાપે સૌ કોઈ એને યાદ કરતું, એનું નામ સાંભળતાંજ વખાણ કરવા મંડી જતું અને એનું કામ કરી આપવા તત્પર રહેતું. બંગલો ભાડે લેવાયો અને બિરિજચંદ્રને તેની ખબર કરવામાં આવી. ચંદ્રરાવે નૂતનપુર જવાનો વિચાર હાલ તુરત માડી વાળ્યો કેમકે જેને મળવાનું એને ખાસ મન હતું તે મુંબાઈ આવવાનો હતો, વિપિનને આ વિચાર પસંદ પડ્યો, કેમકે તેણે શા માર્ગ લેવો તે બાબત હવે નિશ્ચય કરવા જરૂર હતી. પિતા આનંદમાં છે એમ જોઈ તેણે એક દહાડો વાત છેડી.

“પિતાશ્ર, આપણી જે સ્થિતિ થઈ છે તેને સુધારવાને, શા હિંચાય, લેવા જોઈએ?”

“વિપિન, એનો જવાબ તને ઘણી જગ્યાએથી મળી આવશે. પછી સહેજસાજ મતભેદ તો હોયજ; એ બાબતપર મહારાથી બહુ વિચાર થયો નથી ને તેનો મને પસ્તાવો થાય છે. આપણી દુર્દશાનાં ઘણાં કારણો છે તેમાં સૌથી પહેલું આપણા નિવૃત્તિના વિચારો. આપણે ત્યાં જે આવ્યું તે મનઘાર્યું કરી ગયું અને આપણે તે વાતની દરકાર કરી નહીં, આપણે મન તો મહમદ અને નાદીર, તૈમુર અને ઔરંગઝેબ, કલામવ ને દુપ્પે બધા સરખા. જ્યાં લગણુ આપણા ધર્મને આડે તેઓ આવે નહિ ત્યાં લગણુ આપણે તેને કાઠ પણ વાતમાં છેડવાના નહિ. એ ધર્મની લાગણી ધીરેધીરે ઓછી થતી જાય છે. હજી વધારે થશે અને આપણો દહાડો કાઠ દિવસ વળવાનો નહિ. આપણને જમત કરવાનો ઇલાજ માત્ર આપણો ધર્મ. એ ધર્મ જાણવાના, સમજવાના સાધન છે નહિ કેમકે શાળામાં તેનું શિક્ષણ અપાતું નથી. વિદ્વાન ખરો કાણુ અને ખોટો કાણુ તે સમજવાની શક્તિ નથી. ધર્મના શિક્ષણની ખોટ આપણી હાલની શાળાઓ પૂરી પાડતી નથી. કદાચ પૂરી પાડવા ઇચ્છા પણ નહિ ધરાવતી હોય; તો તેથી આપણી શાળાઓની વ્યવસ્થા જેમ બને તેમ આપણે કરવી. પ્રાચીન દેશોમાં એ શિક્ષણ અપાય છે, પરંતુ એ લોકોનું કહેવું એમ છે કે અહીં જીહાજીહા સંપ્રદાયો છે તેમાં અમારે શિક્ષણ શી રીતે આપવું ?’ રામાચણુ અને મહાભારતની કથા તો દરેક હિંદુને પ્રિય થઈ પડે અને તે શીખવવામાં અઝી મહેનત પણ ન પડે. કેટલીક ખાનગી શાળાઓમાં એમ કરાય છે પણ ખરું માતા પ્રતિ પાંડવોનો, પિતા પ્રતિ રામનો, પતિ પ્રતિ સીતાનો, દ્રૌપદીનો અને સુભદ્રાનો, ભાતૃ પ્રતિ ભરતનો, ભાભી પ્રતિ લક્ષ્મણનો, એકસોપાંચ એમ બોલતી વખતે કૌરવ જેવાઓનો તેમના પિત્રાઈભાઈ તરફના પ્રેમનો બોધ અસરકારક શબ્દોમાં આપણાં બાળકોને એક સારા શિક્ષક તરફથી આપવામાં આવે તો આપણા ધરના કળ્યા જરૂર ‘ઓછા થઈ જાય. પોતાની સ્ત્રીનું પોતાની હયાતિમાં, પોતાની નજર આગળ વચ્ચે હરણુ થાય અને તે બીમ જેવો મહાવીર કે જે ચાલતો પહાડને પણ હિચકાદી નાંખે તે માત્ર ધર્મની આજ્ઞા પાળવા ખાતર સહન કરી શકે એવો ભાતૃ-ભક્તિની પરિસીમા. ક્યાં તે કાળ, અને ક્યાં આજનો આ વખત. ક્યાં તે બળ અને ક્યાં આપણી દુર્બળતા ! ક્યાં તે બળનો સદુપયોગ અને આપણી દુર્બળતાનો દુરુપયોગ. દિત્રાઈભાઈ એવો, પોતાના ગુરુનો તથા વડિલનો સંહાર કરવા કરતાં આખા ભારતના ચક્રવર્તી રાજા થવાનું માંડીવાળી જંગલમાં રખડીરવડી દિવસ ગાળવા વધારે સારા માની

રણુસંગ્રામમાંથી એક બીર માણુસની માફક હથિયાર મૂકી દઈ પાછા ફરવાનું અર્જુન જેવા વીરે, ખુદ શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા જેવાની સહાય-વાળા પુરુષે વિચાર કરવો એ તે કંઈ જેવી તેવી ઉચ્ચતા ! ક્યાં આજની તૃણ તથા ચપટી ધુળ વાસ્તેની સગા ભાઈઓની લડાઈ અને ક્યાં આ અર્જુનની ઉદારતા !

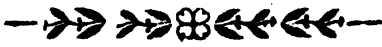
જે મનપર નાનપણથી સારી છાપ પડી હોય તે પોતાના બીજા સગાંસંબંધી જોડે તથા ન્યાતિલાઓ સાથે વિવેકથી વર્તે, સંપથી રહે. ધીરેધીરે તેઓ બીજાને પ્રસંગ આવે એ બાબતપર બોધ આપે અને અજ્ઞાન વર્ગમાં પણ તેની અસર થાય. બધાંઓને કંઈ જાહેર બાબત કરવા જવું ન પડે. થોડાક તેમ કરતા હોય તો તે પણ ખોટું નહિ. બાકી મનુષ્યની એ રીતિ છે કે પોતે જેવો હોય તેવો બીજાને કરવા માગે. કોઈનામાં દોષ જુએ તો તે દૂર કરવા તેને સમજાવે. આધુનિક ફળવણી, નીતિ અને ધર્મનો ભોગ આપીને બુદ્ધિને સતેજ કરનારી છે. મગજને ખીલવવા મથે છે પણ મનને સુધારવાની દરકાર જરા પણ રાખતી નથી. શાળાઓમાં જે આપી શકાતું નથી તે ઘર આગળ ભાગ્યે કોઈકેજ આપતું હશે; આપવું મુશ્કેલ છે. પોતાના ઘરને સારા પાયાપર ચણી, પાડોશીનું પડે નહીં, પારકાનું ભાંગે નહિ, તેને માટે ઘટતા ઉપાય લેવા. તેનું પડતું હોય તો તે આપણા ઘરને નુકસાન ન કરે તે સમાલવું, તેનેજ પડતું બચાવી લેવું. બાળકના ઉચ્ચ શિક્ષણને લીધે મોટપણે કુટુંબમાં સુલેહ રહે અને ન્યાતમાં પણ વધારે ને વધારે સંપ રહેવાની વકી રહે, કેમકે આપણને એક એક સાથે સંબંધ છે અને ન્યાત ઘણા કુટુંબોનો એક જથ્થો છે. એવાજ ભાવ બીજા ન્યાતો તરફ રાખવો અને એમ કરતાં કરતાં ધીરેધીરે ગામડું, શહેર, અને છેવટે આખો દેશ સંપ શું છે તે જાણી શકશે. વળી હાલના શિક્ષણ પાછળ બધાજ દોડયા જાય છે એ પણ ઠીક નથી થતું, તેને પરિણામે વણિક બી. એ. વેપારમાં બી. એ. હોતો નથી કેમકે તેને નાનપણથી વેપારની ફળવણી અપાતી નથી, વણિક તો ક્વચિત્ પણ વિદ્યા મળ્યાનું સાર્થક નોકરી કરવામાં ન માનતાં વેપારમાં ધીરેધીરે મન ધાલે છે, અતે તે માર્ગ પસંદ કરે છે અને આખરે ફત્તેહ મેળવે છે. બી. એ. થવાની તેમને આવશ્યકતા નથી એમ મ્હારું માનવું નથી, પરંતુ તે શિક્ષણ મળી રહ્યા પછી પણ તેમની સ્થિતિને જો અનુકુળ હોય તો તેમણે પોતાના વેપારમાંજ લક્ષ દોરવું અને તેમાં જાતના મેળવણી. કારીગર વર્ગ એમ કરી

શકતો નથી. બી. એ. થયા પછી તેને પોતાનો ધંધો હલકો લાગે છે; ન લાગતો હોય તોપણ તેમનાથી કંઈ બનતું નથી; કારણકે હાથપગ નાનપણમાં વળી શકે તેમ મોટપણે વળતા નથી. તેને તો ચોપડીજ પકડતાં આવડે. આથી તેમના ધંધાથી તેઓ જાતે અગણ્યા રહે છે, તો તેમના વારસોની તો વાતજ શી ! તેઓ જાતેજ ન જાણે તો બીજાને શું બતાવે ! બીજું લોકોએ મોજશોખમાં પૈસા ખરચતાં થોડે ઘણે અંશે અટકવું જોઈએ અને જે જે ઉદ્યોગોમાં ખામી છે, આપણે પછાત છીએ તે તરફ ધનને સંકેલવું જોઈએ. વળી એ મોજશોખની વસ્તુઓ આપણે ત્યાં બનતી હોય તો ભલે, આપણા એટલા કારીગરો પોષાય. પણ આમાં તો કોઈ જાતનો ફાયદોજ નહીં. આપણું અસલનું સાહિત્ય, આપણો પૌરાણિક ઇતિહાસ, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના સંબંધમાં કરવામાં આવેલી ચર્ચાઓનો જેમ બને તેમ સંગ્રહ કરી માતૃભાષામાં લખવામાં યા લખવામાં આપણાં ધનાઢ્યો થોડો પણ પૈસાનો ઉપયોગ કરે તો તેમની કીર્તિ કંઈ જેવીતેવી નહીં થાય. આપણી વસ્તુઓનું બીજા દિગ્દર્શન કરાવે એથી શરમાવા જેવું બીજું શું ? પારકો પ્રતિષ્ઠા આપે તેથી પુલાવું નહિ, રાજી ન થાવું, સ્વર્ગમાં બેઠા એમ માનવું નહિ. આપણા કામનો જશ આપણા દેશભાઈઓ આપે એટલે બસ. આપણી અસલ ચાર વર્ણુ તેમાંથી આ ચૌદસો થઈ છે એ પણ બહુ હાનિકારક છે. એમાં ધીમેધીમે સુધારો કરવા જેવું છે. બ્રાહ્મણને વાણીઆ જોડે બેસાડવા માગશો તે તે કમૂલ નહિ કરે. પરંતુ એકેજ ન્યાત જેમાં જમવા ખાવાનો અરસપરસ વ્યવહાર હોય, જેમાં નહિ જેવોજ મત ફેર હોય તે એક થાય, કન્યાવ્યવહાર પણ કરતી થાય તો તે ખોટું નહિ. એક કુદકેજ બધું કરવા માગો તે બને નહિ. આપણી ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાંનાજ કેટલાક સુધારાની આવશ્યકતા જણાવે છે, થોડાક બધું ભેળસેળ કરવા માગે છે પરંતુ તેમનીજ પોતાના કરતાં સહેજ આચાર વિચારમાં ફરક રાખનાર જુદા પડનાર તરફ તિરસ્કારની નજર રહે છે એ શું હસવા જેવું નથી. વિપિન દેજની સ્થિતિ સુધારવી એ કંઈ રમત નથી. એમાં અનુભવની અને બીજાં ઘણાં સાધનોની જરૂર છે.”

વિપિન આ જવાબ સાંભળી પોતે કંઈ માર્ગ લેવો, તેમાં ફતેહ મેળવવા શી રીતે પ્રયાસ કરવો તેના વિચારમાં ગુંથાયો.

પ્રકરણ ૨૭.

મિં રંગ.

માનવ જાતિના ઇતિહાસમાં રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ એવો અદ્વિતીય છે કે ધર્માધ અને ઝડુની દુરામનો કે જ્યો બીજના ધર્મનું ખંડન કરવા માંગ પોતાનો ધર્મ સમાયલો છે એમ સમજે છે તેમની તરફ હરેક જાતનો જુદમ, ખમી તેની પ્રજા, દુઃખ અને સંકટને ધૈર્ય અને વીરત્વની કસેદી મણી, જમીનદોસ્ત થવા છતાં પુનઃ ઉત્સાહથી ઉભી રહી શકી છે. 'રામનો' નહ આવ્યા પછી 'બિરનો' તેમનામાં બળી ગયા અને તેમના ધર્મગુરુઓની સત્તા પડી બાંગી. પછી 'કમે કમે' તેઓ 'સિક્કસન' માં તેઓ વળી 'ડેઈનક' માં અને આખરે આ બધામાંથી નીકળી આવેલી જાતો 'નોરમનો'માં મળી ગઈ. એકજ લડાઈને પરિણામે રાજ્ય એકનું ગયું અને બીજનું થયું એટલું જ નહીં પણ વિજેતાઓનો ધર્મ અને તેમના રીતરીવાજો પણ પરાજિત પ્રજાએ ગ્રહણ કરી લીધા. રજપુતોનો ઇતિહાસ આ સાથે સરખાવતાં પ્રશ્ન સાથે કહેવું પડશે કે તેઓ પોતાના ધર્મમાં તત્તમાત્ર પણ પાછા હઠ્યા નથી.*

“જસમીન આજે રંગરાવ આવવાનો છે, અંદરપર તું તેડવા આવીશ કેની?”

“ના મહારી આજે તખીઅત ઠીક નથી. માથું બહુ દુઃખે છે”

“લાવ ડિયર, હું માથું ચાપું?”

“ના, ના, કંઈ જરૂર નથી. તમે જવાના છો?”

“હાસ્તો; તે કંઈ ચાલે. બહારનો ડોળ જેટલો કરવો હોય. તેટલો કરવામાં આ બિહારી પાછો પડે એમ નથી.”

“ભાવ જેવો રાખતા આવ્યા છો તેવો રાખશો કેની?”

“એમાં વળી શંકા કેવી. ચલ, હવે હું જઈ છું. મોજલાલને ઉઠાડું એતો નિરાંતે ધોરતો હશે.”

ઉપરની વાત કરનાર મોજલાલનો મિત્ર તથા જસમીનનો માનીતો ચર્ધ પડેલો બિહારી હતો. રાતના બનાવ પછી કાકાથી ખાસ કરીને તે બહુ સાવધ રહેતો. મોજલાલને તેણે સમજાવી દીધો તથા કાકાની હાજરીમાં જેમ અને તેમ તેને અંગલે મળવાનું તેણે ઓછું કરી નાખ્યું. જસમીન તરફ તો કાકાની હાજરીમાં નજર પણ નાખતો નહોતો. તે પણ તેના પર ચાર ડોળા રાખતો. કાકાનું મૃત્યુ થયું અને બિહારી તથા જસમીનને નિરાંત થઈ. શળ ગયું અને ટાઢક વળી. હવે તેમને કોઈ

રોકનાર હતું નહીં. શેઠ સ્વભાવ પ્રમાણે છોકરાં કેમ ચાલે છે, વર્તે છે, તે બાબત બેદિકર રહ્યા. રાતનો બનાવ તદ્દન વીસરી ગયો. શેઠાણીને તો પડ્યા પાથરા રહેવું, બહાર પુલકટાક ફરવું એ સિવાય બીજું કંઈજ સુઝતું નહિ. મોજલાલભાઈને એક વિદ્યાની ખોટ હતી તે બિહારીએ શીખવી એટલે તે ઘણુંખરૂં બાન વગરનો પડી રહેતો. તેનો ચહેરો ફેરવાઈ ગયો હતો; ઉંઘણુસી માણસ માફક તે દેખાતો હતો. તેની આંખ ઘણુંખરૂં અડધી બંધજ રહેતી. શરીર છેક લેવાઈ ગયું હતું. તેના પિતાને જેમ બને તેમ મોં ઓછું બતાવતો. પ્રપુત્ર શેઠાણીને તેને વાસ્તે ચિંતા રહેતી. ડાકતરની સલાહ લેવા તેણે મોજલાલને કહ્યું. શી લઈ ગળવામાં મૂકી અને બિહારીના કહ્યા મુજબ માને સમજાવી દીધું કે અભ્યાસના સંતાપને લીધે તેની તબીબત ઠીક નથી રહેતી. શેઠાણીએ શેઠનું અનુમોદન લઈ નિશાળ છોડાવી અને મોજલાલ હતા તેના કરતાં વધારે મોજલા થયા.

‘બિહારીનું’ સુવું પણ હમેશા બંગલામાંજ થતું એટલે જસમીનનો તથા એનો મેળાપ ઘણુંખરૂં થતો. ઉપલી વાતચિત જસમીનના ઓરડામાંજ થઈ હતી. બિહારી ત્યાંથી નીકળી મોજલાલ કને ગયો અને તેને ઉઠાડી સાથે લઈ બંદરપર ગયો. રીત પ્રમાણે માન અકરામ સાથે રંગરાવ બંગલે આવી પહોંચ્યો. ‘જૈન’ અને ‘જેન’ ના નામો સાંભળનારને ઘણાંનાં નામ યાદ આવતા વાર લાગતી હતી. જો કે બધાને સારે નસીબે તે કાઈને ભૂલી ગયો નહોતો. માતૃભાષાનો મૂળથીજ કાચો અભ્યાસ એટલે તે જરાક ઘસારે પડી હતી, વિપિને તેને જોયો ત્યારથીજ તેનામાં એવો ફેર લાગ્યો કે મનમાં બબડ્યો “રંગરાવ ત્યાં જઈ ઘણું ભણી આવ્યો; અહીં રહી આ બધું ભણવાને એને સાધન ન મળતે. મને ભૂલી નથી ગયો એટલું મ્હારું નસીબ. બધું મંડળ વિખરાયા પછી જોઈએ. આપણી જોડે કેમ વર્તે છે,” ધીરે ધીરે મંડળ વિખરાયું અને રંગરાવ વિપિને પાસ આવ્યો. પહેલાં તો હવા વિષે પોતાના વિચાર દર્શાવ્યા. સ્વાભાવિક રીતે તે જરા એને ‘ધોમ’ લાગી. અંગ્રેજ પણ ગળામાંથી એટલું બોલતો કે બરાબર સમજાતું નહિ. થોડી ઘણી બીજી પોતાના પર્યટનની વાત કરી અને પછી હરખાતો હરખાતો બોલ્યો ‘હવે તું મ્હારી સાથે આર્મ્સમેન્ટ’ માં ફાવવાનો નહીં,”

“સારું ત્યારે હું ત્હારો ચેલો થઈને રહીશ”

“કંઈ હમણાં એકાદ બે મહિના થયા ત્યારે તરફથી ‘લેટર’ જ ૩ નહોતો ?”

“મહારા સરનામાનું ચોક્કસ ધોરણ નહોતું. ચલ હવે હું જાઉં છું”

“હવે પાછો ક્યારે મળીશ ?”

“એ કંઈ નક્કી કહેવાય નહીં. વળી ચોડાધણાને ત્યારે વળતી મુલાકાત આપવાની હશે,”

“ના, ના, હું કંઈ કોઈને ત્યાં જવાનો નથી. લાગ્ય એકાદ બેને મળું.”

“એમજ કહેને કે જે મોલાવાળો અથવા પૈસાવાળો હશે તેને મળીશ અને બાકીનાનાં તને ધરજ નહીં યાદ હોય એટલે તું શું કરીશ ? તું હવે મ્હારે ત્યાં આવશે, પછીજ હું તો અહીં આવવાનો” હસતાં હસતાં તેણે કહ્યું.

Don't tease me Bipin. Let me have at least two days' rest. I will come to you.*

“હીક ત્યારે હું રજા લઈશ.”

વિપિન રંગરાવના વિચારમાં માર્ગ કાપતો ઘેર ગયો રંગરાવે જસમીનને કહ્યું.

“એડમ, હવે તું અંગ્રેજી બરાબર શીખ. બે ચોપડી આવડી તેમાં શું વળ્યું ?”

“કોની પાસે શીખું ? વળી હમણાં તો મ્હારી તખીઅત પચ્ચીક નથી.”

“મને ‘ટાઈમ’ મળતો હોય તો હું શીખવું. નહીં, એમ નહીં, એક માસ્તર રાખીશ.”

“મોજાલાલભાઈનો એક મિત્ર આવે છે તેને સાઈ આવડે છે; મને સખ્ત શિક્ષક કાવશે નહીં; મારી જોડે ફોસલાવી પટાવી કામ લે તેની પાસે બણી શકું.”

“બોલરાઈટ,† તું તેની જોડે જાવણુ કરજે.” જસમીનને ખેલાવી રમઝી કામ લે એવો શિક્ષક બિહારી સિવાય બીજો કોણ મળી આવે ? બિહારીની આવા ધર્મના કામમાં શા વાસ્તે ના હોય ? માસ્તરે બણાવવાનો વખત સંજો રાખ્યો હતો કેમકે તે વખતે ધરમાંથી બધાં બહાર ગયાં હોય. કહાવ્ય રંગરાવ જસમીનને સાથે ફરવા સાંજે

લઈ જવાનો હોય તો, માસ્તરને રાતે બોલાવવામાં આવતો. ગુરુશિષ્યા સાથે બેઠાં હોય-શિષ્યા લણુતી હોય-તે વખતે અંદર જવાનો રંગરાવનો પોતાનોજ અધિકાર નહીં એમ તે સમજતો તો બીજાને અંદર જવા શી રીતે રજા આપે ? ગુરુશિષ્યાને આ સૂચના મળી હતી અને તે અક્ષરે અક્ષર પાળવામાં તેઓ તત્પર રહેતાં.

આણી તરફ નૂતનપુરમાં રંગરાવ વિલાયત જઈ આવ્યો તેની ખબર મળતાં ન્યાતબહાર મૂકાયો અને મુંબાઈમાં પણ એ બાબતના કાગળ આવી ચૂક્યા. મુંબાઈમાં પણ એનો વિચાર કરવા ન્યાત મળવાની હતી. એને આવ્યાને પાંચેક દિવસ થયા હતા એટલામાં આ ધાત બની. તેની જાણમાં આવી અને તેનું મગજ ફરી ગયું. સાંજે વિપિન આવ્યો અને તેણે કહ્યું “વિપિન, આ રવિવારે મને જે યુવાનો અંદરપર લેવા આવ્યા હતા તેમને આપણે અંગલે બોલાવવા વિચાર છે, તું પણ આવજો.”

“કેમ, એકદમ કંઈ બધાનો ખપ પડ્યો.”

“તે પછી થઈ રહેશે.” ઘરમાં એનું બોલેલું અંગ્રેજી સમજનારા થોડા હતા એટલે રંગરાવ અંગ્રેજી શબ્દો વાપરતાં હવે આચક્રા ખાતો અને ગુજરાતી પ્રયાસે બોલતો.

રવિવારે બપોરના ત્રણ વાગે વિપિન, આનંદશંકર, વિનોદ, ઉચેન્દ્ર, ઉષાકાન્ત વગેરે આવી પહોંચ્યા. વિપિને ભિન્નમનને ત્યાં થું થાય છે તે જોવા તથા રંગરાવને મળવા સાથે લીધો હતો. જસમીનના ગુરુ બિહારીને આમાં કંઈકે તેને શીખવાનું મળશે એમ ધારીને રંગરાવ તરફથી આમંત્રણ હતું. મોજલાલ પણ ત્યાં હાજર હતો. બધા ભેગા થયા અને રંગરાવે પોતાના જેવા કેટલાકની સાથે મસલત કરી વિપિનને પ્રમુખપદ આપવા વિચાર કર્યો. આમ કરવાનું ખાસ કારણ એ હતું કે પ્રમુખ હોવાથી વિપિન હાજર જવાબ આપી શકે નહિ.

વિપિને પ્રમુખપદ લેવા ના કહી, ઉપરાંત ઉમેર્યું ‘પ્રમુખનું કામજ થું છે ?’

“નહિ, પ્રમુખ વગરની ‘મીટિંગ’ હોઈ શકેજ નહિ; ઇન્કાંડમી હોતી નથી.” રંગરાવે કહ્યું. “આજે ત્યારે તે લેવું પડશે.”

“હીક.”

વિપિને પ્રમુખપદ લીધું અને રંગરાવ લાખણ કરવા ઉભો થયો.

“ પ્રેસિડન્ટ સાહેબ તથા મારા યુવાન મિત્રો, તમે સર્વેએ મને અંદરપર લેવા આવવા તસ્દી લીધી તેને વાસ્તે હું તમારો આભાર માનું છું. મારા આમંત્રણને લીધે તમે આજે મારે બંગલે પધાર્યા તે વાસ્તે પણ હું તમારો આભારી છું. મને આવ્યાને સાત દિવસ અઘા એટલામાં આપણી ન્યાતે ન્યાતપણું બતાવી દીધું છે. મહારી લાંબી મુસાફરીનો થાક મને ઉતર્યો નથી, ઇંગ્લાંડથી જે શિક્ષણ હું લાવ્યો તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો, હિંદનું શી રીતે બહું કરવું એનો વિચાર કરવા મને વખત મળ્યો નથી, એટલામાં આ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રકરણ બચ્યું. મુંબાઇમાં કાલપરમ ન્યાત મળશે અને ત્યાં તમારા જેવાઓની મદદ લઈ હું જો કંઈ નહીં કરી શકું તો પછી આપણું કંઈ વળી શકશે નહીં. જે કરવાનું છે તે હાલતુરતજ છે. વળી પરદેશ જવું તેમાં પાપ શાનું ? તેમ કરવાથી તો ઉલ્લટી બુદ્ધિ ખીલે છે. (ખિહારીએ ડોકું ઘુણાવ્યું,) તો પછી મેં શી રીતે પાપ કર્યું ? ત્યાંની રીતભાત અહીંની સાથે સરખાવતાં મને લાગે છે કે આપણે જંગલી વિચારના છીએ. આપણા પ્રતિબંધ, આપણી ન્યાતો અર્થ વગરની વસ્તુઓ છે. આપણા રીવાજો વહેમથી ભરેલા છે. આપણા બંધન આપણે તોડીશું નહીં ત્યાં લગણુ આપણે ફાવશું નહિ, મહારો વિચાર તો એવો છે કે એક મંડળ સ્થાપવું અને તેના ‘ મેમ્બર્સો ’ એ દેશદેશ ગામેગામે ફરવું અને બંધન તોડવા લોકોને સમજાવવા. બધી વર્ણોમાં એક્ય કરવું. લડવા જતો માણસ આવાં બંધન પાળે તો બહુ તો બે દિવસ અપવાસ કરી શકે પણ અંતે તે વગરમોતે મરી જાય એવા માણસો હિંદનો શી રીતે ઉદ્ધાર કરી શકે ? વિશેષમાં મહારે એટલુંજ કહેવાનું છે કે આજ મુઝી તમે મને રંગરાવના નામથી ઓળખતા હતા એ નામ મને પસંદ નથી, હું મને મિ. રેંગ કહેવડાવવા માણું છું. (પ્રમુખે તથા અનંદશંકરે તાળીઓ પાડી અને ખિહારી જેવા કેટલાકોએ તેનો અર્થ સમજ્યા વગર ઝીંઝી લીધી.) મને અત્યાર સુધી તમેએ મદદ આપી છે અને હજી આપણે તે માટે હું ફરીથી આભાર માનું છું. આપણી ‘ મીટિંગમાં ’ થએલા કામકાજનો રિપોર્ટ ન્યુસપેપરમાં આપવા વિચાર છે એટલું કહી હું ખેસી જવાની રજા લઉં છું. ” (તાળીઓ.)

મિ. રેંગ બેઠા અને વિનોદ ઉભો થયો. દરેક કામમાં ઉંઘી સલાહ આપવી તેમાં તે પોતાનો ધર્મ સમજતો. બધાને શુભીપર ચઢાવી પોતે ખસી જતો અને મનમાં મત્રકાતો. મૂંઝમાં હસતો.

“આ બધું ‘હંમગર’ છે. મિ. રેંગ કહે છે તે ખરૂં છે. ધર્મમંદિર એવું લખ્યું હોય તેમ હું સમજતો નથી. લોકાચાર અને રૂઢિને માન આપવાના વખત ગયા. ધરડાઓનું બધું કારસ્તાન છે, તેઓ કંટકરૂપ છે. કાંટાઓ અમળાવી તોડી ફેંકી દેવા કે પછી ભારતભૂમિનો જય,” તે બોલી ઉઠ્યો.

આનંદશંકર જરા ટીખળી હતો તે બોલ્યો,

“જુદોને કાંટા જોડે સરખાવી તોડી ફેંકી દેવા તમે બોલ્યા એ બૂલ કીધી કેમકે કાંટાના છોડમાં એવો અવગુણ છે કે એક તોડીએ ત્યારે ત્યાં આગળજ બીજો નવો પુટે.”

ઉપેન્દ્ર—“ક્યાંથી કાણુ જાણે આપણે આવા જંગલી વિચાર રાખતા થયા! આપણું શિક્ષણજ મૂળથી ખરાબ.”

આનંદશંકર—“હાલનું કેની?”

સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરી ઉપેન્દ્રએ કહ્યું “તમેજ એમને ધરડાઓ કહી સંબોધો, એમને તો ગદ્ગદ કહેવા.”

આનંદશંકર મનમાં બોલ્યો “તેનું બીજ હોય ત્યારેજ આવી ભાષા ઉચ્ચ જ્ઞાતિના હોવા છતાં બોલવાનું સુઝે.”

તેણે કહ્યું “ઉપેન્દ્રભાઈ, તમારે તમારા ધરનાને જે કહેવું હોય તો કહેજો. પણ અમે એવું સાંભળવા અહીં નથી આવ્યા. અમારા વડિલોને અપમાન તે અમારું અપમાન કર્યા જેવું છે. તમારા પિતાને કોઈ ગાળ દે તે બંને તમે સાંભળ્યા કરો. તે ગદ્ગદ ત્યારે.....જાઓ વિશેષ બોલતો નથી. મિ. રેંગ, તમેએ આમ અમને અપમાન કરવા બોલાવ્યા હોય તો અમે અમારે ઘેર જઈશું. ઉપેન્દ્ર તેના શબ્દો પાછા ખેંચી ન લે ત્યાં લગણુ સલાનું કામકાજ ચાલે નહિ એવી મ્હારી દરખાસ્ત છે.”

દરખાસ્તને કોઈ ટેકા આપનાર હતું નહિ. અત્યાર સુધી ગુપચુપ બેઠેલા મિત્રમને ટેકા આપ્યા. મિહારીને બોલવાનો હક્ક નહોતો છતાં બોલી ઉઠ્યો કે ‘દરખાસ્ત પર મત લો.’

વિપિન જે અસારલગણુ તેના પ્રમુખના હોદ્દાને લીધે બોલી શકતો નહોતો તે અકળાયો અને બોલ્યો,

“ઉપેન્દ્ર શબ્દો પાછો ખેંચી ન લે તો મારે પ્રમુખપદ ઉપરથી ઉઠી જવું પડશે; આવી રીતના કામકાજમાં પ્રમુખની કંઈ જરૂર

રહેતી નથી. અમે ત્રણ જણ તથા જેઓ અમારા વિચારના હશે તે અહીંથી ચાલ્યા જઈશું.”

ઉપાકાન્ત—“તેઓ જતા રહે તો તેમના વગર ચલાવી લઈશું.”

વિપિનના કહેવાથી બીજા પણ ઉભા થઈ ગયા.

ઉપેન્દ્રની તરફેણમાં હવે ઝાઝા નહોતા. રેંગસાહેબે ઉપેન્દ્રને સમજાવ્યો અને તેણે શબ્દો પાછા ખેંચી લીધા. મોજલાલ અડધો જાગતો, અડધો ઝોકતો બેઠો હતો તે સભામાંથી કંઈ રસ ન પડવાથી ચાલ્યો થયો.

ઉપાકાન્ત—“વૃદ્ધાને તો દેશનિકાલજ કરવા જોઈએ.”

આનંદશંકર—“માંડલે કે કોઈ બીજા જગ્યાએ?”

ઉપાકાન્ત—“અને તેમ નહીં તો ગળચી પકડી પકડી ઠોકવા, અને બહુ ગરબડ કરે તો તેમની ક.....”

આનંદશંકર—“પ્રમુખ સાહેબ, મ્હારી એક અરજ છે. ઉપાકાન્તના વિચારના જેઓ હોય તેમની સહી લઈ સરકારને અરજ કરવી અને તેમાં લખવું કે અમારી પાસેથી તમોએ શસ્ત્રો લઈ લીધાં છે તે અમારા પોતાના વડિલો ઉપર ચલાવવાની જરૂર પડી છે માટે થોડો વખત “આર્મ્સ એક્ટ*” ના કાયદામાંથી અમને મુક્ત કરશો. પાંચ સાત ખુન કરીએ તો દરગુજર કરશો. શસ્ત્રોનો આવો સદુપયોગ કરી જેમણે અમને જન્મ આપ્યો, પાળીપોષી મોટા કર્યા, તેમને સારી રીતે બદલો આપી એ હથિયારો અમે પાછાં સોંપી દઈશું.”

શ્રી. રેંગની તરફેણનાઓને પણ હસવું આવ્યું અને ઉપાકાન્તને હાથ ખેંચી એક જણે બેસાડી દીધો.

વિનોદ—“અહીં રહી ગમે તેમ કરે છે તેને તો ન્યાત પૂછતી નથી. બધું ‘હંબગંજ ચાલે છે.’”

ફરીથી મિ. રેંગ ઉભા થયા. થયલા કામકાજથી ખુશી બતાવવી તેણે કહ્યું કે “ઉપાય માત્ર એજ કે ન્યાત મળે ત્યાં આપણા મંડળે જવું, ભાષણો આપી આપણી તરફ ખેંચાય તેટલા ખેંચવા અને આપણો પક્ષ ન પકડે તેમને રહેવા દેવા. આપણી ઉચ્ચ જ્ઞાતિ છે અને તેમાં સુધારો પેઠો કે પછી બુધી વર્ણોમાં એ રીત દાખલ થશે.

પ્રમુખ સાહેબ એમના વિચાર દર્શાવે અને પછી મત લેવા એટલું કહી હું બેસી જવાની રજા લઉં છું.”

વિપિન—“ભાઈએ, રંગરાવે જણાવેલા આગના વિચારથી હું વિસ્મય નથી પામતો. અજ્ઞાનથી માત્ર એટલીજ કાંઈ છે કે ઉપેન્દ્ર તથા ઉષાકાન્તના વાક્યોથી પણ એને હોલ નથી ઉપજતો. દેસનું બહુ કરવા ઇચ્છનારાઓની નેમ તો બહુ સારી અને તે એ કે વડિલોને સતાવવા, મારવા. રંગરાવ વગેરેનું માનવું એમ છે કે પશ્ચિમનું એટલું બધુંજ સાચું. ત્યાંના શિક્ષણથી રીતરીવાજથી આપણા સૂર્યનો ઉદય થશે. ત્યાંનું બધુંજ ખોટું એમ હું કહેવા માગતો નથી, જાતે માનતો નથી. આપણા વિચારો અને રીતરીવાજો, કે જે ક્યારના આપણામાં દાખલ થયા છે તેની આપણને ખરાખર ખબર નથી, તે ધ્યાનમાં લીધા વગર કોઈ પણ માણસ દેશને ચઢતી હાલતમાં મૂકી શકે નહિ. એ વિચારો અને રીવાજોને પરિણામે હિંદનું સાહિત્ય, તેનો ધર્મ, સામાજિક સ્થિતિ ખીખ દેશોથી બુદ્ધિ પડે છે. તેની તુલનાપરથી લોકોની બુદ્ધિની પરીક્ષા થાય. રાજકીય કે સંસાર સુધારામાં આ વાત ધ્યાનમાં નહીં લઈએ તો આપણી બધી તદ્દમીરો નિષ્ફળ જશે, આપણે નિરાશ થઈશું, દુઃખી થઈશું. હિંદુઓના આચારમાં ભલે કેટલાક વહેમથી ભરેલા હોય પણ તે અનાચારથી ભરેલા ન હોય એટલું આપણે સંભાળવું. એ વહેમમાં પણ કેટલીકવાર ઉંડો અર્થ સમાયલો હોય છે. હિંદની રીતભાત, રહેણીકરણને વહેમમય અને જંગલી માનનારો, તેમાંની કોઈકે ધર્મને નામે જોડવામાં આવી હોય તો તેને ગાળ દેનારો રંગરાવ પાશ્ચાત્ય દેશ જમ્મી લાવેલી રીતભાતને આગળ કરે છે, તે તરફ માનની લાગણીથી જુએ છે. જે દેશમાંથી આવી, એ અભારે હિંદને જંગલી કહેવા બેઠો છે તે દેશ જે વખતે કોઈ પણ રીતે આગળ વધ્યો નહોતો, માત્ર બાલ્યાવસ્થામાં હતો, તે પહેલાં હિંદ સુધરેલા દેશમાંનો એક ગણતો હતો. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનમાં એ દેશ આપણા દેશમાંથી, જેને તમે જંગલી કહો છો તેમાંથી, ઘણું લીધું છે, હજી લે છે. આચાર અને રૂઢિ એ દેશમાંજ શું શ્રેષ્ઠ સ્થાન નથી ભોગવતાં ? ઘાઘારઃ પ્રથમો ધર્મઃ એમ શું તેઓ નથી ગણતા ? પછી ભલે એમ માનતા ન હોય, મનાવવા માગતા ન હોય. ‘એટિકેટ’ પર પુસ્તક લખવાની ત્યારે જરૂર શી ? એમાં જરા ભૂલ્યાપ થઈ તો મરકરી અને હસાહસ શા વાસ્તે જોઈએ ? ‘એટિકેટ’ જે ન સમજતો હોય તેનો અહિંકાર કરવા, મંડળની બહાર મૂકવા વગોણું કરવાની શી આવશ્યકતા ? તે ન સમજનાર મહાન્ કવિ હોય કે મોટો તરવેવેત્તા હોય, છતાં જંગલીની ઉપમાને લાયક શા વાસ્તે ગણાય ?

તેની વિદ્વત્તા જોઈ એમ કેમ નથી મળી લેતા કે 'હસે, જરા ડાકી
 ઓછી ધુણાવી, કે બરાબર વાંકા ન વળ્યા, તેમાં શું સલાનાશ વળી
 ગયું ?' મુખાધ્યા 'બાર'નો પહેલા નંબરનો આખરે વડીલ હોય,
 એત્રણ પેઢીથી 'યુરેજિયન' હોય, છતાં અમુક પ્રસંગે તો તે ઈર્જિ-
 શમેન કહેવાય નહિ, એને અમારી સાથે લાલ્લામાં, અમારા મંડળમાં
 સાથે બેસાડાય નહિ એમ બોલવાનું, તેમ કરવાનું કારણ શું ? જાતિભેદ
 ન ગણતા હોય તેને આ ઢોંગ શો ? ન્યાતના બંધન તમને મમતાં
 નથી, તમારાથી સંખ્યાતાં નથી. ન્યાત એક તમારી 'લોકલ સેલ્ફ-
 ગવર્નમેંટ' છે તેને સારા પાયાપર લાવો, સંપીને રહો, તમારા ન્યાય
 તમેજ ચૂકવો. સ્વચ્છાતિનું અભિમાન એ દેશાભિમાનનો પાયો છે.
 ખરું જોતાં હિંદુઓને મૂલ્યથી કાણુમાં રહેવાનું શિક્ષણ મળ્યું છે તેને
 લીધે લેખને અમુક વસ્તુ નાં થાય, ના કરાય, પોતાની બૂખ, તરસ,
 'મનોવેગ' ઇલાદિને અંકુશમાં કેમ રખાય તેનું નાનપણથીજ ધર્મને
 નામે જાન હોય છે. તેમ કરવાની ટેવ પડી જવાથી આપણા આપદાદાએ
 પાસેથી તેનો વારસો મળવાથી, આટલાં આટલાં દુઃખ હોવા છતાં, નવા
 અને કેટલાક જીવમી રાજ્યો અહીં સત્તા ભોગવી ગયા છતાં, આપણે
 જેના તે રજા. આપણી નીતિ અને ધર્મની ઉચ્ચતા તેમની તેમ રહી.
 આપણી સ્થાંતરતા, ગંભીરતા, આપણું ધૈર્ય, દુઃખને પ્રસંગે બખડ્યા વગર,
 બોલ્યા વગર તે ખમવાની શક્તિ, મોતથી નિરરપણું, એ સધળું તેને
 ખરિણામે છે. આપણા પર નાનપણથી મૂકવામાં આવેલા અંકુશોને
 લીધેજ આપણામાં દારૂ વગેરેના દુર્ગુણો ઓછા છે. અહિંસા બહુ
 મોટું પાપ છે એમ સમજણ હોવાથી આપણા દેશમાં અન્ય દેશ
 કરતાં આપદાતનું પ્રમાણ ઓછું આવે છે. વારસામાં મળેલું ધન ગમે
 તેમ ઉડાવી દઈશું તો પાછળથી પસ્તાઈશું. આપણા પૂર્વજોનું ડહાપણ
 તેમણે કરેલા કેટલાક પ્રતિબંધોમાં નાખી દેવા જેવું મને તો લાગતું
 નથી. તમે તમારા આચારને મૂકી દો તો 'ન ધરકે ન ધાટકે' તેમ
 રખડો. તેઓ તમને ગ્રહણ ન કરે, તમારા તમારાથી દૂર નાસે અને
 તમે તો 'ન ઇધરકે ન ઉધરકે' તેમ અધવચ રહો. આચારવિચારમાં
 શિથિલતા આવી કે ધર્મમાં પણ આવવાની અને હજારો વર્ષ થયાં
 ચાલતો આવતો આર્યધર્મ મહામદુ જેવા મૂર્તિના ખંડન કરનારાઓ,
 મોંમાં થુંકી વટાળનારાઓથી નષ્ટ ન થયો તેની આમ ધીરેધીરે
 પાયમાલી. એની ખબર તમને ખબર સુધી પડવાની નહિ, જો કે છેલ્લી
 વ્યૂરે ચૈત્સવ તોપણ નકામું. આચારનો અનાચાર થતાં વાર નથી લાગતી

પણ અનાયારમાંથી પાછા આચારમાં આવતાં તમે દસ જાંઘળી ફરી લો તો પણ નકામી. કેમકે જેને બધી વાતની છુટ મળી હોય તેને તમે અંકુશમાં રાખવા જશો તો તે તમારી સામા થશે અને તમને હાંકી કાઢશે. ખરી વાત છે કે બીજા દેશોમાં ફરવાથી આપણને અનુભવ મળે છે, બુદ્ધિ ખીલે છે. આપણા પોતાનાજ દેશની અંદરને અંદર ફરવાથી એ લાભાઓ મળતો નથી. હિંદનો વિસ્તાર કંઈ નાનો સુનો નથી. પોતાનું પૂરું જાણતા નથી, જોઈ નથી અને પારકાનું જોવા જાણવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ, અને તેથીજ ધણુંખણે તો આપણી પોતાની વસ્તુ તરફ આભાવ થાય છે. તમારી તે છતાં ત્યાં જવાની ઇચ્છા હોય તો ભલે તેમ કરો અને અહીં પાછા ફરીને ન્યાતમાં રહેવા માગતા હો તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરો. પહેલા કરતાં ન્યાત પણ નરમ થતી હું તો જોઈ છું. તે પણ સમજે છે કે વખત બદલાયો છે. ઘણીખરી ઉંચી ન્યાતોમાં ધણુંખણે તો પર્યટન કરનારનેજ માત્ર ન્યાતબહાર મૂકે છે, સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવી ન્યાતમાં લે છે. દંડ લેવાની પદ્ધતિમાં સુધારો થવાની જરૂર છે. ઉતાવળા નહિ થાઓ તો એની રકમ પણ ઓછી થશે, નાબુદ થવાની જરૂર છે અને તેમ પણ થઈ જશે. પાપ છે કે નહિ તે સંબંધમાં રંગરાવ તથા તેના મતમાં જાળનારાઓએ ફટલાં પુસ્તકો વાંચ્યાં છે? બાકી શાસ્ત્રનું તો એમ વચન છે કે સમુદ્રયાનથી પરદેશ જનાર પાતકી છે. એ સવાલપર વધારે વિવેચન કરવું હોય તો એક શાસ્ત્રીઓની સભા ભરી તેમાં ચર્ચા કરો. એટલું તો નક્કીજ કે તમે ત્યાં જઈ આવો છો પછી તમારા વિચાર છેકજ બદલાઈ જાય છે, અને સર્વ વસ્તુને તમારી પોતાની સમજથીજ તમે જુઓ છો. તે સાથે એમ પણ ધારો છો કે તમારા વિચાર ફેરવનાર કોણ? એ વિચારના ન હોય તે બધાજ મૂર્ખ.

આ મહારી તકરાર તમને વ્યાજબી ન લાગતી હોય, મહારી સમજવામાં ભૂલ હોય, તમે જેમ કહો છો તેમ કરવાથી, એટલે કે આપણાં બંધનો તોડવાથી, જેને તમે સુધારો કહો છો તે દાખલા કરવાથી આપણા દેશનો ઉદ્ધાર થતો હોય તોપણ અસ્તુ. કાર્ય થતું હશે એટલે બસ. પણ તમે જે રીતે કામ પાર પાડવા ધારો છો તેમાં તમને કોઈની સલાહ લેવી પણ થોડી લાગતી નથી એ બહુ અજાણ્ય થવા જેવું છે. આપણે દુનિયા જોઈ હશે તેના કરતાં આપણા વડિલોએ વધારે જોઈ હશે એટલું તો નક્કીજ. નજીવી બાબતોમાં ફેટલીક વાર આપણે તેના કરતાં ઓછી અક્કલ દોડાવીએ છીએ તો મારી બાબત-

તોમાં તેમની સલાહ લેવાની શું આવશ્યકતા નથી ? તમારી બુદ્ધિ વાસ્તે તમને ઘણો ઉચ્ચ અભિપ્રાય હશે. રંગરાવનું કહેવું એમ છે કે ગામેગામ ફરી બધાને તકરારથી પોતાના કરી લેવા. આપણે ઉચ્ચ જ્ઞાતિના છીએ એટલું તો રંગરાવનું તેમજ બીજાઓનું પણ માનવું છે. બીજા જગ્યાઓમાં જ્યાં અજ્ઞાન માણસો, આપણી ન્યાત કરતાં ઓછી બુદ્ધિના હશે, તેમની જોડે તમારો કામ પાડવા વિચાર છે. સમજીકને સમજાવવા તમારી પાસે તકરાર નથી તો અજ્ઞાન આગળ કેમ ફાવશે ? સમજીકને મારવાની વાતો કરનારા અજ્ઞાનોને તો ચોપાટીના ફરિયામાંજ પધરાવી દેશો. ખરો રસ્તો એ છે કે તમે જેને સુધારો કહો છો તેથીજ ફાયદો થતો હોય તો તમારે હાલતુરત તો તેમને રચે તેમ કરવું, તેમને મળી જવું. તેઓ કેટલે દરજ્જે તમારાથી વિચારમાં પછાત છે તે તેમના થઈ, તેમનામાં રહી, સમજાવવું અને તમારા વિચારનો તેમને બોધ આપવો. તમને કેટલાકોને યાદ હશે કે એક નામ લોકનું ગામ હતું ત્યાં એક ડાહ્યા માણસ ગયો અને તેમને જોતાં શરમાયો. તેને પણ તેમ કરવા ફરજ પાડી. તેણે તેમના કંઈ હોત તો તેને બધા મારતે. અંતે તે તેમાં દાખલ થયો અને ધીરેધીરે બધાને લુગડાં પહેરતા તેણે કર્યા. વિનોદના કહેવા પ્રમાણે ન્યાતમાં પક્ષાપક્ષી બહુ ચાલે છે. તમારો સમય આવે ત્યારે તમે ખરાખર ધન્સાફ કરવામાં ચૂકો નહિ એટલું સંભાળજો. ન્યાત કંઈ પોલિસનું કામ કરી શકે નહિ, ત્યાં વાત આવે તેનો ચૂકાદો કરે. કાલ ઉડીને તમે તો તેને 'ડિટેક્ટવ*'નું પણ કામ સોંપશો. કહેવાનું એટલુંજ કે સાઠે તમારા વાંડલોની નાકી છે એમ તમે માનો છો તો તમારી પણ નાકી એમ તમારાથી નાના હોય તે ના કહે તે જોતા રહેજો. દેશનો ઉદ્ધાર કરવા માગનાર પોતાની ન્યાતમાં પોતેજ કલેશનું બી રોપે તો બહાર શી રીતે ફાવી શકે ? કાઠક તો તમને કહેશે કેની કે પગતળે હોળી સળગી છે તેને તો છાંટો. ખરું પૂછતા હોતો આ કહેવાતા સુધારકો દેશનું બહું કરી શકે નહિ, દેશાભિમાની હોઈજ શકે નહિ. દેશમાં ચાલતું અજ્ઞાન, દેશીઓનું કમઅચ્છલપણું, તેમના વહેમો પર બાંધણ કરવાનું, બોલજનું, તેનું રાતદિવસ કામ જેની તરફ તેને પ્રેમ હોવો જેમજે તેની ખામીઓ તથા તેના અજ્ઞાનનો અહોનિશ પાઠ કરનાર તેના પાત્રને શી રીતે ખરા દિલથી ચાહી

શકે ? શી રીતે પોતાના બાઈઓ તરફ પ્રેમ બતાવી શકે, દેશને ઉદ્ધાર કરી શકે ?

વળી રાષ્ટ્રીય બડાશ કરનારા, હિંદનો જય ઇચ્છનારાં રંગરાવને રાષ્ટ્રીય બીજ પોતાનામાં તો કોઈ રીતે રાખવું જ નથી. નથી ગમતું એને રાષ્ટ્રીય નામ; નથી ગમતો અને ધરમાં પણ રાષ્ટ્રીય પહેરવેશ. રાષ્ટ્રની દોરી એમના હાથમાં આપી હોય તો તો, એ પશ્ચિમમાં જ ઘોડો લઈ જાય.

પોતાના મુરખ્ખીઓને ગાળ દેનારાને તો મ્હારે કંઈ કહેવું નથી. અજ્ઞયબી માત્ર એટલી જ લાગે છે કે ‘ડાર્વિન’ ના સિદ્ધાંતને માનનારા, શાસ્ત્રી આવેલો રંગરાવ એ વાક્ય સામે ઇંચુછણાટ કરી ઉઠ્યો નહિ. મ્હારું તો એમ ધારવું છે કે ન્યાત મળે તો તેની સામે ન થતાં વિનયપૂર્વક વાત કરી બધાના મન હરી લેવાં. ‘તમે મુરખ્ખી છો’ એમ કહી, ચઢાવી, તે કહે તેમ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી ક્ષમ કાઢી લેવું. ઘેર-ઘેર આપણું વગોણું થાય, આપણે લીધે કલેશનું બીજ રોપાય તેથી સાવધ રહેવું. વળી ન્યાતીલાઓને તું અજ્ઞાન, પછાત કહીશ પણ તેઓએ પાપ કર્યું છે એમ ત્હારાથી કહેવાશે નહિ. તેં કર્યું છે એમ તેઓ માને છે. તેમની હઠ ધર્મની છે, ધર્મને નામે છે. પછી ભલે એવું ધર્મમાં લખેલું છે એમ તમે માનતા ન હો. બીજી રીતે કહીએ તો ત્યારે તેમના ધર્મમાં ભળવું છે, તેમને ત્હારામાં આવવાની દરકાર નથી. ત્હારે તેમનામાં ભળવાની દરકાર નહોય તો દૂર બેસવાનો ડોળ ધાલી ખમે તેવી જાળ ન પાથરતો, સાચાંજીવો ન કરતો. ત્હારા વિચારનો તું માલિક છે એમ તું માને છે તો તેમના વિચારપર તરાપ મારવાનો તને હક્ક શો ? તેમનામાં ભળવું હોય તો કળથી કામ કાઢી લેવું. એ વખત આવે ત્હારે તેમને ત્હારા જેવા કરવા. જો કે તેમાં તું ફાવશે નહિ, અને ફાવે તો ગેરફાયદો એમ મ્હારું માનવું છે.”

વિનોદથી વચ્ચે બોલાઈ જવાયું કે “ નમીએ તો ન્યાતીલાઓ આપણાપર ઘોડેસ્વારજ થઈ જાયતો. ”

“ વિનોદ બોલ્યો એ રીતિવિરુદ્ધ છે છતાં ઠીક થયું. મ્હારે કહેવાનું એટલું જ રહ્યું હતું. નમીએ તો ઘોડેસ્વાર થાય એમ ધણાનું ધારવું હશે; પણ તેમાં ભૂલ છે. મનુષ્ય માત્ર રાખ્દનો ભૂખ્યો છે. વિનયથી જીતાય છે, સામા થવાથી નહિ. આપણા હિંદુઓની તો એ પ્રકૃતિજ છે કે શરણે આવ્યો તેને રીખવે નહિ. હિંદુઓની આ અમીરાઈને

મુકાબલે કોઈ પણ પ્રજા, કોઈ પણ જાત બેસી શકે એમ નથી. ભલે પછી તેને પરિણામે હિંદને નુકસાન થયું હોય ! મનુષ્યપણું એમાંજ સમાયલું છે. દુઃખીને સંતાપવો, કાયરને રીખવો, ખરતાને મારવો, શરણે આવેલાને છુંદવો એ લક્ષણ મનુષ્યનું નહિ. કદાચ તમે આ ગત રમશો અને તેથી તમને કોઈ બમણું સતાવવા ધારશે તો તે કદી પણ ફવશે નહિ, કેમકે તેનો પક્ષ કોઈ લેશે નહિ. ધણું તેને ધુતકારી કાઢશે, તેને બોલતો બંધ કરશે. એવો કોઈ સોમાં એક નીકળી આવે તો તે વખતેજ તમારે ખરી ધીરજ પકડવાની છે. તેને મોટાભા કરી કામ થતું હોય તો તેમ કરવું અને ઉશ્કેરાવું નહિ. તે ઇર્ષ્યાનો ભરેલો હોય, તમારાપર તેને અદાવત હોય તો તો મૂગાજ રહેવું અને ન્યાતના બીજાઓને મોટાભા કરી કામ કાઢી લેવું. લુલીબાઈને જરા અંકુશમાં રાખશો તો ફાવશે.

ભાઈઓ, આજે મેં તમારો બહુ વખત લીધો. કેટલીક મ્હારી તકરારો નિયમાનુસાર નહીં આવી હોય તો તે દરગુજર કરશો. આ વિષયની આજે ચર્ચા થશે એવી મને ખબર નહોતી. છેલ્લે મ્હારે એટલુંજ કહેવાનું છે કે જે ઉચ્ચ વિચાર દેશને આબાદાન કરવા રાખો છો તે કયે રસ્તે પાર પાડવો એ નક્કી કરવું, ધારો છો તેટલું સહેલ નથી. ‘હું’ મા એકલા તણાશે નહિ. તમારી કાચી સમજથી દોરારો નહીં. આ વિષયમાં તમે નવા છો, ધણું તેમાં વાંચવાની જરૂર છે, અન્ય દેશોના ઇતિહાસોનું મનન કરવાની આવશ્યકતા છે. ધણું આપણે જાણવાનું છે, શીખવાનું છે અને સ્વતંત્રપણે આપણે કંઈ કરવાનું નથી. આજની ચર્ચાપર મત લેવા હું ખાસ જરૂરીયાત જોતો નથી. છતાં તમારી ઇચ્છા હોય તો ભલે લો. જે કંઈ આજે કહેવાયું તેના પર નિરાંતે વિચાર કરી નિર્ણયપર આવજો.” તે બેસવા જતો હતો પણ ‘કંઈક વિચાર આવવાથી પાછો ઉભો થઈ બોલ્યો “આ પરદેશ ગમન પ્રકરણ ઉચ્ચ જ્ઞાતિમાં ધણેખરે ઠેકાણે જાગે છે, જાગૃશે; કારણ ધણાઓનું ત્યાં જવાનું થશે. આપણા જેવાઓએ એટલું કરવું જરૂરનું છે કે હિંદના દરેક ભાગના દરેક કામના અગ્રેસરોની બનેલી સલા એક જગ્યાએ મેળવી, તેમાં આવા કેટલાક અમત્યના સલાહ નક્કી કરવા. જેથી ન્યાત કોઈ પણ એકલવાયા માણસપર ભુલમ કરી શકે નહિ, તેમજ એક માણસ થોડો જથ્થો ઉભો કરી પોતાના વતનના ન્યાતીલાઓની સામે થતો હોય તો આ મહામંડળના ઠરાવોનું ઉક્ષેપન

કરવાને લીધે બધા ગામોમાં ખમર કરાય. મકામંડળનો ઇન્સાફ તે બધાઓએ કબૂલ કરવોજ પડે. ”

વિપિનનું બોલવું ઉપેન્દ્ર અને ઉષાકાન્ત સિવાય કોઈનાપર નકામું ગયું નહિ. તદ્દન પાશ્ચાત્ય વિચારના થઈ ગયલા રંગરાવપર પણ તેની અસર થઈ. વિપિનની કેટલીક તકરારો તેને વ્યાજબી લાગી. તેના ભાષણ વખતે કેટલીકવાર આનંદશંકર વગેરેની સાથે તેનાથી પણ તાળી પડાઈ જતી. ઉપેન્દ્ર ને ઉષાકાન્ત તેને તેમ કરતા રોકતા પણ તે માનતો નહિ. વિપિનનું ભાષણ પૂરું થયું ને તે ઉભો થયો, તેણે જોઈ લીધું હતું કે તેની તરફેણમાં હવે ઓછા થશે તેથી મત લેવા નકામા છે. તેના પોતાના વિચાર પણ સહેજસાંજ ફેરવાયા હતા, એ આખતપર નિરાંતે વિચાર કરવા તેની ઇચ્છા હતી. વિનોદ મત લેવાની તરફેણમાં હતો. ઉપેન્દ્ર અને ઉષાકાન્તને તો કોઈના મતની દરકાર નહોતી. મત લેવાયા; વિનોદ, ઉપેન્દ્ર, ઉષાકાન્ત એક તરફ થયા; રંગરાવને મત આપવાનોજ નહોતો. બિહારી તેમની તરફેણમાં હતો પણ તેનો મત કામનો નહોતો. પોતાની તરફના મત વધારે થાય માટે વિનોદ ઓછાલાલને ખેંચી લાવ્યો હતો. તેણે પણ સમજ્યા વગર, શા વિષયપર મત લેવાય છે તે જાણ્યા કર્યા વગર તેમના પક્ષમાં મત આપ્યો. આનંદશંકર તો મૂળથીજ તેમની સામે હતો; મિત્રમન અને બીજા ચાર જણાઓ પણ સામા પડ્યા. કેટલાકે મત આપ્યો નહિ. એટલામાં આગળથી તંજવીજ રાખ્યા પ્રમાણે સાધારણ ખાવાનું અને ચાહ આવી પહોંચ્યાં. રંગરાવનો વિચાર તેમ કરવાનો હવે નહોતો પણ કંઈબોલ્યો નહિ. કેટલાક ઉભા થઈ ગયા, કેટલાકોએ ચાલવા માંડ્યું.

વિપિને તેમ કરતા તેમને અટકાવ્યા. “ લોઈઓ, તમે બેઠા હશે તો એમને ખાવામાં કે પીવામાં બાધ નથી આવવાનો. જખરદસ્તીથી તમને કોઈ ખવડાવવા માગતું નથી. ” માટે બેસો, બધા પાછા તેમને સ્થાને બેઠા, અને ચાહ વગેરે બધા આગળ મૂકાયું. રંગરાવ, ઓછલાલ ઉપેન્દ્ર અને ઉષાકાન્ત સિવાય કોઈએ તે ગ્રહણ કર્યું નહિ. બિહારીનો તો સવાલજ નહોતો, કેમકે તે બીજા જ્ઞાતિનો હતો.

રંગરાવ વિનોદની સામું જોઈ રહ્યો. ઉપેન્દ્ર અને ઉષાકાન્ત તેનાપર ગુસ્સે થયા, આનંદશંકરનું પાકી આવ્યું. વિનોદ તેનો પડોશી હતો. નિશાળમાં તેઓ સાથે ભણ્યા હતા, ઘણીવાર સાથે રમ્યા હતા. આનંદશંકર તેને નસેનસ ઓળખતો હતો. બેને લડાવી આપે

એસવાની તેને નાનપણથી ટેવ હતી. આનંદશંકરે બધાનું ધ્યાન
ચોતાની તથા વિનોદની તરફ ખેંચ્યું. “અહીં કોઈ ડાકતર મળી આવશે
કે ? એમના ગળામાં ખખરી બાઝી ગઈ છે કે શું ? ઘણું બોલ્યા તેને
પરિણામે કદાચ એમ થયું હશે. ના, ના, આતો ગળામાં ગરમી એકદમ
થઈ આવી એટલે ચાહ પીવાના નહિ. કોઈ ડાકતરને બોલાવો કેમકે
વખતે મગજે ચઢી જાય તો કંઈ ગમે તેવું થઈ જાય. ખરફ, શરખત.
કંઈ મંગાવું ? વિનોદ, બજારમાં માણસ મોકલું ?”

વિનોદ—“ના, ના, મને અસારે રૂચિજ નથી.”

આનંદશંકર—“એક ઘુંટડોજ ચાહ પી એટલે થયું; બધી
પીવાની કોણ કહે છે ?”

ઉપેન્દ્ર—“જુઓ છોં શું ? એને પકડી જખરદસ્તીથી મોંમાં
રેડી દો.”

આનંદશંકર—“હજી એટલે લગી વખત આવ્યો નથી. એમ
તો જાત્રત્ છે.”

ઉષાકાન્ત—“ડાહી ડાહી વાતોજ કરતાં આવડી.”

આનંદશંકર—“નારે એતો તમારી તરફેણમાંજ છે, પણ
બિચારાને શરીરે આરામ નથી.”

ઉષાકાન્ત—“લાવો જરા એનો વાંસો પંપાળું, અને પછી
એને ચાહ પાઉં એટલે બધું ઠીક થઈ જશે.”

વિનોદ એકનો બે થયો નહિ. બહાનું કાઢી છટકી ગયો.
આનંદશંકર તેજજ જેવા રાજી હતો. કેમકે રંગરાવ જેવાને આવના
દષ્ટાંતથી સમજ પડે કે ઘણાક ‘ચઢજ બેટા શુળીપર’ એવી વાતો
કરે છે અને પોતે તો અલગજ રહે છે. ચાહ પીવાઈ રહી અને
મંડળ વિખરાયું. રંગરાવ અને વિપિન બે જણાજ ઓરડામાં રહ્યા.

“વિપિન, મેં આ બધાને ભેગા કર્યાં તે પહેલાં તને પૂછ્યું
હત તો ઠીક થતે.”

“બોલાવ્યા તેમાં નુકસાન પણ શું થઈ ગયું ? વિનોદ જેવા-
ઓનો અનુભવ થયો. ઘણીવાર આવા મંડળમાં અમારા જેવા અલગ
રહે, કંઈ ખાયપીએ નહિ, તેથી તમને ખોટું લાગે છે. ખોટું નો
આવા માણસો ઉપર લાગવું જોઈએ તમે જેમ તમારા વિચારના
માલિક તેમજ અમે અમારા.

“મ્હારો મત મેં જણાવી દીધો અને તે હવે પાછો ખેંચી
લેવાએ કંઈ ઠીક કહેવાય ?”

“તું તો વિચિત્ર વાત કરે છે. તેં ત્હારો મત જણાવ્યો અને સખળ કારણોને લીધે ત્હારે તે ફેરવવો પડે તો તેમાં શું સત્સનાશ વળી જાય. મૂર્ખ માણસજ પોતાના વિચારને વળગી રહે છે. પોતે ખોટો છે એમ જાણવા છતાં હઠ છોડતો નથી. જેમના વિચાર આદર્શરૂપ ગણાતા હોય તેમણે આથી કરીને ખાસ પોતાનો મત બાંધતા પહેલાં, જાહેરમાં મૂકતાં પહેલાં, પાકો વિચાર કરવો જોઈએ. કેટલાક પ્રસંગો એવા આવે છે કે ખરા હોઈએ છતાં આપણા વિચારે આપણને બદલવા પડે છે. ગધેડાનું પુછકું પકડ્યું તે તો છોડવુંજ નહિ એ કંઈ ડાહ્યા અને બુદ્ધિશાળી માણસનું કામ નહિ.”

“તારે મ્હારે શું તું કહે છે તેમ કરવું ?”

“ઉતાવળો ના થા; આ ચર્ચાપર પાકો વિચાર કરજો અને પછી યોગ્ય લાગે તેમ કરજો. ઉપેન્દ્ર અને ઉષાકાન્તની સલાહ પ્રમાણે વર્તીશ તો તો જરૂર પસ્તાઈશ એટલું તો મ્હારે કહ્યા વગર ચાલતું નથી. તમે તેમને મારવા જશો અને તેઓ શું બેસી રહેશે? વળી આવા વિચાર તે કંઈ સજ્જનના છે ?”

“વિશેષમાં કહેવાનું એટલુંજ કે તને કાવે તેમ કરજો પણ ત્હારું નામ જે તેં બદલ્યું છે તે મને બિલકુલજ પસંદ નથી. મ્હારે તો મોંએજ ચઢતું તથી. ઘણાઓ તને હસશે. હિંદુપણાનો છાંટો પણ ત્હારે ત્હારામાં રાખવો નથી? તું શું છેક પાશ્ચાત્યજ થઈ ગયો? તે નામમાં મીઠાશ શી છે અને આમાં કડવાશ શું આવી ગઈ? તે એવું નામ પસંદ કર્યું તો વળી બીજા કેટલાક ફણુ તેવાંજ નામ પહેલેથીજ પાડશે. ગાડરીયો પ્રવાહ ચાલ્યો એટલે ચાલ્યો.” રંગરાવે પોતાનું અસલ નામ કાયમ રાખવા ખુશી બતાવવી. વિપિન ધર તરફ વળ્યો અને રંગરાવ ચોપાટી ગયો.

પ્રકરણ ૨૮.

રાણાની બેંકના ગોઠાણા.

ધિરિજયંદ્ર ને વિનોદયંદ્ર રાણાની નોકરીમાંથી દૂર થયા. મનસ્વી રાણાએ દિવાનની જગ્યા પંદરેક દિવસ પછી વિરિચિલાલને આપી. રસિકલાલને રાજ્યની નોકરી છોડવા આ એક જાતની સૂચના હતી, રસિકલાલ સ્વભાવે તીખો હતો. બહારનો બીજો માણસ એ

ઓઢાપર આબ્યો હોત તો એને ઓહું મારું લાગતે. પોતે વિરિચિલાલના કરતાં એ ઓઢાને વાસ્તે વધારે લાયક હતો. તે મન સાથે બોલ્યો, “રાણાની નોકરીમાં પ્રામાણિક ને નિમકહલાલ માણસનું હવે કામ નથી. આપણા કરતાં નીચે ઓઢો ધરાવનાર ધણીવાર કાંઈ ખાસ મહેરબાનીને લીધે, વગને લીધે આપણા ઉપર ચઢી જાય છે એ વાતથી હું અજાણ્યો નથી. નોકરીમાં દાખલ થતા પહેલાં આ સૂત્ર ધ્યાનમાં રાખવું. મેં પણ એ સૂત્ર ધ્યાનમાં રાખ્યું છે પણ આવા મનસ્વી રાણાની નોકરી અને તે પણ વિરિચિલાલના જેવા કપટી માણસની સરદારી હેઠળ, એ બહુ જોખમ ભરેલું છે. એના જેવા કપટી બધાને બનાવવા ધારશે, મરજી માફક આપણને નમાવશે. આપણે એની જાગમાં સપડાયા નહીં તોપણ ભોગજ. આપણને હરેક બહાને સંતાપ આપશે; ફસાવવા કોશિશ કરશે. સાચને આંચ નથી એ ખરી વાત છે પણ જીદને શરમ નહીં તેનું શું ? વિરિચિલાલ નોકરી છોડી ચાલ્યા ગયા. એ નિર્દોષ ઠ્યો તેમાં વિરિચિલાલને કાંઈ નુકસાન પહોંચ્યું નહીં. પોતે જીદો ઠ્યો તેની એને નથી લાજ કે શરમ. એતો હતો તેનો તે. તેમાં વળી સરદારી મળી એટલે પૂછવુંજ શું ? મહારાપર રાણાની દાઢ નહીં હોત તો હું નોકરી છોડતે નહીં પણ રાણાજી મહારાપર કરડી નજર રાખે છે એટલે હવે મહારે પણ અહીંથી ખસી જવું.”

રસિકલાલે રાજનામું આપ્યું. કિશોરીલાલ પેન્શન લઈ ઘેર ખેડો. ખાલી જે જે જગ્યાઓ પડી તે વિરિચિલાલે મરજી માફક પૂરી દીધી. એની મરજીને અમ્મીન થાય એવા માણસોને એકદમ નીચી પાયરીપરથી ઉપર મૂકી દીધા.

રાજ્યના જૂના નોકરોને હવે વધારે બોલવા ચાલવાનું રહ્યું નહીં. તેઓ મનમાં ક્યારના સમજી ગયા હતા કે હવે બોલવામાં માલ નથી. તેઓ માંહોમાંહે વાત કરતા કે “રામરાજ્ય ગયું હવે જ્યારે પાછું આવશે ત્યારે. ન્યાયની દાંડી વિરિચિલાલ જેવા વાનરના હાથમાં. એક બાજુનું પદ્યું નમશે એટલે એક બાજુકો ભરી ખાશે એટલે બીજી બાજુનું નમશે અને તેમાંથી ઓઢામાં કરશે. અદાલતમાં બેસશે, આપણને પરમેશ્વરને હાજર જાણી સોગન લેવા કહેશે ને તેના મનમાં પ્રભુના અસ્તિત્વની પણ શંકા. તેમ જ હોય તો પ્રભુનો ડર એને હોવો. જોઈએ પણ તે એના મનમાં છેજ નહીં. આપણે તો જે થશે તે જોયાં કરીશું. રાજાનું રાજ ઉઠ્યું ન વળે તેને વાસ્તે ઉપાયો કરીશું ને એક નિષ્ઠાથી કામ કરશું. પાપનો ઘડો એની મેજે પુટશે.”

વિરિંચિલાલને દિવાનપદ મળ્યું ને પહેલું કામ તો તેણે એ કંઈ કે બેંકનો કુલ અખતાર પોતાના હાથમાં લઈ લીધો. રાણાને તેણે સમજાવી દીધું કે દિવાન કોઈની શેઠમાં તથા નહીં, કોઈની શરમ રાખે નહીં. બેંકનું કામ દિવાનના હાથમાં હોય તો પક્ષાપક્ષી ચાલે નહીં ને નાણાં લેવામાં નકામી ઢીલ થાય નહીં. રાણાને ત્વમેવ શરણં મમ દેવદેવ ॥ તેમ વિરિંચિલાલ જે કહે તે ખોટું હોયજ નહી, એમ મનમાં હતું. બેંકની દેખરેખ વિરિંચિલાલના હાથમાં રહી. વખતોવખત ત્યાં તે આવતો, મનધાર્યું કરી જતો. બેંક સંબંધમાં કોઈને કામ હોય તો અમુક વખત લગણુ તે બેંકમાં રહેતો. ખાસ જરૂરનું કામ હોય તો દિવાન ઑફિસમાં મળવા પણ સૂચના હતી. કામ ધણી વાર વધી જતું એટલે ઘર આગળ મળવા હુકમ થો. એક પગાર લેવા છતાં પોતાને કેટલું કામ પડે છે, ઘેર કેટલું કામ લઈ જવું પડે છે તે રાણાને કહેવા ચૂકતો નહીં. ઘેર માણસો આવે તેને કેમ સતાવવા મનધાર્યું ન મળે તો કેટલા ધક્કા ખવડાવવા તે બાબત તેને સારી સમજણ હતી. ઑફિસમાં બધાં દેખતાં તેમ કરવું તેને ફાવતું નહીં. તેની મરજી માફક ન માગે તેને બાજનો દર બહુ ભારી કહેતો, સોવાર ફેરા ખવડાવતો. કદાચ તે માણસ રાણા પાસે જઈ પહેાંચે તો તેને કહી દેતો કે બેંકને નુકસાન થાય તો મ્હારે માથે નહીં. બેંકને પૈસે પોતે પણ ધણી વાર વેપાર કરતો. જેમ જેમ આડકતરી રીતે પૈસો વધારે આવતો ગયો તેમ તેમ વેપાર કરવામાં 'હરકત' આવતી. કેટલીક વાર બીજાની પાસે બેંકને પૈસે વેપાર કરાવતો. રાણાની બેંક લોકોને મદદ કરવાને હતી તેનો આ ઉપયોગ થતો. ખેડુતવર્ગ જે બહુ કંગાળ સ્થિતિમાં આવી ગયો હતો તેને ધીરનાર કોઈ મળે નહીં. તેઓને દિવાન જેવા મોટા ઓફિસરને મળવું બહુ ભારે પડતું. તેઓ ખાતર પૂરી શક્તા નહીં, ટોર પાળી શક્તા નહીં. તેમાં વળી વિરિંચિલાલે દાખલ કરેલી નવી ફોરેસ્ટ સિસ્ટમ* (Forest system) ને લીધે તેમની મુશ્કેલી વધી. બીડ ન હોવાને લીધે ચારો પણ તેમને બહુ મોંઘો પડતો. આવું ને આવું વધારે વાર ચાલશે તો ખેડુતવર્ગનું શું થશે, તે કેવી યુરી દશામાં આવશે તેની કલ્પના થઈ શકતી નહીં.

મહેસુલ ખાતાનો કારભાર જેમ બને તેમ અવ્યવસ્થિત થાય તો સાફ એવી તેની નેમ હતી. વીંધાટીની રીતિ બિરિંચિલાલ દાખલ કરી

હતી એટલે તે ફાવી શકતો નહીં. ભાગ્યદાઇની રીતિ દાખવ કરવા વિરિચિલાલે ભારે પ્રયાસ કર્યો. લોકોનો લાલ એ રીતિથી સારો સચવાય એ નિર્વિવાદ વાત તેણે આગળ કરી. પરંતુ રૈયત તેના કારભારથી અજણી નહોતી. તે જાણતી હતી કે ભાગ્યદાઈ રીતિ ચલાવનાર અમલદાર સારો ના હોય તો ભોગજ સમજવા. બિરિજચંદ્રે આવા કારણથીજ રાણા મુજનસિંહના અનુમોદનથી વીધાટી દાખવ કરી હતી, કે જેથી રૈયતને અમલદાર ગમે તેમ સતાવે નહીં. લોકો એટલા બધા સામા થઈ ગયા કે અત્રે એને એ વિચાર ફેરવવો પડ્યો. તેના જીવ પણ કદાચ જોખમમાં આવી પડે એવી ભીતિ લાગવાથી વિચાર માંડી વાળ્યો. પ્રજાની ઇચ્છા છે તો ફેરફાર કર્યું નહીં, એમ હુકમ લખી મનમાં બોલ્યો “ ખાવાના હજાર રસ્તા છે. બિરિજચંદ્રને ના આવડ્યું, તેણે ના ખાધું તેમાં ફાયદો શો થયો? વગર કારણનો ઘેર બેઠો. જ્યારેયારે ઘેર તો બેસવુંજ છે ત્યારે શું કરવા મળતો. લાલ મૂકીએ. ”

વિરિચિલાલ! બિચારા વિરિચિલાલને ભાન નહોતું કે આવી રીતે ખાતાં આવડ્યું તેમાં કાંઈ પુરુષાર્થ નહોતું. એ ખાધું પચે ત્યારે. એનો અપચો થયો તો લોહીનું પાણી થઈ જશે, ખરી મહેનતનું મળેલું પણ એમાં તણાઈ જશે. કદાચ પચ્યું તોપણ પ્રભુ તેમાં રાગ નથી. કાંઈ ભોતું નહોં હોય, જાણતું નહોં હોય તોપણ તે સર્વજ્ઞ આ બાબતથી અજાણ નથી. વિરિચિલાલને આવા વિચાર ક્યાંથી આવે? મદમાં છડી ગયો હતો, સત્તાના જોરથી એકિર થયો હતો, પૈસા રળવામાંજ જીવન સાર્થક થયું સમજતો હતો. હાથી બહુ મસ્તાન થામ ત્યારે પોતાની સુંઢ વડે પોતાનાજ ઉપર ધૂળ નાંખે તેમ પોતાના જુરાં કૃત્ય રૂપી ધૂળ પોતાનાજ શરીરપર નાખતો હતો; પોતાની અપકીર્તિ આય, એવી રીત ચલાવતો હતો.

મુખ્ય અધિકારી નખબો હોમલાં બધે પોલમપોલ ચાલે જકાત બાબતમાં પણ બધે અંધાધુની ચાલવા માંડી. દસ માઈલ જતાં વીસ જગ્યાએ જકાત આપવી પડતી. સૌ સૌનો હક્ક ગમે તે રીતે લેવા મૂકતા નહીં.

આટલેથીજ જુલમની સત્તા નહોતી, ન્યાય ખાતું જે હમેશા કાંઈ પણ જાતના ઇપકાને પાત્ર ન હોવું જોઈએ તેમાં પણ બગાડો કરવા તે મૂક્યો નહીં. પહેલ પહેલાં તો તેનું જરા પણ ચાલ્યું નહીં

કેમકે તે ખાતાના અધિકારીઓને એની દરકાર નહોતી. મુજબનસિંહના વખતના તેઓ દાખલ થયા હતા. પરંતુ તેમની જગ્યા ખાલી પડતી ત્યાં પોતાના માણસ ગોઠવવા તે ચૂકતો નહીં. પરહદની તકરારોમાં રાજ્ય તરફથી અઢળક ખાતો ને પરરાજ્ય તરફથી લાંચ લઈ પોતાના રાજ્યનું હિત સાચવવામાં બેદરકાર રહેતો તથા હરેક રીતે પ્રયાસ કરવા છતાં કાંઈ વળ્યું નહીં એમ રાણાને સમજાવતો.

આ પ્રમાણે વિરિંચિલાલના કારભારમાં જૂતનપુર નૂર વિનાનું બન્યું. રૈયત પર કરનો વિશેષ બોળે, ખેડુત વર્ગ ગરીબ, ન્યાય ખાતામાં ન મળે દાદ, રાજ્યકારભારમાં રૈયતનો કોઈ રીતે ન મળે હાથ એટલે પછી એને પૂછનાર કોણ ? રૈયતનું સાંભળે કોણ ? આખરે રૈયતે કંટાળી 'રેસિડન્ટ' ને ત્યાં નનામી અરજીઓ મોકલવામાંડી. તે પણ ત્યાં પહોંચતા પહેલાંજ નાશ પામી ને ઉલટા મુખીઓને આશથી કે ત્રાસથી દબાવી દેવામાં આવ્યા. કદાચ, ગમે તે રીતે, અબજાણપણે અરજ ત્યાં પહોંચે તો તે બાબત કોઈ આંગળી ન કરે માટે 'રેસિડન્ટ' ને તથા 'નેટિવ એસિસ્ટન્ટ' ને પોતાના કરી લીધા હતા. બિરિજચંદ્રના વખતમાં તથા તેની પહેલાંના પ્રધાનોના વખતમાં ઘણાખરા 'રેસિડન્ટ' નો દેશી રાજ્ય સાથેનો સંબંધ પ્રશંસાપાત્ર હતો. તેમનો કારભાર પ્રામાણિક તથા ભ્રેમની કામને છાજતો હતો. રાષ્ટ્રસાહેબ પણ બિરિજચંદ્રના વખતમાં જુદા હતા, હવે જુદા હતા, વિરિંચિલાલના તેઓ મળતીઆ થયા હતા. તેથી એમની પાસે અરજીઓ જતી તેની પણ દાદ મળતી નહીં. આથી વિરિંચિલાલના કામમાં કોઈ આડે આવે એમ રહ્યું નહીં. લોકો ત્રાસથી કંટાળી ગયા હતા પણ લાઇલાજ હતા.

આ અંધેર બાબત અધિકારી વર્ગમાંના કેટલાક જાણતા હતા છતાં પણ તેઓ કંઈ કરી શકતા નહોતા. કુંવર વીરકુમાર આ બાબત પર ખુબજ લક્ષ આપતો. રાણાને બેએક વાર તેણે અણસારો કર્યો હતો. અંતે 'પથર પર પાણી' એમ સમજવાથી તેણે એ વાત કરવી મૂકી દીધી હતી, છતાં છુપા જસુસદારા જે જે અંધેર ચાલતું ઉચાપત થતું તેની તે નોંધ લેતો. કોઇવાર જાતે પણ કચેરીમાં જતો. એ કચેરીમાં પ્રવેશ કરવામાં, વાંચનાર, ઘણું જોવાનું મળશે.

અધિકારીઓમાંના કેટલાક, પોતે ઉપરી હોવાને લીધે, માણસોને કદાચ ન કહીએ તો ચઢી જાય, કામ બરાબર કરે નહીં, એવા હેતુથી થોડી થોડીવારે નહીં જેની બાબતમાં, કેટલીકવાર ખૂલ ન હોય છતાં કે વખતે પોતેજ બરાબર સમજ્યા ન હોય તેથી, ખીજાઓને દબાવતા

દેખાય છે. પોતે બિલકુલ કામ ન કરતા હોય, કારકુનને દબાવવાનું જ સમજતા હોય, કોરે પાનેજ લીટા કરતા હોય તેના કરતાં આપણે એમને સારા ગણીશું. કેટલાએક આત્મવ્યાધા કરવામાંજ રોકાયેલા છે. કામ કરે, ના કરે, એમ ચાલ્યું જાય છે. કેટલાક જાતે કામ કરતા નથી, બીજા કરતા હોય તેને આવડતું નથી, તેઓ મૂર્ખ છે, એમ માને છે, બીજા આગળ એવો અભિપ્રાય આપે છે અને પોતાના કામની બડાશ મારવામાંજ રોકાઈ રહેલા છે. થોડાક, તેમને “ પ્રમોશન ” ની આશા રાખવાની નથી, ઘેર બેસવું ન પડે તો મોટું લાભ, એમ જાણે છે, સમજે છે, છતાં પોતાનું કામ, બખડીને, કોઈક બખડયા વગર, કર્યા જાય છે, ખરેખરી મજૂરી કરે છે. આમાંના કેટલાક, જેમ જેમ અનુભવ મળતો જાય છે, તેમ તેમ બીજાને જોઈ આજસુ થતા જાય છે, કામ પણ નથી કરતા, ફરિયાદ પણ નથી કરતા, નથી કોઈને વખાણતા, નથી કોઈને મૂર્ખ કહેતા; માત્ર પોતાનો વખત, ગપ્પાં મારવામાં, આનંદ કરવામાં કે પોતાને ફાવે તેમ બદલી કરવામાં, પસાર કર્યા જાય છે.

કારકુન વર્ગમાં પણ તેમજ. અધિકારીઓને કંઈજ આવડતું નથી તેમની ખુરસી વાસ્તે પોતેજ લાયક છે એમ ધણાના મોંપરથી સમજાય છે. કેટલાક ઉપરીનાં વખાણ કરવા, તેમની પાસે વગર કારણે જવામાંજ રોકાયેલા છે.

સવાલનો નિવેડો બે રીતે લાવી શકાય. એકતોજાતે તે સવાલમાં ઉંડા ઉતરી તેનો નીકાલ લાવીને અથવા તો એ સવાલ અમારા ખાતાનો નથી એમ કહી બીજા ખાતા ઉપર ઢોળી દઈને. બીજી રીતે નીકાલ લાવવામાં દરેક ખાતું એકબીજા સાથે હરીફાઈમાં ઉતરતું જણાય છે. ભૂલેચૂકે કંઈ મહત્વની બાબત રાજ્યના લાભમાં ઉતરી પછી જોઈ લેા મળે. દરેક અધિકારી પોતે એકલોજ તેનું કારણ છે એમ ગણે બીજા કને ગણાવવાં માગે અને રાણા કને ‘પ્રમોશન’ની આશા રાખે. અમારા હક્ક પ્રમાણે અમને મળતું નથી, નવા નવા માણસો અમારા ઉપર ચાલ્યા જાય છે, એ તો જાણે બધાનીજ ફરિયાદ, દરરોજની ચર્ચા, તદ્દન નવો આવેલો, બધા ઉપર એકદમ ચઢી ગયેલો, તે પણ આ ચર્ચા કરવામાં થોડા વખત પછી દાખલ બદલી, ‘પ્રમોશન,’ એ વાતો તો દરરોજની, અને એમાં કોઈને કંટાળો આવતોજ નથી. એમની કલ્પના શક્તિને તો કોઈ પહોંચેજ નહીં.

કયાં બિરિન્જિયંદ્રના વખતની નૂતનપુરની કચેરી ને કયાં વિરિન્જિલાલના વખતની. ચતુર કુંવર વીરકુમારથી અધેર તે કેમ ખમાય ?

કુંવરને પ્રજા વાસ્તે અજબ પ્રેમ હતો. કેટલીક વાર તે બહુજ અકળાતો ત્યારે વિરિન્જિલાલને દૂર કરવા ધારતો. “આવા માણસને દૂર કરીએ તેમાં પાપ શેનું ? અમારો તો એ ધર્મજ છે કે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું. ગોપ્રતિપાળ કહેવડાવે શું વળ્યું ? વિરિન્જિલાલ જેવા દુષ્ટને તો જે કરીએ તે ઓછું” થોડીકવારમાં શાંત થતો ને વિચાર બદલી નાંખતો. “ગોળે મરતો હોય તો વિષે શા વાસ્તે મારવો ? એને હજી મન ધાર્યું કરવા દો. એનો વખત ભરાશે એટલે આપો આપ ખસવું પડશે, બિરિન્જિયંદ્રજીનું પણ એમજ લખવું છે. હું ખનતો પ્રયત્ન કરી જીલમ થતો અટકાવું છું. મહારાં માણસો જઈ પહોંચે છે એટલે એના માણસોનું કંઈ ચાલતું નથી. મહારી એના પર કરડી નજર છે તે એ ક્યારનો જાણે છે એ પણ મને વહેમની નજરથી જુએ છે. મહારી જીંદગી જોખમમાં ન આવે તેને વાસ્તે સાવધ રહેવું એટલે ખસ. એને સારાસારનો વિચાર નથી. સ્વાર્થમાં છેક કુખી બયેલો છે.

કુંવર કેટલીકવાર જૂના અધિકારીઓને મળતો. મસલત ચલાવતો. રાણાના સરદારો ‘કાઉન્સિલ’ના સલાસદોને પણ વારંવાર મળતો રહેતો. તેમનું લોહી ક્યારનું ઊછળી રહ્યું હતું પણ તેઓ લાઘલાજ હતાં. એમની સલામાં સવાલ પૂછવામાં આવે તે બાબતજ મત આપવા તેઓનો અધિકાર હતો. રાજ્યકુટુંબને લગતા સવાલોજ ધણ ખર્ચે તેમાં મૂકવામાં આવતા. મુજનસિંહ દિવાનની નીમણૂક એ, કાઉન્સિલની સલાહ લઈ કરતા મનોજકુમારે વિરિન્જિલાલની નીમણૂક તેમને પૂછ્યું નહોતું એટલે તેઓ બહુ અકળાયા હતા. તેમનો ગુસ્સો રાણાપર હતો તેના કરતાં વિરિન્જિલાલપર વિશેષ હતો કેમકે તેમના વર્ષાશનમાંથી પણ તે કંઈ પડાવતો. કુંવર પર તેમની ખાસ મહેરબાની હતી. કુંવરને તેઓ શાંત પાડતા. કેટલીકવાર કુંવરની સાથે તેઓ પણ અકળાઈ જતા, તકવારપર હાથ મૂકતા. ‘જુસ્સો નરમ પડી જતો અને તેઓને બિરિન્જિયંદ્ર યાદ આવતો. “શાબાશ છે એને કે જેને લીધે પોતાને નુકસાન થયું તેને આપણે છુંદી નાંખવા માગીએ છીએ, છતાં તે આપણને વારે છે. રાજા તથા પ્રજાપર એને એનો એ પ્રેમ છે. પોતાનું ખગડે છતાં પણ રાજ્યનું સ્ત્રાઈ ધમ્મનારા, દૂર હોવા છતાં પણ તેના માટે પોતાનાથી બને તેટલો પ્રયાસ કરનારાઓના જેવા પુરુષો હિંદમાં અવતરશે તોજ આપણે કંઈ કરી શકીશું” એમ તેઓ કહેતા.

ખિરિજ્યંદ્ર મુંબાઈમાં હતો છતાં તેને નિરાંત નહોતી. રાજ્યની ઉંચી પદવી ભોગવી કંઈ પણ કારણસર ઘેર બેઠો. હોય તેને નિરાંત હોતી નથી. રાજ્યની ઝંખના તેને આવ્યાં કરતી. રાજ્યના વિચાર મનમાંથી ખસતા નહોતા. રાજ્યસત્તા વગર તેને ચહેન પડતું નહોતું, તેમાં વળી કુંવર તથા સરદારોમાંના ઘણાખરા જોડે તેને પત્રવ્યવહાર હતો એટલે નૂતનપુરની હકીકતથી તે અજાણ નહોતો. કોઈ કોઈ અધિકારી પણ એને પત્ર લખતા. કેટલીકવાર તેને ઉડીને નૂતનપુર જવાનો વિચાર થઈ આવતો. “ હું ત્યાં હોઉં તો વિરિંચિલાલને પાંસરો કંઈ. એની જોડે કુળે કામ લેવાનું છે, બળે નહીં. એ કળની ગતાગમ કુંવરને કે સરદારોને બરાબર હોઈ શકે નહીં. એમને તો ઘોડો મારી મૂકવા કહ્યો એટલે તે ક્યાં જશે, શું થશે તેનો ખ્યાલજ નહીં. તેમને ખ્યાલ નથી કે એમ ગમે તે રીતે તેને દૂર કરવા જશે અને વખતે વાત બહાર આવી તો પરિણામ શું આવશે. રાષ્ટ્ર પણ એની તરફેણમાં છે, એટલે વાતનું વતેસર થતાં વાર શી ? રાષ્ટ્રમાં પણ અજળ ફેરફાર થઈ ગયો છે. હું એના હમેશા વખાણુ કરતો. વાંક એનો નથી, કુદરતની બલિહારીજ એવી છે. પોણું દેખે ત્યાં સૌ પેસે. કદાચ તેઓ ધારે છે તેમ કરવામાં ફાવ્યા તોપણ તેઓ નિરાંતે બેસી શકશે નહીં. સરકાર તરફથી સવાલો પૂછાશે તેના જવાબ આપતા દમ નીકળી જશે. ભોપાળું બહાર પડ્યું તો તો થઈજ ચૂક્યું. કુંવરનો પણ એમાં ભાગ છે એમ જણાયું તો તેને ગાદી નહીં મળે. એટલું સાફ છે કે જે જે વિચાર મનમાં આવે છે તે કુંવરને સરદારો મને બરાબર લખે છે. છતાં મને એમનો બરાબર ભરોસો નથી. આખરે લોહી પ્રતાપ ને શિવાજીનું એટલે ગમે તેમ કરી પણ બેસે. ટુંક સમયમાં આટલો બધો ઓટાળો થશે એમ હું ધારતો નહોતો, એજ વિરિંચિલાલ એની બુદ્ધિનો સદુપયોગ કરે તો પહેલા નંબરનો માણસ નીવડે. પણ એની બુદ્ધિ કમાઈ દોરાય છે. ” આવા આવા વિચાર મુંબાઈમાં પડેલા, પાંજરામાં પૂરાયલા ખિરિજ્યંદ્રના મનમાં ઘુટાયા કરતા હતા.

વિરિંચિલાલ, કુંવરની એના તરફ કેવી નજર છે તેનાથી અજાણ નહોતો. પણ તેનાથી શું બની શકશે એ તોરમાં, મદમાં, અભિમાનમાં તેની તરફ તિરસ્કારની નજરથી જોતો. એનાં માણસો તેના કામમાં આડે આવતાં ત્યારે બહુજ અકળાતો પણ આખરે કુંવર સામે કંઈ કરી શકતો નહીં.

પ્રેમી પોતાના સહુદયનું ચિંતન કરી કરે તેમ કુંવર તથા વિરિચિલાલ, એક એકના કદા દુરમન હોવા છતાં એક બીજાનું દરરોજ ચિંતન કરતા. કદી મળવાનો પ્રસંગ આવે તો વિરિચિલાલ ગમે તે બહાને તેમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયાસ કરતો તે પરથી જણાઈ આવતું કે તેને કુંવર તરફ ઘણોજ તિરસ્કાર હતો પણ વિરિચિલાલથી ડરવાને, દૂર રહેવાને તેને કારણ નહોતું. તેને ગમે તેમ કરી મળવા, તેની સામુ થવા, તેને કડવા વેણુ કહેવા તે જાણ પાથરતો પણ ચતુર વિરિચિલાલ તેમાં ફસાતો નહીં.

અંતે એક દિવસ બન્નેનો રાજમહેલમાં મેળાપ થયો. રાણો ઉંઘમાં હતો. વિરિચિલાલને આવતાં દીડો નેજ કુંવર સામે ગયા ને બોલ્યો,

“વિરિચિલાલ, તમે દિવાન થયા પણ મ્હારી તો ખબર પૂછતાજ નથી. મને તેથી બહુ માફ લાગે છે. ધિરિજન્યંદ્રજી તો હમેશા મને મળતા ને તમે તો મ્હારાથી આઘા નાસો છો.”

વિરિચિલાલને હવે નાસવાની ખારી નહોતી. જવાબ આપ્યા વગર ચાલે એમ નહોતું. તેથી આખરે બોલ્યો. “તમને તે પસંદ હશે પણ મને રાજ્યકુટુંબમાં બળવું, તેની ખટપટમાં ઉતરવું, તેના લાભ લેવો પસંદ નથી. વળી કામનો બોજો વિશેષ એટલે દુરસદ પણ નથી મળતી.”

“થોડા દહાડા હવાફેર જાઓ તો કેમ ?”

“રાણાજી છુટા કરે ત્યારે કેની ?”

“હું રાણાજીને તમારે વાસ્તે વિનવિ કઈ ?”

“ના ના, આપને તસ્દી થું કરવા જોઈએ ? રાણાજી તમારો બોલ ઉઠાપે તો ખાલી મ્હારે લીધે તમારું દિલ દુઃખાય.”

કુંવર મનમાં બોલ્યો “તેની દરકાર તમને ઘણી તો.”

“ધિરિજન્યંદ્રજીએ પણ એએક વાર રજા માંગેલી પણ રાણાજીએ ના કહેલી એટલે મને માગવી ગમતીજ નથી.”

કુંવર મરડાટમાં બોલ્યો “તેને તમારા જેટલો કામનો બોજો હતો નહીં તો. હમેશા પડ્યા પાથર્યા રહેતા. દરેક ખાતા પર તમારી નજર. જ્યાં જ્યાં અંધેર ચાલતું હોય ત્યાં ત્યાં બંદોબસ્ત કરવો એમ તમે તમારી દરજ સમજો. એકનું કામ પણ તમારે માથે. ઓફિસમાં કામ પહોંચે, ને ઘેર ગયા કે એનું એ, પછી નિરાંત રોની હોય ? મનમાં ગણગણ્યો “સોજ કલાક કાવાદાવામાં, આઠ કલાક ઉંઘવામાં પ્રભુને નામે પાણી એટલે નિરાંત શી રીતે હોય ?”

“કુંવર, મ્હારી મરકરી કરવા ધારો છો કે શું ? મ્હારી જોડે કોઈ અણધરતી છુટ લે, પછી તે ગમે તે હોય, પણ મને તે પસંદ નથી.”

“એમ ? એ તો મેં આજે જ જાણ્યું. રાઈટ સાહેબ સાથે તમે બહુ છુટથી વર્તો છો તે ત્યારે ખોટું હશે ?”

વિરિંચિલાલ અકળાયો. “રાઈટ સાહેબ પ્રમાણિક માણસ છે. બધાને તેમના પર ઈર્ષ્યા છે માટે લોક ગમે તેમ કહેતા હશે.”

“અને હું ક્યાં તેમને અપ્રમાણિક કહું છું ? એમનું નામજ બુઝોને ! પણ ઈર્ષ્યા થવાનું કારણ શું ? એ બિચારા કેમ્પમાં રહે તેના પર લોકોએ ઈર્ષ્યા શા વાસ્તે કરવી જોઈએ ? કારણ વગર કંઈ કાર્ય હોય નહીં.”

“કુંવર, તમે મ્હાં અપમાન કરો છો. મ્હારે તાકીદના કામ વાસ્તે રાણાજીને મળવું છે.”

“હિલા તો રહો, શું કામ છે તે મને કહો. મ્હારે પણ જાણવું જોઈએ. તેમાં વળી તમારા જેવા બાહોશ માણસના અભિપ્રાયમાં, અનુભવમાં મને ઘણું શીખવાનું મળશે.”

વિરિંચિલાલ મનમાં બોલ્યો “આજે કાણ જણે કાનું મોં જોયું હશે; ઘેરથી નીકળતાં અપશકુન તો નહીં થયા હોય ?” “કુંવર, આપનો હુકમ છે તો હું બેસું છું. પણ મને મહેરબાની કરીને સવાલ જવાબ ન કરશો કેમકે જે વિષયપર મ્હારે રાણા સાથે વાત કરવાની છે તે અગત્યની છે અને તેથી મ્હાં લક્ષ તે વિષયપરજ રહેવું જોઈએ.”

કંઈ ગુચવડા ભરેલું હોય તો મને પણ કહો તો ખરા.

કુંવરે પણ હા કીધી. વિરિંચિલાલનો કેડો મૂક્યો નહીં. તે એને સારી પેઠે ઓળખતો હતો. જેમ જેમ તે વધારે ગુચવાતો તેમ તેમ કુંવર મનમાં મલકાતો. વિરિંચિલાલનો ગભરાટ પણ કંઈ જેવો તેવો નહોતો. તેનું મોં રીકકું પડી ગયું હતું. કુંવરના શબ્દમાં જે અર્થ સમાયો હોય તેના કરતાં તે વધારે કઠ્ઠી લેતો હતો, કેમકે તેનું હૃદય શુદ્ધ નહોતું, દૂષિત હતું. રાણીની પાસે તેને કંઈ ખાસ કામ નહોતું પણ કુંવરને શી રીતે પોતાના માર્ગમાંથી દૂર કરવો તેના તે વિચાર કરતો હતો. થોડીવાર થઈ અને તે ઉઠ્યો. રાણા સાથે વાતચિત કરી તે કેમ્પમાં ગયો.

વિરિંચિલાલે રાણા સાથે વાતચિત કીધી તે કંઈ અગત્યની નહોતી, તે કુંવરે પોતાના માણસદ્વારા જાણી લીધું. ઠેકાણા વગરનું તે બોલતો હતો કેમકે તે કંઈકે વિચારમાં હતો. વિરિંચિલાલ બહારોબહાર કેમ્પમાં ગયો તેની પણ એને ખબર પડી. કુંવર સમજ્યો કે મેં એને અકળાવ્યો તેનું આ પરિણામ છે. “રાણાજી રાજ્યવહિવટ બાબત બેઠરકાર થઈ ગયા છે. કોઈ કંઈ કહે તો એમના બ્યાનમાં ઉતરે એમ નથી. આ દુષ્ટ માણસપર એને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. એનું મનધાર્યું એ કયો જાય છે. રાણાજીને હું વાત કરું ને મ્હારા બોલનું માન રાખે નહીં તો મ્હારે રાજ્યપાટ લજવાનો વખત આવે તે પરિણામથી પ્રગ્નને કાયદો નથી, કેમકે વિરિંચિલાલને મ્હારા સિવાય કોઈ હંકારી શકે એમ નથી. મ્હારી ગેરહાજરીમાં એ શું કરી શકે તે કલ્પવું નકામું છે. આજે એ ખુબ છંછેડાયો છે ને રાષ્ટ્રને મળવા ગયો છે. જોઈ તો ખરો એ બંને જણા શી કળા કરે છે તે?” આવા આવા અનેક વિચાર કુંવરના મનમાં આવ્યા.

પ્રકરણ ૨૯

નિરાશા !

“હું બેવફૂરથી લખ્યો ઝલિમ દિલે ચોટી રહ્યો,

નાદાનીએ ! નાદાનીએ ! ખુદાઈની જૂદી હવા.” (કલાપી.)

રંગરાવને મુંબાઇ આવ્યાને બેએક મહિના થઈ ગયા હતા. એણે ધાર્યું હતું તેટલી ઝડપથી મુંબાઇમાં ન્યાત મળી નહોતી. એક તો ત્યાં ન્યાતીલાઓનું રહેવાનું બહુ પાસે નહીં. બીજું મુંબાઇમાં રહેનારને ધરની ને બહારની માથાફોડ વધારે. વળી કંઈ લગનસરા કે એવો વખત હોત તો એ સવાલ વહેલો ચર્ચાતો. વળી જ્યાં લગણુ ખાસ કોઈ માણસ આગળ પડી ન્યાત મેળવે નહીં ત્યાં લગણુ કંઈ બને એમ નહોતું. આવી ટીલથી કેટલીક વાર બહુ ગેરફાયદો થાય છે. પોતાને મળેલી છુટનો કેટલાક દુરુપયોગ કરે છે. રંગરાવની બાબતમાં એમ ન થયું. વિપિનની તકરારથી રંગરાવના મનમાં એટલું તો તેજ દિવસે ઉતરી ગયું હતું કે ગમે તેમ થાય પણ બધાને તો એના જેવા હાલ તરત બનાવવા નહીં. પોતાનો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા વિચાર

ન હોય તો સમજને ખીજાઓથી દૂર રહેવું. ઉપેન્દ્ર અને હિષાકાન્તે આહ પીધી એ વાત જો ચર્ચાઈ હોત તો બુદ્ધોજ રંગ આવતે. તેમણે જાતેજ ઘેર આવી પોતે ઘાડ મારી આવ્યા હતા તે વાત વડિલોને કહી દીધી હતી.

ઝાઝી હોહા ન કરતાં તેમના જૂના વિચારના વડિલોએ તેમની પાસે સંસર્ગીને ઘટે તેવું પ્રાયશ્ચિત્ત ધરમેળે કરાવી દીધું હતું. ફરીથી તેમને ખારણે પગ મૂકશે અથવા તો તેની સાથે આવા કાંઈપણ કાર્યમાં ભાગ લેશે તો અમારા હિમરાપર ચઢવા નહીં દઈએ એવી સૂચના તેમને આપી દીધી હતી. જે યુવાનોની રંગરાવને મદદની આશા હતી તે એને ત્યાં આવતાજ બંધ થયા એટલે રંગરાવને એકલા પોતાના પગ પર જોર રાખવાનું હતું.

તેના પિતાની તખીઅત પણ પહેલા જેવી રહી નહોતી. ઘડપણનાં મિહનો તેના શરીર પર દેખાતાં હતાં. રંગરાવે હજી વકીલાત કરવા માંડી નહોતી. ધરનું કામકાજ પણ હાલ એને માથે પડ્યું હતું. મોજલાલ કાંઈ પણ જાતની એને મદદ કરતો નહીં. તેની તખીઅત હવે સુધરી હતી ને તે પાછો ચમનમાં પડ્યો હતો. ધરકામમાં કંઈ જરૂર પડતી તો રંગરાવ વિપિનની સલાહ લેતો. ચાકર જોઈ તો હોય તો એને ચીઠ્ઠી લખતો. ગુમાસ્તો ધરમાં એકજ હતો, કેમકે મિલની પડતી આવી ત્યારથી શેઠની પૈસાની હાલત મંદ પડી હતી. ગાડીધોડો પણ ધરમાં હવે એકજ ફરી નાખવામાં આવ્યો હતો. ધરની પંચાતથી કંટાળી તે સાંજે દરરોજ ચોપાટી પર જતો, વિપિન તથા મિત્રમનને મળતો અને મનેની વાત કહેતો.

રાતના સાત સાડાસાતનો સુમાર થયો. ચોપાટી તરફથી ગાડીઓ પાછી ફરતી હતી. પગે ફરવા નીકળી પડેલામાંનો મોટો ભાગ લાકડી હલાવતો હલાવતો પોતાના બાઈબંધો જોડે વાત કરતો કરતો, કાંઈક ધીંગામસ્તી કરતો, ધર તરફ વળતો હતો. રંગરાવ પણ વિપિન તથા મિત્રમનની સાથે પાછો ફરતો હતો. ગિરગામ ટ્રામટરમિનસ આગળ તેઓ છુટા પડ્યા અને રંગરાવે કહ્યું જોજો આળસી ન જશો. હું તમારી બહેની રાહ જોઈશ. ઇંગ્લાંડથી આવ્યા પછી હું ખિલકુલ તે તરફ ગયો નથી. રંગરાવ બંગલા તરફ વળ્યો. પહેલા કરતાં એનો તોર જરા હિતરી ગયો હતો. પગનું જોર પણ કમી થયું હતું. જસમીનને સાથે લઈ વિપિન તથા મિત્રમન સાથે નાટક જોવા જવાનો ત્રિચાર કરતો કરતો તે ધીરેધીરે દાદર પર ચઢતો હતો.

દાદરના પગથોઆં પર પહોંચ્યો ને તે ચમક્યો. કાનને એકજ દિશામાં રાખી જરા ઉભો.

“ડિયર જસમીન, તું બહુ હડીલી છે. તું ધારે છે તેંધું એ કામ અધરૂં નથી. મોટાના ધરનાને નાસી છુટવાની સત્તરસો ખારી. પોલિસને સમજાવતાં વાર શી? શેઠ હવે ઝાઝો વખત કાઢવાના નથી એમ ડાકટરના બોલવા પરથી સમજાય છે. આડખીલી માત્ર એકજ છે. મોજલાલ તો મ્હારો દાસ છે એમજ ત્હારે સમજવું. એને જેમ નચાવવો હશે તેમ હું નચાવી શકીશ. હું કહીશ એનાથી વિપરીત એ કરવાનોજ નહીં. મોજલાલને દલ્લો કંઈ ખોટો લાગવાનો છે? ને બધો દલ્લો એના હાથમાં આવ્યો પછી વ્યવસ્થા તો મ્હારેજ કરવાની છે કેની? ને ડિયર, હું ને તું તો એકજ કેની?”

રંગરાવે ખારણે ઉભાંઉભાં જીભ કચડી. “હાસ્તો, બધું એકનું એક. આ તો મોટો વેદાંતી થઈ ગયો. ચોર, હમણાં તને વેદાંતનો સાર સમજાવું છું.”

જસમીન કોઈકવાર નીચું જોતી, કોઈકવાર દાદર તરફ જોતી, કોઈકવાર રસ્તાપર કોઈનાં પગલાં સાંભળાય છે કે કેમ તે માટે કાન ધરતી, ગુરુનો બોધ સાંભળતી, તેમ કરવા મરજી હોય કે ન હોય, પણ હિંમત ન હોવાથી અંતે બોલી “મોજલાલભાઈનો તમે અભિપ્રાય લીધો છે?”

“તું તો મૂર્ખ છે. આટલું કલ્પાથી સમજતી નથી? તોને તો મેં ક્યારનો બણાવી મૂક્યો છે. તું ચતુર છે માટે તને કામ સોંપવા ધાર્યું છે બાકી એ તો ક્યારનો તૈયાર થઈ ગયો છે. એ શા વાસ્તે ના કહે? એ પણ કંઈ એનો લાભ સમજતો હશે કે નહીં?”

“શાખાસ, કેવી ગત ચલાવે છે. એકવાર મૂર્ખની ઉપમા આપે છે ને બીજવાર ચતુર કહી ચલાવે છે,” રંગરાવ બબડ્યો.

“હું વિચાર કરી કાલે જવાબ દઈશ.”

“જરૂર?”

“ચલો હવે એમને આવવાનો વખત થયો.” જસમીન ખુરસીપરથી ઉઠી ખારણું ઉઘાડવા આવી.

કાલપર વાત ગઈ તે ગુરુને પસંદ નહોતું. તેથી વિચારમાં પોતે બેઠા હતા. રંગરાવ પણ ઉભો રહી વિચાર કરતો કરતો મનમાં બોલતો હતો “કાલ શું થાય છે તે જાણવાની રાહ જોવી કે નહીં? આજેજ પ્રકટ થાઉં? એ આખરે સી છે, રાક્ષસી વિચારની બની છે, રાતનાજ

એનો વિચાર ગમે તેમ થઈ ગયો તો સારાસારનો વિચાર કરશે નહીં અને સેતાનનું કામ કરતાં પણ ડરશે નહીં. અખળા છે ત્યાં લગી ઠીક છે પણ સખળા થવાના વિચાર પર આવી તો જરૂર સત્યાનાશજ વાળવાની અને મરદ કરતાં પણ હલકું કામ કરવાની. સારા કામમાં તેનો ઉપયોગ કરે એવી કોઈકજ સ્ત્રી. એવી પણ આપણા ઇતિહાસમાં તેમજ સંસારમાં સાંભળી છે, પણ આ અસારે દુષ્ટ વિચાર પર આવી છે. કાલપર વાત લંબાવવામાં ફાયદો નથી. એના ગુરુને ખબર નથી કે એની એ સ્ત્રી મ્હારો જીવ લીધા પછી વેડી તો એનો પોતાનો લેવા' ચૂકશે નહીં. પહેલીવાર ડર છે તેટલું બીજીવાર નહીં ડર." ધધારે વિચાર કરવાનો વખત નહોતો કેમકે જસમીને સાંકળ ઉઘાડી હતી, બિહારી ખુરસીપરથી ઉઠ્યો હતો.

"વાર, આજે તો જાઉં છું. બીજો કંઈ વિચાર કરવાનો છેજ નહીં, છતાં ત્હારી ઇચ્છા છે તો એક દિવસ વાત લંબાવું છું." એમ બોલતો બોલતો જસમીન કને આવ્યો. એક પ્રેમમુદ્રા તો કર એમ બોલી પોતાનું મોં જસમીન આગળ કરવા જતો હતો, જસમીન તેમ કરવા તેપરતા ખતાવતી હતી ને ઓરડાનું ખારણું ધણાજ વેગથી ઉઘડ્યું. જસમીન તેને અટકેલીને ઉભી હતી તે આ અચાનક ને પૂર જોસમાં આવેલા ધક્કાથી જમીનપર પડી. રંગરાવે બિહારીને ગરદનમાંથી પકડ્યો.

"કમળત, તેંજ મ્હારા ધરનું સત્યાનાશ વાળ્યું. જોજે હવે ત્હારી શી દશાકરું છું જો," એમ બોલી રંગરાવે રામોશીને ખૂમ પાડી. રામોશી ઉપર આવી પહોંચ્યો ને તેણે એક રસી લાવવાનો હુકમ આપ્યો. દોરડું આવ્યું, રામોશીને વિદાય કરવામાં આવ્યો અને બિહારીને બાંધવામાં આવ્યો. બંગલાના ઉપરના ભાગમાં આ ગરબક થઈ હતી તેથી નીચેના ભાગમાં આ બાબતથી સૌ કોઈ અજાણ હતા. રંગરાવ પછી જસમીન તરફ ગયો. "દુષ્ટ, હવે રડે છે શું? આ બંધાયો તેથી રડવું આવતું હશે કેમ? લાવ હવે તને પણ બાંધું. આ ત્હારું ભણતર, આ ત્હારો બહારનો ડમાગ, તે સાથે આવું કાળું બીતર ક્યાંથી નીકળ્યું. એક વિચાર થાય છે કે તને પણ ખોખરી કરી નાંખું એમ દાંત કચકચાવી બોલી તેણે જસમીનને એક લાત લગાવી. જસમીને મોટી ચીમીઆરી પાડી.

"મરી ગઈજ સમજજો જો હવે ખૂમ પાડી તો. ડરાવતી હશે? જો કે હું લીતમેજ લાયકજ છે છતાં મને પસ્તાવો થાય છે. મને

એમ થાય છે જંગલી માણસની માફક મ્હારો હાથ ત્હારાપર કેમ ઉપડયો. ત્યારે તું મ્હારો જીવ લેવા સુધ્ધાં તૈયાર થઈ ગઈ. આમ બોલ્યા ને દાદરપર કાંઈનાં પગલાં સાંભળાયાં. રંગરાવ જમતો હશે એમ ધારી રસોડામાં તેને વાસ્તે ખખર કાઢી, ત્યાં તે ન હોવાથી વિપિન તથા મિત્રમન તેના ઓરડા તરફ આવવા નીકળ્યા હતા.

રંગરાવનો ઓરડો દાદર નજીક એવી તરેહથી આવેલો હતો કે દાદરપરથી કાંઈ બોલે તો તેના ઓરડામાં સાંભળી શકાય.

વિપિને દાદર આગળથીજ હાંક મારી. “કેમ ભાઈ, અમને તો દોડાવી મૂક્યા ને તું તો હજી તૈયાર પણ નથી થયો. નાટકનો વિચાર માંડી વાળ્યો કે શું? કે ભાભીએ માંડી વળાવ્યો?”

“અહીંજ નાટક જેવાનું છે ને” રંગરાવ મનમાં બોલ્યો. વિપિનને મિત્રમન ઓરડામાં દાખલ થયા ને એકદમજ અટક્યા. છુટો ચોટલો તથા અવ્યવસ્થિત લુગડાં સાથે જસમીન જમીનપર પડી પડી રાતી હતી, બિહારીને એક બાબુએ બાંધવમાં આવ્યો હતો અને રંગરાવ રાક્ષસ રૂપ ધારણ કરી બંને જણાની તરફ આંખમાંથી અંગારા વરસાવતો હતો.

“ભાઈ માફ કરજો મ્હારાથી તો દરરોજની માફક મરજીમાં બોલાઈ ગયું.”

“તને જે માફ ના કરે તો આમને તો ફાંસીથી પણ વધારે શિક્ષા કરવી પડે. હવે એ “EXCUSO” ને એવા એના જરા જરામાં સુલક તેમજ મહત્વની બાબતમાં સરખી રીતે વપરાતા શબ્દો મ્હારી આગળ વાપરશોજ ના.” એમ કહી પોતે પહેરેલી, અંગ્રેજી ‘હેટ’ તેણે ફેંકી દીધી. “વિપિન, ત્હારા જેવા ગુરુના કહેવાથી હું બહાધો નહીં તે આ દુષ્ટ, ચડાળ, પાપિણી, અભાગણીના તથા તેના આ ગુરુના કાળાં કર્મોથી બદલાઈશ. મેં ત્હારું કહ્યું માન્યું હોત તો આ વખત ન આવતે. મેંજ એને ફટાવી મૂકી, સુધારાની ટોચ પર ચઢાવી દીધી. ને આ કમળતને મેં શીખવવા રોક્યો તેણે જે આ શિક્ષણ આપ્યું તે. મ્હારા ધરતું લુણ ખાઈ મનેજ જમીનદોસ્ત કરાવવા તૈયાર થયો. પણ બૂલ્યો, એને શું કહેવું? વધારે ગુનેહગાર તો આ છે.” એમ કહી પાછી એક લાત લગાવી દીધી. વિપિન વચમાં પડવા જતો હતો. “વિપિન, ગરબડ કરવી હોય તો ચાલતો થા. હજી હું બહુ સારો છું કે આટલેથીજ એમનો છુટકો કરે છું. બાકી મેનું

તો નાકજ કાપી નાખવું જોઈએ. મ્હારી સાથે આટલાં વર્ષ કાઢ્યાં મેં એના અનેક કોડ પૂરા કર્યા, એને ફૂલની માફક રાખી તે મને મારવા તૈયાર થઈ ને તે બોધ આપનાર આ એનો ગુરુ એમ કહી તેને એક તમાચો લગાવી દીધો. વિપિન, જા પોલિસના બેચાર માણસ બોલાવી લાવ. આને તો તેમના સ્વાધીનમાંજ મૂકી દઉં. જોઉં તો ખરો કે જસમીન શી જુખાની આપે છે. બોલ કમળત, કોર્ટમાં એમ કહીશ કે નહીં કે મ્હારા દણીને ઝેર આપવા મને આ સમજાવતો હતો ને મેં એ આખત પર વિચાર કરવા એક દિવસ માગી લીધો હતો ? ”

અધુરામાં પૂરું મોજલાલ ઉપર આવી પહોંચ્યો ને આ ખળ-લળાટ શું છે તે જોવા રંગરાવના ઝોરડા તરફ વળ્યો.

“ આવ દુષ્ટ, તું રહી જતો હતો ” એમ કહી તેને ગરદન-માંથી પકડી નીચે અડાલ્યો. આજે રંગરાવમાં અજબ જેમ આવ્યું હતું. મોજલાલમાં એની સામા થવાનો દમજ નહોતો. કેમ, આ તમારી ત્રિપુટીએ શાશા પેચ રચ્યા છે ? તું મ્હારો ભાઈ છે એમ કહેતાં મ્હારી તો જલજ નથી ઉપડતી. આપણે બે એકજ ઉદરમાં પાક્યા તેનો પણ તને વિચાર ન રહ્યો ! મ્હારોજ ધાણ કાઢવા તૈયાર થયો ? તમને બન્નેને એમ ખખર છે કે આ ચંડાળ છેલ્લીવારે તમને બન્ને હાથ ધસાવશે ? મ્હારા જેવા બોળાનું નિકંદન કાઢી તું શું સુખી થતો ? આ ત્હારો મિત્ર ? આ ત્હારો સલાહકાર ? અરે મોજઆ તે ત્હારી આખડના કાંકરા કરી નાંખ્યા. પિતાજ વારતે પણ તમે જુરી આશાઓ રાખી છો. હું ઈલાંડથી આવ્યો તે પહેલાં પિતાજને કંઈ થયું હોત તો તું મને જરૂર રડાવતે. આવા બંગલાનિવાસી કરતાં તો ઝુંપડીમાં રહેનારાં સારાં. પક્ષપાત કે કોઈ કારણથી બધું તને વારસામાં મળ્યું હોત તો તો હક્કદારનો હક્ક ચુકવી આપવાની ત્હારામાં અમીરાઈ શેનીજ હોય ? ”

મોજલાલ જરા બેઠો થયો હતો. કંઈક બોલવા જતો હતો.

“ ખખડદાર, જો કંઈ બોલ્યો ચાલ્યો તો. કેમ વિપિન, પોલિસને બોલાવી લાવે છે કે નહીં ? ”

“ ભાઈ, મ્હારું કહ્યું સાંભળજો ખરો. ”

“ ચાલ તું નહીં જાય તો હું રામોશીને વરદી આપીશ, ”

“ હિમ્મો રહે હું જાઉં છું. ”

વિપિન નીચે જઈ પ્રપુલ્લ શેઠાણી તથા શેઠને બોલાવી લાવ્યા. શેઠની તબીબત સારી નહોતી. તેને ચાલતાં બહુ અમ પ્રયોગ કર્યા. ધરમાં કંઈ બહુજ અદિત થયું છે એમ સાંભળી જેમ તેમ કરતા એક બાબુએથી શેઠાણી અને બીજી બાબુએથી વિપિનને ટેકવી રંગરાવના ઓરડામાં તે આવી પહોંચ્યાં. પ્રપુલ્લ શેઠાણી આવી પહોંચ્યાં ને મોજલાલના પગમાં જોર આવ્યું.

“બા, આ.....”

“કેમ, તને બોલવાની ના કહીતી કે નહીં” એમ કહી તેને એક હડસેલો માર્યો.

“કેમ રંગરાવ કંઈ બહુ ફાટ્યો છે” શેઠાણીએ કહ્યું.

“તે તો હમણા બધું સમજાશે. વિપિન તને શેઠને તસ્દી આપવા કોણે કહ્યું હતું?”

તું મ્હારું કહ્યું સાંભળે પણ નહીં ત્યારે શું કરું જરા વિચાર તો કર! આપણીજ ફજેતી થાય ને વળે કંઈ નહીં.”

“ફજેતીમાં બાકી શું રહ્યું છે? મોટાભાઈ, તમારો બધો પૈસો બાઈ જવાની દાનત રાખનાર આ તમારો લાલચુ, લોભી પુત્ર તે કામ કેમ પૂરું પાડવું તેની બાજી રચનાર આ કુતરો ને તેમ કરવાને સાધનભૂત આ કુલટા. તમારી માંદગીને લીધે તમારી પણ મરવાની રાહ જોઈ બેઠા છે. મ્હારું તો કાલેજ રાખતું કરવું હતું.”

પ્રપુલ્લશેઠાણીએ કાનમાં આંગળીઓ ખોસી દીધી.

જસમીન તરફ મોં કરી કહ્યું “કેમ હજી પણ કંઈ સાન આવે છે કે નહીં? બોલ, આ હુષ્ટ મને જોર આપવા તને શીખવતો હતો કે નહીં? મોજલાલની પણ તેમાં સંમતિ છે કેની? ખરું ન બોલી તો જરૂર જાણુજે કે તમને બધાને પોલિસમાં સ્વાંધીન કર્યા વગર રહેવાનો નથી. કોર્ટમાં મ્હારું માનશે તેના કરતાં તમારું ઓછું માનશે. તમને આવું કામ કરતાં શરમ ન આવી તો તમારી ફજેતી થશે તેમાં અને શું થવાનું હતું?”

જસમીન આખરે સ્ત્રી હતી. રંગરાવ અચાનક આવી પહોંચ્યો તેથીજ અડધી થઈ ગઈ હતી. વળી જમીનપર પડવાથી તેનું શરીર પણ ઠીક કુટાયું હતું. કોર્ટમાં વાત જાય તો ફજેતીમાં બાકી રહેજ નહીં. વળી બિલ્દારી કદાચ એના માથા પર બધું ઢાળી દે એવો તેને ડર હતો. આવો પ્રપંચી માણસ આખરે તમને પણ રડાવશે.

એવું રંગરાવે તેને તથા મોજલાલને લાન કરાવ્યું હતું. રંગરાવે પૂરા પાડેલા કોડ, ઈંગ્લાંડથી આવતા તેના પ્રેમના ભરેલા પત્રો તેને સાંભરી આવ્યા ને તે રડી પડી. “મને માફ કરો, મેં એના કલ્યાણ મુજબ કરવા હા નહોતી પાડી.”

રંગરાવ માત્ર વહેમ આવવાથી આમ કરતો હશે એમ કોઈને શક હશે તો તે આથી દૂર થયો પ્રખુલ શેઠાણી તો જમીનપરજ જોઈ રહ્યાં. મિત્રમન બહુ વિસ્મય પામ્યો કેમકે તેને આ ધરના અંધેરનો જાતિ અનુભવ આજે પહેલીજવાર મળ્યો હુકુમતરાય ખુરસીપર બેઠો હતો તેણે ખૂણામાં પડેલી લાકડી લઈ મોજલાલને બેત્રણ લગાવી. તેની તખ્તીઅત સારી ન હોવાથી તે ઝાઝી વાગી નહીં. “કેમ મોજ ટોપી તે દિવસ ભૂલી ગયેલો ને રાતના ચોરની માફક આ ઓઠા આગળ આવેલો તે આજ કેની?”

“હા મોઠાભાઈ, પણ એ તો ભૂલમાં આવ્યો હતો.” ;

“તેં ધરમાં તેને કોની રજાથી પાછો દાખલ કર્યો?”

રંગરાવે કહ્યું “ટોપીની શી વાત છે?”

“જાણવામાં કંઈ માલ નથી” પ્રખુલ શેઠાણી બોલ્યાં.

“ભલે, તમારા મનથી તેમાં માલ નહીં હોય, મ્હારે તો સાંભળવી છે કેમકે તે આ દુષ્ટને લગતી છે.”

હુકુમતરાયે હાંફતાં હાંફતાં બધી હડીકત કહી અને તે બોલ્યો “અરે ભાઈ, તું જતો રહ્યો. તું હમેશા મને કહેતો કે ધરમાં છેક અંધેર ચાલે છે પણ મેં તે બાબત લક્ષ આપ્યું નહીં.. રંગરાવ, ભૂલ મેં કરી ને તેનું ફળ ત્હારે ભોગવવું પડતે. આ દુષ્ટને પણ એના ધરની આબરૂની દરકાર રહી નહીં ને આ એના કુળદીપકનો બચાવ કરવામાં.”

“જરા આસપાસ જુઓ તો ખરા. આમ બધાનાં દેખતાં શું ગમે તેમ બોલો છો?”

“આવી વાત ઉપસ્થિત થવાનું કારણ આપતાં શરમ ન આવી તો હવે પછી લોકો વાન કરે કે મિત્રમનભાઈ જાતોજાત બધો વેશ જુએ તેમાં શરમાવાનું શું?”

રંગરાવ તો ચતુર કાકાનુંજ ધ્યાન ધરતો હતો, “એ કાકા અને મિત્રમન મને બધી વાર ચોતવ્યો હતો પણ મ્હારે ગળે વાત કીતરી નહીં,” એમ તેના મનમાં થતું હતું. “મોઠાભાઈ ત્યારે આનું શું કરવું છે?”

“ મરવા દે હવે એને.”

“ કમળત, આ પિતાના કહેવાથી તને આજે છુટો કરું છું પણ યાદ રાખજો કે હવે દિવસે કે રાતે, કોઈ પણ વાર, આ ધરમાં તેં ટાટીઓ મૂક્યો તો, ત્હારો પગજ કાપી નાખીશ. ધરપ્રવેશને બહાને તને કોર્ટમાં ધસડી જઈશ. મોજાલાલને કોઈ પણ વાર તને મળતો ન્હોતો તો પણ ત્હારા ભોગજ સમજવા. તું સાંભળે છે કે ? તું એને મળ્યો તો તને પણ ધરમાં ઉમો રહેવાં નહીં દઉં. મોટાભાઈની કે મ્હારી રજા વગર ધરમાંથી જરા પણ બહાર નીકળવાનું નથી.” બિહારીનો હાથ છોડવા ગયો ને બોલ્યો “ કમળત, અભડાવવું શું તે હું સમજતો નહોતો. પણ આજે ત્હારો સ્પર્શ કરું છું ને એમ થાય છે કે મ્હારે નાહવું પડશે. ત્હારું કાળું મોં અમને કોઈને બતાવીશ નહીં.” જતાં જતાં પણ બિહારીને થોડી પ્રસાદી મળી. બિહારી ગયો ને શેઠ શયનગૃહમાં જવાને ઉઠ્યા. રંગરાવ, મિત્રોને ખેસવાનું કહી પિતાને મૂકી આવ્યો. પોતે જમવાનો નથી એમ શેઠાણીને કહી દીધું.

“ વહુને જમવું છે કે નહીં ? ”

“ ધૂળ ફાંકે ત્યારે જા મોજા તું પણ સુઈ જા.” રંગરાવને મૂળથીજ અનીતિને વાસ્તે અજબ તિરસ્કાર હતો. આવો લહેરી અને હિઝાહિ હોવા છતાં ઈંગ્લાંડમાં પણ તેણે કુસંગ કર્યો નહોતો. વિગિનની સંગત તથા તેના કેટલાક વિચારોને લીધે નાનપણથીજ તેનો સ્વભાવ આવી રીતનો ઘડાયો હતો.

“ કેમ ભાઈ હવે અમને રજા છે ? સવાદસ થઈ ગયા.”

“ હા, ખુશીથી જાઓ.”

વિપિન જવા તૈયાર થયો ને જસમીન રોધ પડી. દયામણું મોં કરી કંઈ કહેવા જતી હતી પણ હિંમત ચાલી નહીં.

“ રંગરાવ, એક વચન માગું છું.”

“ આની બાબતમાં કંઈ હશે.”

“ તે તો પછી જણાશે પણ મને વચન આપ.”

“ વાર.”

“ હવે આ વાત ચોળવામાં માલ નથી. સમજીકને તો આટલું થયું છે તે જોઈએ તે કરતાં વધારે છે. મૂર્ખને તો હજાર ડીઘાં મારો તોપણ જ્ઞાન ન આવે. હવે અમે રજા લઈશું.”

ખંગલાનો દરવાજો વટાવ્યા પછી મિત્રમને પૂછ્યું “આ બિહારી કાણ છે?”

“કાણ છે તે તો પ્રભુ જાણે. કેવો છે તે તો આપણે જાણીએ.”

“આવા પ્રપંચ જોઈને તો ખરેખર વેરાગી થવાનુંજ મત થાય. આ ભાઈ, આ સ્ત્રી. એજ જસમીન જ્યારે એની જોડે ફરવા આવતી ત્યારે કેવો ડોળ ધાલતી? જાણે એક પળ એને વીલો ન મૂકતી હોય તેમ એ એના ખભાપર આશ્વાસન લેતી, કેટલીક વાર તેના ગળાપર હાથ નાંખી બેસતી. તેજ સ્ત્રી તેને મારી નાખવા કાટું કરનારની મદદગાર!”

• વિપિન તેને સાંભળતો હતો છતાં જવાબ કંઈ પણ દેતો નહોતો. તે શિશિરનો વિચાર કરતો હતો. “એનાં લગ્ન મોજાલાલ જોડે હજી પણ થવાનાં છે એમ સાંભળું તો ગમે તેમ કરીને તે અટકાવીશ, મિત્રમનની સહાય લઈશ, પિતાજીની મદદ લઈશ; મ્હારી જોડે થાય કે ન થાય પણ આ પાત્ર સાથે તો હવે નહીંજ થવા દઉં;” એમ મનમાં બોલતો હતો.

“વિપિનભાઈ, ઘેર જઈને શું કહીશું?”

“બધું દીકું તે.”

“તમે પણ મ્હારે સાંજ ચલોની?”

“કેમ, તમે કહેશો તેનો ભરોસો નહીં પડે કે આતુરિકાને માફ

લાગશે તેની ધાસ્તી છે?”

• “તે તો ક્યારની સુધી ગમ્મ હશે?”

“પણ, ઉંધ નહીં આવી હોય તો?”

ઘેર પહોંચ્યા ને જોયું કે બધાં જગતાં હતાં અને ‘બિઝિક* રમતાં હતાં. માજી કાચપર અમથાં પડ્યાં હતાં. શિશિરની સામે તેનો પિતા હતો. બીજી તરફ સાસુવહુ હતાં. શિશિરની તબીબત અહીં આવ્યા પછી સુધરી હતી. તેની બાજુ જીતપર હોવાથી તે જરા તાનમાં હતી તેથી ખુરસીપરથી ઉઠી સામી લેવા આવી ને પૂછ્યું “કેમ ભાઈ પાછા ફર્યા? ટિકિટ ન મળી કે નાટક બંધ રહ્યું? તમે આટલી આટલી દોડધામ કરી ને બરાબર ખાધુપીધું પણ નહીં, તેની પણ કુઈએ દરકાર ન કરી? હા, હા, કાઈની જોડે લડી પડ્યા હશે તેથી ઉઠાડી મૂક્યા હશે. આવો, હવે જુરા બાને દાવ બતાવો.” “એક પંચ ને દો કાજ,” ધીરથી ભાઈને કાનમાં કહ્યું.

બિરિજયંદ્ર—“ કેમ ટીખળા, હવે એને ખેસવા દઈશ કે નહીં ? આવો વિપિનભાઈ ખેસો. ”

ચાતુરિકા ખુરસીપરથી ઉઠી અને વિપિનને ખુરસી આપી. પોતે બીજી લઈ આવી. શિશિરની ખુરસીપર ભિત્રમન ગોઠવાયો.

ભિત્રમન—“ તમે રાખી લો પછી બધી વાત કરીશું. અમારી વાત એવી છે કે બન્ને વિષયપર તમારાથી લક્ષ અપાશે નહીં. ”

બાળ રમાઈ રહી, જીતનાર જીત્યું ને ભિત્રમનને, શિશિર તથા ચાતુરિકા લાં હાજર હોવાથી, કેવી રીતે વાત ગોઠવવી તેનો વિચાર કરવા પૂરતો વખત મળ્યો. નસીબને કરવે એટલું સારું હતું કે રંગરાવ નાટકમાં આવનાર છે તેની તેણે કોઈને ખબર નહોતી કરી. વિપિનના એક જૂના સ્નેહી જોડે અમારે નાટક જોવા જવાનું હતું. એમ શરૂઆત કરી સવિસ્તાર વાત કહી.

બોળાં મુદ્રિકા અને ચાતુરિકાએ પૂછ્યું “ ભાઈ સાવકા હતા કે સગા ? ”

“ સગા, સાત પાણીએ ધોયલા. ”

એ બન્નેની અજ્ઞયબી માઈ નહીં. બિરિજયંદ્રને અને એની માતાને કંઈ બહુ નવાઈ જેવું લાગ્યું નહીં, કેમકે એવા ખેલ તેમણે ધણીવાય જોયા હતા. શિશિરને પરણાવવા અધીરાં બનેલાં તથા પોતે મરે તે પહેલાં પુત્રીનાં લગ્ન થઈ જાય એવી ઇચ્છા રાખનારા માજીથી પૂછાઈ જવાયું કે “ નાનો ભાઈ પરણેલો છે કે કુંવારો ? બિચારી તેની વહુની શી દશા થશે ? ”

“ શિશિરની દશા તે તેની દશા ” એમ ભિત્રમન બોલવા જતો હતો પણ અટક્યો. “ વિપિનભાઈના કહેવા પ્રમાણે તો તે પરણ્યો નથી પણ એક રત્ન જોડે તેનો વિવાહ થયો છે ખરો. ”

“ શિવ, શિવ, તારે તેના તો ભોગજ મળ્યા તો. ન્યાતમાં બીજો કોઈ નહીં મળતો હોય, ” માજીએ કહ્યું.

“ ના ના, એના કરતાં ઘણોજ સારો ને કન્યાને લાયક તેમજ ગમતો વર તો છે પણ તેના વડિલોનો વિવાહ તોડવા વિચાર નથી. ”

આ વાક્ય બોલાયું ને “ એવું તે કાણ મૂર્ખ હશે ? ” એમ કેટલાંક મનમાં બોલ્યાં, માજી મોટીથી બોલ્યાં તે કંઈક સંભળાયું, કંઈક હવામાં ઉડી ગયું અને શિશિર ખુરસી સાથે ફાક કરતી જમીનપર પડી ને લવી:—

“મૃત્યુને વશ આ કલા થઈ ગઈ! હું એ બની મૃત્યુની!
આ સંસાર અસાર છે! અહહહા! એ શીખ આજે મળી!
બહાલાં હાય અરે અરે! જગતમાં બહાલાં ઉરે ચીરતાં!
ભૂલોનીજ પરમ્પરા જગત આ, એવું દિસે છે! પિતા!”*

પ્રકરણ ૩૦.

પાછા નૂતનપુરમાં.

“બુદ્ધે વિવેકી જન કાં વિવેક, ચઢે કુમારે તજીને સુટેક;
જીવે ન સુણે, ગઈ સર્વ શુદ્ધિ, વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.”

(રણછોડભાઈ.)

વિરિંચિલાલ બંગલે ગયો પણ રાઇટ સાહેબ કેમ્પમાં નહોતા.
એની અધીરાઇનો પાર નહોતો. એનું ચિત્ત સ્વસ્થ નહોતું. હજાર તકી
કરતો હતો, અનેક ફેરવતો હતો. કોઈક વાર દાંત પીસતો હતો. હા,
એમ હીક પડશે એમ વિચાર આવવાથી મનમાં મલકાતો હતો ને
વળી પાછો તેમાં કાંઈ વાંધો માલૂમ પડ્યાથી દિલગીર થતો હતો.
અંતઃપુરમાં સ્ત્રીની વાટ જોઈ બેઠેલા પ્રેમી પુરુષ કરતાં રાઇટ સાહેબને
મળવા તે વધારે ઉત્સુક હતો. રાઇટ સાહેબની ગાડીનો અવાજ
સંભળાયો ને ઓટલા પરથી કુદી દરવાજા આગળ તેને મળવા ગયો.
કાંઈ ખાનગી વાત કરવી છે એમ કહી તેમને બાગમાં લઈ ગયો.
બન્ને બહુ પાસે પાસે બેઠા ને વિરિંચિલાલે મનનો ઉભરો બહાર
કાઢ્યો. પોતાનો વિચાર કેવી રીતનો છે તે સમજાવી દીધું.

રાઇટને તે પસંદ પડ્યું ખડી. થોડીકવાર તે સ્વસ્થ બેઠો.
વિરિંચિલાલ એકાદબેવાર નવી સૂચના આપવા જતો હતો પણ તેને
તેણે અટકાવ્યો. હસેક મિનિટ વિચાર કરી રાઇટ એકદમ ઉભો થઈ
ગયો. તેણે વિરિંચિલાલને હાથ આપ્યો, જરાક કુદ્યો, બે હાથ સાથે
ખીંટી દીધા, છુટા કરી જાંગપર એકાબ્યા અને બોલ્યો “Mr.
Virinchilal, I have caught the mark. I am very

glad, I'm very glad, I'm very glad. * એ ખુશલી પ્રદર્શિત કરવા જાણે ચિરુટ પીવાની જરૂર હોય તેમ ગળવામાંથી પહેલી તે કાઢી, સળગાવી. ચિરુટ મોંમાં રાખી, એક બાજુએથી ધુમાડો કાઢી, વિરિંચિલાલને પોતાનો વિચાર જાહેર કીધો. તે સાંભળી તેનો હર્ષ માયો નહીં. મન સાથે બોલ્યો ‘ખરેખર આની વિદ્યાને કોઈ પહોંચે નહીં. મેં કેટલાં ફાંફાં માર્યાં, હું કેટલો અકળાયો, પણ મને ઇલાજ સુઝ્યો નહીં ને આણે દસ મિનિટમાં કેવો સારો ઇલાજ શોધી કાઢ્યો ! રાણાને કહેવાનું કે કુંવરના લાભને માટે, એની ચતુરાર્થ વધે, એની બુદ્ધિ ખીલે, અનુભવ પણ સારો મળે માટે આમ કરવાની જરૂર છે. મન તો મ્હારું અને રાષ્ટ્ર સાહેબનું સારી રીતે સમજે છે કે અમને તેની કેટલી દરકાર છે. પણ આતો એક પંથને દો કાળ આપણો માર્ગ મોકળો થશે. આપણને કોઈ પૂછનાર નહીં. આપણી રીતભાત પર વહેમની દૃષ્ટિથી જોનાર નહીં. ત્યાં ગયો ને ગમે તેમ લપટામો તો નિરાંત. અહીં એના શોખ પૂરા પાડશે કે આપણને ખાલી સંતાપ આપશે ? એને મનમમતું કરી આપશું એટલે આપણો તાબેદાર થઈ રહેશે.”

રાષ્ટ્રની સાથે ખીજ કેટલીક વાતચિત કરી વિરિંચિલાલ શહેરમાં પાછો વળ્યો.

ખીજે દીવસે વિરિંચિલાલ રાણા કને ગયો ને કુંવરના લાભની ધંણી વાતો કરી, કુંવરને શિક્ષણ લેવા, રાજ્યકુનેહ શીખી લાવવા ઈચ્છાંડ મોકલવા વિચાર જણાવ્યો.

રાણાને ગળે વાત ઉતરતાં વાર ન લાગી. વિરિંચિલાલ ગયો ને રાણીને આ વાત કહી. રાણીને એ વાત પસંદ પડી નહીં કારણ કે પોતાના એકના એક પુત્રને ગમે ત્યાં મોકલવા તે રાજ નહોતી. રાણો રાજ્ય બાબત બેદરકાર રહે છે તેની રાણીને ખબર હતી. આમ અનેક કારણોને લીધે તેણે ના કહી પણ રાણો તેનું સાંભળે એમ નહોતું. કુંવરને કાને વાત આવી અને તે ઇચ્છેડાયો.

“બન્ને જણે મસલત કરી ગત તો ઠીક ચલાવી છે. એમને ખબર નથી કે સામો વીરકુમાર છે. હું પણ રજપુત બન્યો ખરો. ક્યારે કે એમનેજ ફાંસામાં લાવું. રાણાને ઠગી શક્યા પણ મને છેતરવો ભારી પડશે. પિતાજી કદાચ હાલ લેશે, મને રાજપાટ લગવા હુકમ કરશે તો ખેર, એમનો આ હુકમ માથે નહીં ચઢાવું. પિતામહ

† વિરિંચિલાલ, મને રસ્તો જડી આવ્યો. મને ઘણાજ આનંદ આવ્યો છે.

એ બાબત કેવા વિચાર દર્શાવી ગયા છે ? એ પુસ્તક ભરફ પિતાજી બિલકુલ ધ્યાન પણ આપતા નથી. દરેક નાનીથી મોટી રાજ્યની બાબતપર તેમણે અભિપ્રાય આપ્યો છે. વિરિચિલાલને નોકરીમાં રાખતી વખતે બિરિજિયાંદ્રજીએ એ પુસ્તકમાં લખેલા કેટલાક સિદ્ધાંતોનું સ્મરણ કરાવેલું પણ પિતાજીએ તે વાત લક્ષમાં લીધી નહીં. પરિણામે એ માણસ મનધાર્યું કર્યો જાય છે. આટલો મ્હારો પણ સહેજસાજ ૩૨ હશે તો તે પણ હવે એમને ગમતો નથી. હવે જ્યાં ત્યાંથી દૂર કરવાની આ પેરવી છે. મ્હારા લાલાલાલની એમને કેટલી દરકાર છે તેથી હું અગ્નણ્યો નથી. પિતામહ તો બુદ્ધિના પ્રતાપે, થોડુંધણું અનુભવમાં જોયાથી, આ વિષય પર લખી ગયા છે પણ હું તો જોઈએ તેટલા દાખલ પ્રસક્ત જોઈ છું. એમનો દરેક શબ્દ એ બાબતમાં ખરો પડ્યો છે. આવા માણસો જોડે કામ પાડવામાં મ્હારે હિંદનાજ અનુભવની જરૂર છે, તેનીજ રાજ્યકુનેહ જાણવાની અગત્ય છે. પિતાજીને ચોકખી ના પાડવામાં મ્હારો અર્થ સંધારો નહીં. એવો જવાબ દેવો કે જેથી એઓ જાતેજ વિચારમાં પડે, ” ગુસ્સાના આ-વેશમાં કુંવર બબડ્યો.

કુંવરને રાણાનું તેકું આગ્યું ને કુંવર રાણા કને ગયો.

“કુંવર, શા વિચારમાં છો ?”

“રાજ્યપુત્રને પ્રજાનોજ વિચાર.”

“કેમ પ્રજા મુખી છે કે નહીં ?”

“વિરિચિલાલ જેવા બુદ્ધિશાળી ને નિમકહલાલ દિવાન હોય ત્યાં પૂછવાનુંજ ક્યાં રહ્યું ?”

“ખરેખર, એના તે હું કેટલા ગુણ ગાઉં ? કુંવર, આજે એમણે મને એક બહુ સારી સૂચના કરી છે. અન્ય દેશની રાજ્યનીતિ જાણવા, ત્યાંની પ્રજાનું હૃદય સમજવા, તેના હકો જાણવા તમને ઇચ્છાંક મોકલવા વિચાર છે.”

“પિતાજી, પોતાની પ્રજાનુંજ હૃદય પારખવું પ્રથમ જરૂરનું છે.”

“એના જેવા ચતુર દિવાનના શિક્ષણ તળે તે અધરું નહીં પડે.”

“એઓ મ્હારી સાથે હોય તો ઈલાંડમાં પણ મ્હારું કામ સહેલું થઈ પડે. વળી મને મોકલવા આપ નક્કી કરો તે પહેલાં સર-મ્હારોની ‘કાઉન્સિલ’ માં એ વાત મૂકવાની જરૂર છે તેમની કાઉન્સિલ

આપે બેલાવી નથી તેથી તેઓ ધણા ગુસ્સે છે. એ સરદારે આપણું રાજ્યનાં અંગ છે, આ બાબતપર તેમનો અભિપ્રાય લેવાની જરૂર છે. તેમની મરજી રાખવામાંજ આપણું હિત સમાયતું છે. આપ જેમ કહો તેમ કરવા હું બંધાયલો છું.”

સ્વપ્રેમમાં માણસ એકદમ ચમકી ઉઠે તેમ રાણાને થયું. સરદારેનું નામ સાંભળી તે વિચારમાં પડ્યો. પહેલાંની મજૂક તેઓ રાણાને વારંવાર મળતા નહીં. રાજ્ય તરફથી દરબાર ભરાતો ત્યારે પણ કંઈ સમજા બહાનું કાઢી થોડાધણા ગેરહાજર રહેતા. મુખ્ય સરદાર તો નૂતનપુરથી થોડા ગાઉ દૂરજ રહેતો. આવા પ્રસંગ વખતે ખાસ કરીને તેથી પણ દૂર વાસ કરતો.

સરદારેને આમંત્રણ કરવા તેણે કુંવરને રાચના કરી. કહ્યા મુજબ કરી, કુંવર ફરવાને બહાને મુખ્ય સરદારના ભવન તરફ ગયો. વિજયસિંહને કુંવર આવ્યાની રણુશીંગડાને લીધે ખબર પડ્યાથી તે દરવાજા લગણુ સામે આવ્યો ને બોલ્યો “કુંવર, આજ તો અમારા નસીબ ઉઘડી ગયાં.”

વિજયસિંહ વયે વૃદ્ધ હતો, રાજ્યનો જમણો હાથ હતો. રાણાના વંશમાં કોઈ હક્કદાર ન હોય તો તેનો તથા તેના વંશજોનો ગાદીપર પ્રથમ હક્ક હતો. તેના દરેક અવયવમાં રજપુતનું લોહી ફરતું હતું. શરવીર પણ તેવોજ હતો. નાનપણમાં સુજાતસિંહ રાણાની દેખરેખ તળે ઉછર્યો હતો. વિજયસિંહ અને મનોજકુમાર બાળસ્નેહી હતા, જોકે મનોજકુમાર કરતાં તે પાંચેક વર્ષે મોટો હતો. નવા રાણાની બેદરકારીને લીધે રાજ્ય મહેલમાં તેનું આવવું ક્વચિતજ થતું. વીરકુમાર તેને વારંવાર મળતો, તેની સલાહ લેતો. ‘કાઠિ-સિલ’ મળવાની છે તેને સંબોધીને ‘ભાગ્ય ઉઘડી ગયાં’ એમ વિજયસિંહ બોલ્યા એમ સમજીને કુંવરે પૂછ્યું,

“તમે આવશો કેની”?

“અમારી ફરજ છે બાકી આટલા દિવસો થયાં સણાએ અમને સંભાળ્યાં નથી તેથી આછું બહુ આવે છે.”

“આજે પણ મહારી વિનંતિને લીધે આ પરિણામ આવ્યું છે. રાણાનો દોષ નથી. વિરિચિલાલ અર્જુનો ત્યારનો એમના સ્વભાવમાં એકજ ફેરફાર થઈ ગયો છે. કાણ જાણે એનામાં એવું શું બદલ્યું છે?”

“શા કારણસર કાલે અમારે ભેગાં થવાનું છે?”

“વિરિચિલાલે, મને ધીંગલાંડ મોકલવા રાણાને સમજાવ્યું છે.”

“વિજયસિંહ ઉઠેરથો. “ને તમે શું જવા રાજી છો ?”

“મહારાજ હૃદય તમે નહીં પારખો ત્યારે કામનું શું ?

રાણાજીએ આ શું માંડ્યું છે ? વડિલ જેને માર્ગ બતાવી ગયા છે તેથી વિપરીત દિશાજ પસંદ કરવા માંડી છે. બીજા રાજ્યોના દૃષ્ટાંત એમને કાને આવતાં નહિં હોય ? ત્યાં જઈ આવી જેમનો તેમ રહ્યો એવો સોમાંથી એક. અને તમે તો હજી યુવાન છો. ઉંમર પણ પૂરી પાકી થઈ નથી. જોઈ તો ખરો કાલે શું થાય છે તે !”

:બીજે દિવસે ‘કાઉન્સિલ’ મળી. સોળે સલાસદો બેગા થયા. સૌ સૌને સ્થાને બેઠા અને રાણો મનોજકુમાર કુંવર સાથે ‘કાઉન્સિલ’નાં મંડપમાં દાખલ થયો.

રાણાએ કુંવરને ઇંગ્લાંડ મોકલવાની વાત છેડી અને વિજયસિંહ ઉભો થયો. તેનું મોં આજે લાલચોળ થઈ ગયું હતું, આંખમાંથી અગ્નિ વરસતો હતો. રાણા તથા સરદારો તરફ નજર કરીને બોલ્યો. “રાજ્યમાં જેને અંધેર ચાલ્યું તેના આજ લગણુ અમે આંખ આડા કાન કર્યા છે. વિરિચિલાલને દિવાનપદ આપવામાં આવ્યું ત્યારથી રાજ્યની, પ્રજાની શી દશા થઈ છે તેના પર બિલકુલ લક્ષ અપાયું નથી. અમારી સંમતિ તેને દિવાનપદ અપાયું તે વખતે બિલકુલ લેવામાં નથી આવી તેતો જાણે બલે. આજ કેટલો વખત થયાં કોઈ પણ અગત્યની બાબતમાં અમારી સલાહ લેવામાં નથી આવી. અમારી સલાહ વગર રાજ્યનો બંદોબસ્ત સારો ચાલતો હોય તો અમારે બોલવા જેવું કંઈ છે નહિ. રાજ્યનું જોખમ રાણાને શિર છે. રાજ્યનું દરેક ખાતું લાંચીઈ થઈ ગયું છે. હલકામાં હલકો નોકર ફાવે છે તેમ આખરફાર માણસોને સતાવતાં ડરતો નથી. તેની ફરિયાદ થાય છે તો કોઈ સાબળતું નથી. વગર વાંકે કેટલાકને વગર ભાડાની કોટડીમાં મોકલવામાં આવે છે. પાછળથી તે બિનગુનેહગાર માલૂમ પડે છે તો તેને વગરવાંકે શિક્ષા કરનારને શા વાસ્તે શિક્ષા નથો થતી ? બેંકનો હિસાબ તો છેકજ ગોટાળાથી ભરપૂર છે. રાણાજીએ જાતે તેમાં તપાસ કરવાની જરૂર છે. ઇંગ્લાંડ જવા બાબત કુંવરની પોતાની મરજી નથી. નરવીર રાણા મુજનસિંહની પણ એવીજ સૂચના છે. વિરિચિલાલના કામકાજ બાબત અને બેંકના હિસાબ બાબત તપાસ કરવા જરૂર હોય તો રાણાજીને મદદ કરવા અમે તૈયાર છીએ. એ બાબત તપાસ કરવા રાણાની ઇચ્છા ન હોય તો અમે પરહમાં જઈ વસીશું.”

અમારી જમીરનો બેઠકતા વિરિચિલાલ થાઓ કે સંપટ થાઓ તેની અમને પરવા નથી.”

વિજયસિંહ વિનયપૂર્વક રાણાના પગ આગળ તલવાર મૂકવા જતો હતો. રાણાએ મને કે કમને તેમ કરતાં તેને અટકાવ્યો. બધા સરદારોનો મત વિરિચિલાલ બાબત તપાસ કરવા તથા કુંવરનો ઈચ્છાંક ન મોકલવાનો જાણી રાણાને પોતાને મત હાલ તુરત ફેરવવો પડ્યો, જોકે વિરિચિલાલની વફાદારી બાબત તેને શંકા નહોતી. રાણાએ તેની તપાસ કરવા સરદારોની મદદ માગી, વિજયસિંહે થોડાક વખત વાસ્તે કેટલાક હક્ક રાણા પાસે માગી લીધા. રાણો તે હક્ક આપી મંડપમાંથી બહાર નીકળ્યો. કુંવર સાથે વાતચિત કરી, જોઈતાં સાધન તૈયાર કરી વિજયસિંહ સાથે કુંવર થોડાંક માણસો લઈ વિરિચિલાલના ઘર તરફ વળ્યાં. એક આગળ થોડાં માણસ બેસાડી દીધાં. વિરિચિલાલના ઘરની આસપાસ પહેરો મૂકી દીધો. કુંવર નીચેજ રહ્યો, વિજયસિંહ ઉપર ગયો. ઘરમાંથી ચઢ્યું પણ બહાર ના નીકળે એ બાબત ખાસ નજર રાખવાની હતી. ‘રેસિડન્સી’ જોડે તકરારમાં ન ઉતરાય તો સાફ એવી વિજયસિંહની ઇચ્છા હતી. જોકે પ્રસંગ આવે તેમ કરવાને તે તૈયાર હતો.

વિજયસિંહને લેવા વિરિચિલાલ સામે આવ્યો.

“કેમ આજે તમારે પણ નાણાંની જરૂર પડી કે શું?” નીચે પહેરો બેઠો હતો તેની ખજર ન હોવાથી વિરિચિલાલે પૂછ્યું. “તમે તો અમારા મુરબ્બી છો એટલે તમને કંઈ ના કહેવાશે? જરૂર હોય તો એકાંતમાં વાતચિત કરીએ.”

વિરિચિલાલને આવા પ્રસંગ ઘણી વાર આવતા, તેણે એક ખાસ એકાંત ઓરડો રાખ્યો હતો ત્યાં એને નજરણાં તરીકે સારી રકમ ઘણુંખરું મળતી. વિજયસિંહ મનમાં બોલ્યો, “શું ગર્વ ચઢી ગયો છે! જાણે રાણાની એક તે એની પોતાનીજ ચર્ચા ગૂંઠી એ નાણાં ધીરશે અને મ્હારો શુકરવાર વળશે!”

“નાણાંની હાલતુરત તો જરૂર નથી અને જરૂર પડશે તો તમે ક્યાં આધા છો?” આધા જવા માગતા હો તોપણ તમને હવે કાણુ છોડે એમ છે એમ મનમાં વિચારે આવ્યો.

“તારે શા કારણસર મ્હારું ગરીબનું ઘર પાવન કીધું?”

“આ શું બોલો છો? તમને ગરીબ કાણુ કહી શકે? રાણાની

અહેરબાનીને લીધે અને આ રાજ્યના પ્રતાપે તમે તો દ્રવ્યવાન થઈ ગયા છો.”

“અધાની મ્હારાપર રહેમનજર છે.”

“સાઈ માણસ હોય તે સૌને વહાલું લાગે. રાષ્ટ્ર સાહેબ મનમાં છે કુની?”

“હા. એઓ મ્હારાપર બહુ મમતા રાખે છે, રાજ્યબાબત પર પણ સાઈ લક્ષ આપે છે.”

“હું એમને ક્યાં નથી ઓળખતો? એમને લીધે આપણને ધણો લાભ છે. પરમાર્થી પણ તેવાજ છે. દિવાનજી બીજી શી નવાજૂની છે?”

“કુંવરને શિક્ષણ આપવા ઈંગ્લાંડ મોકલવા રાણાજીનો વિચાર છે.”

“મ્હારા જાણ્યા પ્રમાણે એ વિચાર તમેજ સુઝાડ્યો છે.”

“હાજી, મને એવી ઇચ્છા ખરી કે કુંવરને એ અમૂલ્ય લાભ મળે તો સાઈ.”

“તમે તો હમેશ રાજ્યનાં સારાંમાંજ રાજી છો એટલે એમ ઇચ્છા રાખો તેમાં શી નવાઈ?”

વિજયસિંહને વિરિચિલાલ જોડે વાત કરવામાં ગમ્મત પડતી હતી. જે કામે તે આવ્યો હતો તેમાં હવે ઉતાવળ કરવાની જરૂર નહોતી. વિરિચિલાલ જવાબ આપ્યો જતો હતો છતાં મનમાં ચલરાતો હતો. વિજયસિંહ શા કારણસર એને ઘેર આવ્યો હતો તેની એને સમજ પડતી નહોતી. વળી તે એવી રીતે વાત કરતો હતો કે એને વહેમ આવતો હતો.

એના મનનો વહેમ દૂર કરવા વિજયસિંહે રાણાનો હુકમ એને બતાવ્યો અને કહ્યું કે “તમે નજરકેદ છો. તમારા ઘરમાંથી કંઈ પણ વસ્તુ, કોઈ પણ આદમી બહાર નીકળવા પ્રયાસ કરશે, તમારા કોઈની પણ હીલચાલ બાબત જરા પણ વહેમનું કારણ મળશે તો તેના શિરને વાસ્તે અમે જોખમદાર નથી. તમારે પોતાને તો એક પણ ડગલું મ્હારી રજા વગર જરૂરવાનું નથી.”

વિરિચિલાલ વિસ્મય પામ્યો. નખજોપોચો માણસ સામે હોત તો સાર્મો પણ થતે. વિજયસિંહ આગળ ચાસ ચસાય એમ નહોતું.

“આમ કરવાનું કારણ શું?” તેણે સવાલ કર્યો.

“કારણ સખા છે, ઘણું છે, વખત આવે જણાશે.” પોતાના બે વિશ્વાસુ અને કદાવર માણસોને બોલાવી, વિરિંચિલાલ પર બરાબર દેખરેખ રાખવાનું કહી. કોઈની જોડે પણ વાત કરવા દેવાની સખત સના કરી, વિજયસિંહ એના ખાનગી મસલત કરવાના ચોરડામાં ગયો. બીજાં માણસોપર પણ જાપ્તો રખાયો. સ્ત્રીવર્ગ જ્યાં હતો ત્યાં વિજયસિંહ ગયો નહીં, પોતાનું માણસ પણ કોઈ મોકલ્યું નહીં. માત્ર એ ધરનાજ માણસ મારફત ત્યાં ખબર કરાવી કે ‘તમારે બધાએ એ સ્થાનમાંથી રજા વગર ખસવું નહીં. આ હુકમનો અનાદર નહીં કરો તો તમારા માર્ગમાં કોઈ આડે આવશે નહીં.’

વિરિંચિલાલની ખટપટમાં ધરની સ્ત્રીઓનો પણ ભાગ હશે એમ ધારવાનું કંઈ કારણ મળ્યું નહોતું, કારણ મળ્યાં વગર સ્ત્રીઓ પર જીલમ કરવો, તેને ગભરાટમાં નાખવી એ રજપુતાણનું, મનુષ્યનું લક્ષણ નહોતું. પોતાના માણસોને પણ વિજયસિંહે એ બાબત ચેતાવ્યાં હતાં. તેમાનું કોઈ પણ એ ભાગ તરફ જઈ શકતું નહીં.

હિસાબના કેટલાક કામના ચોપડાઓ કબજે કરી, વિજયસિંહ કુંવરને સાવચેત રહેવાનું સૂચવી, બેંક તરફ વળ્યો. પ્રજામાં ગભરાટ ફેલાયો હતો પણ તે જુદી તરેહનો હતો. ઘણો ભાગ આ ખિનાથી ખુશ લાગતો હતો. રોમન સરદાર એક મોટી ફતેહ મેળવી પાછો ફરતો હોય અને તેનો જેવો સત્કાર થાય તેવો વિજયસિંહનો આજે થતો હતો. પ્રજા ચાલતા રાજ્યવહિવટથી કંટાળી ગઈ હતી અને તેને જે કોઈ તેમાંથી ઉગારી લે તેની દાસ થવા તત્પર હતો.

વિજયસિંહ બેંકમાં દાખલ થયો અને ત્યાંનાં દફતરો કબજે કર્યાં. કુંવરને છુટો કરવાની હવે અગત્ય હતી. જેટલી હકીકત કુંવર જાણતો હતો તેટલી વિજયસિંહને ખબર નહોતી. વિરિંચિલાલ પર દેખરેખ રાખવાને એનાં બે માણસ બસ હતાં. ધરમાંથી બહાર કોઈ ન નીકળે એટલુંજ માત્ર જોવાનું હતું, મહત્વનું કામ કેટલુંક પતી ગયું હતું. પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટને એ કામ સોંપી કુંવરને તેણે સાથે લીધો. ભૂલ જરા પણ થવાથી નોકરી તથા જાંદગી બંને જોખમમાં આવશે એવી સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટને સમજણ આપવામાં આવી. દિવાનઓ ફેરવનાં કેટલાંક દફતરો સાથે લીધાં. આ સંગ્રહ સાથે કુંવર તથા વિજયસિંહે મહેલમાં દાખલ થયા. રાજ્યમાં રક્યાખડ્યા રહેલા સારા અમલદારોને ત્યાં બોલાવવામાં આવ્યા. બેંકમાં એક કુંવરનો વિશ્વાસુ

માણસ હતો તેને તેડાવવામાં આવ્યો. દિવાન ઑફિસના દફતરોમાંથી પરહદની તકરારોના સંબંધમાં પૈસો ઘણો ખર્ચાયો હતો પરંતુ ચૂકાદો આ રાજ્યના લાભમાં બિલકુલ ઉતર્યો નહોતો એટલું માલૂમ પડ્યું. બેંકના નાણાંની ધીરધાર કેટલાક એવા માણસોને થઈ હતી કે તે કાણુ છે, ક્યાંના છે, વેપારી છે કે કાણુ, તેની ત્યાં બેંકેલામાંના કાંઈને ખબર નહોતી. એ ધીરેલી રકમનું વ્યાજ બેંકમાં ભરાયું નહોતું, કેટલીકવાર વિરિચિલાલે બેંકને નામે વેપાર કર્યો હતો જેનાં ખોટનાં નાણાં બેંકમાંથી ચૂકતે કરી આપવામાં આવ્યાં હતાં. કાયદાની રકમ તેને પોતાને ખાતે જમે કરવામાં આવી હતી. એના ખાનગી દફતરોમાં ઘણી રકમ નાની તેમજ મોટી જમે થયેલી જોવામાં આવી. પરહદની તકરાર માટે રાજ્ય તરફથી ખર્ચાયાયત્રી રકમમાંનો અડધો ભાગ તેજ દિવસે એને ત્યાં જમે કરવામાં આવ્યો હતો. બાકીનું ક્યાં ગયું હશે તેં ખાખત ઝાઝી શંકા રહી નહીં.

અધાં દફતરો તપાસાઈ રહ્યાં અને ત્યાં હાજર રહેલો દરેક અમલદાર અકેકના સામું જોઈ રહ્યો. કુંવર તથા વિજયસિંહનો ક્રોધ માતો નહોતો. કુંવરનું ચાલતે તો વિરિચિલાલને ફાંસીનીજ શિક્ષા કરતે. રાણુને ખબર કરવામાં આવી અને તે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ઉસ્કેરાયલા કુંવરે અધું ભોપાણું રજુ કરી દીધું, તે પિતા પાસે-રાણુ પાસે જિભો હતો તેનું તેને ભાન નહોતું. રાજ્યનાં નાણાં ઉચાપત થયાં તેના કરતાં પ્રજને કેવી કેવી રીતે દુઃખ દીધું તેનો ખ્યાલ આવતાં તેનું મગજ ફરી જતું હતું. રાણુના મનની સ્થિતિ અત્યારે વિચિત્ર હતી કુંવર અકળાર્ધને બોલતો તે રાણુ થોડું સાંભળતો, થોડું નહીં. વિરિચિલાલ આવો માણસ હશે એ તેના ખ્યાલમાં ઉતર્યું નહીં. રાજ્યમાં છેક અંધેર ચાલ્યું અને પોતે છેક બેદરકાર રહ્યો એ વિચાર પણ મનમાં સ્ફુરતો હતો તેની તરફથી કંઈ ઉત્તર મળ્યો નહીં એટલે કુંવરે પૂછ્યું, “ પિતાજી, હજી શા વિચાર કરવો બાકી છે ? પ્રજને દુઃખ દેનાર રાજ્યનો સિપાઈ હોય કે દિવાન હોય, ગમે તે હોય પણ તે સખત શિક્ષાને પાત્ર છે. ખર જોતાં અમશુ સિપાઈ કરતાં તે વધારે ગુનેહગાર છે.

“ કુંવર, જરા ધીરો પડ. આમ ઉસ્કેરાઈ ન જા એવું અણુવ-ટું પગલું આપણને ન જાજે. એ શું કહેવા માંગે છે તે આપણે સાંભળણું જોઈએ. એને સાંભળ્યા પહેલાં, એની પૂરેપૂરી તપાસ કર્યા પહેલાં એને

ગુનેહમાર ગણી આપણે વર્તન ચલાવી શકીએ નહીં. વિનયસિંહજી તમે તરફી લઈ એને બંધ ગાડીમાં સાથે તેડી લાવો. ”

વિનયસિંહની ગાડી એક તરફ ગઈ અને સામી બાબુએથી એક બીજી ગાડી આવી પહોંચી અને મહેલ આગળ અટકી, અંદર બેઠેલા માણસે રાણાને તેના આવવાથી ખબર કરવા, સિપાઈને સૂચના કરી. હજુરીઆએ આવી રાણાને ખબર કરી કે રાઈટ સાહેબ આવ્યા છે.

વીરકુમાર—“ પિતાજી, એને કહેવડાવો કે ખાનગી મસલત કરવાની અત્યારે મ્હારી તબીબત નથી. ”

રાણો અંદરની વાત બધી સમજ્યો હતો, છતાં આમ કરવા શી નહોતો.

“ એની જોડે જ્યાં સંવાદ કરવો હોય ત્યાં મ્હારે હાજર રહેવું જરૂરનું છે. ”

“ તો ભલે, તમે પણ ચાલો. પણ જરા મન કાણુમાં રાખજો. ”

રાઈટને કુંવરની હાજરી પસંદ પડી નહીં પણ તેનાથી કંઈ બોલાયું નહીં. કદાચ રાણો તેને દૂર કરવા ઈચ્છા ન બતાવે તો પોતાનું અપમાન થાય. રાઈટ થોડુંધણું બોલ્યો તે થોડીકવાર તો કુંવરે સાબલ્યાં કર્યું. રાણાએ તેનો ઉત્તર આપ્યો હોત તો કુંવરને બોલવાનો વખત ન આવત. પણ તેણે મૌન ધારણુ કર્યું તેથી કુંવર, બોલી ઉઠ્યો. બન્ને જણુ વચ્ચે સખ્ત ટપાટપી થઈ. રાઈટ અંતે બહુજી અકળાયો ત્યારે તેણે કુંવરને કહ્યું કે આ તમારી રીતભિતનું પરિણામ તમારે સોસવું પડશે.

આ શબ્દો કાને પડતાંજ કુંવરનો મિજબાજ જતો રહ્યો, અને તેણે કહ્યું, “ પરિણામ શું આવે છે તે જોઈ છું. આ બાબતમાં તમારો કેટલો હાથ છે તે અમને અજાણ્યું નથી. ”

રાઈટ પણ એ બાબતથી અજાણ્યો નહોતો, કુંવર સખળ કારણુ વગર બોલતો નહીં હોય એમ સમજી તેણે બાજી ફેરવી નાખી ને રાજ્યનાજ લાભને માટે, તેની ફજેતી થતી અટકે તે માટે, સખ્ત પગલાં ન લેવા રાણાને સૂચવી ચાલતો થયો.

રાઈટ ગયો ને કુંવર મનમાં બોલ્યો, “ રાજ્ય જાય તો ભલે, પણ આના જેવા અધિકારીને શિક્ષણુ તો એવું સાઈં આપું કે બોજી બૂલી જાય. સરકારે એમને વિશ્વાસુ માણુસ સમજી શક્યા તેને. ”

ઉપયોગ તો સારો કરે છે. આપણા દરેક હક્ક પર તરાપ મારવા તેમની નીમણુક કરી નથી. હિંદનો મુખ્ય અધિકારી વાઈસરૉય, તેના હાથ નીચે એક ધલાકાના અધિકારી તરીકે ગવર્નર, ગવર્નર અધે ઠેકાણે લક્ષ આપી શકે નહીં માટે તેની તરફથી રેસિડન્ટ કે એજન્ટ કામ કરે. આપણા સાર્વભૌમ રાજ્યકર્તાની ત્રીજી પેઢીએ એજન્ટ, એ રેસિડન્ટ કે એજન્ટ. ગમે તેમ, પણ એ આખરે રાજ્યકર્તાનો નોકર અને આપણે ખંડણી આપતા હોઈએ છતાં રાજ્યખંધુ. આપણે આપણું કામ કર્યા જતા હોઈએ તેમાં એને બોલવાનો હક્ક શો ? વર્ષે દિવસે એમને એમનું મળે એટલે બસ. આપણી પ્રજા તરફથી કંઈ ફરિયાદ ન હોય તોપણ માથું ધાલવાનું એમને પ્રયોજન શું ? એ રેસિડન્ટ પોતાના હાથ નીચેના ચાર અમલદારને લઈને બેચાર દિવસ અન્ય સ્થળે ગયો હોય તો એનો અત્રે રહેલો કારકુન પણ આ પ્રમાણે તો રાણાને સતાવી શકે. રાણાને રાજની ઉપમા સારે કામની શી ? આપણે તેના હક્ક પર તરાપ મારીએ છીએ તો મગજ બિલકુલ કાળુમાં રાખી શકતા નથી, છેકળ ભાન ભૂલી જાય છે તો આપણા હક્ક પર તરાપ મારતાં તેમને આપણાથી અટકાવી શકાય નહીં એ કયા ધરનો ઈનસાફ ?”

વિજયસિંહ આવી પહોંચ્યા એવી ખબર મળવાથી કુંવરના વિચાર અટકી ગયા. રાણાએ કુંવરને રેસિડન્ટ જોડે ચલાવેલી વર્તણુક બાબત અણસારો કર્યો નહીં. જાતે કુંવરની હિંમત પર ખુશ થયો. વિરિંચિલાલને બધાની સન્મુખ ઉભો રાખવામાં આવ્યો. પહેલાં તો તેણે ગુનાહનો ઐકરાર કર્યો નહીં. કુંવરે દાખલાદલીલ આપી ભોપાળું બહાર પાડ્યું સારે તે મૂગો રહ્યો.

રાણો, કુંવર તથા વિજયસિંહને લઈને નજીકના દિવાનખાનામાં ગયો. વિરિંચિલાલ બાબત શું કરવું તે બાબત બંનેનો અભિપ્રાય પુછ્યો. કુંવર તથા વિજયસિંહ તેને સખ્ત શિક્ષા કરવાની તરફેણમાં હતા, પરંતુ રાણાનો વિચાર તેમ નહોતો. બહુ વાત થયા પછી, છેવટે રાણાએ કુંવરને કહ્યું:—

उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः ।

अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिर्बुध्यते॥*

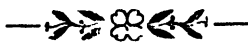
“કુંવર, વિજયસિંહ, ઉઠો. મ્હારો નિશ્ચય થઈ ગયો.”

વિરિંચિલાલ, તમારી પરીક્ષા કરવામાં હું છેતરાયો. મ્હારા

* ઉપકારી ઉપર ઉપકાર એવો સહજ છે, આપણા ઉપર અપકાર કરે તેના પર ઉપકાર કરવોમાં ખરેખર સાધુત્વ છે.

સંપૂર્ણ વિશ્વાસનો તમે તદ્દન દુરુપયોગ કર્યો, મ્હારી રાંકડી પ્રજાને સતાવવામાં તમે બાકી નથી રાખી. તમે તમારા દેશખંધુઓ ઉપર જીલમ કરતાં જરા પણ ખંચાયા નહીં, ડચ્છા નહીં, તેનો બદલો તમને પ્રભુની અદાલતમાં મળશે. મ્હારી અદાલતમાં તમને જેટલી શિક્ષા કરે તેટલી ઓછી છે. આપણી પ્રજાને આપણે સંતાપ આપીએ તો પછી પારકા પાસે શી આશા રાખવી? એ આશા નહીં પણ મૂર્ખતા. નૂતનપુરની હદ છોડી જવાનો તમને હુકમ કરે છું. પૈસોટકો કે જરૂરવેરાત તમારી સાથે બિલકુલ લેવાનું નથી. તમને તથા તમારા કુટુંબને અહીંથી તમારે દેશ મોકલવા, વિજયસિંહને સોંપું છું. તેઓ જે સાથે લેવાની હા કહે તે સિવાય કંઈ પણ તમારી સાથે રાખવાનું નથી, ચોવીસ કલાકમાં નૂતનપુરની હદ છોડી જવું. તમારું મોં ફરી જોવા હું રાજી નથી. કુંવર, તમે મ્હારી સાથે ચલો મ્હારે તમારું ડામ છે. વિજયસિંહ, તમે આ બાબત બંદોબસ્ત કરજો એમ કહી રાણો કુંવર સાથે દિવાનખાનામાંથી ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૩૧

પ્રાયશ્ચિત.

“કહે “ચાહું છું” ને જગત સઘળું સત્ય બનશે,
હાનરો જન્મેની મુજ હૃદય આશાય ધડશે,
કહે “ના ચાહું છું” કુદરત પછી જોઈશ નહીં,
ઉપેડી સૌ અધધા નયન મુજ હું ફોડીશ પછી.” (કલાપી.)

શિશિરને પાણી છાંટી, દવા સુંધાડી સ્વસ્થ કરવામાં આવી. તાણમાં પણ તેણે લવારી કરી હતી તેના પૂરેપૂરો અર્થ વિપિન તથા મિત્રમન બે જણાજ સમજ્યા. થોડીક વાર પછી સર્વ મંડળ ઉઠ્યું. ધિરિજયંદ્રના ઘરમાં સુવાની તૈયારી થઈ. મિત્રમન તથા વિપિનની પથારી આજે એકજ જગ્યાએ થઈ.

બન્ને મિત્રો એકલા પડ્યા ને મિત્રમન બોલી ઉઠ્યો, “વિપિનભાઈ, ગમે તેમ થાય પણ હવે બહેનનો સંબંધ સાં તો નહીંજ થવા દઉં. તમારા પર એનો કેવો પ્રેમ છે તે તો હું સમજી શકતાં નથી, પરંતુ એટલું તો નક્કીજ કે તમારી જોડે એ સુખી થશે અને સાં

જઈ દુઃખે મરી જશે. મહારા મનથી તો મેં ગાંઠ ખાંધીજ મૂકી છે કે મોજલાલનું મહારા ધરમાં નામ નહીં. ”

અત્યાર લગણુ શિશિર એને ચાલુ છે એમ માની લેનારા વિપિને આ શંકાથી બહુ દુઃખ થયું. મિત્રમને તેનું જીવન ધારણ કહ્યું અને તેને આશ્વાસન આપ્યું. વિપિને રાત જોમતેમ પસાર કરી. શિશિર તેને ચલાતી હશે કે નહીં એ વિચારે તેનું મસ્તક લમાવી દીધું. સવણની પહોરમાં વિપિન વહેલો ઉઠી દંતધાવન કરવા બેઠો. શિશિર પણ ત્યાં આવી બેઠી. નૂતનપુર છોડ્યા પછી છુટથી વાત કરવાને આજે તેમને પ્રથમ પ્રસંગ મળ્યો.

“ કેમ, અત્યારે તખ્તીઅત કેમ છે ? ”

“ સારી છે. જરા હાડકાં દુઃખે છે. ”

“ આ રોગને અટકાવવા પ્રથમથીજ ચાંપતા ઉપાયો લેજો. મૂળ જો ઉંડું નંખાયું તો પાછળથી ભારી પડશે. ”

“ તમારી આંખ કેમ રાતી દેખાય છે ? ખરાખર ઉંઘ નહોતી આવી કે શું ? ”

“ રાતે મોઢો સુતો હતો અને મહારે એવું છે કે ઉંઘ એક વાર કથળી કે પછી ઝટ આવતી નથી. અનેક વિચારો આવ્યાં કરે છે. ”

“ આજે તો ચાહ પીશો કે ની ? સુસ્તી ઝોછી થશે. ”

“ એ ચાહથી શું વિશેષ છે ? પછી જેવી ઇચ્છા. ”

બીજી પણ વિનોદવાર્તા થઈ. ધીરેધીરે ધરનાં સઘળાં ઉઠ્યાં ને પરવારી કરી ને બધાં ચાહ પીવા બેઠાં. ચાહ પી રહ્યા પછી વિપિન પોતાને ઘેર ગયો.

બેત્રણ દિવસમાં રંગરાવના ધરની ખરી હકીકત બહાર આવી. ખિરિજચંદ્ર આ સમાચાર જાણી વિચારમાં પડ્યો. પુત્રીનો સંબંધ મોજલાલ જોડે કરવાનું તેને પસંદ પડ્યું નહીં. માતાને આ વિચાર તેણે જણાવી દીધો. જૂના વિચારનાં માણએ એ બાબત પૂરતી તપાસ કરી કામ કરવા કહ્યું. ખિરિજચંદ્રે તે તપાસનું કામ માતાને સોંપી દીધું. ચક્રાર માણએ વાતમાં ને વાતમાં ખરું શું છે તે ચાતુરિકા પાસેથી જાણી લીધું, માણ પણ એ સંબંધ તોડવાના વિચારપર આવ્યાં.

આ વિચાર સહેજ લંબાવવાનું એક સમજ કારણ મળી આવ્યું. નૂતનપુરથી એક તાર આવ્યો ને મુંબાઈથી ખિરિજ ચંદ્રને કુટુંબ સાથે નીકળવાનું થયું. ઉત્તમિ વારંવાર ચંદ્રરાજને નૂતનપુર આવવા લખતી

હતી એટલે અંદરાવ ને વિપિન પણ એ લોકની સાથેજ નૂતનપુર ગયા. વિનોદચંદ્ર ને તારા મુંબાઇમાં એમની સાથેજ રહેતાં હતાં તે પણ નૂતનપુર તરફ નીકળી પડ્યાં.

તાર કોની તરફથી મૂકવામાં આવ્યો હતો અને તેમાં શું હતું તે જાણવા નૂતનપુરના રાજ્યલલનમાં રાણા તથા કુંવર સાથે આપણે પ્રવેશ કરીએ.

રાણા કુંવરને ખાનગી દિવાનખાનામાં લઈ ગયો. દમ્પિલ થતાંજ તેણે પોતાની તલવાર જોરથી જમીનપર નાંખી દીધી. “કુંવર રાજ્ય કરવાને હું નાલાયક ઠર્યો છું. મ્હારી પ્રજાને મ્હારી બેદરકારીને લીધે બહુ ખમવું પડ્યું. છેકજ અંધેર ચાલવા દીધું.”

તલવાર ઉપાડી પિતા કને મૂકી વીરકુમાર બોલ્યો, “વિરિંચિલાલના દષ્ટાંતથી બીજાઓને સમજ પડશે, ધીરેધીરે સડો ઓછો થશે અને બધું ઠેકાણે આવી જશે. અપ્રામાણિકને સખ્ત શિક્ષા થાય છે એમ બધાના મનમાં થશે એટલે પોતે તેમ કરતાં અટકશે.”

“રાજ્યનો બોજો ઉઠાવવાને બિરિંચંદ્ર સિવાય લાયક માણસ મ્હારી નજરમાં કોઈ નથી.”

કુંવરનું પણ એમજ માનવું હતું પણ પિતાની પરીક્ષા કરવા તેણે કહ્યું, “એમને કંઈ પાછા બોલાવાય ?”

“શા વારતે નહિ ? મ્હારી ભૂલને લીધે એમનું પ્રધાનપદ ગયું. વિરિંચિલાલ હોય ત્યાં નોકરી કરવા એમણે પાણી મૂક્યું હતું. તે હવે દૂર થશે, મને મ્હારી ભૂલનું લાન આવ્યું પછી એમને આવવામાં હરકત શી ? એમના પાછા આવવાથી ઉલટી એમની પ્રતિષ્ઠા વધશે. મનુષ્યે પોતાની ભૂલ સુધારવી એમાં નાનમ નથી. ભલે મોટો રાજા ધિરાજ હોય પણ તે મનુષ્ય તો ખરોજ કેની ? કદાચ બિરિંચંદ્રજીની મ્હારા હાથ નીચે નોકરી કરવા ઇચ્છા નહીં હોય. એમનું પણ અપમાન થયું છે અને એમને એટલો દાગ મનમાં રહી જાય તો તે વાળખી છે. તમારા હાથ નીચે નોકરી ન કરવા એમને કારણ નથી અને મેં તો રાજ્યપાટ તમને સોંપવાનો સંકલ્પ કર્યો છે.”

“પિતાજી, એવું ઉતાવળું પગલું ભરવાનું કારણ નથી. બિરિંચંદ્રજીને હું લખીશ અને તેઓ પાછા રાજ્યની નોકરીમાં જોડાશે. વિરિંચિલાલ સિવાય કોઈનાપર એમને અકળામણ નથી તે હું જાણું છું. વળી તેઓ અહીંના વતની છે. પ્રજા તરફ એમની દિલસોજી છે.

રાજ્યના લાભ માટે, પ્રજાના લાભ માટે, તેઓ જરૂર પાછા આવશે. વિરિચિલાલના કારભારથી તેઓ અનુભવ નહોતા.”

“ એમને શી રીતે ખબર મળતી હતી ? ”

“ મહારા, સરદારોના તથા કેટલાક અધિકારીઓનાં પત્રો એ મને વારંવાર જતા હતા. પ્રજા તરફ એમની કેટલી લાગણી છે તેનું જાન એમના ઉત્તર અમને મળતા તેપરથી હું સમજી શકું છું. ”

“ મહારા જેવા ધોર નિદ્રામાં પડેલા માણસને હજી શું તમે રાજ્ય કરવાને લાયક ધારો છો ? કુંવર, રાજ્યની લગામ ઝાલવી એ કંઈ સહેલું નથી, લાખો માણસની સરદારી કરવી કંઈ રમત નથી. રાજનું કર્તવ્ય જે સમજતો ના હોય તે રાજ્ય કરવાને લાયક નથી. એ કર્તવ્ય સમજાવવામાં, રાજ્ય ચલાવવામાં જરાપણ ખામી હોય તો એક જણને સોંપવું પડતું નથી. સાધારણ માણસ ભૂલ કરે ને એકલો હોય તો ગમ ખાધને બેસી રહે, કુટુંબકર્મીલાવાળો હોય તો તે ભૂલનું પરિણામ થોડુંધણું બધાને ખમવું પડે. રાજને તેમ નથી. તેની એક ભૂલનું પરિણામ લાખો માણસને ખમવું પડે છે. એ ભૂલ નાનીસુની હોય તો તેને સુધારી લઈ કામ ચલાવવું. મહારી ભૂલ તેવી નથી. કાને શું કામ સોંપવું, મોટો ઓદ્દો કાને આપવો, દિવાનપદ વાસ્તે કાને લાયક ગણવો એની જેને સમજ નહીં, અથવા તેમાં જેણે ભૂલ કરી તે રાજ્ય કરવા લાયક શી રીતે કહેવાય ? કુંવર વખત ગુમાવવાનું કારણ નથી. ખિરિજયંદ્રજીને તાર મૂકી અહીં બોલાવે. ” તાર મૂકાયો અને ખિરિજયંદ્ર નૂતનપુર આવ્યા. રાજ્યમહેમાન તરીકે લેવાને રાણા તરફથી સ્ટેશનપર ગાડી મોકલવામાં આવી હતી. કુંવર પણ તેને લેવા સામે ગયો હતો. રાણાની બાબતમાં થોડીધણી આગળથી વાતચીત કરવાની હતી. સ્ટેશનથી બહાર બહાર ખિરિજયંદ્ર મહેલમાં આવ્યા. રાણાનું પહેલું દૂર જતું રહ્યું હતું. વિચારમાં ને વિચારમાં નીચું જોઈ, માથે હાથ મૂકી તે પડી રહેતો. ખિરિજયંદ્રે આવીને રાણાને મુજરો કર્યો.

“ ખિરિજયંદ્રજી, હું એ માનને હવે લાયક નથી, તમારા આવવાની હું રાહ જોતો હતો તમે આવશો એવી મને આશા નહોતી કારણ કે મેં તમને બહુ ગેરબંધનસાફ કર્યો છે. તમારા જેવા ઉદાર દિલના માણસો આર્યભૂમિમાં જનમશે ત્યારેજ તેના લાભનો ઉદય થશે. કુંવરને પિતાજી જેવો બનાવશો એટલીજ માત્ર ઇચ્છા છે. રાજ્યની લગામ એને સોંપવાની છે. ”

“હજુર, કુંવર હજી યુવાન છે. રાજ્યશિક્ષણ તેમને મેળવવાની જરૂર છે અને આપના જેવું હું તે આપી ના શકું, ક્ષત્રીના ધર્મથી હું અમાણ છું.”

“એ ધર્મનું શિક્ષણ ભાઈ વિજયસિંહ આપશે.”

“હજુર જાતેજ તે પર નજર રાખી પછીથી મનમાં આવે તેમ કરશે.”

કુંવર તથા ખિરિજયંદ્રના મનમાં એમ હતું કે થોડોધણે વખત વીતી જશે એટલે રાણાનો વિચાર બદલાશે. અણી ચૂક્યો સો વરસ જીવે. માણસના મનની નખખાઈ આવી રીતે પોતાનાપર જ્ય મેળવે એ જોવા રાણો રાજી નહોતો. તેનું મન તદ્દન ઉડી ગયું હતું.

“ખિરિજયંદ્રજી, મ્હારો વિચાર ફેરવવા હું રાજી નથી. મ્હારો ગુનોહ જેવો તેવો નથી. પિતાજીની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન, તમારું વગર કારણે અપમાન, મ્હારી રાંકડી પ્રજાને વગર વાંકે દેવામાં આવેલા દુઃખનું ખીજું કંઈ પ્રાયશ્ચિત્તજ નથી. કુંવરના રાજ્યાભિષેક વાસ્તે શુભ મુહૂર્ત કઢાવો, રસિકલાલને રાજ્યમાં પાછા બોલાવો. વિનોદચંદ્ર ક્યાં છે?”

“મ્હારી સાથેજ આવ્યા છે.”

આમ વાત થતી હતી અને વિજયસિંહ આવી પહોંચ્યો.

“વિરિંચિત્રાલને તેના કુટુંબ સાથે વિદાય કર્યો છે.”

“સારું થયું. એનું નામ મ્હારી આગળ કાઢી લેશે નહીં. એનું શું થયું, એ ક્યાં ગયો તે જાણવા મ્હારી ઇચ્છા નથી.”

વિજયસિંહને રાણાના વિચાર માલૂમ પડવાથી તેણે રાણાને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. રાણો એકનો બે થયો નહીં. વિજયસિંહ તથા ખિરિજયંદ્રના હાથમાં કુંવરને શિક્ષણ આપવાનું કામ સોંપાયું. સરદારોની ‘કાઉન્સિલ’માં કુંવરના રાજ્યાભિષેકની વાત મૂકવા વિજયસિંહને આજ્ઞા કરી રાણો ચાલતો થયો.

વીરકુમાર—“ખિરિજયંદ્રજી, રાષ્ટ્ર બાબત શો વિચાર છે? મ્હારો વિચાર વિરિંચિત્રાલ બાબત કેસુ ચલાવવાનો હતો કે જેથી એનું ભોપાળું બહાર પડે.”

“બહાર આવતે તો ફાયદો શો થતે? વિરિંચિત્રાલને કેદમાં જતું પડતે અને રાષ્ટ્ર બાબત સરકારમાં બહુ વાત જતે તો તેને અહીંથી દૂર ખસેડતે.”

“એમને દૂર કરવા કંઈ તબીબીય થઈ શકશે?”

“વખત આવે બધુંએ થશે. એ એની મેળેજ અહીંથી બીજા જગ્યાએ જવા માગણી કરશે.”

“ એ પરિણામ જેમ બને તેમ વહેલું આવે તો સારું” અધીરે કુંવર બોલી ઉઠ્યો.

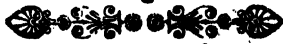
કુંવર, બિરિન્જયંદ્ર તથા વિજયસિંહ છુટા પડ્યા. કુંવરના રાજ્યાભિષેક વાસ્તે ધામધુમ થવા માંડી. રાણાની હયાતીમાં નવા રાણાને ગાદી આપવાની ધામધુમમાં બાકી શી હોય? એ ધામધુમ જોવા આવવાને વિપિને રંગરાવને લખ્યું.

રંગરાવ એ ધામધુમ જોવા આવી શક્યો નહીં. તેના પિતાની તબીબત છેક લથડી ગઈ હતી. મોજાલભાઈના કંઈ ઠેકાણાં નહોતાં, બિહારી ઘેર તો આવતો નહોતો પણ તેને મળવાનાં સ્થાનની મુંઝામુંઝામાં ખોટ નહોતી. જસમીન પહેલાં કરતાં બહુ સુધરી હતી શીરીન હવે કોઈકજ વાર તેની કને ત્યાં આવતી. સસરાની ચાકરી, કરવામાં રંગરાવને જસમીન સારી મદદ કરતી હતી. વિપિનના કહેવાથી રંગરાવે પિતાને ઘરના ભાગ પ્રથમથીજ નક્કી કરવા વિનંતિ કરી. હુકુમતરાયને આ વાત રૂચી. પાછળથી તકરાર થાય તેના કરતાં પહેલેથીજ નક્કી કરવું તેને ઠીક લાગ્યું, જેને સાથે રહેવું પસંદ ન પડે તે પોતાનું લઈ ચાલતો થાય. હુકુમતરાયે પોતાની નજર આગળ બધી વહેંચણી કરી બન્ને દીકરીઓને પણ થોડુંધણું આપ્યું. અંપકની સ્થિતિ સારી નહોતી એટલે તેમને કંઈ આપવાની જરૂર પડી અને આતુરિકાએ મિત્રમનના કહેવાથી પોતાનો ભાગ છોડી દીધો. સાસરામાં પૈસા પુષ્કળ હતો, મિત્રમન એકલોજ ત્યાં વારસ હતો અને તેને વધારે લેવાની લાલસા નહોતી. તે બહુ સંતોષી હતો. એ ભાગનો ઉપયોગ રંગરાવે અંપકને આપવામાં કર્યો તથા બહેનને થોડીધણી શિખામણુ દીધી. તે પણ છેક લાચાર થઈ ગઈ હતી, પૈસેટકે હાલ હેવાલ થઈ ગઈ હતી.

આણી તરફ રાષ્ટ્ર બાબત સરકારમાં વાત ચર્ચાઈ. બિરિન્જયંદ્ર પાંછો નોકરીમાં જોડાયો ત્યારથી રાષ્ટ્રના રામ રમી ગયા હતા. તેણે ‘ફરલો’ પર જવાની અરજી કરી. રજા અપાઈ, ખાનગી રીતે તેને સખ્ત ઠપકો અપાયો તથા એક સારા એજન્ટની ત્યાં નીમણૂક થઈ.

પ્રકરણ ૩૨.

શું કરવું ?

“હવે ભાનુ નપાનમાં, અણોદય ચીતમાં,
રાત પાછલી આપણી, મંત્રણ મીત ગવાય ”

કુંવરના રાજ્યાભિષેકની ધામધુમમાંથી મુક્ત થયા પછી ધિરિજ-
ચંદ્રને રાજ્યકારભાર તરફ લક્ષ આપવાનો ઘટતો અવકાશ મળ્યો.
મહેસુલ તથા ન્યાય ખાતામાં એવી તો ગરબડ થઈ ગઈ હતી કે
તેને અસલ સ્થિતિપર લાવતાં સહેજે દસખાર વર્ષ નીકળી જાય. કામ
પુષ્કળ ચઢી ગયું હતું. કંઈકંઈ જરૂરી ખાખતોમાં મુદતપર મુદત
નાંખાઈ હતી. તેને એક ઘડીની પણ પુરસદ મળતી. નહોતી ખેંકનો હિસાબ
તપાસવાનું તથા તેને અસલ સ્થિતિપર લાવવાનું કામ વિનોદચંદ્રને
સોંપવામાં આવ્યું હતું. તેનો પણ કામ કરતાં દમ નીકળી જતો.
ખીજાં ખાતાંઓનું કામ રસિકલાલને સોંપી દીધું હતું. વખતોવખત
આ ત્રણે જણા મળતા, મસલત કરતા. ચંદ્રરાવની સલાહ તેમને
કોઈક વાર બહુ ઉપયોગી થઈ પડતી. ચંદ્રરાવનો ધણોખરો વખત
તેના મિત્ર જોડેજ પસાર કરવામાં જતો. તેનો કાશી જવાનો વિચાર
દઢ હતો પરંતુ મિત્રના કહેવાથી આગળપર લાંબાવ્યો.

વીરકુમારને ગાદી મળી ને તેણે વિપિનને રાજ્યમાં નોકર
રાખવા ઇચ્છા બતાવવી. તેની વિપિનપર ખાસ મહેરબાની હતી.
વિપિને તેનો ઉપકાર માની પોતાના વિચાર જણાવી દીધા. પોતે શા માર્ગ
લેવો તે ખાખતમાં કંઈક નિશ્ચય પર આવ્યો હતો તેથી તેણે કહ્યું મહારો
વિચાર કોઈ સારી શાળા અથવાતો ખાનગી કોલેજમાં નોકરી કરવાનો
છે. મને જે મોટી રજા તેમાં મળી શકશે તેનો લાભ હું મહારા ભાઈ
ઓને આપીશ. અજ્ઞાન લોક વસતા હશે એવા નાના ગામડામાં હું
ફરીશ, કેળવણીથી થતા લાભ ગણાવીશ. માંહેમાંહે સંપીને રહી પોતાનો
ન્યાય અસલ આપણે ચુકવતા તેમ પોતે ચુકવે એવા ધોરણપર આવવા
તેમને સમજવીશ. એવા માણસોને કથા વાર્તા સાંભળવાનો બહુ શોખ
હોય છે તો એવી રીતે પોતાનું ભરણપેષણ કરનારાઓની મુલાકાત
લઈશ, તેમને મહારી તરફથી બનતા મદદ કરીશ, અને પેટને મસે
આમ ફરનારાઓને દેશનું ભલું કરી શકે એવો માર્ગ ગ્રહણ કરવા શકીશ.”

વીરકુમારને આ વિચાર પસંદ પડ્યો અને તેણે વિપિનને નૂતન-
પુરની હદમાંજ રહેવા આગ્રહ કર્યો. “ મહારા રાજ્યમાંથી તમને વર્ષ

હાડે કંઈ મળે એવો હું બંદોબસ્ત કરીશ. બીજી જગ્યાઓમાં ફરી તે પહેલાં આપણાં રાજ્યનીજ હદમાં ફરી એ બોધ આપજો. બેઠાનાં મન પર કેવી અસર થાય છે તે જાણવાનો તમને અહીં બહુ સારો લાભ મળશે. વળી એ તમારી હિતચાલ તમે સ્વતંત્ર રીતે કરજો, તમારા કામની આડે કોઈ આવશે નહીં.”

વિપિને રાણાનો ઉપકાર માની એ વાત કમૂલ રાખી. ઘેર અર્ધ અંદરાવને પોતાના વિચાર જણાવ્યા, રાણાની મદદની વાત કહી. અંદરાવને એની વાત પસંદ પડી. બિરિજયંદ્ર વિપિનને પોતાના હાથ તળે રાખવા અથવા તો રાણાના ખાનગી સેક્રેટરી તરીકે રાખવા માગતો હતો. એને પોતાના હાથ તળે એક બાહોશ માણસની જરૂર હતી. પૈસાનો લાભ પણ આમાં વધારે મળે એમ હતું પરંતુ વિપિનનો દૃઢ નિશ્ચય જોઈ એને એ વિચાર માંડી વાળવો પડ્યો.

આણી તરફ લમસરા પાસે આવવા લાગી અને રંગરાવના પ્રાયશ્ચિત્તની વાત મુંજાઇમાં તેમજ નૂતનપુરમાં ચર્ચાવા માંડી. રંગરાવમાં પહેલાં કરતાં બહુ ફેરફાર થયો હતો. તેની રહેણીકરણી, ખહેરવેશ બહુ સાદાં થઇ ગયાં હતા. શેઠનો ગમે તે વખતે દેહ પડે અને તે સમયે ન્યાતમાં કચકચ થાય તે અટકાવવા ન્યાતના એચાર આગેવાનોને મળી ન્યાત મેળવવા તેણે વિનંતિ કરી. નૂતનપુરની ન્યાતને પૂછાવીને પ્રાયશ્ચિત્ત ઠેરવવામાં આવ્યું. પરદેશી રાજ્યકર્તા હોવાથી હીંચે તેના દેશમાં તેમજ ધ્રુવરઉચોગ વાસ્તે ચીન, જાપાન જવાના હાખલા વારંવાર થવાના એમ સમજી ન્યાતે સાધારણ રકમ નક્કી કરી. બે માણસ પરદેશ જાય તે ત્યાંથી આવ્યા પછી, અન્નગ રહી, તરતજ પ્રાયશ્ચિત્ત બાબત જાતેજ ન્યાતની રજાથી બંદોબસ્ત કરે એવી ન્યાતે સૂચના કરી, તેને એકલાનેજ ન્યાતિ સંસર્ગથી દૂર રાખવો પણ છુટ્ટો દુરુપયોગ તે કરે છે. એવું ન્યાતને કાને આવે તો તેના આખા ઘરને ન્યાતબહાર મૂકતાં અચકાવું નહીં એવો ન્યાતે ઠરાવ કર્યો. ઠરાવની નકલ નૂતનપુરની ન્યાતે મુંજાઇ તેમજ જ્યો તેમના ન્યાતીજાઓની વસ્તી હતી ત્યાં મોકલાવી દીધી. ત્યાં પણ આ ઠરાવનું અનુકરણ થવા લાગ્યું. રંગરાવ તેની બાબતમાં ઠરાવ થયો તેથી પ્રસન્ન થયો અને એ સમાચાર તેણે વિપિનને લખી દીધા. યથાવિધિ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી રંગરાવ ન્યાતમાં આવ્યો. તેના પિતાને પણ આથી સંતોષ થયો. એ પ્રાયશ્ચિત્ત થયા પછી, હુકમતરાય વધુ વખત જીવ્યો નહીં.

કામમાં રોકાઇ ગયલા બિરિજયંદ્રને શિશિરનાં લમનું નક્કી કરવા માંડીએ સૂચ્યું, શું કરવું તેના એ વિચારમાં પડ્યો. માગતો

અભિપ્રાય પૂછ્યો. મોજલાલ જોડેનો સંબંધ તોડવા તેણે સલાહ આપી. બીજા સગાંઓનો પણ એવોજ મત થયો. જાણીનેઈને, સમજ્યા છતાં આવા માણસને પદ્યે પાડવી કોઈને ગમ્યું નહીં. બિરિજ્યદે મોજલાલના જન્મદિવસે પાછા મોકલી દીધા. પ્રપુત્ર શેઠાણીનો ક્રોધ માથો નહીં. રંગરાવ આગળ તે બમડી પણ તેણે માની તરફેણ કરી. “હું પણ આવી બાબતમાં આમજ કરું.” એમ તેણે બેધકક કહી દીધું. અધુરામાં પૂરું રંગરાવને બીજી કન્યા શોધી લાવવા શેઠાણીએ સૂચવ્યું તેની પણ તેણે ના કહી. શેઠાણી તથા રંગરાવ વચ્ચેનો સંબંધ તૂટ્યો. રંગરાવનો વિચાર મુંઝાઈ ઊઠી, નૂતનપુર જઈ, વિપિનના કામમાં મદદ કરવાનો હતો તે દવે દટ થયો. મોજલાલને તો કથાની દરકાર નહોતી કારણ કે તેને ચોખ્ખા પાત્રની ખોટ નહોતી.

ગંભીરે વિપિનના કલા મુજબ નોકરીનો વિચાર માંડીવાળા ઘેર એકે તાના પાયાપર ધંધો શરૂ કર્યો હતો. આમ કરવાનું બીજું કારણ એ હતું કે દેસાઈગીરી પર ધ્યાન આપવાનું હવે તેને માથે પડ્યું હતું કેમકે કુબેરપ્રસાદની તખ્તીઅત સુધરી હતી છતાં તેનો સ્વભાવ નમજાઈને લીધે બહુ બગડી ગયો હતો એટલે જેની તેની જોડે લડી પડતો. શિશિરનો મોજલાલ સાથેનો સંબંધ તૂટ્યો એ વાત બહાર આવી તે ગંભીર, સલાકાકાકીનું એક અનુમાન ખરું પડ્યું તે માટે તેમને ધન્યવાદ આપવા તેમના ઘર તરફ વળ્યો. મિત્રમને તેને તેમ કરવા ના કહી પરંતુ ચડસીલા ગંભીરે સલાકાકાકી, વાતચતુર તથા ચંપક એકો હતાં ત્યાં જઈ વધામણી કહી.

મોજનો વિચાર શિશિરના લગ્ન વહેલાં લેવાનો હતો કારણ તે ઉમર લાયક થઈ હતી. વળી પોતે એ લગ્ન જોવા બહુ ઉત્સુક હતાં. ફરી વિવહ ક્યાં કરવો તે બાબત એ મત નહોતા. ચંદ્રરાવનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. બિરિજ સાથેની બાળપણની મિત્રતાનું ફળ આવું સાડે નીકળે એમ જોવા તે ક્યારનોએ ઉત્સુક હતો પણ કોઈને કહી શકતો નહોતો. લગ્નનો શુભ દિવસ નક્કી થયો અને સઘળાંના અનુમોદનથી વિપિન શિશિરનો થયો, શિશિર વિપિનની થઈ.

પ્રિય વાંચનાર ! આ પરિણામ જોઈ તું ઉત્સુક હતો, અધીરો હતો, ત્હારી કલ્પના બહાર આ પ્રસંગ નહીં હોય. લખનાર અને વાંચનારના હૃદય એક થાય, તેમના વિચાર સરખા થાય એથી ઉચ્ચતર લખનારની અલિલાખા શી, એથી વધુ નિઃસ્વાર્થ લખનારને બીજો આનંદ શો ?

વિદ્વાન વર્ગના અભિપ્રાયમાંથી ટુંક નોંધ

શૈલી સરળ, ભાષા શુદ્ધ, વિચાર ઠરેલ, વ્યક્તિઓનાં ચિત્ર તેમજ કુદરતનું વર્ણન યથાર્થ છે. હું આ પુસ્તકથી પ્રસન્ન થયો છું.

રા. બ. કમળાશંકર પ્રા. ત્રિવેદી.

* * * (મને) આશ્ચર્ય એટલા માટે (લાગ્યું છે) કે પહેલાંજ પ્રયત્નમાં આટલી બધી પુખ્ત વિચારશ્રેણી તથા પુખ્ત ભાષા પર કાબુ ખતાવી શક્યા છે. * * *

શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

What I like most about your novel is the free & good language employed, free from any pretension. There you excel the master (G. M. Tripathi.)

M. V. Desai B. A. Bar-at-Law

Books like this deserve to be read widely... At a time when so many worthless novels are put forth by several writers, puerile imitations of the sensational novels of the west, healthy and instructive novels like yours are a special boon. You have greatly improved upon Ushakanta Mridula and other novels of the young men's society of Ahmedabad.

N. T. Deshbhakta.

Indeed you seem to have a gift of graphically describing situations.....Your description of Matheran is really very charming and stimulating the imagination. It does not bring out the hackneyed descriptions full of stale and meaningless sanskrit expressions. It is refreshing and vigorous.

H. K. Gole.

‘વિધિન’ વાંચી ગયો છું. એની ભાષા નવલકથાને ડાંગે એવી સરળ છતાં પ્રાઢ પણ છે. વર્ણનશૈલી મનોહર છે. પાત્રનું નિરૂપણ સાફ કરવામાં આવ્યું છે. જનસ્વભાવનાં ચિત્ર સૂરખ છે. આદર્શ છે. સાંસારિક પ્રશ્નો કેટલાક ગુચવણુભરેલા ઠીક ચર્ચાયા છે.

શ્રીયુત કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

* * * આપની સરળ શૈલી ઉત્તમ વિચાર તથા વસ્તુસંકલનની ખુબી જોઈને મને ઘણો આનંદ થયો છે. * * *

શ્રીયુત હગનલાલ હ. પંડ્યા.

શૈલીનો અરખલિત પ્રવાહ અજળ છે, તમે એક ખીજ લખો.

શ્રીયુત સદાશિવ મ. દીક્ષિત.

You have imitated Sarasvati-chandra and have left aside some of its defects.

શેઠ કીકાભાઈ પ્રેમચંદ રાયચંદ.

* * * વર્ણનો સામાન્ય પણ સ્થિતિસૂચક અને કંઈક પ્રબોધક છે. ભાષા સરળ અને લગભગ શિષ્ટ છે....રા. રાજેન્દ્રના લેખનમાં ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના સંસ્કારો પુષ્કળ જણાય છે અને જેન ઓસ્ટિનના સંસ્કારો પણ છે. * * *

શ્રીયુત મૈણિભાઈ ના. તંત્રી.

* * * વાર્તાનું વસ્તુ યોજવાની કારીગીરીએ નીરસ વસ્તુઓમાં રસ ઉભરાવ્યો છે. * * લેખકની વર્ણનાત્મક શૈલી વખાણવા લાયક છે.

“પ્રજ્જ્વળન્ધુ”

* * * સંસારના કડવા મીઠા અનુભવ અને અવલોકનનાં ચિત્રો રા. રાજેન્દ્રરાવે ધણી ખૂબીથી આપ્યાં છે. તેમ કરવામાં તેમનો પ્રયાસ સફળ નીવડ્યો છે. વાર્તાનો રસ વચ્ચેવચ્ચ બિલકુલ અંટક્યા વગર એકસરખી રીતે ચાલ્યો જાય છે. તેમની ભાષા શિષ્ટ અને શુદ્ધ છે. વિચારો પણ સારા છે. સાંપ્રત સમયમાં ધોળાતા કેટલાક પ્રશ્નો સમ્બંધી તેમણે ઠીક સૂચન કર્યું છે. દુર્કામાં આ નવલકથા ઉત્તેજનને પાત્ર અને વાંચવા લાયક થઈ પડે એવા ગુણોવાળી છે.

“ગુજરાતી”

* * * નવલકથાકારના જે શુભાંશો 'વિપિન' માં દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે વિશેષ વિકસિત બની ભવિષ્યમાં ગુર્જર વાંચનારાઓને વિશેષ લાભ આપશે એવી આશા અસ્થાને નથી. * * * લેખકની દેશભક્તિ, જે વિષયનું વર્ણન થવું હોય તેમાં તક્ષીનતા અને નાનામાં નાની વસ્તુઓ તરફ પણ યોગ્ય લક્ષ, વર્ણનો કરતાં કરતાં અપાયેલી નવીન પણ સ્વાભાવિક અને સારી ઉપમાઓ, વચ્ચે વચ્ચે પ્રસંગોચિત કરાયેલી સચોટ આવહારિક સૂચનાઓ, મર્મને સ્પર્શે એવાં કેટલાંએક કટાક્ષો અને આક્ષેપો, કેટલાંએક પ્રકરણોને મથાળે અને કેટલાંએક અન્યત્ર અપાયેલાં ભાવબોધક અવતરણો વગેરે ખ્યાન ખેંચે એવાં સારાં લક્ષણો છે.

“સમાસોચક.”

‘We’ confidently think and hope that the book should in the long run occupy not an inconsiderable place in the Gujarati novels of the past few years. * * * The most important merit of the book, however, is in our opinion, the remarkably successful clear and life-like individualising delineation of the various characters—an excellence scarcely to be found or rather hardly attempted for in many an otherwise good and really original novel in Gujarati Literature.

“The Indian of Bombay”

જે ઉચ્ચ ભાવના દર્શાવતી અને જનસમાજને ઉન્નતિના માર્ગે દોરતી ગણીગાંઠી નવલકથાઓ છે તેમાં ‘વિપિન’ને ગણી શકાય*** એકંદરે પુસ્તક ધણું સાફ છે, અને તે વાંચી રહ્યા પછી વાતોરસના આનંદ ઉપરાંત કાંઈપણ લાભ મને ન થયો. એવું કોઈ માણસ કહી શકે નહીં.

“બુદ્ધિપ્રકાશ.”

• • The book at every step demonstrates the results of keen powers of the observation of life in town and country and digestion of what he has read.

* * * In his smooth homely language, using at times only to a little high pitch when his characters require it, he has set an example of the capacity of simple Gujarati, in the expression of even delicate sentiments to those who cannot but write Gujarati in a thin Sanskrit garb. " *The Modern Review.* "

માતૃભાષામાં પોતાના ભુદાભુદા વિષયો સંબંધી વિચારો જન્મ-સમાજ આગળ રજુ કરવાથી જેમ તેમણે માતૃભાષાની સેવા બજાવી છે તેમજ હિંદુ જાતસમાજની પણ સેવા બજાવી છે. " સત્ય. "

